

B 1 145

v. 6

BIBLIOTHECA INDICA :
A
Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES NOS. 1180, 1189 & 1191.

THE CATAPATHA BRĀHMAṆA

OF THE WHITE YAJURVEDA
WITH THE
COMMENTARY OF SĀYANA ACĀRYA.

EDITED BY

ACĀRYA SATYAVRATA SAMAS'RAMI.

Lecturer of Sanskrit in the University of Calcutta.

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal ; Member of the
Philological Committee, A, S, B ; Examiner of the Veda &
Philosophy &c., Editor, Author, Commentator,
Annotator, Compiler, Translator, & Publisher
of different Vedic Works &c. &c.*

VOL. VI. KANDA VI.

CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTOPADHYAYA ;
AT THE SATYA-PRESS , NO, 27 , Ghose's Lane,
1908.

16047

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम् ॥

श्रीमत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्येण
सहितम् ।

वङ्गदेशीयास्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,
सामश्रमीतियज्ञोनामाचार्यसत्यव्रतशम्भेण
यथामति संशोध्य सगृहीक्य च सम्पादितम् ।

॥ ६ भा० । ६ का० ॥

(षष्ठकाण्डात्मकः षष्ठो भागः)

कलिकाता-राजन्वत्याम् ,

१८६५-संवत्समायां सत्ययम्भेण यत्नतो मुद्रितम् ॥

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथैतस्य षष्ठकाण्डस्याभिधानं मुख्यासम्भरणं मिति । उखा नाम स्थाली, पाकपात्रविशेषः ; यस्या मुख्यायां मांसानि पचन्ते, सोच्यन्ते मांस्यचनीति । तद्यथा ऋत्विक्कंठितायाम् (१. १६२. १३.)—“यन्नीक्षणं मांस्यचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि”—इत्यर्हर्षः । तस्या उखायाः सम्भरणं सम्पादनं मेतस्मिन् काण्डे विहितं मतो याज्ञिका एतदुखा-सम्भरणं मित्याचक्षते ।

तत्सम्भरणप्रकारोपदेशस्त्वितः स्फुटतरं मान्नातस्त्रीयकैः स्वसंहितायाम् । तत्र हि, चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठके एतदीय-मन्त्राः समान्नाताः, ततः पञ्चमकाण्डीयप्रथमप्रपाठके त्वेत-द्वाङ्मनानीति । तदत्र सङ्ग्रहश्लोकाः—

“उखासम्भरणे मन्त्राः प्रथमे पाठके श्रुताः ।

एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थास्तु क्रमादमी ।

अभ्रग्रादानम्, मृदाक्रान्तिः, खननं, हरणं तथा ।

उखानिर्भाणसंस्कारौ, सामिधेन्यस्तथाप्रियः ।

अग्न्युत्पादो धारणञ्च याज्या इत्यनुवाकगाः”—इति ।

“एकादशानुवाकाः स्युराद्येऽर्थास्त्वेव मीरिताः ।

सावित्राहुतिरभ्रेश्च स्त्रीकारः प्रथमे भवेत् ।

द्वितीये मृत्खननं गच्छन्नखेनाक्रामयेद् भुवम् ।

दृतीये तृक्कमय्याश्रवं भूसंस्कारो जलादिभिः ।

चतुर्थे तु वृद्धं खात्वा सन्धरेक्ष्मपत्रयोः ।

पञ्चमे सन्धृता मीतां यज्ञभूमौ समाहरेत् ।

षष्ठे तूखां निर्मिमीते सप्तमे संस्कारोति ताम् ।

अष्टमे पशवो वङ्गेतुल्यस्य नवमे जनिः ।

उच्यं दधीत दशमे— — — —”-इति च ।

तस्यैतस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय सङ्गृहीताना मादश-
पुस्तकाना मेवं नामधेयानि कल्पितानि—

क = स्वात्पञ्चशताब्दीपूर्वलिखितं ११८-पत्रात्मकमन्थपत्रहीनम् ।

ख = स्वात्पञ्चशताब्दधिकपूर्वलि० १०५-पत्रात्मकमन्थपत्रहीनम् ।

ग = डा०-वेबर्-सम्पादितम् (खृ० १८४८-मुद्रितम्) पूर्णम् ।

घ = चाजनेर-प्रकाशितम् (सं० १८५८-मुद्रितम्) पूर्णम् ।

ङ = १६५४-संवत्लिखितं ८०-पत्रात्मकं (क० सं० क०) पूर्णम् ।

च = प्रासायिकसमितितो लब्धं (ग० ६०) ८४-पत्रात्मकं पूर्णम् ।

षट्स्त्रेषु चरमपुस्तकमात्र मेतत्सायणीयभाष्यस्येत्यत एव-
तच्छोधनादावतीवायासः स्वीकृतः, तथाप्येतत् सर्वतो निर्दोषता
सुपक्तं न वेति संशयो मेऽद्यापीति विदुषा मिह क्षमेवाभ्यर्थ-
नीयेति शम् ॥

कालीकोटा-राजन्वती ।

खं० १६६५ । खृ० १६०८ ।

}

श्रीसत्यव्रतशर्मा ।

(आवसथः, सामग्रमी, आचार्येश्वर)

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ अथ ३

॥ षष्ठकाण्डम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अथिया प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

असदा ऽइद मथ ऽआसीत् । तदाहुः किं
तद्सदासीदित्युषयो वाव ते ऽयेऽसदासीत्तदाहुः
के त ऽऋषय इति प्राणा वा ऽऋषयस्ते यत्
पुरास्मात् सर्वस्मादिद् मिच्छन्तः अनेन तपसारिष-
स्तस्मादुषयः ॥ १ ॥

सु यो ऽयं मध्ये प्राणाः । एष एवेन्द्र*स्तानेष

* 'एवेन्द्र'—इति क ।

प्राणान्मध्यत् इन्द्रियेणैन्द्र यदैन्द्र तस्मादिन्द्र इन्द्रो
 ह वै त मिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्ष-
 कामा हि देवास्तु ऽइन्द्राः सप्त नाना पुरुषान-
 सृजन्तु * ॥ २ ॥

ते ऽश्रुवन् । न वा ऽइत्यं सन्तः शक्यामः
 प्रजनयितु मिमान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवा-
 मेति त ऽएतान्त्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं मकुर्वन्
 यदूर्ध्वं नाभेस्तौ द्वौ समौब्जन्यद्वाङ् नाभेस्तौ द्वौ
 पक्षः पुरुषः पक्षः पुरुषः प्रतिष्ठैक आसीत् ॥ ३ ॥

अथ यैतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः † ।
 यो रस आसीत् मूर्धं ससुदौहंसुदस्य श्रियो ऽभ-
 वद् यच्छ्रियं ससुदौहंसुत्स्माच्छिरस्तस्मिन्नेतस्मिन्
 प्राणा अश्रयन्त तस्माद्देवैतच्छिरोऽथ यत् प्राणा
 अश्रयन्त तस्माद् प्राणाः श्रियोऽथ यत् सर्वस्मिन्-
 अयन्त तस्माद् शरीरम् ॥ ४ ॥

स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । स यः स

* '०सृजन्तु'—इति ग, '०सृजन्तु'—इति व ।

† 'श्रीः'—इति ग ।

पुरुषः प्रजापतिरभवद्यु मेव सु यो ऽयु मग्नि-
धीयते ॥ ५ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्त पुरुषो अयं
पुरुषो यच्चत्वार आत्मा त्रयः पञ्चपुच्छानि चत्वारो
हि तस्य पुरुषआत्मा त्रयः पञ्चपुच्छान्यथ यदेकेन
पुरुषेणात्मानं व्यर्षयति तेन व्यीर्येणाय मात्मा पञ्च-
पुच्छान्युद्यच्छति * ॥ ६ ॥

अथ यच्चिते ऽग्निर्निधीयते † । यैदेतेषाम्
सप्तानां पुरुषाणां शीर्षी रुससु मेतदर्शु सप्तपु-
हन्ति तदस्यैतच्छिरसुस्त्रिज्ञे तस्मिन्सुख्ये देवा
श्रिता अत्र हि सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुहति तेषा-
द्देवैतच्छिरः ‡ ॥ ७ ॥

सो ऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत् । भूया-
न्त्यां प्रजायेयेति सो ऽश्राम्यत् स तपो ऽतप्यत् स
आन्तस्तेपानो ब्रह्मैव प्रथमं मसृजत् त्रयी मेव
विविद्यात् सैवाशौ प्रतिष्ठाभवत् तस्मादाहुर्ब्रह्मास्य
सुर्व्वस्य प्रतिष्ठेति तस्मादनूच्य प्रतिष्ठति

* '०गुद्यच्छति'—इति क ।

† 'ते'—इति ग ।

‡ "०च्छिरः"—इति ग ।

प्रतिष्ठा श्रेष्ठा यद् ब्रह्म तस्यां प्रतिष्ठायां प्रति-
ष्ठितो ऽतप्यत * ॥ ८ ॥

सो ऽपोऽसृजत । व्याच एव लोकाद्वाग्निवाक्
सासृज्यत सिद्धं सर्वं माप्रोद्यद्दिदं किञ्च यदाप्रोत्
तस्मादापो यद्वृणोत्तस्मादाः † ॥ ९ ॥

सो ऽकामयत ‡ । आभ्यो ऽङ्गो ऽधि प्रजायेयेति
सो ऽनया त्रया द्विद्यया सुहापः प्राविशत् त
आण्डं समवर्त्तत तदभ्यमृशदस्त्वित्यस्तु भूयो
ऽस्त्वित्येतत् तदब्रवीत् ततो ब्रह्मैव प्रथमं मसृज्यत
तस्मादाहुर्ब्रह्मास्त्र सर्वं प्रथमज
मित्यपि हि तस्मात् पुरुषात् ब्रह्मैव पूर्वं मसृ-
ज्यत तदस्य तन्मुख मेवासृज्यत तस्मादनूचान
माहुरग्निक्ल्प इति मुखं ह्येतद्वरनेर्यद् ब्रह्म § ॥ १० ॥

अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् ॥ । सोऽग्निरसृज्यत ¶

* 'ऽतप्यत'—इति ग ।

† 'तस्मादाः'—इति ग ।

‡ 'ऽकामयत'—इति क, ख ।

§ 'ब्रह्म'—इति क, ख । 'ब्रह्म'—इति ग । 'ब्रह्म'—इति घ, ङ ।

॥ 'ऽन्तरासीत्'—इति ग । 'ऽन्तरासीत्'—इति घ ।

¶ 'सोऽग्निरसृज्यत'—इति ङ-पुस्तकमात्रे ; ङं च ङा०-वेवरमहोदयेनापि ।

स यदस्य सर्व्वस्याग मसृज्यत तस्मादग्निरग्निर्ह * वै
 त मग्निरित्याचक्षते परोऽन्नं परोऽन्नकामा हि
 देवा अथ यदशु संक्षरित मासीत् सोऽश्वरभवद्-
 शुर्ह वै त मश्व इत्याचक्षते परोऽन्नं परोऽन्नकामा
 हि देवा अथ यदुरसदिव स रासभोऽभवदथ यः
 कपाले रसो लिप्त आसीत् सोऽजोऽभवदथ यत्
 कपाले आसीत् पृथिव्यभवत् † ॥ ११ ॥

सोऽकामयत् ‡ । यत्सोऽदभ्योऽधीमां प्रज-
 नयेय मिति तां सङ्क्षिप्यासु प्राविध्यत्
 पराङ् रसोऽत्यक्षरत्स कूर्मोऽभवदथ यदूर्ध्वं मुदो-
 च्यतेदं तद्यदिद् मूर्ध्वं मद्भ्योऽधिजायते सीय-
 सञ्चाप एवानुव्यैत्तदिद् मेक मेव रूपं समदृश्यताप
 एव ॥ १२ ॥

सोऽकामयत् । भूय एव स्यात् प्रजायेतेति
 सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत स्रु श्रान्तस्त्रेपानः फेन

* 'तस्मादग्निरग्निर्ह'—इति ड ।

† 'भवत्'—इति ग ।

‡ 'ऽकामयत्'—इति ग, घ ।

§ 'एव'—इति ग ।

मसृजत् सो ऽवेदन्यद्वा ऽएतद्रूपं भूयो वै भवति
 श्राम्याख्येवेति स श्रान्तस्तेपानो सृदत् शुष्कापमूष-
 सिकतत् शुर्करा मश्मान मयो हिरण्य मीषधिवन-
 स्पत्यसृजत तेनेमां पृथिवीं प्राच्छादयत् ॥ १३ ॥

ता वा ऽएता नव सृष्टयः । इय मसृज्यत
 तस्मादाहुस्त्रिवृद्ग्निरितीयत् ह्यग्निरखै हि सर्वा
 ऽग्निञ्चीयते * ॥ १४ ॥

अभूद्वा ऽइयं प्रतिष्ठेति । तद् भूमिरभवत्ता
 अग्रथयत् सा पृथिव्यभवत् सेयत् सर्वा कृत्स्ना
 मन्यमाना गायद् यद्गायत् तस्मादिद्यं गायत्रयं
 आहुरग्निरेवास्त्रैः पृष्ठे सर्वैः कृत्स्नो मन्य-
 मानो ऽगायद्यद्गायत्तस्मादग्निर्गायत्र इति तस्माद्
 हेतद्यः सर्वैः कृत्स्नो मन्यते गायति वैव गीते
 वा रमते † ॥ १५ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* 'ञ्चीयते'—इति क, ख । 'ञ्चीयते'—इति ग, घ ।

† 'रमते'—इति क, छ ; 'रमते'—इति ग ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानां सुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकत्वाः स्वस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःशक्तितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं ब्रह्मे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

द्विरण्यगर्भकर्तृकौव सृष्टिरान्नाता—“असहा इदं मय आसी-
दिति * । ‘अये’ प्रपञ्चसृष्टेः पुरा ‘इदं’ जगत् ‘असद्’ अव्यक्त-
नामरूपम् ‘आसीत्’ । श्रुतिः स्वयं मेव ब्रह्मवादिविचारमुखेन
असदर्थं निरूपयति— “तदाहुः किं तदासीदिति । ‘तम्’
तदानीं ‘किम् असद् आसीत् इति’ इदानीन्तनानां ब्रह्मवादिक
विचारः । ‘अये’ सृष्टेः पुरा ‘असत्’ ‘ते’ प्रसिद्धाः ‘ऋषयो वा
ऋषय एव ‘आसीत्’ ।”

* इहेवोपरिष्ठात् (१००) उप० १००, अरिह माणा-
स्यते—“नेवेह किञ्चनाथ आसीत्, न्दुनेवेद भावते मासद्” इत्यादि ।
हान्दोग्यब्राह्मणे त्वेवं श्रुतम्—“सदेव सोम्येदं मय आसीत्
एक मेवाद्वितीयम् । तद्वैकं आहुः । असदेवेदं मय आसीदेक मेव
द्वितीयम् । तस्मादसतः सज्जायेत १ । कुतस्तु खलु सोम्येदं स्यादिति
होवाच, कथं मसतः सज्जायेतेति । सत्त्वेव सोम्येदं मय आसीदेक
मेवाद्वितीयम् । २ । तदेक्षत बहु स्याम् प्रजायेयेति, तत् तेजोऽब-
धत” इत्यादि ८ प्र० २ ख० १—४ ।

एव भार्गव्यान्नाये चैवमावृष्टः पर्यालोच्यः—

“नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं नासीन्नजो नो धीमा परो यत् १—

किं मावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किं मासीद् गहनं गभीरम् ॥

न न्दुरासीदन्तं न तद्वि न राम्या अत्र आसीत् प्रकृतः ।

आनीद्वार्तं खधया तदेकं तस्माद्ब्रह्म परः किञ्चनास ॥

—इत्यादयः ऋ० सं० १०, १२३, १—१७ ।

ऋषिशब्दार्थं प्रश्नोत्तराभ्यां माह— “तदाहुः के त ऋषय इतीति । ‘ऋषयः प्राणा वै’ अतः सृष्टेरये एव ‘असत्’ केवल-
लिङ्गशरीर मेवासीदित्यर्थः । प्राणानां ऋषिशब्दवाच्यत्वे प्रवृत्ति-
निमित्तं दर्शयति— “ते यत्पुंरेति । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्
‘अस्मात्’ जगतः ‘पुरा’ ‘इदं’ स्वसेव्यं अगतं ‘इच्छन्तः’ ‘अमेण’,
‘तपसा’ तपोरूपेण क्लेशेन पर्यालोचनेन ‘आरिषन्’ आर्षन् ।
“ऋषी गतौ” * , सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः ; ज्ञानवन्तः । ‘तस्मात्’
‘ऋषयः’ इत्युच्यन्ते । “ऋषिर्दर्शनात् स्तोमान् ददर्शेत्थीप-
मन्थवः”—इति हि यास्कः † ॥ १ ॥

मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपोषणद्वारा इन्द्रशब्दवाच्यत्व माह—
“स योऽय मिति । एतेषां प्राणानां ‘मध्ये’ ‘यः’ प्राणः , ‘एष
एव इन्द्रः’ इत्युच्यते । तत्र प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनम्— “तानेष
प्राणाभ्यधत् इति । मध्यप्रदेशे स्थितः प्राणः ‘इन्द्रियेण’ इन्द्र-
शब्दवाच्येन स्वबलेन ‘ऐन्ध’ । “ञि इन्धी दीप्ती” ‡ लटि
रूपम् । स्वबलप्रकाशेन स्वस्वव्यापारसमर्थानकरोदित्यर्थः । ‘तस्मात्’
इन्धनसम्बन्धात् ‘इन्द्र इति’ उच्यते ; देवानां परोक्षनामप्रिय-
त्वात् । प्राणस्य हि वागादीन्द्रियेषु स्वांशसङ्गावः । एतस्यैव पोष-
कत्वञ्चान्यत्रास्मात्—

“या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता, या ओत्रे, या च चक्षुषि ।

या च मनसि सन्तता , शिवां तां कुरु मोत्क्रामीः”—इति § ।

‘त इवाः प्राणाः सप्त’, ‘नाना’ नानाविधान् ‘पुरुषान्’ शरीराणि
स्वाश्रयत्वेन ‘असृजन्त’ ॥ २ ॥

* तु० प० ६ धा० ।

† गिर० २. ३. २ ।

‡ रु० आ० १० धा० ।

§ अथ० प्र० उप० २.

‘तिस्रुवन्निति । ‘त’ ऋषयः एकैकसस्त्राश्रयप्रधानानि सप्त शरीराणि सृष्ट्वा परस्परम् ‘अस्रुवन्’ । ‘इत्यम्’ एकैक-प्रधानशरीराः ‘सन्तः’ अचाक्षुष मिमं स्थूलं जगदुत्पादयितुं न शक्यामः’ न समर्था भवामः ; अचाक्षुषो वचनव्यापारा-भावात्, अवचनस्य च दर्शनाभावात् । एव मिन्द्रियाणां प्रतिनियत-व्यापारत्वाद् भिन्नशरीरत्वे कर्मकर्तृत्वं नोपपद्यत इति । अतः ‘एकं पुरुषं’ सर्वेन्द्रियाश्रयं ‘करवामेति’ समालोच्य, ‘एतान् सप्त पुरुषान्’ ‘एकम्’ एव ‘पुरुषम्’ ‘अकुर्वन्’ अकार्षुः ।

एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशं दर्शयति— “यदूर्ध्वं मिति । ‘नाभेरूर्ध्वम्’ ‘यत्’ अस्ति, तत्र ‘ह्री’ पुरुषी ‘समीजन’ । “उज्ज पार्जवे”, “अर्जने”—इति केचित् * । अर्जितवन्तः, स्थापित-ान्तः । ‘नाभेः’ ‘अवाङ्’ अधस्तनम्, तत्र ‘ह्री’ पुरुषी समी-जन इति मध्ये देहे चत्वारः पुरुषाः सम्पन्नाः । ह्री पुरुषी दक्षिणोत्तरपक्षी सम्पन्नौ । ‘एकः पुरुषः’ ‘प्रतिष्ठा’ पुच्छ-मासीत् । एवं सप्तभिः पुरुषैः शिरोवर्जितस्य एकपुरुषस्य निष्पादनम् ॥ ३ ॥

शिरसो जननं दर्शयति— “अथ यैतेषा मिति । ‘एतेषां’ पुरुषाणां ‘त्रीः’ त्रीभूतः ‘यः’ ‘रसः’ सारः ‘मासीत्’, ‘तम्’ ‘जर्धम्’ उपरिभागे ‘समुदोहन्’ समुदित मकार्षुः, स एकी-भूतः सारः ‘अस्र’ पुरुषस्य ‘शिरः’ अभवत् ; ‘तस्मात्’ त्रीसमुद-हनात् ‘शिरः’—इति शब्द-निष्पत्तिः । प्रकारान्तरेण शिरःशब्दनिर्व-चन माह— “तस्मिन्निति । ‘तस्मिन्’ त्रीसमुदोहनेन निष्पादिते शिरसि ‘प्राचाः’ चक्षुरादीन्द्रियाणि ‘अश्रयन्त’ श्रितानि,

‘तस्मात्’ प्राणसंश्रयणात् ‘शिरः’ इत्युच्यते ; यस्माच्छिरसि ‘प्राणा
 संश्रयन्त’, ‘तस्मात्’ प्राणाना मपि श्रीत्वम् । “अच्छिन् सेवा-
 याम्”—इत्यस्मात् * व्युत्पत्तेः । ‘यत्’ यस्माच्च ‘एतस्मिन्’ सर्वस्मिन्
 देहे ते सर्वेऽपि † अश्रयन्त’, ‘तस्मात्’ देहोऽपि ‘शरीरम्’ उच्यते ।
 अत्र पूर्वीक्ताहेतोः शरीरशब्दव्युत्पत्तिः कार्य्या ॥ ४ ॥

“स एव पुरुष इति । ‘सः’ एषः ‘पुरुषः’ सप्तभिर्निष्पन्न
 एकः पुरुषः ‘प्रजापतिः’ विराट् अभूत् । एवं लिङ्गशरीराभि-
 मानिहिरण्यगर्भकर्तृका विराडुत्पत्तिरुक्ता । तस्य विराजोऽग्नि-
 रूपता माह— “स यः पुरुष इति । ‘स प्रजापतिः’ एव ‘अयं’
 चीयमानः ‘अग्निः’ इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेव साम्य माविःकरोति— “स वै सप्तेति । ‘सः’ चीय-
 मानः अग्निः सप्तपुरुषसन्धितो भवति, ‘हि’ यस्मात् ‘अयं
 पुरुषः’ प्रजापतिः सप्तपुरुषात्मकः । तस्य सप्तपुरुषात्मकत्व
 मिदान्नी मुक्तम्, तच्चीयमानाग्नावपि स्फोरयति ‡— “यच्चत्वार
 इत्यादिना । हिरण्यमयः शकुनिः ब्रह्मनामेति पक्षित्वेन निरू-
 पणात् पुच्छशब्दव्यवहारः । चित्याग्नेः सप्तपुरुषीयपुच्छत्वं दशमे
 वक्ष्यते § । आपस्तम्बेनाप्युक्तम्— “तदुह वै सप्तविध मेव चिन्वीत
 सप्तविधो वाव प्राक्ततोऽग्निः”—इति § ।

“अथ यदेकेनेत्यादेरय मर्थः— ‘यद्’ यस्मात् ‘आत्मानं’ मध्य-
 दिग्ं पक्षपुच्छेभ्यः पुरुषत्रयसन्धितेभ्योऽपि ‘एकेन पुरुषेण’ वर्ह-

* भा० उ० ३६७ घा० ।

† ‘स्फुर स्फुरणे’ तु० प० १०६ धातोर्णिचि रूपम् ।

‡ १० का० २ अ० २ ब्रा० ४ क० द्रष्टव्यम् ।

§ आप० औ० ख० १६. १७. १६ ।

प्रति', तस्मात् 'अथ मात्मा' चतुःपुरुषसम्मितत्वात् स्वेन 'वीर्येण'
'यत्तपुच्छान्' प्रयच्छति खलु ॥ ६ ॥

एवं विराडात्मकस्य सप्तपुरुषसम्मितस्य चित्वाग्नेः शिरो
दर्शयितुं माह— "अथ यच्चितेऽग्निर्निधीयत इत्यादि । 'चिते'
इष्टके, चितेऽग्नी । 'अग्निः' आहवनीयोऽभिधीयते । 'या वा
एतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः', 'यः' च 'रसः', स एवाय मग्नि-
रित्यध्याहारः । 'एतद्' अस्मिंश्चित्वाग्नी 'तम्' आहवनीयम्
'जह्वं' समुदूहन्ति' चित्वाग्नेरण्डात्मकत्वात् तत्र निधीयमान-
स्यानेर्हिरण्यगर्भात्मत्वमित्यर्थः । एतच्चैतरेयिणः समामनन्ति—
"एवं ह्येव बह्वृचा महदुक्थे मीमांसन्ते, एत मग्नावध्वर्यवः, एतं
महाव्रते कुन्दोगाः"—इति ।

आहवनीयस्य शिरोरूपत्वमिदानीं माह— "तदस्यैतच्छिर
इति । 'अस्य' चित्वाग्नेः एषः आहवनीयः 'शिरः' इत्यर्थः ।
अत्र शिरःशब्दस्य प्रवृत्तिं माह— "तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवाः
श्रिता इति । 'तस्मिन्' शिरोरूपे आहवनीये सर्वे देवाः
श्रिताः । अत्र कथं देवानां श्रयणम् ? तदाह— "अत्र हीति ।
'अत्र' अग्नी 'सर्वेभ्यो देवेभ्यः' 'जुह्वति', 'तस्मात्' अग्निः श्रयणा-
श्रयत्वात् अस्य 'शिरः' इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं विराडुत्पत्तिः, तस्यैव चित्वाग्निरूपत्वं चोक्त्वा, तस्मात्
कर्तृकां चयनोपयुक्तां सृष्टिं माह— "सोऽयमिति । 'सः पुरुषः
प्रजापतिः' एक एव सन् एवम् 'अकामयत' 'भूयान्' 'स्याम्'
भवेयमिति । भवनम् उत्पत्तिः, अग्निना न घटत इति
तदाह— 'प्रजायेय' स्वयमेवोत्पद्यमानो भवेयम् 'इति' काम-

यित्वा 'सः' 'अत्राभ्यत्' । "असु तपसि खेदे च" * । 'स तपोऽतप्यत' कथं सुत्पद्येति विचारितवानित्यर्थः । तपःपर्यालोचनेन 'सः' 'ब्रह्मैव' 'प्रथमं' सृष्टवान् । 'तेपानः'—इति तपेर्लिटः कानचि रूपम् । ब्रह्मशब्दार्थं माह— "त्रयी मिति । 'सैव' त्रयी विद्या 'अस्मै' प्रजापतेः 'प्रतिष्ठा' जाता, उत्तरसृष्टेरालम्बनं जातमित्यर्थः । प्रतिष्ठारूपत्वमेव विशदयति— "तस्मादाहु रिति । यतः 'सर्वस्य' त्रयी विद्या 'प्रतिष्ठा', 'तस्मात्' त्रयीम् 'अनूच्य' अधीत्य अनुष्ठाय च 'प्रतितिष्ठति' । "तस्यां प्रतिष्ठाया मित्यादि सृष्टम् ॥ ८ ॥

"सोऽप इति । अथ 'सः' प्रजापतिः स्वयमेवोत्पद्य पुनः पर्यालोच्य 'वाचोलोकात्' उच्चारकात् सुखात् 'अपः' अमुपलक्षितानि पञ्च स्थूलभूतानि सृष्टवान् । विद्याध्ययनस्थानादुद्भूतत्वात् वागेव सृष्टेत्यर्थः । अनेनापां वाक्यशब्दव्यवहार्यत्वमुक्तमिति मन्तव्यम् । अप्शब्दनिर्वचनमाह— "खेदे मिति । 'सा' वाक् सर्वव्यापकत्वात् 'आपः' उच्यन्ते, जगदावरणाक्षासां वाःशब्दवाच्यत्वम् । हृणोतेरुत्पन्नो वाःशब्दः ॥ ९ ॥

"सोऽकामयतेति । "आभ्योऽङ्गोऽधिप्रजायेयेति' विचार्य 'त्रय्या विद्यया सह' सृष्टाः 'अपः' प्रविष्टवान् । 'ततः आण्डं समवर्चुत' । 'तत् असु इति अभ्यसृशत्' । अस्त्विति शब्दो वक्ष्यमाणसृष्टिनिर्देशार्थः । 'असु इति' वक्ष्यमाणप्रकारेण भवतु, 'भूयः' बहुलञ्च 'अस्त्विति' त्रिवारं प्रजापतिरेतदण्डमभिलक्ष्या ब्रवीत् । यस्मात् प्रथमं सुखाद् वागुच्चारिता, तस्मात् 'ब्रह्म' वेदः प्रथममुत्पन्नः । अतः प्रथमोत्पन्नं वेदं योऽधीते तदर्थं

मनुतिष्ठति च, तम् 'अनूचान मग्निक्षल्प इति आहुः' ।
'हि' तस्मात् 'अग्नेः' चित्वाग्निरूपस्य प्रजापतेः 'अद्भ्य' वेदो
'मुखं' भवति ॥ १० ॥

“अथ यो गर्भं इति । ततः 'यः' जातगर्भः, 'सः' 'अग्निः
असृच्यत' । तस्मात् 'सर्वस्य' स्थूलप्रपञ्चस्य 'अग्नेः' 'आदौ सृष्ट-
त्वात् अग्निरित्युच्यते । 'तम्' अग्निम् इदानीन्तना अग्निनाम्ना
व्यवहारं कुर्वन्ति * । तत्र गर्भे 'यत्' यदा 'अशु संचरितं'
गर्भनिर्गमनकाले हि जलं स्रवति, 'सः अशुः', 'तम् अशुः इति
आचक्षते' । यदा 'रसत्' ध्वनि मकरोत्, तदा 'रासभी-
भवत्' । रसतेर्ध्वन्यर्थादुत्पन्नो रासभशब्दः । 'कपाले' अण्डकपाले
'त्रिलिप्तः' संसृष्टो 'रसः', 'सः' 'अजो' नाम पशुः 'अभवत्' ।
भिन्नकपाल मेव 'पृथिवी' आसीत् । एवः मण्डादुत्पन्नाना
मषण्यश्चरासभाजपृथिवीनां सृष्टिरुक्ता ॥ ११ ॥

अथ कपालं पृथिव्यभवदिति यदुक्तम्, तस्माद् बहुधोत्पत्तिं
वक्तुं माह— “सोऽकामयनेति । पुनः प्रजापतिः 'अद्भ्यः अग्निः'
'अप्सु' उदकेषु 'इमां' भूमिं 'प्रजनयेयम्' विशिषेणोत्पादयेयम्
'इति' विचार्य 'तां' पृथिवीं 'सङ्कल्प्य' चूर्णीकृत्य 'अप्सु' 'प्रावि-
ध्यत्' आलीडयामास 'तस्यै' पृथिव्याः 'यः रसः पराङ् न्यक्ष-
रत्', 'स कूर्मोऽभवत्' यत् उर्ध्वं समूहितो रसः, 'ततु' 'इदम्'
अब्रूपम् अभवत् । यस्माद् भूमिरुदकेषु प्राविष्टा, तस्मात् 'एकं'
रूपं मेव, भेदो न दृश्यते, आप एव केवलं दृश्यन्ते ॥ १२ ॥

“सोऽकामयत भूय इति । ततः प्रजापतिरियं पृथिवी 'भूयः

* सन्धत्र 'अग्निरसृच्यत'—इति, 'अग्नेः'—इति, 'अग्निरित्यु-
च्यते'—इति, 'अग्निम्'—इति च पाठाः ।

स्यात्' बहुधोत्पद्येतेति विचार्य ताभ्योऽङ्ग 'फिनं' सृष्टवान् । पुनरपि विदित्वा शुष्कार्द्रभावेन द्विविधां सृष्टिकां, 'सिकतं' वालुकाः, 'शर्कराः' अल्पपाषाणान्, 'अशमानं' स्थूलपाषाणम्, 'अयः', 'हिरण्यं' सुवर्णम्, ओषधयश्च वनस्यतयश्च एकवद्भावात् नपुंसकम्— 'ओषधिवनस्यतीति । एतैः शुष्कार्द्रसृदादिभिर्नवभिः 'इमां' भूमि माच्छादितवान् ॥ १३ ॥

“ता वा एता इति । 'एता एव' सृदादिभिर्नव सृष्टय एव 'इयम्' भूमिः । तस्मात् एतां 'त्रिवृदग्निः'—'इति' 'आहुः' । स्तोत्रियात्मकस्य स्तोत्रस्य त्रिवृदिति सञ्ज्ञा †, अत्र तु सञ्ज्ञामात्रवाचि । अस्यां भूमौ अग्नेवांसात् आधाराधेययोरभेदोपचारेण 'अस्यै' अस्याः 'अग्निः' 'इयं' नवसृष्ट्यात्मिका प्रतिष्ठा भूमिरिति ॥ १४ ॥

उच्यते— “अभूद्वा इति । भवतेर्भूमिशब्दनिष्पत्तिः । तस्याः प्रथनात् बहुधा विस्तरणात् पृथिवीत्वम् † । प्रथेः प्रिवनि ‡ सम्प्रसारणेन पृथिवीं शब्दनिष्पत्तिः । 'सियम्' भूमिः 'ऊरन्ना' स्वयं सम्पूर्णाजनिष मिति 'मन्यमाना' 'गायत्' गान मकरोत्, अतो गानादेव भूमेर्गायत्रीत्वम् । तत्र भूमौ अग्निरपि स्वयं सम्पूर्णः स्थित इति मन्यमानोऽगायत्, अतस्तस्याप्यग्नेः गायत्र इति नाम सम्पन्नम् । “कै गै रै शब्दे” § अस्माद् गायत्रशब्दनिष्पत्तिः । अतः 'एतद्' इदानीं लोके 'यः' कश्चन पुरुषो धनषष्ठादिभिः 'ऊरन्नः' अह मिति 'मन्यते', सः परकृते 'गीते' 'रमते वा' 'गायति

* ता० ब्रा० २ प्र० १ ख० त्रिवृत्स्तोमस्वरूपं द्रष्टव्यम् ।

† अतएवाह यास्कः—“प्रथनात् पृथिवीत्याहुः—इत्यादि निरु० १. ४. २ ।

‡ “प्रथेः प्रिवन् सम्प्रसारणञ्च”—इति उ० १ प्र० १४ द ख० ।

§ अ० प० ६१७ धा० ।

वा' स्वयं गायति चेत्यर्थः । तस्मात् सम्पूर्णचेतनाभिमन्थमानायां
भूमेरन्वेष गायत्रत्वं सम्पन्न मिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

सो ऽकामयत प्रजापतिः । भूय एव स्यात्
प्रजायेतेति सो ऽग्निना पृथिवीं मिथुनं समभव-
त्तुत आण्डं समवर्त्तत तदभ्यमृशत् पुष्यत्विति
पुष्यतु भूयो ऽस्त्वित्येव तदब्रवीत् ॥ १ ॥

स यो गर्भी ऽन्तरासीत् । स व्वायुरसृज्य-
ताथ यदशु सङ्गरित मासीत्तानि व्वायांख्यभव-
न्नथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ता मरीचयो
ऽभवन्नथ यत् कपाल मासीत्तदन्तरिक्षं मभवत्* ॥२॥

सो ऽकामयत । भूय एव स्यात् प्रजा-
येतेति स व्वायुनान्तरिक्षं मिथुनं समभवत्तुत

आण्डं समवर्त्तत तद्भ्यमृशद्यशो विभृहीति ततो
 ऽसावादित्यो ऽमृज्यतैष वै यशोऽथ यदशु सह-
 रित मासीत्सोऽश्मा पृश्निरभवदशुर्ह वै त मशमे-
 त्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा अथ
 यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ते रश्मयो ऽभ-
 वन्नथ यत् कपाल मासीत्सा द्यौरभवत् * ॥ ३ ॥

सो ऽकामयत । भूय एव आत् प्रजायेतेति
 स आदित्येन दिवं मिथुनं समभवत् तत् आण्डं
 समवर्त्तत तद्भ्यमृशद् रेतो विभृहीति तत्-
 सन्द्रमा असृज्यतैष वै रेतोऽथ यदशु सह-
 रित मासीत् तानि नक्षत्राण्यभवन्नथ यः कपाले रसो
 लिप्त आसीत् ता अवान्तरदिशो ऽभवन्नथ यत्
 कपाल मासीत् ता दिशो ऽभवन् ॥ ४ ॥

स इमांल्लोकान्सृष्ट्वाकामयत । ताः प्रजाः
 सृजेय या म ऽएषु लोकेषु स्युरिति ॥ ५ ॥

स मनसा व्वाचं मिथुनं समभवत् ‡ । सो

* 'द्यौरभवत्'—इति ग । 'द्यौरभवत्'—इति घ ।

† 'यः'—इति क, ख ।

‡ 'समभवत्'—इति ग । 'समभवत्'—इति घ ।

ऽष्टौ द्रुपान् गर्भ्यभवत् तेऽष्टौ व्यसवो ऽसृज्यन्त-
तानस्या मुपादधात् ॥ ६ ॥

स मनसैव * । व्याचं मिथुनं समभवत् स
एकादश द्रुपान् गर्भ्यभवत् त एकादश रुद्रा असृ-
ज्यन्त तानन्तरि च ऽउपादधात् ॥ ७ ॥

स मनसैव † । व्याचं मिथुनं समभवत् स
द्वादश द्रुपान् गर्भ्यभवत् ते द्वादशादित्या असृ-
ज्यन्त तान्द्विषुपादधात् ॥ ८ ॥

स मनसैव ‡ । व्याचं मिथुनं समभवत् स
गर्भ्यभवत् स विश्वान्देवानसृजत तान्द्विषुपा-
दधात् ॥ ९ ॥

अथो ऽथाहुः । 'अग्निं मेव सृष्टं व्यसवो
ऽसृज्यन्त तानस्या मुपादधादायुं रुद्रास्तानन्त-
रि च ऽथादित्य मादित्यास्तान्दिवि विश्वे देवा-
सृज्यन्तसं तान्द्विषुपादधादिति ॥ १० ॥

अथो ऽथाहुः । प्रजापतिरेवेमांस्त्र्योक्तान्त्वष्टी-

* , † , ‡ 'मनसैव'—इति ग ।

† 'दिति'—इति क । 'दिति'—इति न ।

पृथिव्यां प्रत्यतिष्ठत् तस्मा ऽद्रुमा शोषधयो ऽन्न
मपच्यन्त तदाम्नात् सुगुभ्यर्भवत् सु ऊर्ध्वेभ्य एव
प्राणोभ्यो देवानसृजत ये ऽवाञ्चः प्राणास्त्रेभ्यो
मर्त्याः प्रजा द्रुत्वतो यत मंधासृजत तथासृ-
जत प्रजापतिस्त्वेवेदः स्रुव्यं मसृजत यदिदं
किञ्च ॥ ११ ॥

सु प्रजाः सृष्टा * । स्रुव्यं माजि मित्वा
व्यसृसत तस्माद्दु हैतद्यः स्रुव्यं माजिमेति व्ये
सृसते तस्मादिस्रस्तात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्
तस्मिन्नेन सुरक्रान्ते देवा अजहुः † ॥ १२ ॥

सो ऽग्नि मब्रवीत् । त्वं मा सन्वेहीति किं
मे ततो भविष्यतीति त्वयां माचक्षान्तौ यो वै
पुत्रावाः राध्यते तेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्र
माचक्षते त्वया माचक्षान्ता ऽप्यथ मा सन्वेहीति
तथेति त मग्निः सुमदधात् तस्मादेतं प्रजापतिः
सुन्व मग्निरित्याचक्षत ऽथा ह वा ऽएनेन पितरं

* 'सृष्टा'—इति ग , 'सृष्टा'—इति घ ।

† 'अजहुः'—इति ग , 'अजहुः'—इति घ ।

पितामहं पुत्रं पौत्रं चक्षते य एवं ब्रूद ॥ १३ ॥

तु मब्रवीत् । कस्मिन्स्वोपधास्यामीति हितु
ऽएवेत्यब्रवीत् प्राणो वै हितं प्राणो हि सर्व्वेभ्यो
भूतेभ्यो हितस्तद्यदेनः हित ऽउपादधात् तस्मादा-
होपधास्याम्युपदधाम्युपाधा मिति ॥ १४ ॥

तदाहुः । किं हितं किं मुपहित मिति
प्राण एव हितं व्यागुपहितं प्राणे हीयं व्यागुपेव
हिता प्राणस्त्वेव हित मङ्गान्युपहितं प्राणे हीमा-
न्यङ्गान्युपेव हितानि * ॥ १५ ॥

सो ऽस्यैष चित्त्य आसीत् । चेतव्यो ह्यस्या-
सीत् तस्माच्चित्त्यच्चित्त्य उ एवायं यजमानस्य
भवति चेतव्यो ह्यस्य भवति तस्मादेवं चित्त्यः ॥ १६ ॥

तदेता वा ऽस्य ताः † । पञ्च तन्वो व्यञ्च-
सन्त लोम त्वङ्माः समस्थि मज्जा ता एवैताः
पञ्च चित्तयस्तद्यत् पञ्च चितीच्चिनोत्थेताभिरेवैनं
तत् तनूभिश्चिनोति यश्चिनोति तस्माच्चित्तयः ॥ १७ ॥

* 'हितानि'—इति ग, 'हितानि'—इति च ।

† 'ताः'—इति म, 'ताः'—इति च ।

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रत्सत । संवत्सरः
सो ऽथ या अश्वैताः पञ्च तन्वो व्यस्रत्सन्त
ऽर्त्तवस्ते पञ्च वा ऽक्तवः पञ्चैताश्चितयस्त-
द्यत् पञ्च चितीश्चिनोत्थृतुभिरेवैनं तश्चिनोति
यश्चिनोति तस्माश्चितयः ॥ १८ ॥

स यः स संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रत्सत ।
अथ मेव स व्वायुर्यो ऽयं पवते ऽथ या अश्व ता
क्तवः पञ्च तन्वो व्यस्रत्सन्त दिशस्ताः पञ्च
वै दिशः पञ्चैताश्चितयस्तद्यत् पञ्च चिती-
श्चिनोति दिग्भिरेवैनं तश्चिनोति यश्चिनोति तस्मा-
श्चितयः * ॥ १९ ॥

अथ यश्चिते ऽग्निर्निन्धीयते । असौ स
आदित्यः स एष एवैषो ऽग्निश्चित एतावद्ब्रु-
तद्यदेन मग्निः समुदधात् ॥ २० ॥

अथो आहुः । प्रजापतिरेव विस्रस्तो देवा
नब्रवीत्सं मा धत्तेति ते देवा अग्नि मब्रुवंस्त्वयीमं
पितरं प्रजापतिं भिषज्यामेति स वा ऽब्रह्मेत-

* 'चितयः'—इयि क, ख ।

श्चिन्तुर्व्विश्वेभ्यः विशानीति तथेति तस्मादेतं
प्रजापतिं सन्त मग्निरित्याचक्षते ॥ २१ ॥

तं देवा अग्नावाहुतिभिरभिषज्यन् । ते
यां-यामाहुति मजुहवुः सा-सैनं पक्वेष्टका भूत्वा-
प्यपद्यत तद्यदिष्टात् समभवंस्तस्मादिष्टका स्तस्मा-
दग्निनेष्टकाः पचन्त्याहुतीरेवैनास्तत् कुर्वन्ति* ॥ २२ ॥

सो ऽब्रवीत् । यावद्यावद्वै जुहुथ तावत्
तावन्मि कं भवतीति तद्यदस्मा ऽदृष्टे कम्-
भवत् तस्माद्देवेष्टकाः ॥ २३ ॥

तच्च स्माहाक्ताह्यः । य एव यजुष्मतीर्भूय-
सीरिष्टका विद्यात् सो ऽग्निचिनुयाङ्गुय एव
तत् पितरं प्रजापतिं भिषज्यतीति † ॥ २४ ॥

अथ ह स्माह ताण्ड्यः । क्षत्रं वै यजु-
ष्मत्य इष्टका विशो लोकम्पृणा अत्ता वै
अत्रियो ऽन्नं विडग्रन्नं वा ऽचक्षुरन्नं भूयो भवति

* 'कुर्वन्ति'—इति ग ।

† 'भिषज्यतीति'—इति क । 'भिषज्यतीति'—इति ग ।

'भिषज्यतीति'—इति घ ।

तुद्राष्टुं सुसृष्टं भवति तदेधते तुस्मात्तोक्म्युष्ण
एव भूयसीरुपदध्यादित्येतद्दृष्ट तयोर्ब्रुवो ऽन्या
त्वेवात स्थितिः ॥ २५ ॥

स एष पिता पुत्रः * । यदेषो ऽग्नि मसृजत
तेनैषो ऽग्नेः पिता यदेतु मग्निः समदधात्तेनैतस्या-
ग्निः पिता यदेष देवानसृजत तेनैष देवानां
पिता यदेतु देवाः समदधुस्तेनैतस्य देवाः
पितरः ॥ २६ ॥

उभयं हैतन्नवति । पिता च पुत्रश्च प्रजा-
पतिश्चाग्निश्चाग्निश्च प्रजापतिश्च प्रजापतिश्च देवाश्च
प्रजापतिश्च य एवं ब्रुव ॥ २७ ॥

स उपदधाति । तथा देवतयेति व्याग्वै सा
देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽश्चङ्गिरा ध्रुवा
सीदिति स्थिरा सीदेत्येतदुच्यो प्रतिष्ठिता सीदिति
व्याच्य चैवैन मेतत् प्राणेन च चिनोति व्याग्वा
ऽश्चग्निः प्राण इन्द्र ऐन्द्राग्नी ऽग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतच्चिनोतीन्द्राग्नी वै

सुर्व्वं देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यश्च
मात्रा तावतैवेन मेतच्चिनोति * ॥ २८ ॥

तदाहुः । कक्षादस्या ऽग्निश्चीयत ऽवृत्ति
यत्र वै सा देवता व्यस्रंसत तदिमा मेव
रसेनानु व्यक्षरत्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वंस्तदेन-
मस्या ऽएवाधि समभरन्सैषैकैवेष्टकेय मेवेयं
अग्निरस्यै हि सर्व्वो ऽग्निश्चीयते सेयं चतुःस्रक्ति-
र्हिशो अस्त्रै स्त्रक्तयस्तस्माच्चतुःस्रक्तय इष्टका भवन्ती
मां ह्यनु सर्व्वी इष्टकाः ॥ २९ ॥

तदाहुः । यदेव मेकेष्टको ऽथ कथं पञ्चेष्टक
इतीयं न्वेव प्रथमा मृन्मयीष्टका तद्यत् किञ्चान्न
मृन्मयं मुपदधात्येकैवं सेष्टकाय यत् पशुशीर्षा-
ण्युपदधाति सा पश्विष्टकाय यद्वक्त्रपुरुषा ऽउप-
दधाति यद्विरण्यथकलेः प्रोक्षति सा हिरण्येष्ट-
काय यत् सुचा ऽउपदधाति यदुलूखलमुसली
याः समिधं षादधाति सा व्वानस्यत्येष्टकाय
यत् पुष्करपर्षं मुपदधाति यत् कूर्मं यद्विधुं मधु

वृत्तं यत् किञ्चात्रान्न मुपदधाति सैवान्नं पञ्चमी-
ष्टकैवमु पञ्चेष्टकः ॥ ३० ॥

तदाहुः । कतरुत इष्टकायाः शिर इति
यत् उपस्पृश्य यजुर्व्वेदतीत्यु हैक ऽप्राहुः स स्वय
माहस्ताया एवाह्वादिपस्पृश्य यजुर्व्वेदेत्तथो हास्यैताः
सुर्व्वाः स्वय माहस्ता मभ्यावृत्ता भवन्तीति न
तथा कुर्यादङ्गानि वा ऽअस्यैतानि पुरूषि यदि-
ष्टका यथा वा ऽअङ्गेऽङ्गे पर्व्वन् पर्व्वङ्कुरः कुर्यात्
तादृक्तयो व्याव चिते ऽग्निर्निधीयते तदेवैता-
सां सुर्व्वासां शिरः ॥ ३१ ॥

तदाहुः । कति पशवो ऽग्ना ऽउपधीयन्त
ऽइति पञ्चेति न्वेव ब्रूयात् पञ्च स्येतान् पश-
नुपदधाति * ॥ ३२ ॥

अथो ऽएक इति ब्रूयात् । अविरितीयं वा
ऽअविरियुं हीमाः सुर्व्वाः प्रजा अवतीयसु वा
ऽअग्निरस्यै हि सुर्व्वाः ऽग्निधीयते तस्मादेक इति
ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

अथो हाविति ब्रूयात् । अवी ऽद्भुतीयं चासौ
चेमे हीमाः सुध्वाः प्रजा अवतो यन्मुदियं तद्य-
दापो ऽसौ तन्मृचापश्चेष्टका भवन्ति तस्माद्हाविति
ब्रूयात् ॥ ३४ ॥

अथो गौरिति ब्रूयात् । इमे वै लोका
गौर्यञ्चि किं च गच्छतीमांस्तुल्लोकान् गच्छतीम्
ऽउ लोका एषो ऽग्निश्चितस्तस्माद् गौरिति
ब्रूयात् ॥ ३५ ॥

तुदाहः । कश्चौ कामायाग्निश्चीयत ऽद्भुति
सुपर्णो मा भूत्वा दिवं व्यवहादित्यु हैक ऽचा-
हूर्न तथा विद्यादेतद्वै रूपं कृत्वा प्राणाः प्रजा-
पतिरभवन्नेतद्रूपं कृत्वा प्रजापतिर्देवानसृजतेतद्रूपं
कृत्वा देवा अमृता अभवंस्तद्यदेवैतेन प्राणा अभ-
वन्त्यत् प्रजापतिर्यद्देवास्तदेवैतेन भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

द्वितीयब्राह्मणे वायन्तरिक्षादिसृष्टिः प्रजापतेश्चित्वाग्निरूपता
वोच्यते— “सोऽकामयतेति । भूमिसृष्टेरनन्तरं प्रजापतिरिदं
पगदधिकं भवेदिति कामयित्वा ‘अग्निना पृथिवी’ सिद्धान्त्येन

समयोजयत् । तयोः संयोगेन 'अण्ड' जातम् । 'तद् अभ्यसृशत्' नानात्वेन पुष्टभवत्विति त्रिवार मण्ड मभिलक्ष्य प्रजापतिः 'अब्रवीत्' ॥ १ ॥

तत्राहुः— "स यो गर्भोऽन्तरासीदिति । यो गर्भान्तर-जातः, स वायुत्वेन सृष्टः । अथ गर्भोदक-कपाललिप्तरस-त-त्कपालानि त्रीणि च पश्चिमरौच्यन्तरिक्षलोकात्मकानि अभू-वन् ॥ २ ॥

"सोऽकामयतेत्यादेरय मर्थः—वायुन्तरिक्षयोर्मिथुनत्वेन सङ्घात् एकम् 'अण्डम्' उत्पन्नम् । तस्मात् आदित्य उत्पन्नः ; स 'एषः' आदित्यो 'यज्ञः', "यज्ञो विभृहि"—'इति' यज्ञोरूपत्वेन धारणार्थं प्रजापतिना अण्डस्यावसृष्टत्वात् तत उत्पन्न आदित्यो यज्ञ इत्युच्यते । पूर्ववद् गर्भोदकादीनि त्रीणि मेघरश्मियु-क्तोकात्मकानि जातानि । तदा 'पृन्निः' नानावर्णः, 'अग्ना' आकाशाच्छादको मेघः । अग्नोतेरग्नि इति नैरुक्तः * ॥ ३ ॥

अथ तृतीयपर्याये आदित्ययुक्तोक्तयोर्मिथुनत्वेन गर्भः सम-जनि । तं प्रजापतिः 'रेतो विभृहि'—'इति' रेतोरूपत्वेन धार-येति गर्भं मवसृष्टवान् । ततोऽण्डात् यत् इमाः सृष्टाः, अत एव तस्य रेतस्त्वम् । सुधाश्रवणात् अत्रापि पूर्ववद् गर्भो-दककपाललिप्तरसतत्कपालानि नक्षत्रावाप्तरदिङ्महादिगाळ-कानि सम्पन्नानि ॥ ४ ॥

"स इमांस्तीकामसृष्टेत्यादि । पुनश्च प्रजापतिः एषु लोकेषु प्रजाः सृजय मिति विचार्य स्वकीयवाप्सनसोर्मिथुनीभवनेन स्वय मष्टद्रप्सरूपगर्भवानभवत्, ततोऽष्टभ्यो द्रप्सेभ्यः अष्टौ वसवः

सञ्जाताः । 'तान्' वसून् 'अस्यां' भूमौ 'उपादधात्' निहित-
वान् । पुनश्च वाङ्मनसोः युग्मेन एकादश रुद्रान् सृष्ट्वा, तान्
अन्तरिक्षे स्थापितवान् । द्वादशादित्यांश्च सृष्ट्वा तान् द्युलोके
उपदधाति । विश्वान् देवान् दिक्षु निहितवान् ॥ ५-६ ॥

अत्र केचिद् वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवानां सृष्टिं मग्निपूर्वां
दर्शयति— “अथो आङ्गुरग्नि मेव सृष्टं वसवोऽन्वसृष्ट्यन्तेति ।
'इति'-शब्द एकीयपक्षसमात्यर्थः ॥ १० ॥

“अथो आङ्गुः प्रजापतिरेवेत्वादेरय मर्थः— 'अथो' अपरे ब्रह्म-
वादिनः एवम् 'आङ्गुः' । 'प्रजापतिरेव' लोकत्रयं 'सृष्ट्वा', 'पृथिव्यां'
प्रतिष्ठितः सन् पक्वाः अन्नरूपा ओषधीः प्राश्व 'गर्भी' भूत्वा
'सः' ऊर्ध्वेभ्यः 'प्राणिभ्यः' 'देवान्' सृष्ट्वान्, अत्राचीनेभ्यः प्राणिभ्यः
'मर्त्याः प्रजा इति' । सृष्टौ यद्यपि प्रकारविशेषोऽस्ति, तथापि
स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः प्रजापतिसृष्टत्वं निश्चित मिति-
श्रुतिः स्वमतं निरूपयति— “अतो यतमथेति । येन प्रकारेण
सृष्टवान्, तेनैव प्रकारेण सृष्टिरसु, सर्वात्मना प्रजापतिरेवेदं
सर्वं मसृजदिति सत्य मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथैवं सर्वोत्पादकस्य प्रजापतेस्त्रित्वाग्निरूपताम् * आख्या-
यिकामुखेन दर्शयति— “स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वं माजि मित्वेति ।
'सः प्रजाः सृष्ट्वा', 'सर्वम्' 'आजिम्' लक्ष्यम् प्रति एत्य, 'व्यस्रं-
सत' विस्त्रस्तः । सृष्टिकरणं मेवात्र लक्ष्यो ऽवधिः, तत्र च
विस्त्रस्त इत्यर्थः । तस्मात् लोकेऽपि आजिधावनेन आभ्यन्ति
जनः । तस्मात् आन्तात् पुरुषात् मध्यप्रदेशात् प्राणा उत्क्रान्ताः,

* सप्तमाष्टमकाण्डयोः प्रोक्त मन्त्रिचयनप्रकरणं मिद् पर्यालोच्यम् ।

‘तस्मिन्’ अपगते ‘देवाः’ इन्द्रियाणि ‘अजङ्गुः’ त्यक्तवन्तः ।

“ओ हाक् त्वागे * ॥ १२ ॥

“सोऽग्नि मन्नवीदिति । ‘सः’ प्रजापतिः ‘अग्निम्’ अवी-
चत् । हे अग्ने ! ‘त्वं’ ‘मां’ मा ‘सन्धेहि’ उरप्रान्तेन प्राणिन
पुनः संहितं जुह्व ‘इति’ । एवं प्रजापतिना उक्ते सति,
अग्निः अन्नवीत्,— ‘ततः’ तन्प्राणसन्धानाद्येतोः ‘मे’ मम ‘किं
भविष्यति ?’ ‘इति’ । हे अग्ने ! ‘त्वया’ ‘मा’ माम् ‘आच-
क्षान्ते’ आचक्षीरन् । चष्टेः पञ्चमलकारे रूपम् । यथा लोके
‘पुत्राणां’ मध्ये ‘यो’ ‘राध्यते’ विद्यया ब्रह्मेण वा प्रसिद्धो
भवति, ‘तेन’ एव पुत्रेण पित्रपितामहा व्यवहरन्ति, तस्यार्थं
पिता पितामह इति, तस्यार्थं पुत्रः पौत्र इति । तस्मात्
पुत्रस्य तव नाम्ना ममापि व्यपदेशो भवतु । अतः सन्धेही-
त्युक्तम् । ‘अग्निः’ ‘तथा इति’ अङ्गीकृत्य तं ‘समदधात्’ ।
अतोऽग्निना संहितत्वात् ‘एतं’ सर्वोत्पादकं ‘प्रजापतिम्’ एव
सञ्चित्य ‘अग्निरित्वाचक्षते’ वेदवादिनः । वेदितुः फल माह—
“आह वा एतेनेति । ‘आङ्’—इत्युपसर्गः ‘चक्षते’—इत्यनेन सम्ब-
ध्यते । ‘ह वा’—इति निपातद्वय मेकार्थवाची ॥ १३ ॥

सन्धानप्रकारं प्रश्नोत्तरेणाह— “त मन्नवीत् कस्मिंस्त्वोप-
धास्यामीतीति । हे प्रजापते ! ‘कस्मिन्’ स्थाने ‘त्वा’ त्वाम्
‘उपधास्यामि’ ‘इति’ अग्नेः प्रश्नः । ‘हित एव’ मा सन्धेहि ।
‘इति’ उत्तरम् । हितशब्दार्थं माह “प्राणो वै हित मिति ।
प्राणस्य सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्योऽतिशयितत्वात्, हितत्वम् । तस्मिन्
हितरूपे प्राणे ‘अग्निः’ प्रजापतिः समाहितवान् । पूर्वं मध्यतः

प्राण उच्चक्राम , त मेव संधेहीति प्रजापतिर्नोक्तत्वात् । 'तस्मात्' इदानीन्तना अनुष्ठातारोऽपि चित्युपधानसमये उपदधातेः भूत-भविष्यवर्त्तमानप्रयोगं कुर्वन्ति । 'उपधास्यामि'-इति भविष्यतः प्रयोगः , 'उपदधामि'-इति वर्त्तमानस्य , 'उपाधाम्' इति भूतस्य ॥ १४ ॥

उपहितशब्दार्थं वक्तुं हितोपहितयोः स्वरूपं पृच्छति— "तदाहुः किं हित मिति । उपदधादिति उपधानस्याननुपधेयं चोक्तम् , तत्र प्राणस्य हितत्वं दर्शितम् , 'उपहितमिति' वाच उच्यते , प्राणि वाच उपहितवानित्यर्थः । उपहितपदार्थस्वार्थान्तरमाह— "अङ्गानीति । प्राणवति पुरुषे 'अङ्गानि' 'उपहितानि' सन्निहितानि भवन्ति । एवं प्रजापतेरग्निनामव्यपदेश्यत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

चित्यत्वमपि दर्शयति— "सोऽस्यैष इति । 'सः' प्रजापतिः 'अस्य' अग्नेः 'चित्यः' 'चेतव्यः' सन्धेयः , 'तस्मात्' च 'चित्यः' इति । इष्टकाचितिसम्बन्धादपि प्रजापतेचित्यत्वमाह— "चित्य उ एवाय मिति । 'यजमानस्य' अपि 'अयम्' एव 'चेतव्यः' इष्टकाभिरुपधेयः । 'अस्य' यजमानस्य । त्वत्वाणां कर्त्तरि वा"—इति * षष्ठी ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्व्यस्रंसतेति यदुक्तम् , तदिदानीं चितिसङ्ख्याप्रदर्शनेन विशदयति— "तदेता वा अस्येति । व्यस्रंसनसमये 'अस्य' तस्य सोमत्वस्त्रासास्त्रिमज्जाख्याः 'पञ्च' चितयः , उत्तरोत्तरङ्गमेव पञ्चकस्यात्मना चेतव्याः । यस्मादग्नी पञ्च चितीः 'चिनोति',

‘तस्मात्’ पञ्चभिर्लोमादिभिरेव प्रजापतिं संहितवान् भवति ।
“चिञ् चयने”—इत्यस्मात् * चितिशब्दनिष्पत्तिः ॥ १७ ॥

“स यः प्रजापतिरित्यादेरय मर्थः— प्रजापतेः संवत्सरात्मनो
विस्त्रंसनसमये पञ्चर्त्नव एव विस्त्रस्ताः । “हेमन्तशिशिरयोः
समासेन”—इति † पञ्चसङ्ख्या । तथा सति पञ्चचित्तिचयनेन
एवं संवत्सररूपं प्रजापतिं पञ्चभिर्ऋतुभिः संयोजितवान्
भवति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “स यः संवत्सरः प्रजापतिरिति ।
‘यः’ संवत्सररूपः ‘प्रजापतिः’ विस्त्रस्ताः, ‘सः’ ‘अय मेव’ पवमानो
‘वायुः’, तस्य ‘दिशः’ एव ‘पञ्च’ तन्वः । जर्द्धदिक्प्रहिताः
पञ्च महादिशः । ता एव विस्त्रस्ताः पञ्चचित्तिचयनेन ‘एनं’ वायुं
प्रजापतिः पञ्चभिर्दिग्भिरेव चितवान् ॥ १९ ॥

एवं प्रजापतेश्चित्याग्निरूपता मभिधाय तस्योपरि निधीय-
मानस्याहवनीयस्याग्नेरादित्यरूपता माह— “अथ यश्चित इति ।
‘चिते’ अग्नी ‘यः’ अग्निः’ आहवनीयः ‘निधीयते’, ‘सः’ ‘असौ
आदित्यः’ । “स एष एवेति, पुनःप्रदर्शनवचनम् । अत्र
‘चित इति’ सप्तम्यन्तं पदम् । प्रजापतेरग्निना सन्धानप्रकारं
निगमयति— “एतावन्तु तदिति । ‘अग्निः’ ‘एनं’ प्रजापतिः
‘समदधात्’ इति × × × ॥ २० ॥

प्रजापतेर्देवैः समाधानप्रकार माह— “अथो आहुः प्रजा-
पतिरैवेति । पूर्वं प्रजायमानः प्रजाः सृष्ट्वा सर्वाजिधावनेन
‘विस्त्रस्ताः’ सन् ‘देवान्’ अन्नवीत् । हे देवाः ! ‘मा सन्वत्स’

* स्वा० उ० ५ धा०

† ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

‘इति’, ‘ते’ एव ‘देवाः’ ‘अग्निम् अन्नवन्’ । हे अग्ने ! ‘त्वयि’ सर्वेषां ‘पितरं प्रजापतिं’ ‘भिषज्याम’ सन्धानं करवाम ‘इति’ । अथ ‘सः’ अग्निरपि देवान् अन्नवीत् । हे देवाः ! ‘सः’ ‘अहम्’ ‘एतस्मिन् सर्वस्मिन्’ जाते ‘एव’ अन्तर्-‘विशानि’ सर्वस्यान्तः-प्रविष्टो भवामीत्युक्तम् । ‘तथा इति’ देवा अङ्गीचक्रुः । यतो देवा अग्नी प्रजापतिः भिषज्यितः, ‘तस्मात्’ एतस्य प्रजापते-रग्निनाम्ना व्यपदेशः ॥ २१ ॥

भैषज्यकरणप्रकारं दर्शयति— “तं देवा अन्नावाहुतिभि-रिति । ‘तं’ प्रजापतिम् आहुतिकरणेन समाहितवन्तः । अत्र या आहुतय इष्टाः, तास्ताश्चित्वाग्निरूपप्रजापतिरिष्टका भूत्वा प्रतिपद्य प्रीयमाणाः स्युरित्यर्थः । इष्टकाशब्दस्य निर्वचनं दर्श-यति— “तद्यदिष्टादिति । इष्टात् होमात् जाता इतीष्टकाः, ‘तस्मात्’ इदानीन्तना अपि अनुष्ठातारः ‘अग्निना इष्टकाः पचन्ति’, तथा सति ‘एनाः’ इष्टकाः ‘आहुतीरेव’ कृतवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

इष्टकापदे ‘इष्ट’-इति ‘क’-इति च शब्दद्वयस्वरूपं दृश्यते, तत्र इष्ट-शब्दस्वरूपस्य निर्वाहं प्रदर्श्य ‘क’-शब्दस्वरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति— “सोऽन्नवीदिति । ‘सः’ प्रजापतिः देवान् ‘अन्नवीत्’ हे देवाः ! युष्माभिरग्नी ‘यावद्यावद्’ हुतम्, ‘तावत्तावत्’ ‘मि’ मम ‘कं’ सुखं ‘भजति’ ‘इति’ । तस्मात् ‘इष्टे’ होमि ‘कं’ सुखम् अभूत् ब्रह्मणः इति इष्टकानामनिरुक्तिः * ॥ २३ ॥

अथेष्टकावयनयज्ञमन्त्रैरुपधेया इष्टका यजुषत्थः, ताश्चेतव्याः ;

* “इष्टकास्तु तिस्रो विश्वज्योतिषः पृथग्लक्षणास्त्राजिखिताः (१६. ४. ४.)—इत्यादिकात्यायनीयग्रन्थोऽत्र पर्यालोच्यः ।

अवशिष्टेष्वकाशे लोकम्पृष्टकाः । “लोकम्पृष्टः स्थिरः पृथः”-
इत्यादिना * मन्त्रेण उपधेया इष्टकाः लोकम्पृष्ठाः । तत्र
यजुषतीनां भूयस्त्वम्, लोकम्पृष्ठानां मल्पत्वम्, ‘अन्नाद्यः’
आचार्यो मन्यते, लोकम्पृष्ठानां भूयस्त्वम् ‘ताण्ड्यः’ मन्यते ।

तत्र चोभयत्र हावप्युपपत्ती वर्षयित्वा तयोर्ध्वपदेशेन
तन्मतं प्रदर्शयन्ती श्रुतिः पञ्चान्तरं दर्शयति— “तत्र स्नाहा-
न्नाद्य इति । ‘यः’ पुरुषो ‘यजुषतीः इष्टकाः भूयसीः’ जानी-
यात्, ‘सः’ एव ‘अग्निं चिनुयात्’; ‘तत्’ तथा सति ‘पितरं
प्रजापतिं’ ‘भूयः’ अधिकं संहितवान् भवति, इत्यन्नाङ्गणमतम् ॥

“अथ हेति । “अथ वै यजुषत्य इत्यादि । यजुषतीनां
अत्रत्वम्, अत्रियस्य यजुर्वेदोत्पन्नत्वात्; लोकम्पृष्ठान्तु विद्-
त्वम् कामपूरकत्वात् । यथा लोके ‘अनुः’ अत्रियस्य अन्-
रूपविशो बाहुष्ये राष्ट्रसमृद्धिर्मवति, तथा लोकम्पृष्ठानां बाहुष्ये
यजमानस्त्रानुष्ठान निव समृद्धं भवतीति ताण्ड्यमतम् ॥

तदेतद् दूषयति— “एतदहेति । ‘एतत्’ उक्तं ‘वचः’ वचन-
मात्रम्, ‘अन्धा त्वेव अतः स्थितिः’ इति श्रुतेः स्वमतप्रदर्शनम् ।
अनुष्ठानप्रकारार्थोऽत्र ‘तु’-शब्दः, ‘एव’ वैलक्षण्यार्थः । अनु-
ष्ठानप्रकारसु उत्तरत्र वक्ष्यते । प्रजापतेरग्निना देवेश सन्धाने
कृते इत्यर्थः सम्यच्यते ॥ २४, २५ ॥

तं दर्शयति— “स एष पितेति । अग्नेः पितृत्वं पुत्रत्वं
च भवति, देवानां मपि । तथैवोभयम् । प्रजापतिश्चत्वात्
अग्नेर्देवानाञ्च पुत्रत्वम्; तैर्भोज्यकरणात् तेषां प्रजापति-
पितृत्वम् ॥ २६ ॥

वेदितुः फल माह— “उभयं हेतद् भवतीति । ‘यः’
 ‘एवम्’ अर्थं ‘वेद’, सः एतत् ‘उभयं भवति, पितापुत्रात्मनी
 भवतीत्यर्थः । पित्रत्वं पुत्रत्वं च उभयत्र अग्निदेवपक्षे समा-
 नम् । तत्राग्निपक्षेयं विशेषः, — पिता प्रजापतिर्भवति, पुत्रो-
 ऽग्निर्भवति ; अग्निः पिता भवति, सन्ध्यायकत्वात् ; प्रजापतिः
 पुत्रो भवति संहितत्वात् । देवपक्षेऽप्येवं विशेषं दर्शयितुं “प्रजा-
 पतिश्च देवासेष्युपन्यासः । “य एवं वेदेति । पित्ररूपप्रजा-
 पतित्वम् पुत्ररूपान्नित्वम् ; पुत्रभूतप्रजापतित्वम् पित्रभूताग्नि-
 त्वक्षेत्रादिक्रमेण सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

पूर्वं प्रजापतेरग्निना सन्धानसमये वाचं प्राणि निहितवा-
 नित्युक्तम् “प्राण एव हितं वागुपहितम्”—इत्यादिना * ,
 त मिष्टकोपधानमन्त्रेऽपि, दर्शयति— “स उपदधाति तथा
 देवतयेति । “तया देवतया अङ्गिरस्वद् भ्रुवा सीद”—इत्यर्थं
 मन्त्रे इष्टकोपधाने समान्नायते † । तत्र तच्छब्देन सर्वत्र प्रसिद्धा
 ऋगादिभिरुच्यमाना वाक् उच्यते, अङ्गिरःपदेन प्राणः ‡ । हे
 इष्टके । ‘तया’ वाचा ‘देवतया’ । ‘अङ्गिरस्वत्’—इति क्लिय-
 विशेषणम् । प्राणयुक्तं यथा भवति तथा । “तस्यै मत्वर्थे”—
 इति § स-सञ्ज्ञायां षडसञ्ज्ञानिवन्धनरत्वाभावः । “भ्रुवा

* इहेव पुरस्तात् (पृ० १६ पं० ७) इत्यम् ।

† “वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् भ्रुवा सीद”—इति वा०
 सं० १४. १४. ५ ।

‡ “सोऽयास्य अङ्गिरसोऽङ्गानां रसः, प्राणो वा अङ्गानां रसः”
 —इति शत० ब्रा० १४ का. ३ प्र. १ ब्रा. २१, २१, २१ ।

§ पा० ख० १. ४. १२ ।

सीदति । “भ्रुवा” ‘स्थिरा’ सती ‘सीद’ । अतो यदनेनोपद-
ध्यात् तद् यजमानं वाक्प्राचाभ्यां चितवान् भवतीत्यर्थः * ।

प्रकारान्तरेण वाक्प्राची प्रशंसति— “वाग्वा अथ मग्नि-
रिति । “अग्निर्वाग् भूत्वा सुखं प्राविशदिति श्रुतेः † । अत्र
वाचोऽग्नित्वम् प्राथम्येन्द्रत्वं प्रागुक्तम् । इन्द्रान्निदेवत्वोऽग्नि-
चित्त्वनामक इत्यर्थः ।

‘यावान्’ यत्परिमाणः ‘अग्निः’, ‘यावती’ यत्परिमाणा
‘अस्त्र’ अग्नेः ‘मात्रा’ शरीरम्, ‘तावता’ शरीरेण ‘एनं’
चित्त्वान्निं ‘चिनोति’ चितवान् भवति । “तथा देवतया”—
इति मन्त्रेषोपधानेन वाक्प्राचाभ्याम् अग्नीन्द्ररूपाभ्याम् इन्द्रान्नि-
देवत्व मग्निं चितवानित्यर्थः । कथं नानादेवत्वान्नेरेन्द्रान्त-
मित्याशङ्क्य इन्द्राग्नी सर्वदेवतात्मना प्रशंसति— “इन्द्राग्नी वै
सर्वे देवा इति । “अग्निर्वै देवाना मवमो इन्द्रः परमस्तावन्त-
रेण अग्न्या देवताः, ता इन्द्रान्निभ्यां गृह्णन्ते”—इति तयोः

* “अन्तरिक्षस्य पृष्ठे सूर्यं ज्योतिमान् वायुः”—इति चान्नेव
प्रकरणे आत्मास्यते इहैवोपरिष्ठात् न. इ. २. ३ ।

† “अग्निर्वाग् भूत्वा सुखं प्राविशद्,
वायुः प्राची भूत्वा नासिके प्राविशत्,
आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशद्,
दिएः ओत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्,
ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्,
चक्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्,
ऋक्षुरपावो भूत्वा नाभिं प्राविशद्,
आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशत्”

—इति ऐ० आ० १. ४. २. ४ ।

सर्वात्मकत्वात् तद्देवत्वोऽग्निश्चित्यनामापि सर्वदेवत्वः । अतः 'अग्निः'
 'यावान्' 'अस्य' अग्नेः 'यावती मात्रा', तस्य तावन्तं सर्वदेवत्व
 मग्निं "तया देवतया"—इति मन्त्रेण उपधानेन ज्ञातवान्
 भवतीति ॥ २८ ॥

अथ भूमावेष्टकाचयनं कर्त्तव्यमित्यत्र कश्चित् प्रश्न सुपपाद-
 यति— "तदाहुः कस्मादिति । 'कस्मात्' हेतोः 'अस्यै' अस्याः
 भूमिरूपरि 'अग्निः चीयते' 'इति' प्रश्नः ।

उत्तरम् ;— 'यत्र' यदा 'सा देवता' प्रजापतिः विश्वं
 'अस्त्रंसत' विश्वस्त्रवान्, 'तत्' तत्र 'इमाम्' भूमिम् 'एव'
 'रश्मेन' 'अनुव्यञ्जरत्' सिक्तवान् । 'तम्' प्रजापतिविश्वस्त्रं
 'यत्र' देवताः 'समस्कुर्वन्', 'तत्' तत्र अस्या मेव 'एनम्'
 अग्निं सन्भृतवन्तः । तस्माद् भूमावेव चयनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

तस्या इष्टकाया गुणं दर्शयति— "सैषैकैवेष्टकेति । भूमि-
 र्दिग्गुणचतुस्त्रक्तियुक्तत्वात् इदानीन्तनैरनुष्ठातृभिरपि इष्टकाः चतुः-
 स्त्रक्तयः कार्या इत्यर्थः ॥ २९ ॥

पञ्चचित्तिकोऽग्निरिति चयने पञ्चेष्टकाञ्चेतव्या इति* प्रसिद्धि-
 रस्ति, अत्र भूमिरूपैकैवेष्टकाभिहित्वा, कथं पञ्चेष्टका भव-

* "प्राणभृत उपस्थाति, ०—०, एषोऽग्नेर्यत् प्रथमा चितिः ।
 ०—० । अथ वेन्द्रदेवीरुपस्थाति । एषा वै सा द्वितीया चितिः । ०—० ।
 अथ तृतीया चिति सुपस्थाति । ०—० । चतुर्थी चिति सुपस्थाति ।
 ०—० । अथ वै चतुर्थी चितिः । ०—० । पञ्चमी चिति सुपस्थाति
 ०—० । अथ विराज उपस्थाति"—इति पञ्चैव चित्तयोऽन्वाहने काण्डे
 प्रोक्ताः, इष्टकास्तु बहवस्ता अप्युपरिष्ठादिहैव अस्तीभविष्यन्ति । "आपो
 वा इह मयि अलिल मासीत्, स एतां प्रजापतिः प्रथमा चित्ति
 मपस्त्रदित्वादिभ्रुतयञ्चैव पर्यालोचनाः । ते० सं० ४, ७, ५, ६ ।

न्तीति, त मिमं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति — “तदाहुयं देव मिति । पञ्चेष्टका अपि सम्पादयति । “इय मेव प्रथमेति । तत्र यत्किञ्चिन्मृन्मयपात्रादिक सुपदध्यात् सा मृन्मयीष्टका, पुरुषा-
म्नादिपञ्चपशुशीर्षोपधानेन पश्चिष्टका । रुक्मं हिरण्यम्, तत्र पुरुषं स्वर्णनिर्घृतं चोपदधाति; उपहिता इष्टका ‘हिरण्य-
शकलैः प्रीक्षति’; अतोऽत्र हिरण्यसंस्पर्शादेवा हिरण्येष्टकेत्यु-
च्यते । सुगाद्युपधानेन वागस्यत्यैका; वनस्पतिविकारत्वात्
सुगादीनाम् । पुष्करपर्णाद्युपधान मन्नेष्टका; तत्र दधिष्टतादीना
मन्नेत्वात् । इति ‘पञ्चेष्टकाः’ चेतव्याः । तत्र मार्त्तिय इष्टका
एका एव पञ्चादिसम्बन्धा भवन्तीति तात्पर्यम् ॥ ३० ॥

चिताना मिष्टकाना माहवनीयान्निदेव शिर इति सिद्धान्त-
यितुं पूर्वपक्षं सोपपत्तिक माह— “तदाहुः कतरत इति ।
‘इष्टकायाः’ ‘कतरतः’ कश्चिन् प्रदेशे ‘शिरः’ तिष्ठतीति प्रश्नः ।

उत्तरम्;— ‘यतः’ यश्चिन् प्रदेशे इष्टकायाः ‘उपसृश्य’
‘यजुः’ वदेत्, तदेव शिरः इति क्लेषाच्चिन्मतम् । उपसृश्य-
प्रदेशं च स स्वय मेवाह— “स स्वय मिति । ‘स्वयमाह्वयायाः’
अक्षिमण्डिद्रयुक्तायाः शिलायाः ‘अर्वात्’ समीपात् प्रदेशे
‘उपसृश्य’ ‘यजुः’ मन्त्रं ‘वदेत्’ । “तथो हास्येति । तथा
सति शिर इष्टकाः ‘स्वयमाह्वयाम्’ ‘अभि-’कल्प्य ‘आहृता
भवन्ति’ ‘इति’ ।

‘तद् दूषयति— “न तथा कुर्यादिति । इष्टका इति यत्
एतानि ‘अस्त्र’ अग्नेः ‘अङ्गानि’ ‘परुंषि’ पर्वाणि; तथा सति
प्रतीष्टकं यजुरूपस्यर्धनेन शिरःकरणे प्रतिपर्व शिरः कृतवान्
भवति, तज्जानिष्ठम्, अतः स्वाभिमतं शिरो दर्शयति— “यो

वावेति । विलप्रदेशे 'अग्निः' आहवनीयो निहितो भवति, 'तदेव' 'एतासाम्' इष्टकानां 'धिरः' इति उच्यते ॥ ३१ ॥

अयने पशुशीर्षोपधानात् पश्चिष्टकेत्युक्तम्, तत्र पशूनां सञ्ज्ञाप्रतिवचनश्रुतिषु इष्टकानां लोकद्वयात्मकताम्, अग्नेः सर्वलोकतात्मकताञ्चाह— "तदाहुः कति पशवोऽग्ना उपधीयन्त इतीति । कति पशवोऽग्नानुपधेयाः ? इति पृष्ठे, 'पञ्च' 'इति' प्रतिवदेत् । पुरुषोऽश्वो गौरविरज इति पञ्च पशवः । मृदादि-भिच्चित्यन्ते तासां सुपधीयमानोऽग्निः सर्वलोकतात्मकः प्रजा-पतिरिति ॥ ३२ ॥

पूर्वं पश्चिष्टकापात्रं पशु मिति मत्वा पञ्चेति प्रतिवचनं दत्तम्, इदानीन्तु सृत्तिकोदकसम्पादनीयानां मिष्टकानां पशु-रूपत्वं प्रज्ञोत्तराभ्यां दर्शयति— "अथो एक इति । पूर्वं पञ्च पशव इत्युक्तम्, इदानीं मविनामक एको वा पशुर्भवतीति प्रतिब्रूयात् । अविशब्दार्थं माह— "इयं मिति । भूमिरेव सर्वप्रजापोषकत्वादविरित्युच्यते । अवतेरविशब्दनिष्पत्तिः । भूमि-रेवेष्टकारूपा अग्निच्चित्यनामा ; 'हि' यतः 'असौ' अस्यां भूमौ 'सर्वोऽग्निश्चीयते', 'तस्माद्' भूमिरेकत्वाद् 'एकः' अविनामा पशुरेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यथा सृत्तिका इष्टकासाधनम्, एव मापोऽपि ; तासां पशुत्वं माह— "अथो द्वाविद्विः ब्रूयादिति । 'द्वौ' अविनामानी पशु 'इति' 'ब्रूयात्' । अविशब्दार्थं निरूपयति— "इयञ्चासी चेति । 'इयं' भूमिरेकोऽविः ; 'असौ' द्युलोकोऽपरोऽविः ; सस्यदृष्टिभ्यां भूमिद्युलोकयोः सर्वपोषकत्वात् अविस्त्वम् । सृत्तिका इयं भूमिः, आपोऽसौ द्युलोकः ; ततः संभवात् सृज्यत-

सम्प्राप्ता इष्टकाः, अतो हाववी इति प्रति वदेत् । अत्र सृज्ज-
लयोरविशब्दवाच्यत्वात् तयोर्लोकद्वयात्मकत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

पशुत्वप्रतिवचनेन लोकद्वयात्मनेष्टकाचितस्याग्नेः सर्वलोक-
आत्मत्वमाह— “अथो गौरिति प्रतिब्रूयादिति । “इमे वै लोका
गौरिति । ‘यच्च किञ्च’-इत्यादिना गोत्वोपपादनम् । सर्वैर्गन्ध-
मानेन लोका गौः । कर्मार्थे गमेर्डीप्रत्ययः । यतः चीयमानो
ऽग्निः सर्वलोकत्वकः, स चैकः, तस्माद् गौरेकः पशुरिति
प्रतिवदेत् ॥ ३५ ॥

अग्निचयनस्य प्रजापतिभवनमेव न प्रयोजनमिति विवक्षुः
पूर्वं प्रयोजनं दृच्छति— “तदाद्गुरिति । ‘कक्षी’ ‘कामाय’
प्रयोजनाय ‘अग्निः’ ‘चीयते’ इति फलप्रश्नः । तत्र फलान्तरं
पूर्वपक्षयति— “सुपर्ण इति । चीयमानोऽग्निः ‘सुपर्णः’ पक्षी
भूत्वा । अग्नेः पक्षिरूपत्वं ब्राह्मणे समान्नातम् * । ‘मा’ मां
चितवन्तं यजमानं ‘दिवं’ स्वर्गं ‘वहात्’ प्राययेत् ‘इति’ केषा-
ञ्चिन्नतं तन्निराकरोति— “न तथेति । ‘एतद्रूपं’ पक्षिरूपं
‘कृत्वा’ ‘सप्त प्राणाः’ प्रजापत्यात्मना सम्पन्नाः । ‘प्रजापतिः’
अपि तद्रूपधारी ‘देवान्’ सृष्टवान् । तेऽपि तदात्मना ‘अमृत-
त्वम्’ आददन्तः । तस्मात् प्राणसम्प्रादितप्रजापतिभवनमेव
अग्निचयनस्य फलमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ २ ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

* अग्निमेव द्वितीयब्राह्मणे प्रथमकक्षिकायां द्रष्टव्यम् (१५ पृ० ६ पं) ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

प्रजापतिर्वा ऽद्भुदमय ऽप्सासीत् * । एक एव
सो ऽकामयत आं प्रजायेयेति सो ऽश्राभ्यत्स तपो
ऽतप्यत तस्माच्छान्तात्तेपानादापो ऽसृज्यन्त तस्मात्
पुरुषात्तप्तादापो जायन्ते ॥ १ ॥

आपो ऽब्रुवन् † । क्व वयं भवामेति तप्यध्व
मित्यब्रवीत्सा अतप्यन्त ताः फेन मसृजन्त तस्मा-
दपां तप्तानां फेनो जायते ॥ २ ॥

फेनो ऽब्रवीत् ‡ । क्वाहं भवानीति तप्यस्वेत्य-
ब्रवीत् सो ऽतप्यत स मृद मसृजतैतद्वै फेन-
स्तप्यते यदुप्स्वावेष्टमानः भ्रवते स यदोपहन्यते
मृदेव भवति ॥ ३ ॥

मृदब्रवीत् § । क्वाहं भवानीति तप्यस्वेत्यब्रवीत्
सातप्यत सा सिकता असृजतैतद्वै मृत्तप्यते
यदेनां त्विकृषन्ति तस्माद्यद्यपि सुमात्स्रं त्विकृ-

* 'ऽप्सासीत्'—इति ङ ।

† 'ऽब्रुवन्'—इति ग । 'ऽब्रुवन्'—इति ष ।

‡, § 'ऽब्रवीत्'—इति ग । 'ऽब्रवीत्'—इति ष ।

प्रुन्ति सैकत् मिवैव भवत्येतावन्न तद्यत् क्वाहं
भवानि क्वाहं भवानीति ॥ ४ ॥

सिकताभ्यः शुर्करा मसृजत । तच्छात् सि-
कताः शुर्करैवान्ततो भवति शुर्कराया अश्मानं
तस्माच्छुर्कराप्रमैवान्ततो भवत्यश्मनो ऽयस्तस्मादश्मनो
ऽयो धमन्त्ययसो हिरण्यं तस्मादयो बहुधातः
हिरण्यसङ्काश मिवैव भवति ॥ ५ ॥

तद्यदसृज्यताक्षरत् । तद्यदक्षरत्तच्छादक्षरं य-
दष्टौ कृत्वी ऽक्षरत्सैवाष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् ॥ ६ ॥

अभूद्वा ऽड्यं प्रतिष्ठेति । तद् भूमिरभवत्ता-
मप्रथयत् सा पृथिव्यभवत् तस्या मृत्वां प्रतिष्ठायां
भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सरायादीक्षन्त
भूतानां पतिर्गृहपतिरासीदुषाः पत्नी ॥ ७ ॥

तद्यानि तानि भूतानि ऋतवस्त्रे ऽथ यः स
भूतानां पतिः संवत्सरः सो ऽथ या सोषाः
पत्नीः सोषा सा तानीमानि भूतानि च भूतानां
च पतिः संवत्सरः ऽउषसि रेतो ऽसिञ्चन्स संवत्सरे
कुमारो ऽजायत सो ऽरोदीत् ॥ ८ ॥

तं प्रजापतिरब्रवीत् । कुमारं किं रोदिषि

यच्छुभ्रात्तपसो ऽधि जातो ऽसीति सो ऽब्रवीदुन-
पहतपाप्मा वा ऽचस्यहितनामा नाम मे धेहीति
तस्मात् पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात् पाप्मान-
मेवास्य तदुपहन्यपि द्वितीय मपि तृतीय मुभिपूर्व
मेवास्य तत् पाप्मान मपहन्ति ॥ ८ ॥

तु मब्रवीद्रुद्रो ऽसीति । तद्यदस्य तन्ना-
माकरोदग्निस्तद्रूप मभवदग्निर्वै रुद्रो यदुरोदीत्
तस्माद्रुद्रः सो ऽब्रवीत्तज्यायान्वा ऽभतो ऽस्मि धेह्येव
मे नामेति ॥ १० ॥

तु मब्रवीत् सुर्वी * ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
करोदापस्तद्रूप मभवन्नापो वै सुर्वी † ऽभुगो हीदु
सुर्वी जायते सो ऽब्रवीत्तज्यायान्वा ऽभतो ऽस्मि
धेह्येव मे नामेति ॥ ११ ॥

तु मब्रवीत् पशुपतिरसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
करोदोषधयस्तद्रूप मभवन्नोषधयो वै पशुपति-
स्तस्माद्यदा पशुव ओषधीर्लभन्ते ऽथ पतीयन्ति
सो ऽब्रवीत्तज्यायान्वा ऽभतो ऽस्मि धेह्येव मे
नामेति ॥ १२ ॥

तु मब्रवीदुयो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरो-
 दायुस्तद्रूपं मभवदायुर्वीं ऽउयस्तस्माद्यदा बलवद्दा-
 त्तुयो व्वातीत्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽपतो
 ऽस्मि धेद्येव मे नामेति ॥ १३ ॥

तु मब्रवीदशुनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरो-
 द्विद्युत्तद्रूपं मभवद्विद्युदा ऽपशुनिस्तस्माद्यं विद्यु-
 हन्त्यशुनिरबधीदित्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा अपतो
 ऽस्मि धेद्येव मे नामेति ॥ १४ ॥

तु मब्रवीद्भवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोत् पर्जन्यस्तद्रूपं मभवत् पर्जन्यो वै भवः पर्जन्या-
 द्दोदत् सूर्वा भवति सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽपतो
 ऽस्मि धेद्येव मे नामेति ॥ १५ ॥

तु मब्रवीन्महान्देवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोऽमन्द्रमास्तद्रूपं मभवत् प्रजापतिर्वै चन्द्रमाः
 प्रजापतिर्वै महान् देवः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽपतो
 ऽस्मि धेद्येव मे नामेति ॥ १६ ॥

तु मब्रवीद्दीशानो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-
 करोदादित्यस्तद्रूपं मभवदादित्यो वा ऽर्केशान
 आदित्यो अथ सूर्वासेष्टे सो ऽब्रवीदेतावान्वा

ऽअग्नि मा मेतः परो नाम धा इति ॥ १७ ॥

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि । कुमारो नवमः
सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥

यद्देवाष्टावग्निरूपाणि । अष्टाक्षरा गायत्री तस्मा-
दाहुर्गायत्रो ऽग्निरिति सोऽयं कुमारो रूपाण्यनु-
प्राविशन्न वा ऽअग्निं कुमार मिव पश्यन्त्येतान्ये-
वाद्य रूपाणि पश्यन्त्येतानि हि रूपाण्यनु-
प्राविशत् ॥ १९ ॥

त मेतु संवत्सरे ऽएव चिनुयात् । संवत्सरे
ऽनुब्रूयाद्दयोरित्यु हैक ऽआहुः संवत्सरे वै तद्रेतो
ऽसिञ्चन्त्य संवत्सरे कुमारो ऽजायत तस्माद्दयो-
रेव चिनुयाद्दयोरनुब्रूयादिति संवत्सरे त्वेव
चिनुयात् संवत्सरे ऽनुब्रूयाद्यदाव रेतः सित्तं
तदेव जायते तत्ततो विक्रियमाण मेव वर्धमानु
शेते तस्मात् संवत्सरे ऽएव चिनुयात् संवत्सरे
ऽनुब्रूयात्तस्य चित्तस्य नामं करोति पाप्मानु मेवाद्य
तदुपहन्ति चित्रनामानं करोति चित्रो ऽसीति
सुर्वाणि हि चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.] ॥

दृतीयब्राह्मणे अवादीन्वष्टी रूपाणि चयनोपयुक्तानि उच्यन्ते । ततः कुमारोत्पत्तिः । तस्माच्छ्री नामानि , अष्टी रूपाणि × × × “प्रजापतिरन्निरूपाख्यभ्यध्यायत्”—इति * वक्ष्यमाणपशु-विधानोपयोगीनि मन्तव्यम् । अथवा पुरुषादिपञ्चपशुनुपासभ्य संवत्सरपर्यन्तं मुख्याग्निं धारयित्वा चयनाय दीक्षत इति वक्ष्यते †, तदर्थं मिलिहासाख्यायान मिति ।

“प्रजापतिर्वा इद मिति । पुरुषात् उदकसृष्टिं लोकाप्रसि-द्धाह— “तस्मात् पुरुषात् तस्मादापो जायन्त इति ॥ १ ॥

“आपोऽब्रुवन्निति । प्रजापतिना सृष्टाः ‘आपः’ ‘क्व’ प्रदेशे ‘वयं’ ‘भवाम’ तिष्ठाम ‘इति’ प्रजापतिम् ‘अब्रुवन्’ । ततस्त्वेन तपनं कुरुतेत्युक्त्वा ‘अतप्यन्त’ । ततः ‘फेनं’ सृष्टवन्तः ॥ २ ॥

“फेनोऽब्रवीदिति । तस्मात् फेनात् सृदुत्पत्तिः समुपपा-दयति— “एतद्दे फेन इति । उदकमध्ये वायुवशेन परिभ्रमणं भ्रवनं मेव फेनस्य तपःकरणम् । ‘स यदा उपहन्यते’, संहता भवति , तदा सृष्टिकैव भवति ॥ ३ ॥

“सृदब्रवीदिति । सृष्टिकायाः सिकताः । ‘विक्रषन्ति’ भूमि-कर्षणं मेव सृदस्तप इत्यर्थः । ‘यद्यपि सुमारुहं विक्रषन्ति’ यथा सृष्टिका चूर्णीकृता भवति , तथा विकर्षणेन सा सृत् सिकता भवति ॥ ४ ॥

एतावत्पर्यन्तं “क्वाहं भवति”—इति प्रजापतिं प्रति उदक-फेनसृष्टिः वचनम् , इत उत्तरं नास्ति ; अत एव पूर्वत्र त्रये “ताः फेन मसृजन्त”—“स सृदं मसृजत”—“सा सिकता असृ-

* इतः परतने एव ब्राह्मणे (४ ब्रा० १ क०) द्रष्टव्यम् ।

† इतदप्रीतः परतने एव ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ।

जतं”—इति अवादीनां सृष्टत्व मुक्तम्, इत उत्तरं तदभावात्
“सिकताभ्यः शर्करा मसृजतेत्यादौ प्रजापतिः स्रष्टृत्व मुच्यते ।

“तस्मात् सिकता इति । ‘अन्ततः’ गमने ‘सिकताः शर्करा भवन्ति’ । ‘अश्म’ पाषाणोऽपि अन्ततः शर्करा भवन्ति । ‘तस्मात्’ अश्मनः पाषाणात् ‘अयः’ उत्पादितवान् । अश्मनो-
ऽयःकारणत्व मुपपादयति— “अश्मनो यो अमन्तीति । अयसो
हिरण्यत्वं प्रतिपादयति— “बहुधा तं हिरण्यसङ्काश मिति ॥ ५ ॥

भूमेर्गायत्रीत्व मुपपादयितु माह— “तद्यदसृज्यताश्चर-
दिति । एव मवादिक मुत्तरोत्तरक्रमेण सृष्ट्वा अचरत् । तस्मात्
चरणात् ‘अचरम्’ । ‘अचरत्’—इति लडागमे रूपम् । अत्रा-
डागमसाहित्येन अचरं सम्पन्नम् । यस्मात् प्रजापतिः अष्टौ कृत्वा-
चरत्, सैवं संख्यासाम्यात् अष्टाचरा गायत्री सम्पन्ना ॥ ६ ॥

“अभूद्वा इयं प्रतिष्ठेतीति । ‘इयम्’ एव आद्यसृष्टिः
सर्वेषां ‘प्रतिष्ठा’ ‘अभूत्’ ‘इति’ भूम्यात्मना सम्पन्ना, तस्या
बहुधा प्रथनात् पृथिवीत्वम् ।

अथ कुमारोत्पत्तिं दर्शयितु माह— “तस्या मस्यां प्रति-
ष्ठाया मिति । ‘तस्यां’ पृथिव्यां ‘भूतानि भूतपतिः च’ ‘संवत्सराय’
‘संवत्सरसाध्याय कर्मणे’ ‘अदीक्षन्त’ दीक्षां कृतवन्तः । दीक्षा-
करणं यजमानपत्नयोः विहित मिति तौ दर्शयति— “भूता-
नाम्पतिर्गृहपतिरिति । तत्र भूतपतिः ‘गृहपतिः’ यजमानः
‘आसीत्’ । ‘उषाः’ उषोदेवता ‘पत्नी’ × × × ॥ ७ ॥

शब्दाना मर्थ माह— “तद् यानि तानि भूतान्युतव इति ।
‘यानि भूतानि’ स्तूयन्ते, तानि ऋतुवीर्याणि, ऋतुपतिः
संवत्सरः । “सोषाः पत्नी”—इत्युक्तम् । ‘श्या’ संवत्सरस्य यज-

मानरूपत्वात् 'षीषसी' उषसो धर्ता देव एव सप्त भूयो-
ऽवयवैः सहितः उपोनामपत्नीयुक्तः । संवत्सरो यजमानः
स्वपत्न्या सुषसि रेतः सिक्तवान् , तत् सिक्तं रेतः संवत्सरान्ते
कुमारात्मना जातम् । यद्वा संवत्सर इति सप्तम्यन्तं पदम् ।
संवत्सरपर्यन्तं रेतः सिक्तवान् , रेतस्त्रोकः सोऽसौ वत्सरः , कुमारो-
त्पत्तिरेकः , इति वर्षद्वयं जातम् । एतदेवाभिप्रेत्य इयोरिति
उ द्वैक आहुः । “संवत्सरो वैतद् रेतोऽसिञ्चत् संवत्सरे कुमारो-
ऽजायत”—इति वक्ष्यते ।

उत्पन्नस्य कुमारस्य अष्टौ रूपाणि दर्शयितु माह— “सोऽ-
रोदीत् , तं प्रजापतिरब्रवीदित्यादिना । हे 'कुमार' 'अमात्
जातः' त्वं किमर्थं 'रोदिषि ?—'इति' प्रजापतिगोक्ते , स आह—
'अहितनामा' अकृतनामधेयः , अत एव 'अनपहतपाप्मा' 'अस्मि',
अतः पापविमोक्षाय 'मे' मम नामधेयं कुरु इति ।

प्रसङ्गात् किञ्चिद् धर्मं दर्शयति— “तस्मात् पुत्रस्येति ।
'जातस्य पुत्रस्य' नक्षत्रनाम अश्वयुजः स्वातिः हस्तः इत्यादि
'नाम' नामकरणं 'कुर्यात्', तेन तस्य 'पाप्मान मेव' 'अपहन्ति'
अपहतवान् भवति । पुनः 'द्वितीयं' व्यावहारिकं माता पुत्रादि-
नाम करोति । 'द्वितीयम्' आहिताम्निरिति । एवं नामकरणेन
'अस्य' पुत्रस्य 'पाप्मानम्' अपहतं कृतवान् भवति ॥ ८, ९ ॥

• एवं नामधेयाय प्रार्थितवतः कुमारस्य रुद्र-सर्वादीन्यष्टौ
नामानि प्रदर्शयिष्यन्ते * । अग्नेः रुद्रात्मकत्वात् तदुचिता

* 'अग्निश्च हृदयेन , अश्वनिश्च हृदयाग्रेण , पशुपतिं कृत्स्न-
हृदयेन , भवं यज्ञा । शर्वं मतस्त्राभ्याम् , ईशानं मन्थुना , महा-
देव मन्तःपश्वयेन , उग्रं देवं वनिङ्गना”—इति वा० सं० ३६. ६ ।

अष्टौ मूर्त्तयो वक्तव्याः । रुद्रस्य हि दृथिव्यप्तेजोवाक्काश-
सूर्यचन्द्रयजमानाख्या अष्टौ मूर्त्तयः सन्ति , भवादिनामानि च ।
ता एव अग्नेः एष्वपि निरूपयिष्यन्ते ।

तत्र प्रथमं नाम निर्द्दिशति— “त मन्नवीद्द्रोऽसीति * ।
अग्निरेव रुद्रो नामभागभवदित्यर्थः । यद्वा ‘अग्निस्तद्रूप मभ-
वत् रुद्रनामव्यपदेश्योऽग्निरित्यर्थः † ।

अग्ने रुद्रत्वमुपपादयति— “यदरोदीदिति । अग्नेन तेजो-
मूर्त्तिरुक्तेति मन्तव्यम् । ‘रुद्रः’ रुद्रनामा ‘सः’ कुमारः
प्रजापतिम् ‘अन्नवीत्’,— ‘अतः’ रुद्रनाम्नः ज्यायान् प्रवृद्धो-
ऽस्मि , तन्ममैतन्नाम नाल मित्यर्थः ; अतो ‘मे नाम’ अग्न्यद्
‘धेहि’ कुर्वेवेति ॥ १० ॥

“त मन्नवीत् सर्वोऽसीतीति ‡ । तस्य सर्व इति द्वितीयं
नाम , तस्य असौ रूपम् । अपां सर्वत्वमुपपादयति—
“आपो वै सर्व इति । ‘वै’-शब्दयोतितां युक्तिमाह—
“अन्नो हीद मिति । अन्नः सर्वं जगदुत्पद्यते । आपो वा
इदं सर्वं विश्वा भूतानि “आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्”
—इति § । अतो जलात्मत्वं च “सलिलं सर्वं मा इदम्”—
इत्यत्र । श्रुतम् । “ज्यायान् वा अतोऽस्मिन् धेञ्चोव मे नामे-
तीति । तस्य प्रतिनामकरणं नाज्जातम् ; एकास्य पुरुषस्य एक-

* “रुद्रः”—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. ११, १० ।

† “रुद्रो वा एषः यदग्निः”—इति तै० ब्रा० २. १. ३. १ ।

‡ ‘शर्वः’—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. ५, ४ ।

§ तै० सं० ५. ६. ४ ; ७. ५ ; ७. १. ५ ; तै० ब्रा० १. १. ३. ५ ।

॥ अ० सं० १०. १२६. ३ । तै० ब्रा० ५. ६. ५, ६ ।

पद मेकनामान मयुक्त मिति पूर्वपूर्वं नाम परिज्ञाय ततो-
ऽप्यधिकं स्वसमवेतं गुणविशेष माविष्कर्तुं मन्यन्नामधेयं कर्त्तव्य
मित्यत्र दर्शयितु मिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

“त मन्नवीत् पशुपतिरसीतीति * । “तद्यदस्येत्यादि ।
पशुपतिनामवाच्याः ‘ओषधयः’ ‘अभवन्’ । ओषधीनां पशुपोषक-
त्वात् पशुपतित्वं युक्तम् । प्रकारान्तरेण पशुपतित्व मोषधीनां
दर्शयति— “तस्माद् यदा पशव इति । यदा ‘पशवः’ ‘ओषधीः’
‘स्रभन्ते’ अदन्ति, ‘अथ’ जग्धत्तयाः पुष्टाः सन्तः ‘पतीयन्ति’
कामुकाः पतीनात्मनः कामयन्ते । ‘तस्मात्’ पशूनां पतीच्छा-
साधनत्वात् ओषधीनां पशुपतित्व मित्यर्थः । अनेनाग्नेर्भूरूपत्व
मुक्त मित्यनुसन्धेयम् ॥ १२ ॥

“त मन्नवीदुग्रोऽसीतीति † । उग्रशब्दवाच्यो वायुरित्यर्थः ।
वायोरुग्रत्वं लोकप्रसिद्धोपपादयति— “यदा ब्रह्मवद् वातीति ।
“वा गतिगन्धनयोः” ‡ ॥ १३ ॥

“त मन्नवीदशनिरसीतीति । विद्युदशन्थोः पतयित्वत्वं
माह— “तस्माद् यं विद्युदिति । आकाशे विद्युत्पतनात्
विद्युच्छब्देनाकाशरूप मिति मन्तव्यम् ॥ १४ ॥

“त मन्नवीद् भवोऽसीतीति § । “पर्जन्यस्वरूप मिति ।
भवशब्दवाच्यः पर्जन्यः । तस्य भवत्व माह— “पर्जन्याद्बीद
मिति । अनेन यजमानरूपत्व मुक्तम् । तस्य हि सर्वकाम-
भावेकत्वात् भवत्वम् ॥ १५ ॥

* “पशुपतिः”—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. ७, ६ ।

† “उग्रः”—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. ६, १८ ।

‡ अदा० प० ४० घा० ।

§ “भवः”—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. २, १ ।

“त मन्त्रवीत् महान् देवोऽसीतीति * । “प्रजापतिर्वै चन्द्रमा इति । चन्द्रमा मनसो जातः, मनसः प्रजापतिदेवत्वम्, ततः कार्यकारणयोरभेदोपचारादेव सुक्तम् । प्रजापतेर्महादेववाच्यत्वं सर्वलोकास्त्रष्टत्वात् ॥ १६ ॥

“त मन्त्रवीदीशानोऽसीतीति † । आदित्यस्य ईशानशब्दवाच्यत्वमाह— “आदित्यो ह्यस्य सर्वस्येति । इष्ट इतीशानः ।

पूर्व मग्निना “धेद्योव मे नाम”—इति ‡ प्रार्थित एव प्रजापतिरस्वाष्टी नामानि व्यदधात्, अतः पर मग्निः स्वयं मेव एतेर्नामभिः स्वकीयगुणस्य कार्त्स्न्येन प्रतिपादितत्वाभिप्रायेण नामान्तरकरणं निषेधति— “सोऽन्नवीदेतान्वा चक्षीति । “मा मेतः यरो नाम धा इति । ‘इतः’ एभ्योऽष्टभ्यो नामभ्यः ‘परः’ परस्तात् ‘नाम’ ‘मा घाः’ मा कुरु ‘इति’ ॥ १७ ॥

“तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणीति । “कुमारो नवम इति । रुद्रादीन्यष्टी नामानि, देतीनामवाच्यः ‘कुमारो नवमः’ नवसङ्ख्यापूरक इत्यर्थः । उक्तां नवसङ्क्षां त्रिहस्तात्मना प्रशंसति— “सैषान्नेस्त्रिहस्तेति । ‘सा’ पूर्वं सुक्ता नवमसङ्केतव ‘अग्नेः’ ‘त्रिहस्ता’ त्रिहस्तं नाम । उक्तरीत्या अग्नेर्मवधा विभेदः । उत्तरत्र “त्रिहदग्निः”—इति व्यवहरिष्यते, तत्र सर्वत्र उक्तानवसङ्ख्यावत्त्वेन त्रिहस्तं सम्पन्न मिति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

नामगता मष्टसङ्ख्यां गावत्रगात्मना प्रशंसति— “यद्देवाष्टावग्निरूपाणीति । अतोऽष्टनामवाच्यरूपाष्टकीपीतत्वाद्नेरपि गाय-

* “महादेवः”—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. १३, १५ ।

† “ईशानः”—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. १५, १६ ।

‡ इदमेव परस्तात् १० ब० (३१ पृ० ८ पं०) ऋष्टवम् ।

त्रत्वं सम्पन्न मित्यर्थः । “सोऽयं कुमारो रूपाणीति । ‘कुमारः’
अग्निः स्वनामभिः रुद्रसर्वादिभिरष्टभिः प्रतिपाद्यानि, अग्न्यु-
दकीषध्यादीनि अष्टौ रूपाणि अनुप्रविष्टवान् । स कुमारोऽग्निः
तत्तद्रूपेभ्यः पृथग्भूतो न दृश्यत इति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

अथ संवत्सरपर्यन्तं मुख्याग्निधारणं कर्त्तव्यमिति दर्शयितु
माह— “त मेतत् संवत्सर एव चिनुयादित्यादि । ‘संवत्सर एव’
संवत्सरपर्यन्तं स्थित्वेत्यर्थः । प्रसङ्गात् कश्चिद्धर्मं दर्शयति— “संव-
त्सरेऽनुब्रूयादिति । वर्षपर्यन्तं गुरुसन्निधौ स्थित्वा अधीयत इति ।
“संवत्सरवासिने प्रब्रूयात्”—इत्यैतरेयकम् * । तत्र पक्षान्तरं
दर्शयति— “द्वयोरित्यु हैक आहुरिति । केचित् संवत्सर-
पर्यन्तं मुख्यं मग्निं धारयित्वा, ततः संवत्सरे चयनं कर्त्तव्यं
मित्याहुः †, अनुवचनञ्च तथा करणीयमिति वदन्ति । तत्रो-
पपत्तिं दर्शयति— “संवत्सरे वैतद्रेत इति । पूर्व-‘संवत्सरे’
‘रेतोऽसिञ्चन्’, ‘स संवत्सरे कुमारोऽजायत’ इति रेतस्से-
कस्यैको वत्सरः, कुमारोत्पत्तावेक इति वर्षद्वयस्य समान्ना-
तत्वादिति । प्रथमं पक्षं सहेतुकं सिद्धान्तयति— “संवत्सरे
त्वेव चिनुयादिति । ‘तु’-शब्दो वर्षद्वयपक्षनिवृत्त्यर्थः । रेतस्से-
कानन्तरमेव कललबुद्बुदपिण्डादिक्रमेण वर्षात् प्रागेव कुमारी-
त्पत्तेरित्यर्थः ‡ ।

* “नागन्तेवासिने प्रब्रूयात्, नासंवत्सरवासिने, नो एवासंव-
त्सरवासिने, नासन्नचारिणे, नासन्नसन्नचारिणे, नो एवासन्नसन्नचारिणे,
नागभिप्राप्ताय”—इत्यादि ऐ० ब्रा० ५. ३. ३ ब्रा० ४ ।

† एतदेव पुरस्तादुक्तं भाष्ये ‘वक्ष्यते’—इति (४४ पृ० ५ पं०) ।

‡ “शुक्रशोषितसंयोगान्नाटपिष्टसंयोगाच्च तत् कथं मिदं शरीरं

“तस्य चित्तस्य नामिति । चयनसम्बन्धाच्चित्रनाम सम्यक्
मिति तात्पर्यम् । चित्रत्व मन्नेरुपपादयति— “सर्वाणि हि
चित्राण्यग्निरिति । अग्न्युदकीषध्यादीनां रूपाणां मग्न्यात्मक-
त्वात् तस्य चित्रत्व मिति । किञ्च यद्यत् चित्रवर्णं तत्तत् सर्वं
मग्निरिव ; शुक्लभास्वररूपत्वात् तस्येति ॥ २० ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।

पुमर्थाञ्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमिः ।
रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिहिपसहितरथी सायणिः सिङ्गणार्यी ,
व्यश्राणीद्विश्चक्रां प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

परं संयम्यते ? सौम्यो भवति , एकरात्रोषितं कललं भवति , पञ्च-
रात्राद् बहुदाः , सप्तरात्रात् पेशी , द्विसप्तरात्राद्बुद्दः , पञ्चविंशति-
रात्रः स्वस्थितो घनो भवति , मासमात्रात् कठिनो भवति , द्विमासा-
भ्यन्तरे शिरः सम्यद्यते , मासत्रयेण ग्रीवाद्यादेशो , मासचतुष्केण
त्वग्द्यादेशः , पञ्चमे मासे नखरोमद्यादेशः , षष्ठे सुखनानिकाच्चिओत्रं
च सम्भवति , सप्तमे चकनसमर्थो भवति , अष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति ,
नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णा भवति , •—•, दशमे मासे प्रजायते—इत्यादि
निरु० १४. ६ ।

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिस्रसु भव मनुजः स्वर्णजं वर्षामुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 प्राच्योत्थं प्राच्यजन्मा खण्डज मनुष्यः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाख्यो रत्नरूपं गिरि मज्जत मुदा पात्रसास्त्रिङ्गणार्थः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत् । सु यो ऽयं
कुमारो रूपाण्यनुप्रविष्ट आसीत्त मन्वेच्छत् सो
ऽग्निरवेदनु वै मा पिता प्रजापतिरिच्छति इत्त
तद्रूप मसानि यन्म ऽएष न वेदिति ॥ १ ॥

स एतान् पञ्च पशुनपश्यत् । पुरुष मश्वं गा म-
वि मजं यदपश्यत्तस्मादेते पशवः ॥ २ ॥

स एतान् पञ्च पशुन् प्राविशत् । सु एते
पञ्च पशवोऽभवत्त मु वै प्रजापतिरन्वेवैच्छत् ॥ ३ ॥

स एतान् पञ्च पशुनपश्यत् । यदपश्यत्तस्मा-
देते पशवस्तेष्वेत मपश्यत्तस्मादेवैते पशवः ॥ ४ ॥

स ऐक्षत । इमे वा ऽअग्निरिमानेवात्मान
मभिसंस्करवै यथा वा ऽअग्निः समिद्धो द्दीप्यत
ऽएव मेषां चक्षुर्हीप्यते यथान्नेर्धूम उद्व्यत ऽएव
मेषा मूषोदयते यथाग्निरभ्याहितं ददत्येवं बप्स-
ति यथाग्नेर्भस्म सीदत्येव मेषां पुरीषः सीद-
तीमे वा ऽअग्निरिमानेवात्मान मभिसंस्करवा

ऽइति तान्नाना देवताभ्य आलिप्तत वैश्वकर्मणं
पुरुषं व्वारुण मश्व मैन्द्र मृषमं त्वाष्ट्र मवि माग्नेय
मजुः * ॥ ५ ॥

स ऐक्षत । नाना वा ऽइदं देवताभ्य
आलिप्सिऽग्नेर्व्वहृः रूपाणि कामये हन्तेना-
नग्निभ्यः कामायालभा ऽइति तानग्निभ्यः का-
मायालभत तद्यदग्निभ्य इति बहूनि ह्यग्नि-
रूपाण्यभ्यध्यायद्य यत् कामायेति कामेन ह्याल-
भत तानाप्नीतान् पर्यग्निकृतानुदीचो नीत्वा
समञ्जपयत् ॥ ६ ॥

स ऐक्षत । या वै श्रीरभ्यधासिष मिमास्ताः
शीर्षसु हन्त शीर्षाण्येवोपद्धा इति स शीर्षा-
ण्येवोत्कृत्योपाधत्तथैतराणि कुसिन्धान्यप्सु प्रा-
प्तावयदजेन यज्ञः समस्थापयन्नेने यज्ञो व्विकृष्टो
ऽसदित्यात्मा वै यज्ञो नेन्नेऽय मात्मा व्विकृष्टो
ऽसदित्येतेन पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरपश्यद् यथै-
तुष्यारनेरन्तं न पर्यैत् † ॥ ७ ॥

* 'माग्नेयमजुः'—इति क । 'माग्नेयमजुः'—इति ग, घ ।

† 'पर्यैत्'—इति ग ।

सु ऐक्षत । य मिम मात्मान मप्सु प्रापिप्लवं तु
मन्विच्छानीति त मन्वैच्छत्तद्यदेषा मप्सु प्रविद्धानां
प्रत्यतिष्ठत्ता अपः समभरदथ यदद्यां तां मृदं तदु-
भयं सम्भृत्य मृदं चापञ्चेष्टका मकरोत्तस्मादे-
तदुभय मिष्टका भवति मृच्चापञ्च ॥ ८ ॥

सु ऐक्षत । यदि वा ऽद्भुद मित्य मेव सदा-
त्मान मभिसंस्करिष्ये मर्त्यः कुणपोऽनपहतपाप्मा
भविष्यामि हन्तैतद्गिना पचानीति तद्गि-
नापचत्तदेनदमृत मकरोदेतद्वै हविरमृतं भवति *
यद्गि पचन्ति तस्माद्गिनेष्टकाः पचन्त्यमृता
एवैनास्तत् कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

तद्यदिष्टा पशुनापश्यत् । तस्मादिष्टका-
स्तस्मादिष्टैव पशुनेष्टकाः कुर्यादनिष्टका इ ता
भवन्ति याः पुरा पशोः कुर्वन्त्यथो इ तदन्य-
देव † ॥ १० ॥

तद्यास्ताः श्रियः । एतानि तानि पशुशीर्षा-
ण्यथ यानि तानि कुसिम्भान्येतास्ताः पञ्च चितय-

* 'भवति'—इति ग, च ।

† 'तदन्यदेव'—इति ग ।

स्तद्यत् पशुशीर्षाण्युपधाय चितीश्चिनोत्येतैरेव त-
च्छीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि सन्दधाति ॥ ११ ॥

त ऽएते सुर्व्वे पशुवो यद्ग्नः * । तस्माद्ग्नौ
पशुवो रमन्ते पशुभिरेव तत् पशुवो रमन्ते
तस्माद्यस्य पशुवो भवन्ति तस्मिन्ग्निराधीयते
ऽग्निर्ह्येष यत् पशुवस्ततो वै प्रजापतिरग्निर-
भवत् ॥ १२ ॥

तद्यैक ऽआहुः । अत्रैवैतैः सुर्व्वैः पशुभि-
र्यजेत यद्वा ऽएतैरथ सुर्व्वैः प्रजापतिर्यज्यत
तद्देवाग्नेरन्तं पर्य्येष्यत्तद्यदेतैरथ सुर्व्वैर्यजेत तद्दे-
वाग्नेरन्तं परीयादिति न तथा कुर्याद् देवानां
तद्दितादियादथो पथस्तदियादथो किं ततः सुम्भ-
रेद्वेतानि वा ऽएतत् कुसिन्धान्येताश्चितीः सुम्भरति
तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १३ ॥

यद्देवैतान् पशुनालुभते । आयतनमेवैतद्ग्नये
करोति न ज्ञनायतने कश्चन रमते ऽन्नं वा ऽआ-
यतनं तदेतत् पुरस्ताद्भिदधाति तदेनं पश्यन्ग्निर-
रुपावर्त्तते ॥ १४ ॥

* 'यद्ग्नः'—इति ग ।

पुरुषोऽश्वो गौरविरजो भवन्ति । एतावन्तो
वै सर्व्वे पशवोऽन्व पशुवस्तद्यावद्दन्तं तदेतत्
पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्मग्निरुपावर्त्तते ॥ १५ ॥

पुञ्ज भवन्ति । पुञ्ज ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चि-
तयस्तेभ्य एतत् पञ्चायतनानि निदधाति तदेनं
पश्यन्मग्निरुपावर्त्तते ॥ १६ ॥

तद्यद्मिभ्य इति* । बृहवो ह्येतेऽग्नयो यदे-
ताश्चितयोऽथ यत् कामायेति यथा तं काम माप्नु-
याद्यजमानो यत् काम एतत् कामं कुरुते ॥ १७ ॥

पुरुषं प्रथमं मालभते । पुरुषो हि प्रथमः
पशूना मश्राश्वं पुरुषं चान्वश्वो† स्थ गा मश्रं चानु
गौरथाविं गां चान्वविरथाज‡ मविं चान्वजस्तदे-
नान्यथापूर्व्वं यथाश्रेष्ठं मालभते ॥ १८ ॥

तेषां द्विषमा रशनाः स्युः । पुरुषश्च वर्षि-
ष्ठाथ ऋसीयश्चथ ऋसीयसी तद्यथारूपं पशूनां
रशनाः करोत्युपापवत्यसांय सर्व्वार्स्त्वैव समाः स्युः

* 'इति'—इति क ।

† 'चान्वश्वो'—इति क ।

‡ 'चान्वविरथाज'—इति ख ।

सुर्व्वीः सदृश्याः सुर्व्वे ऋते समाः सुर्व्वे सदृशाः*
 अग्नयो ह्यच्यन्ते † ऽन्नु ह्यच्यन्ते तेन समास्तेन
 सदृशाः ॥ १९ ॥

तदाहुः । कथं मस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सुर्व्वः
 पशुष्वारब्धो भवतीति पुरोडाशकपालेषु न्वेवाप्यत
 ऽद्वयं प्रथमा मृन्मयीष्टकाथ यत्पशु मालभते
 तेन पश्विष्टकाप्यतेऽथ यदपा मभितो हिरण्यशकली
 भवतस्तेन हिरण्येष्टकाप्यतेऽथ यद्विधो यूपः
 परिधयस्तेन व्वानस्पत्येष्टकाप्यतेऽथ यदाज्यं प्रो-
 क्षय्यः पुरोडाशस्तेनान्नं पञ्चमीष्टकाप्यत ऽएव
 मु हास्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सुर्व्वः पशुष्वारब्धो
 भवति ॥ २० ॥

तेषां चतुर्व्विंशतिः सामिधेन्यः । चतु-
 र्व्विंशत्यर्हमासो वै संवत्सरः संवत्सरो अग्निः ‡-
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य । सात्रा तावतैवैन मेतत्
 समिन्हे ॥ २१ ॥

* 'सदृशाः'—इति क, ख, ङ ।

† 'ह्यच्यन्ते'—इति क ।

‡ 'संवत्सरोऽग्निः'—इति ग ।

यद्देव चतुर्विंशतिः * । चतुर्विंशत्यक्षरा
वै गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवेन मेतत् समिन्दे ॥ २२ ॥

यद्देव चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशो वै
पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पादाश्चत्वार्य-
ङ्गानि पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर-
यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन मेतत् समिन्दे ॥ २३ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । प्राणो गा-
यत्रात्प्राणं त्रिष्टुप् प्राणमेवास्त्र गायत्रीभिः समिन्द
ऽत्रात्प्राणं त्रिष्टुब्भिर्मध्ये त्रिष्टुभो मवन्त्यभितो
गायत्रो मध्ये ह्ययमात्माभितः प्राणा भूयसीः पुर-
स्ताद्गायत्रीरन्वाह कनीयसीरुपरिष्ठाङ्गुयाऽसो हीमे
पुरस्तात् प्राणाः कनीयाऽस उपरिष्ठात् ॥ २४ ॥

सोऽन्वाह । समास्त्वाग्न ऽऋतुवो वर्द्ध-
यन्त्विति प्रजापतिं विस्रस्तं यद्वाग्निः सम-
दधात् मब्रवीद्या मत्सन्निताः सामिधेन्यस्ताभिर्मा
समिन्स्वेति ॥ २५ ॥

स एता अपश्यत् । समास्त्वाग्नेऽऋतवो
 वर्धयन्त्विति समाश्च त्वाग्नेऽऋतवश्च वर्धय-
 न्त्वित्येतत् संवत्सरा ऋषयो षानि सत्येति
 संवत्सराश्च त्वऽर्षयश्च सत्यानि च वर्धयन्त्वित्ये-
 तत् सं दिव्येन दीदिहि रोचनेनेत्यसौ वा ऽचा-
 दित्यो दिव्यं रोचनं तेन सन्दीदिहीत्येतद्विज्ञा
 चाभाहि प्रदिशश्चतस्र इति सूर्वा चाभाहि प्रदि-
 शश्चतस्र इत्येतत्* ॥ २६ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एत मेवाभि युधेत
 मेव संस्क्रुयादेतं सन्ध्यादेतं जनयेत्ता आग्नेय्यः
 प्राजापत्या अद्ग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिः
 समैन्द्र तेन प्राजापत्याः † ॥ २७ ॥

द्वादशाप्रियः । द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतै-
 वैन मेतदाप्रीणाति ॥ २८ ॥

यद्देव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगतीयं वै

* 'इत्येतत्'—इति ग । 'इत्येतत्'—इति घ ।

† 'प्राजापत्याः'—इति ज , 'प्राजापत्याः'—इति घ ।

जुगत्थस्त्रां ह्रीदं सर्वं जुगदिय सु वा ऽग्निं-
रक्षै हि सर्वो ऽग्निश्चीयत यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ २९ ॥

यदेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जुगती जुगती
सुर्वाणि छन्दांसि सुर्वाणि छन्दांसि प्रजा-
पतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ ३० ॥

ता एता जङ्घा अस्य समिधो भवन्तीति ।
प्रजापतिं ब्विहस्तं यत्राग्निः समुद्धात्त मब्रवीद्या
सुखम्निता आप्रियस्ताभि माप्रीणीहीति ॥ ३१ ॥

स एता अपश्यत् । जङ्घा अस्य समिधो
भवन्तीत्यूर्धा ह्येतस्य समिधस्य समिधो भव-
न्त्यूर्धा शुक्रा शोचींष्यग्नेरित्यूर्ध्वानि ह्येतस्य
शुक्राणि शोचींष्यर्चींषि भवन्ति द्युमत्तमेति
ब्धीर्यवत्तमेत्येतत् सुप्रतीकस्येति सर्व्वतो वा ऽग्निः
सुप्रतीकः सूनोरिति यदेनं जनयति तेनास्यैष
सूनुः * ॥ ३२ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एतु मेवाभि
यथैतु मेव संभुर्यादितु सन्दध्यादितु जनयेत्ता
आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरुपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्
प्रजापति माप्रीणात्तेन प्राजापत्याः * ॥ ३३ ॥

ता विषमा विषमपदाः । विषमाक्षरा
विषमाणि हि कुन्दाण्यथो † यान्यस्याध्यात्म
मुङ्गाणि विषमाणि तान्यस्यैताभिर्माप्रीणाति ॥ ३४ ॥

वैश्वानरः पशुपुरोडाशः । वैश्वानरो वै
सुर्वेऽग्नयः सुर्वेषा मग्नीना मुपाप्तौ ॥ ३५ ॥

यद्देव वैश्वानरः । ऋतवो ‡ हैते यदेताश्चि-
तयोऽग्नयो वा ऽऋतव ऋतवः संवत्सरः संव-
त्सरो वैश्वानरो यदग्नय इति स्यादिति तद्रे-
चयेद् द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः
संवत्सरो वैश्वानर आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या
अग्निरूपाणा मुपाप्तौ कामवत्यः कामान
मुपाप्तौ ३६ ॥

* 'प्राजापत्याः'—इति ग ।

† 'स्यतो'—इति ङ ।

‡ 'ऋतयो'—इति ङ ।

तद्देके । इत्येवैतानि पशुशीर्षाणि विज्वो-
पदधत्सुभयेनैते पशव इति ते ह ते मर्त्याः कु-
ण्पाः सम्भवन्त्यनाप्रीतानि हि तानि तद् तथा-
षाढेः सौश्रामतेयस्योपदधुः सु इ क्षिप्र एव
ततो ममार ॥ ३७ ॥

हिरण्मयान्यु देके कुर्वन्ति । अमृतेष्टका*
इति वृद्धस्तु ह ता अमृतेष्टका न हि तानि
पशुशीर्षाणि ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु देके कुर्वन्ति । उत्सन्ना † वा
एते पशवो यद्दे किञ्चोत्सन्न मियं तस्य सर्वस्य
प्रतिष्ठा तद्युचेते पशवो गतास्तुत एनानधि सम्भ-
राम इति न तथा कुर्याद्यो वा एतेषा मातृतं
च ब्राह्मणं च न विद्यात्स्येत एउत्सन्नाः स्युः
स एतानेव पञ्च पशूनालभेत यावदस्य वृशः
आत्ताग्हेतान् प्रजापतिः प्रथमं आलिभे श्यापर्षाः
सायकायनो ‡ एतमोऽर्थं ह सौतानेवान्तरिणालभन्ते

* 'कुर्वन्त्यमृतेष्टका'—इति क ।

† 'कुर्वन्त्युत्सन्ना'—इति क ।

‡ 'सायकायनो'—इति क ।

ऽयैतुर्हीमौ हावेवालभ्येते प्राजापत्यञ्च व्यायव्यञ्च
तयोरतो ब्राह्मणं मुच्यते ॥ ३६ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्धमे , त मष्टं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं मग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगो-
ऽव्यजात्मकपञ्चपञ्चालभपक्षः * । तत्र चतुर्विंशतिः सामिधेन्यः,
वैश्वानरः पशुपुरोडाशः , कामपदयुक्ता याज्यानुवाक्याः प्रद-
श्यन्ते । अथ वायव्येकपञ्चालभपक्षः । तत्र सप्तदश सामि-
धेन्यः , अत्रापि प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः , शुक्लपदयुक्ता याज्यानु-
वाक्याश्च विधास्यन्ते । पञ्चदशसाधारणं मन्यदाप्रीप्रभृतिश्च
वक्ष्यते । एतत् सर्वं कात्यायनेन सूत्रितम् ;—

“चिकीषमाणं उत्तरस्थां फाल्गुन्यां पौर्णमासिनेष्ट्वा पशु-
पशुनालभतेऽदक्षिणान्”—इत्युपक्रम्य †, “अग्निभ्यः कामाय पुरुषा-
श्वगोऽव्यजान्”—इति ‡, “समिध्यमानसमिधवत्यन्तरे समास्वान्
इति § नव दधाति , आप्रियो द्वादशोर्वा अस्थिति”—इति ॥

* “पञ्च पशुनालभन्ति”—इत्यादि का० श्रौ० सू० १६. १. ८ ;
इहापि ब्राह्मणे परस्तात् (६. २. २. १६.) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ५ ।

‡ १६. १. ८ ।

§ वा० सं० २७. १—६ । विहितश्च ना द्दक्षीतरत्र (६. २. २१ , २५.) ।

॥ १६. १. ११ । आप्रियस्त ताः वा० सं० २७. ११—१२ व्याख्याताः ।

“एकादशान्ते शासप्रैषादि करोति, परिवृते पुरुषसञ्ज्ञापनम्”
—इति * , वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपाण्डु, पशुदेवतांश्च,
शाम्नेय्यो याज्यानुवाक्याः कामवत्यः”—इति † , “अनासभ्यै-
तान्, श्यामत्परो वा प्राजापत्यः, षड् दध्यात्, वायवे वा
नियुत्वते प्रवेतलसुदी द्वे दध्यात्, प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो
द्वादशकपाल उभयोः, कद्वत्यो याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य,
शुक्लवत्यो वायव्यस्य, वपाया वा, तुष्य मन्यत् सर्वेषु ‡”—इति ।

तत्र प्रथमं पञ्चपञ्चाक्षरपञ्चं विधातुं प्रजापतिवृत्तान्तं
प्रस्तौति— “प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायदिति । पूर्वं प्रजापति-
रग्नेरुक्तान्यष्टौ रूपाण्यभिध्यातवान्, कुमाररूपात्मना परि-
णतम् अन्वियेष । स कुमारोऽग्निः मां पिता प्रजापतिरन्वि-
च्छतीति ज्ञातवान् । ‘इन्त’ इति प्रश्ने । ‘मि’ मम ‘यद्’ रूपम्
‘एषः’ प्रजापतिः ‘न वेद’ न जानीयात्, ‘तद् रूपम्’ ‘असानि’
भवामीति ॥ १ ॥

एवं ज्ञात्वा,— “स एतान् पञ्च पशूनपश्यदिति । तदात्मना
परिणन्तु मिति शेषः । पश्यतियोगात् ‘पशु’-शब्दः सम्बन्ध इति
दर्शयति— “यदपश्यत् तस्मादेते पशव इति । पश्यतिः प्रक-
ल्पन्तर मस्तीति ज्ञात्वा पशुशब्दो निरुक्तः ॥ २, ३ ॥

“स एतानिति । ‘तेषु’ पशुषु तादात्म्येन प्रविष्टम् ‘एतम्’, अग्निं
प्रजापतिरद्राचीत् । पश्यत्येष्वग्नि मित्येतस्य देवनिमित्तादधि-
करणसाधनः पशुशब्द इत्याह— “तस्माद्देवैते पशव इति ॥ ४ ॥

* का० श्रौ० १६. १. १३ सू० ।

† का० श्रौ० १६. १. २५, २६, २७ सू० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ३८—४३ । इत्याप्युत्तरत्र ६. २. २त्रा० प्रष्टवम् ।

“स ऐक्षतेति । ‘सः’ प्रजापतिः ‘ऐक्षत’ स्वमतं विचारित-
वान् । तदेव दृश्यति— “इमे वा अग्नि रिति । ‘अग्निः’ ‘इमे
वे’ पुरुषादिपञ्चपशवः एव, ततः पृथक् दृश्यन्त इत्यर्थः । ‘इमा-
नेव’ अग्न्यात्मकानेतान् पशूनेव आत्मान मभिलक्ष्य ‘संस्कारवे’
पशुभिः स्वरूपैः स्व मात्मानं संस्कारिष्य इति पर्यालोचितवान् ।
पशूना मग्न्यात्मकत्वं विशदयति— “यथा वा अग्निरिति । अग्ने-
र्यथा दीपनधूमाभ्याहितदाह्ननभस्मसञ्छादनादयो धर्माः , ते पशु-
ष्वपि दृश्यन्ते इत्यतस्तेषां तदात्मकत्वम् । ‘चक्षुर्दीप्यते’ प्रकाशयुक्तं
रोचते , ‘जषः’ श्लाघो धूमः , ‘अभ्याहितं’ पुरःस्थितं वस्तु
‘दहति’, ‘एवं’ ‘वपसति’ भक्षन्ति पशवः । “भस भर्त्सनदीप्तोः”^{*} ,
लिटि प्रथमपुरुषवहुवचने स्त्री द्विर्वचने क्तते “वसिभसोर्हलि च”
—इति † उपधातोपे रूप मिदम् । ‘सौदति’ अवसक्तं भवति ।

अग्निभ्यः कामाय पशव इति ‡ सिद्धान्तयितुं बहुदेवताभ्यं
मासम्भनं पूर्वपचयति— “तान् नानादेवताभ्य इति । अनूक्तान्
पुरुषादीन् पञ्च पशून् ‘नानादेवताभ्यः’ बहुदेवताभ्यः ‘पालि-
स्यत’ पालय्यु मैच्छन् । “वैश्वकर्मणं पुरुषम्”—इत्यादिना
पशूनां पशूनां पृथक्-पृथक् देवतासम्बन्ध उक्तः § ॥ ५ ॥

“स ऐक्षत नानेति । ‘सः’ प्रजापतिः एवं विचारितवान् ,

* जु० प० १८ धा० ।

† पा० छ० ६० ४० १०० (वै०१) ।

‡ पुरस्तादुक्तं ६४ पृ० १५ पं द्रष्टव्यम् (का० श्रौ० छ० १६० १० ८०) ।
वक्ष्यति चात्राप्यनुपदम् ६ क० (५४ पृ० ६ पं०, ६७ पृ० ४ पं०) ।

§ “यत्तु वैश्वकर्मणं पुरुषं, वारव मन्वम्, ऐन्द्र ऋषभं, त्वाद्
मविम्, आग्नेय मज्ज मिति”—इत्यादि (का० श्रौ० छ० १६० १०)
कर्त्तव्यत्वात् विचार्यम् ।

— किमर्थं 'नाना' बह्वीभ्यः 'देवताभ्यः' पञ्चभ्यः आलभ्यु-
मिच्छामि ? ['अग्नेः उ अहम्'—इति पदच्छेदः] अहं सु अग्ने-
रेव 'रूपाणि' 'कामये' । 'इन्त' इति साध्यसाधनयोर्वैयधि-
कारणजनिते आद्यर्थे । 'एनान्' पशून् 'कामाय' कामगुण्युक्ताश्च
'अग्निभ्यः' अग्नये 'आलभे'—इति ऐचतेत्यन्वयः । कामायानिभ्य
इति सामानाधिकरण्ये कथं अग्निभ्य इति बहुवचनम् ? तत्राह—
“तद् यदग्निभ्य इति । अग्निरूपापेक्षायां बहुवचनम् । 'तान्' अष्टा-
विति प्रागुक्तम् । “आप्रीतानिति । प्रयाजयाज्यादिभिराप्रीभिः
पर्यग्निकरणेन च संस्त्रतान् , तदनन्तरं मेव 'उदीचो नीत्वा'
शामिन्नदेशं प्राप्येत्यर्थः । 'सङ्क्षपनं' नाम मारणम् * । मार-
णार्थं नयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पशुश्रीर्षोपधानं विधास्यते, तदर्थं प्रजापतिकर्तृकं तदु-
पधानं दर्शयति— “स ऐचत या वै श्रीरिति । द्वितीया-
बहुवचनात् । अत्र श्रीशब्देन अग्निरूपाणि विवक्षितानि ।
तानि 'अभ्यध्यासिषम्' ध्यातवानस्मि । 'ताः' इमाः श्रियः
'श्रीर्षसु' चक्षुराद्याश्रयेषु वर्तन्ते । 'इन्त'—इति इषे । “अतः
श्रीर्षाण्येवेत्यादि । निगदसिद्धम् † ॥

पशुशरीराणां मिष्टकोपकारित्वं विवक्षन्नाह— “इतरा-
पीति । अजशरीरस्य यज्ञे उपकरिष्यमाणत्वात् 'इतराणि'
पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां 'कुसिन्धानि' मूर्ध्निरहितानि

* “परिष्ठिते पुरुषसङ्क्षपनम्”—इत्यादिः “वेश्यः पुरुषो राजश्वो वा”
—इत्यन्तो ग्रन्थः का० श्रौ० सू० १६. १. १४—१७ द्रष्टव्यः ।

† तत्रकारश्चैव सुक्तं कात्यायनेन—“कच्छिषु ह्यस्य मन्तर्द्वाय शिराश्-
च्छाहति”—इति श्रौ० सू० १६. १. १८ ।

शरीराणि * 'असु' 'प्राप्तावयत्' प्रक्षिप्तवान् । “चतुर्थां मसु काय-
प्रासनम्”—इति कात्यायनेन च सूत्रितम् † ।

अजेन शरीरेण यज्ञं समापितवन्तः । एतेन यज्ञसमाप्तौ
कारणं माह— “नेष्मे यज्ञ इति । 'ने' मम 'यज्ञः' मध्ये
'विक्रष्टः' विच्छिन्नः 'नेत्' नैव 'असत्' माभूत् 'इति' । यज्ञ-
विच्छेदे प्रजापतेः किं मायात मिति तथाह— “आत्मा वै यज्ञ
इति । एतेन पशुना यज्ञसमाप्तौ उपपत्तिं दर्शयति— “एतेन
पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरिति । 'यथा' येन प्रकारेण 'अग्नेः'
'अन्तं न पर्येत' कार्त्स्न्येन न परिगतो भवेत्, 'तत्' कर्म 'प्रजा-
पतिः' 'अपश्यत्' दृष्टवानित्यर्थः । यदि सर्वैः पशुभिर्यजेत,
तदानीं मेव यज्ञसमाप्तेः सिद्धत्वात् अग्नेरेवान्तं परिप्राप्तवान्,
अन्निरूपाणि कार्त्स्न्येन प्राप्तवान् भवति, तदयुक्तम् ; उत्तरत्र कर्त्त-
व्यस्य सङ्गावादिति तात्पर्यम् ।

उत्तरत्र सर्वैः पशुभिर्यागः पूर्वपक्षयिष्यते— “तच्चैक आहु-
रत्रैवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत”—इत्यादिना ‡ । यज्ञसमाप्त्यनन्तरं
श्रेष्ठस्य अजपशुशरीरस्य च जले प्रासनं सूत्रितम्— “अजेन
चरति, संस्थिते तस्य शेषप्रासनम्”—इति § ॥ ७ ॥

यदर्थं मसु पशुचतुष्टयकायप्रासनम्, तदिदानीं माह—
“स ऐक्षत य मिम मात्मान मसु प्रापिप्लव मिति । 'आत्मा-

* “श्रीश्री यदूह क उ तञ्जान याम्नां कुस्मिन् सुहृत् बभूव”
—इति अथ० खं० १०. २. ३ ।

† का० औ० सू० १६. १. १६ ।

‡ अस्मिन्नेव आह्वये अयोदशी कक्षी द्रष्टव्या (५६ पृ० ८ पं०) ।

§ का० औ० सू० १६. १. २१, २२ ।

नम्' पशुदेहानित्यर्थः । 'प्रविधानां' प्रक्षिप्तानाम् 'एषां' पशूनां
 'यत्' शरीरगतं रसादिकम् 'अप्सु' 'प्रत्यतिष्ठत्' प्रतिष्ठितम्,
 'ताः' 'अपः' 'समभरत्' सम्भृतवान् ; 'यत्' च अस्त्रिमांसा-
 दिकम् 'अस्यां' पृथिव्यां प्रतिष्ठितम्, 'तां' 'मृदं' मृत्तिकां
 सम्भृतवान् ; 'तदुभयम्' 'अपो मृदश्च' 'सम्भृत्य' सङ्गृह्य 'इष्टकां
 मकरोत्' * ॥ ८ ॥

पक्वा इष्टकाश्चेतव्या इति क्लृप्ता माह— "स ऐक्षत" यदि
 वा इदं मित्य मेव सदात्मान मभिसंस्करिष्य इति । 'यदिदं'
 जलमृदात्मक मिष्टकारूपम् 'इत्यम्' अपाक्तेन 'एव' 'आत्मानम्'
 'अभि'-लक्ष्य 'संस्करिष्ये', तर्हि 'मर्त्यः' मरणधर्मा 'कुणपः'
 [जीवसहितो देहः कुणप इत्युच्यते] अत एव 'अनपहतपाप्मा
 भविष्यामि'-इति विचार्य, ता इष्टका अग्निना पक्वा अक-
 रोत् ; अग्निना पक्व मेव 'हविः' 'अमृतम्' अमरणधर्मकम् 'भवति'
 इति । अग्निनेष्टकापाकः कर्त्तव्य इति दर्शयति— "तस्मा-
 दग्निनेष्टका इति ॥ ९ ॥

इष्टकाकरणकालं दर्शयति— "तद्यदिष्टा पशुनापश्यदिति ।
 'पशुना' अजेन 'इष्टा' इष्टवान् 'इष्टकाः', अतः इष्टादनन्तरं
 कृत्वा इतीष्टक-शब्दो निरुक्तः । पशुयागात् पूर्वं मिष्टकाकरणं
 निन्दति— "अनिष्टका इ ता भवन्तीति । 'अथो' 'पशोः'
 पशुयागात् 'पुरा' इष्टकाकरणम् 'अन्यदेव' अशास्त्रीयं
 मित्यर्थः ॥ १० ॥

पशुशीर्षीपधानानन्तरं मिष्टकोपधानं पशुशिरःकवन्धसन्धान-

* तदुक्तम्— "ततो ऋदृष्टकार्थाः पञ्च"— इति का० श्रौ० सू० १६. १. २० ।

रूपेण प्रशंसति— “तद्यास्ताः श्रिय एतानि तानि पञ्च-
श्रीर्षाणीति ॥ ११ ॥

यदुक्तं पशूना मन्व्यात्मकत्वम्, तत् प्रशंसति— “त एते
सर्वे पञ्चवो यदग््निरिति । यतः पशूना मन्वेः तादात्म्यम्,
अतः परस्पर मभिसम्बन्धो दृश्यत इत्याह — “तस्मादग्नाविति ।
अग्निरूपाणि कामयमानस्य प्रजापतेः पशुयागेन तच्छरीरा-
त्मकैष्टकोपधानेन किं मायातमिति, तद् दर्शयति— “ततो
वे प्रजापतिरग््निरभवदिति । ततः पशुयागेन तदात्मकोऽग्नि-
रेव सम्पन्न इत्यर्थः । अयनस्य अग्निरूपत्वावाप्तिः फलमिति
तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

पूर्वञ्च पञ्चालम्भः, तत्रैकेन पशूना याग उक्तः, इदानीं
तमेव पञ्चं दृढयितुं सर्वपशुयागं पूर्वपञ्चयति— “तत्रैक आहु-
रिति * । ‘अत्र’ अन्वो ‘सर्वैः’ पञ्चभिः पशुभिः ‘यजेत’ †
‘यत्’ यदि ‘प्रजापतिः’ ‘सर्वैः’ पशुभिः ‘अयञ्चत’ याग मक-
रिष्यन्, ‘तत् एव अग्नेः अन्तं’ ‘पर्येष्यत्’ अगमिष्यत्, न तथा
कृतवान् । क्रियातिपत्तौ यजतेरेतेषु लृङ्-प्रयोगः ‡ । तस्मात्
सर्वैर्यागकरणमेवाग्न्यन्तगमनमित्यर्थः । तद् दृषयति— “न
तथा कुर्यादिति † । ‘तत्’ तर्हि ‘देवानाम्’ ‘इतात्’ गमनात्
‘इयात्’ अपगतो भवतीत्यर्थः । तदेव विवृणोति— ‘अथो पञ्चः
तद्दियात्’ प्रजापतिकृताद् यज्ञमार्गात् प्रच्यवेतेत्यर्थः ॥

सर्वयागपञ्चे बाधां दर्शयति— “अथो किं ततः सन्धरेदिति ।

* का० श्रौ० सू० १६. १. १३ ।

† “किञ्चिन्मिच्छे लृङ् क्रियातिपत्तौ”—इति मा० सू० ३. ३. १३३ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. २४ ।

एवं सति सन्धरणार्थता विबध्यते ; सन्धरणार्थं हि कुसिन्धानाम्
 ऋषु प्राशनम् * , तत इष्टका मृद्भिरङ्गिषु कार्या ; अतः सर्वप्रचारे
 सन्धरणानुपपत्तिरित्यर्थः । कात्यायनस्तष्ठाखान्तरवाक्यानुसारे-
 षौकस्मिन्नपि सन्धरणानुपपत्तेः सर्वप्रचार मेकप्रचारं समविकल्पं
 कृतवान् । तथाहि — “चतुर्णां मषु कायप्राशनम् , ततो मृदि-
 ष्टकाध्यापश्च , अजेन प्रचरति , सत्स्थिते तस्य शेषप्राशनम् ,
 सर्वैरेके , एकस्यापि किं ततः सन्धरेदिति श्रुतेः” — इति † ।
 एकस्यापि पशोरालम्बे ‘किं ततः सन्धरेत् ?’ तत् तुल्यमेव ।
 तस्माद् विकल्पः सर्वैर्वाजेन वेति ॥ १३ ॥

पश्चालम्बन मायतकरणात्मना प्रशंसति — “यद् वेवेतान्
 पशूनालभत इति । आयतनशब्दार्थं माह — “अन्नं वा इति ।
 कार्यकारणयोरभेदात् । ‘तदेतत्’ पशुरूपमन्नं ‘पुरस्तात् निद-
 धाति’, ‘तत्’ ‘एनम्’ ‘पश्यन्’ ‘अग्निः’ ‘उपावर्त्तते’ समीपे गतो
 भवति । यथा लोकेऽन्नार्थी पश्यन्नेवान्नं तत्समीपं गच्छति,
 तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥

पशून्नुक्तामति — “पुरुषोऽहम् इति । “एतावन्त इति ।
 यतः ‘सर्वे पशवः’ एतेषु पुरुषगवाश्वादिपशुषु अन्तर्भूताः, अत
 उपजीव्यानां सर्वेषां मन्त्ररूपाणां पशूनां मवरोध इति नाना-
 जातिनिबन्धना सुतिः ॥ १५ ॥

पशुगतपञ्चसङ्गां प्रशंसति — “पञ्च भवन्ति , पञ्च ज्ञेते-

* ‘कुसिन्धेः कुषितया ऋदा अङ्गिष्वेष्टकानां हाज्यं सुपजायते’
 — इति कर्कः (का० श्रौ० सू० १६. १. २३.) । पुरस्ताच्छेष्ट
 ऋषयम् (७ का०, ५४ पृ० १३ पं० — ६८ पृ० १ पं०) ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. १४ — २४ ।

ऽन्य इति । चितिसङ्घरापेक्षया अग्नीनां पञ्चसङ्घरावच्छम् * ।
“पञ्चायतनानीति । पशुरुपाणि पञ्च स्थानानि कल्पय-
तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

“तद्यदग्निभ्य इतीति । एतद् वाक्यं पूर्ववद् व्याख्येयम् † ।
अग्निभ्यः कामायेति यद्यग्निबहुत्वं तद्रूपापेक्षेति ॥ १७ ॥

पशूना मालभ्रतक्रमं विधत्ते—“पुरुषं प्रथमं मालभत
इति । “पुरुषः” श्रान्त्वश्च इति । ‘पुरुषम्’ ‘अनु’-लक्ष्य ; पुरु-
षानुगामी यतोऽश्च इत्यर्थः । एव मुत्तरश्च । “यथापूर्वं मिति ।
पूर्वानालभ्यानतिक्रम्य , यथाक्रमं मित्यर्थः । ‘यथाश्रेष्ठम्’ तत्र
ये ये श्रेष्ठाः , तानप्यनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

तेषां बन्धनार्थं रशनां विधत्ते—“तेषां विषमा रशनाः
स्युरिति । ‘विषमाः’ स्थौल्यङ्गासवत्त्वेन भवन्ति । वैषम्यं च
दर्शयति—“पुरुषस्य वर्षिष्ठाय ऋसीयसीत्यादि । पुरुषपशोः
रशनाः ‘वर्षिष्ठाः’ अतिशयेन वृद्धा भवेत् । अत्र वर्षिष्ठेति
स्थौल्यायामापेक्षया † “प्रियस्थिर”—इत्यादिना ‡ वृद्धशब्दस्य वर्षि-
ष्ठादेशः । ‘अथ’ अश्वपशोः ‘ऋसीयसी’ आयामस्थौल्याभ्यां
ऋक्षा । तदपेक्षया गोपशोः ऋक्षा । ततो हयोः । ‘अथ
ऋसीयसी’—इति वीषया पूर्वपूर्वरशनापेक्षयोत्तरोत्तरङ्गासो विव-
क्षितः § । “यथारूपं मिति । पुरुषादिपशूना माङ्गतिबला-
दिक मङ्गलतिक्रम्येत्यर्थः । “सर्वास्त्वेवेति । ‘तु’-शब्दः पञ्चा-

* इहापि (का० श्रौ० सू० १६. १. ७.) कर्कोत्तं द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्ताद् (६७. १०. ५. पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ पा० सू० ६. ४. १५७ ।

§ “वर्षिष्ठरशनः पुरुषोऽनुपूर्वा इतरेषाम्” का० श्रौ० १६. १. ६ ।

न्तरव्योतनार्थः । सर्वा अपि रशनाः 'समाः' सदृशायामस्थौल्या इत्यर्थः । "सर्वासुखेव समाः"—इतिवाक्यस्य विवरणम्— "सर्वाः सदृश्य इति । यद्वा, आयामस्थौल्यादिना साम्यं वक्तुं पृथगुप-
न्यासः * ।

रशनासाम्य इत्युच्यते पशूनां परस्परसाम्यादित्याह— "सर्वे
ह्येते समा इति । साम्यं निव दर्शयति— "अग्नयो ह्युच्यन्ते
इति । यस्मात् एते पशवोऽग्नय इत्युच्यन्ते, तदन्न मिति
सोच्यन्ते । पशूना मन्वित्व मन्नात्मकत्वञ्च पूर्वं निव दर्शितम्—
"स ऐक्षतेनि वा अग्निः"—इति †, "यद्द्वैतान् पशूनालभत
आयतनं निवैतदग्नये करोति, न ह्यनायतने कश्चन रमते,
अन्नं वा आयतनम्"—इति ‡ च । 'तेन' अग्नित्वेन सर्वे पशवः
'समाः सदृशाः' इति रशना अपि समाः कार्या इत्यर्थः ॥ १८ ॥

"तदाहुरिति । अग्निचयने पञ्चसङ्ख्याका इष्टका उपधेया इति
कथ्यन्ते §, तत्र पशुपरिग्रहेणैव पञ्चेष्टका अपि परिगृहीता इति
वक्तुं तत् कथं पञ्चालम्भमात्रेण तादृशस्याग्नेः स्त्रीकारः कृत इति
पृच्छति— "कथं मस्यैषोऽग्निरिति । 'अस्य' चिकीर्षमाणस्य
प्रजमानस्य 'पञ्चेष्टकः' 'एषः' प्रक्रममाणः 'अग्निः' 'कथं'
'पशुषु' परिग्रहे 'आरब्धः' प्रक्रान्तो भवतीति । उत्तरत्र
करिष्यमाणस्याग्नेः प्रथमं स्त्रीकारः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ।

पशुष्वेव पञ्चेष्टकाः सम्पादयति— "पुरोडाशकपालेषु न्वेवाप्यत
इत्यादिना । चयने वैश्वानरादीनां पशुपुरोडाशानां सम्भरणात्

* "सर्वेषां वा तुल्याः"—इति का० श्रौ० सू० १६. १. १० ।

†, ‡ पुरस्तात् (५३ ए० ५ क०, ५६ ए० १४ क०) द्रष्टव्यम् ।

§ द्वितीयप्रपाठक्रीयद्वितीयब्राह्मणादितस्तद् द्रष्टव्यम् ।

तत्कपालेषु मृन्मयीष्टका आप्यते, कपालानां मृन्मयत्वात् तादृ-
शेष्टकाप्रारम्भः, पश्चालक्षणेन पश्चिष्टकाप्रारम्भः ।

वपावदानसमये हिरण्यशकलद्वयं निधातव्यम् । तदा-
हापस्तम्बः— “शुद्धा सुपस्तीर्यं हिरण्यशकल मवधाय ऊरुणां
वपा मवदाद्य हिरण्यशकल सुपरिष्ठात् कृत्वाभिघारयति”—इति * ।
तथा चैतरेयकम्— “यद्यपि चतुरवती यजमानः स्यादथ पश्चा-
वतीत्र वपाण्यस्त्रीपस्तृषाति हिरण्यशकलो वपा हिरण्यशकल आण्य-
स्त्रीपरिष्ठाद्भिघारयति”—इति † । ‘अथ’ ‘यत्’ तस्माद् ‘वपा
मभितः’ पूर्वं सुपरिष्ठाच्च ‘हिरण्यशकली भवतः तेन हिरण्ये-
ष्टका’ भवति । इक्षुयूपपरिधिस्त्रीकारात् वानस्पत्येष्टकाधानेन
उल्लुखलमुसलसुगाद्युपधानं सुपलक्षितम् । आण्यप्रोक्षणीपुरो-
डाशकारणेनाङ्गुलिष्टका भवति । ‘अतः’ सर्वासा मिष्टकानां
पशुवन्धात् सङ्गृहेष ता अपि प्रारब्धा भवन्तीत्यर्थः ॥

यद्यपि मार्त्तिकी एका एव, अथापि मृन्मयकपालपश्चादि-
सम्बन्धात् पश्चेष्टकासम्पादनं प्रागुक्तम्— “तदाहुः कथं मय्येषो-
ऽग्निः पश्चेष्टकाः ?”—इत्यादिना ॥ २० ॥

अत्र क्रात्यायनः “कृमिर्ध्वमानसमिध्वत्यन्तरे समास्वान् इति
नव दधाति”—इति ‡ । दशपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेन्यः § ;

* व्याप० श्रौ० सू० १६-१७-प्रश्नोत्तरमिचयनगतसूत्राणि सन्ति ।

† वे० ब्रा० २. २. ४ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ११ ।

§ यद्यपि वैश्विरीयसमिधेनीसङ्गा एकावशैव परं भाव्यक्तयोः
अपोष्णिष्णिसङ्गा पञ्चदशैव सम्पद्यते । तदुक्तं पुरस्तात् “विः
प्रथमा मन्वाद् विरुत्तमाम् ताः पञ्चदश सम्पद्यते”—इति (१ का०

अत्र “समिधमाग्नी अध्वरे”—इत्यृक् * , समिधो अन्नं धाहुत”
 —इत्यृक् † , अग्नयोः प्रकृतिगतयोः सामिधेनीमध्यपठितयो-
 ऋचोर्मध्ये “समास्वाग्ने ऋतवो वर्धयन्तु”—इत्याद्या नव ‡
 ऋचो दध्यात् । पूर्वं “प्र वो वाजा अभिव्यवः”—इत्याद्याः
 पञ्चदश § , इदानीं मध्ये निहितानव , उभयस्य चतुर्विंशति-
 भवतीति तदेतद् दर्शयति— “तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेन्य
 इति । अग्निसमिध्वनसाधनभूता ऋचः सामिधेन्य इत्युत्पन्ते ।
 “समिधा माधाने षेण्यन्”—इति ॥ षेण्यन् प्रत्ययः । सामि-
 धेनीगतां चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति— “चतुर्विंशत्तर्हमासो वै
 संवत्सर इति । संवत्सरस्य द्वादश मासाः , मासस्य द्वादशमासो ,
 इति संवत्सरस्य चतुर्विंशतिरर्हमासाः ; तादृशः संवत्सर
 एवाग्निः ; “संवत्सरे कुमारोऽजायत”—इति प्रागाङ्गानात् ¶ ।
 अग्नेः संवत्सरात्मकत्वेन प्रकृते किं मायात मिति , तत्राह—
 “यावानग्निरिति । ‘अग्निः’ ‘यावान्’ यत्परिमाणः , ‘अस्य’
 अग्नेः ‘यावती’ यत्परिमाणा ‘मात्रा’ अवयवा यावन्तः , ‘तावता’

२ अध्या० ५ ब्रा० ६ , ७ क०) । ऋक्संहिताया मान्नातं “प्र वो वाजाः”
 —इति सूक्तं यद्यपि पञ्चदशर्गात्मकम् (३. २७. १—२५.) , तथापीह
 तस्य न ग्रहणं युज्यते ; तत्र समिध्वत्या ऋचोऽभावात् “समिधमान-
 समिध्वत्वोरन्तरे”—इतिविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

* तै० ब्रा० ३. ५. २, ६ (तै० सं० ३. २८. ६) ।

† तै० ब्रा० ३. ५. ३. १० (ऋ० सं० ५. २८. ५) ।

‡ वा० सं० २७. १—६ ; तै० सं० ४. १. ७. १—६ ।

§ तै० ब्रा० ३. ५. २. १—११ । आद्यन्तवोर्ऋचोश्चिह्निरादृचोश्च
 पञ्चदशत्व मिह सम्प्रदाय इत्युक्तम् ।

॥ पा० ४. ३. १२० सू० १० वा० । ¶ ४०. ४०. १७. १० प्रह्वयम् ।

तत्परिमाणैः तैरंशैरेव 'एनम्' अग्निं 'समिन्धे' सम्हीपितवान् भवति । अय मर्थः— अग्नेः संवत्सरात्मकत्वे संवत्सरेषु यावन्तो यावन्तोऽवयवाः मासाईमासाद्यात्मानः, तावद्भिरवयवैः 'एनं' चित्त्वानि 'समिन्धे' । अथ वा "यावानग्निरिति, अवयवान्नि-प्ररिमाणवचनम् ; "यावत्यस्य मात्रेति, अवयवपरिमाणवचनम् ; 'तावता' तत्परिमाणेनाग्निसंवत्सरात्मना 'एनम्' अग्निम् आह-वनीयं 'समिन्धे' इति । अग्नेनाग्निः स्वय मग्निना समिद्धो भवतीत्युक्तं भवति । तथा च श्रूयते — "अग्निनाग्निः समिध्यते क्विर्गृहपतिर्युवा"—इति * ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति— "यद्देव चतु-र्विंशतिरिति । गायत्र्यात्मकत्व मग्नेः प्रागुक्तम्— "यद्देवाष्टावग्नि-रूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहुः गायत्रोऽग्निरिति"—इति † । "तावतैवेति । गायत्र्याक्षरसङ्ख्याकैरवयवैः 'एनम्' अग्निम् समिद्धवान् भवतीति ॥ २२ ॥

"यद्देवेति । "चतुर्विंशो वै पुरुष इति । चतुर्विंशति-सङ्ख्याकावयवयुक्तः 'चतुर्विंशः' । तानेवावयवान् दर्शयति— "दश हस्त्या इति । हस्तयोर्भवा अङ्गुलयो दश, पादयोर्भवा दश, 'चत्वार्यङ्गानि' पादङ्गान्मुखमस्तकाख्यानि । एवं चतु-र्विंशतिरङ्गानि ; 'पुरुषः' उक्तावयवयुक्तः 'प्रजापतिः' प्रजापति-रूपः । "स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत्"—इत्यादिना पुरुषस्य प्रजापतित्व सुक्तम् ‡ । प्रजापतेरग्नित्वञ्च "स पुरुषः प्रजापति-

* ऋ० सं १. १२. ६ ।

† पुरस्ताद् ४२ पृ० ४ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्ताद् २ पृ० १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

रभवद्य मेव स योऽय मग्निधीयते”-इति * ; तथाचैवाध्याये
 “प्रजापतिरग्निरुपाख्यध्यायत्”-इत्युपक्रम्य , “ततो वै प्रजापति-
 रग्निभवत्”-इत्यन्तेन † । “तावत्तैवैन मिति । तावत्परिमाणेन
 चतुर्विंशत्यङ्गात्मनाग्निना ‘एनम्’ अग्निं दीपितवान् भव-
 तीति ॥ २३ ॥

“उभयी गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनीषु “प्र
 वो वाजाः”-इत्याद्या गायत्रयः ‡, “समास्त्वान्न ऋतवो वक्ष-
 यन्तु”-इत्याद्याः त्रिष्टुप्छन्दस्काः § , ता उभयी अगुब्रूयात् ,
 होतेति शेषः ।

सामिधेनीगतगायत्रीत्रिष्टुप्छन्दांसि प्राणात्मसमिन्धनरूपेण
 प्रशंसति— “प्राणो गायत्रीति । गायत्र्यास्त्रिपाञ्चम् , प्राणस्य
 च प्राणापानव्यानात्मना त्रिष्वसङ्क्रावत्त्वम् । त्रिष्टुभो वीर्यरूप-
 त्वात् उरसः सकाशादुत्पत्तेः आत्मरूपता । “मध्ये त्रिष्टुभो
 भवन्तीति । प्रथमं “प्र वो वाजाः”-इत्याद्याः “आ नो अध्वरे”
 इत्यन्ता गायत्रयः , अन्ते च “समिद्धो अग्निराहुत इत्याद्या
 गायत्रयः , समिध्यमानसमिद्धवत्योर्निधीयमानाः “समास्त्वान्न
 ऋतव इत्याद्यास्त्रिष्टुभ इत्यर्थः ॥ । “मध्ये ह्यय मात्नेति ।
 गायत्रीत्रिष्टुभोः प्राणापानरूपत्वोक्तेः प्राणापानयोरान्नपूर्वपर-
 मागवर्त्तित्वं प्रसिद्धम् , मध्ये त्रिष्टुभां निधानस्योक्तत्वात् ।

* पुरस्ताद् ३ प्र० १ पं० द्रष्टव्यम् ।

† १ब्रा० १-१२ कण्डो (५३-५६ प्र०) द्रष्टव्याः ।

‡ तै० ब्रा० ३. ५. २. १-११ ।

§ वा० सं० २७. १-६ ; तै० सं० ४. १. ७. १-६ ।

॥ पुरस्तात् २१कण्ठीभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

प्राप्तं गायत्रीसमविभागं वारयन्नाह— “भूयसीः पुरस्ताद् गायत्रीरन्वाहैति । “प्र वो वाजा अभिष्ववः”—इत्याद्या एकादश गायत्रयः प्रथमं मनुवक्तव्याः, अन्ते च “समिधी अग्निराहुत”—इत्याद्याश्चतस्र इत्यर्थः । प्राणा अपि पुरस्तात् मासा-पुटयोरधिकं निष्पन्नन्ति, ब्रह्मरन्ध्रगत मित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

इदानीं मध्ये निधीयमाना ऋचस्तदनुवचनं विधत्ते— “सोऽन्वाह समास्वान् ऋतवो वर्द्धयन्त्विति * । मन्त्रस्त्राय मर्थः, — अत्रान्निपदेन प्रजापतिश्च्यते ; “ततो वै प्रजापतिरग्निरभवदिति प्रागास्त्रानात् † । उत्तरत्र तासां जवाना मन्दिरेव द्रष्टा प्रजापतिर्देवतेति वक्ष्यति ‡, अतोऽपि अग्निपदेन प्रजापति रिव सम्बोध्यः । हे ‘अग्ने !’ संवत्सरात्मक प्रजापते ! ‘त्वा’ त्वां विस्रस्तम् ‘ऋतवः’ वसन्ताद्याः, प्रजापतेः संवत्सरात्वकत्वात् तदवयवा ऋतवः ‘समाः’, ‘संवत्सराः’ च ‘वर्द्धयन्तु’ । ‘ऋषयः’ ‘ऋषि’ पदेन प्राणा उच्यन्ते ; “के त ऋषयः ? इति, प्राणा वा ऋषयः”—इति श्रुतेः § । ‘यानि सत्या’ सत्कर्मणि, तानि च त्वा वर्द्धयन्तु । अतोऽवयववृत्तेः ‘दिव्येन’ द्युलोकभवेन आदित्येन ‘सन्दीदिहि’ सन्दीप्तो भव । “दीदयतिर्दीप्तिकर्मा”—इति यास्कः ॥ । दीव्य-

* “समास्त्राय ऋतवो वर्द्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो यानि सत्या । सन्दिद्येर्दीदिहि रोषनेन विन्धा आ भाहि प्रदिशन्तसः”—इति वा० सं० २३. १ ।

† पुरस्तात् (५६ पृ० ६ पं०) इत्यमम् ।

‡ शतम्परस्या मेव (६० पृ० १ पं०) “स यता अपगमत्”—इत्यादि ।

§ इहेव पुरस्तात् प्रथमम् (१ क० ३ पं०) ।

॥ निष० १. १६. ५ । निरु० १०. २. ६ ।

तेषां यद्बलुकि लोडि चिर्षी “लोपोऽर्ध्वलि”-इति * लोपे
अभ्यासदीर्घे कृते रूपम् । ‘विस्त्राः’ सर्वाद्यतस्तः प्रद्विष्यत्
‘अभि’-लक्ष्य ‘आभाहि’ “भा दीक्षी” † भाहि । अत्रान्तर्णीतल्लक्ष्ये
दीपयेति ।

मन्त्राणां मर्थं विवक्षुः तेषां प्रजापतिसमिन्धनार्थतां दर्श-
यति— “प्रजापतिं विस्त्रस्त मिति । यदा ‘विस्त्रस्तं’ विस्त्रि-
ष्टाङ्गं ‘प्रजापतिम्’ अग्निं ‘समृद्ध्यात्’ संयोजितवान्, ‘त
मब्रवीत्’, प्रजापतिरिति शेषः । ‘मत्सम्भिताः’ मम पर्याप्ता
याः ‘सामिधेन्यः’, ‘ताभिः’ ‘मा’ मां प्रजापतिं ‘समिरस्व’ सम्दी-
पयेति । इत्येर्लोडि मध्यमे रूपम् ॥ २५ ॥

एव सुक्तोऽग्निः प्रजापतिः समिन्धनार्थं सामिधेनीमन्त्रान्
दृष्टवानित्याह— “स एता अपश्यत् समास्त्वान्न ऋतवो वर्धयन्वि-
तीति । ‘इति’-शब्दः प्रकारे । एवमकारा नव ऋचोऽपश्य-
दित्यर्थः ‡ ।

मन्त्रं प्रतिपाद मनूष्य व्याख्ये— “समास्त्वान्न ऋतवो
वर्धयन्वित्येतदिति ॥ २६ ॥

भवाना मपि ऋचा मेकाभिधेयतां दर्शयति— “त्स
मा एकव्याख्याना इति । एकार्था इत्यर्थः । त मेवार्थं
यति— “एत मेवाभीति । ‘यथा’ येन प्रकारेण अग्निः
‘एत मेव’ प्रजापतिं ‘संस्क्रुर्यात्’, ‘एतं’ विस्त्रस्तं ‘सम्-
संयोजयेत्, तथा ‘एतं’ ‘जनयेत्’ उत्पादयेत् । ‘एव

* पा० सू० ६. १. ६६ ।

† अदा० पं० १०४० धा० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ११ ।

मर्थवत्त्वेन व्याख्यासाम्य मिति तात्पर्यम् । तासा मग्न्यार्थेयत्वं प्रजापतिदेवत्वत्वं च दर्शयति— “यदग्निरपश्यदिति । ‘समैश्व’-इति लङि “आडजादीनाम्”-इत्याडागमः * ॥ २७ ॥

कात्यायनः— “आप्रियो हादशोष्वा अस्येति । तद् हादश-सङ्ख्याः प्रयाजयाज्या विधत्ते— “हादशाप्रिय इति । तनू-नपाक्षराग्रंसयोः साहित्ये हादशत्वम् । आप्रीगतां सङ्ख्यां संवत्सरात्मना प्रशंसति— “हादशमासाः संवत्सर इति । संवत्सरे ज्ञातत्वाद्गनेस्तदात्मकत्वम् । “यावानग्निरिति । अवयवपरिमाणवचनम् । “यावत्यस्य मात्रेति । अवयवपरिमाणवचनम् । ‘तावता’ तत्परिमाणोरवयवैर्मासात्मभिः ‘एनम्’ अग्निम् ‘आप्रीतवान्’ भवति । संवत्सरस्य मासा अवयवाः, तदात्मकस्याग्नेरपि प्रयाजयाज्या अवयवाः ; अग्नेन स्वैरेवावयवैरग्निराप्रीतवान् भवतीत्यर्थः † ॥ २८ ॥

हादशसङ्ख्या मेव हादशाक्षरजगत्यात्मना स्तौति— “यद्देव हादशेति । ‘इयं वै जगती’ पार्थिवाक्षपूरितप्रजापतिमध्य-शरीरादुत्पत्तेर्जगत्या भूमिरूपत्वम् । ‘अस्यां’ भूमौ ‘सर्वं’ जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं तिष्ठति । “इयं सु वा अग्निरिति । भूमा-वधिकरणे सर्वेषां मग्नीनां चयनाधाराधेययोरभेदेन अग्नेर्भूमि-रूपत्वम् । “तावतैवेति । तावत्सङ्ख्याकैर्जगत्याक्षरात्मकैरवयवै-राप्रीतवान् भवतीति ॥ २९ ॥

• “यद्देव हादशेति । ता मेव सङ्ख्यां सर्वच्छब्दीरूपजगत्या-त्मना प्रशंसति— “जगती सर्वाणि छन्दासीति । जगत्यां सर्वेषां

* पा० सू० ६. ४. ७२ ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. १२ ।

गायत्रादीनां कृत्वा मन्तर्भावात्, अधिकाचरत्वात् । “ताव-
तैवेति । तावत्कृत्वाकौम्बन्दीरुपैर्जगत्पचरेरेव अग्निं प्रीषित-
वानिति ॥ ३० ॥

तानाम्नीमन्वान् दर्शयति— “ता एता जषा अस्य समिधो
भवन्तीति * । एतासा ऋचाः मर्थे विवधुः प्रजापत्याप्रीषणार्थतां
दर्शयति— “प्रजापतिं विस्त्रस्त मिति ॥ ३१ ॥

प्रजापतिना स्वप्रीषणार्थं मभ्यर्थितोऽग्निराम्नीमन्वान् इष्टवा-
नित्याह— “स एता अपश्यदूर्षां अस्य समिधो भवन्तीतीति ।
'इति'-शब्दः प्रभृती ; एतदाद्या द्वादश ऋचो इष्टवान् ।

प्रथममन्त्रस्त्राय मर्थः, — अत्रापि अग्निरूपः प्रजापतिरेव
सम्बोध्यः ; पूर्वं “ताभिर्मा प्रीषीहीति”—इति प्रजापतिप्रीषण-
स्योक्तत्वात् † । ‘अस्य’ प्रसिद्धस्य अग्नेः ‘शुक्रा’ शोचमानानि,
'शोचींषि' तेजांसि, ‘जषा’ जर्हानि भवन्ति, ‘द्युमतमा’
नेक्षीपः, वीर्यवत्तमानि । अग्निं विशिनष्टि— ‘सुप्रतीकस्य’
शोभनावयवस्य प्रजापतेः ‘सुतोः’ पुत्रस्य । प्रजापतेर्विस्त्रस्त-
सन्धानोक्तेस्तत्पुत्रत्वम् । प्रतिपाद मनूय व्याचष्टे— “जर्हा
क्षेतस्य समिधस्येति ॥ ३२ ॥

एतेषा माम्नीमन्वाणा मेकाभिधेयतां दर्शयति— “ता एता
एकस्याख्याना एत मेवामीति । “समाख्यान् ऋतवः”—इत्यथोक्त-
त्राह्मणवाक्यवद् व्याख्येयम् ‡ । पूर्ववद्देवानि प्रजापतिसम्बन्धं
दर्शयति— “ता आग्नेय्य इति ॥ ३३ ॥

* वा० सं० २७. ११—२२

† एतत्पूर्वस्या मेव कर्णां ऋचयम् (६१ ए० १० पं०) ।

‡ ६० ए० १ पं०, ७६ ए० १५ पं० इष्टयम् ।

“ता विषमा विषमपदा इति । ‘ताः’ प्रयाजयाज्याः
 ‘विषमाः’, वैषम्यं मेव दर्शयति ‘विषमपदाः’ पादैर्विषमाः,
 काञ्चन त्रिपदाः काञ्चन चतुष्पदाः ; अत एव ‘विषमाक्षराः’
 अक्षरैरपि विषमाः, न्यूनाधिकाक्षरैर्युक्ताः ; अत एव ‘ह्रन्दांसि
 विषमाणि’ काञ्चन त्रिष्टुभः, काञ्चन गायत्र्यः, काञ्चन उष्णिहः ।
 “अथो यान्यस्त्राध्यात्म मिति । ‘अस्य’ अग्नेः ‘अङ्गानि’ अपि
 ‘विषमाणि’ न्यूनाधिकपरिमाणानि । अत एव विषमाभिराप्नीतः
 प्रजापतेर्विषमाणि अङ्गानि प्रीणितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथ प्रागुक्तान् पुरुषादीन् पञ्च पशूननुलक्ष्य निर्वापनीयं
 पशुपुरोडाशं सदेवताकं विधत्ते— “वैश्वानरः पशुपुरोडाश
 इति । विश्वानरहितत्वात् सर्वाग्निरूपता तस्य ॥ ३५ ॥

“यद्देव वैश्वानर इति । सर्वचित्तीना ममृतात्मकत्वोक्ते-
 रग्नीना मृतुत्वं मुक्तं मित्याह— “अग्नयो वा ऋतव इति ।
 “वैश्वानरः पशुपुरोडाश इत्यत्र साक्षादग्निसम्बन्धो न प्रतीयत
 इति मत्वा केचित् अग्नये वैश्वानराय पशुपुरोडाश इत्यग्नि-
 सम्बन्धस्योत्पत्तौ मिदं प्रक्षिपन्ति, तदतिरेकेण दूषयति—
 “यदग्नय इतीति । “स्यादति तद्रेचयेदिति । तस्य पुरोडाशस्य
 द्वादशकपालसंस्कृतत्वं विधत्ते— “द्वादशकपाल इति * ।

अथात्र वपापुरोडाशइविषा मग्निदेवत्याः कामपदयुक्ता याज्या-
 नुवाक्या विधत्ते— “आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या इति ॥ ३६ ॥

अत्र कात्यायनः—“त्वङ्मस्तिष्कोदृतानि घृताक्तानि शिरांसि
 निदधाति, सकलानि वा, अन्यानि वा हिरण्यमयानि वा मृन्म-

यानि वानालभ्येतान्”—इति * । त्वगेव त्वक्, मस्तिष्कशब्देन शिरःकपालगता मज्जाभिधीयते, ते उद्भूत्य घृतसिक्तानि उक्त-पुरुषादिपञ्चपशुशिरांसि ; ‘सकलानि’ त्वङ्मस्तिष्कसहितानि ‘वा’ दध्यात् ; अथ वा उक्तानुक्तान् पुरुषादिपशूनालभ्य सञ्ज्ञपन मङ्गल्वेत्यर्थः ; ‘अन्यानि’ सञ्ज्ञपनहतानि पञ्च पशुशीर्षाणि दध्यात् ; अथ वा तत्प्रतिनिधित्वेन ‘हिरण्मयानि’ सुवर्णनिर्मितानि, ‘मृन्मयानि’ वा गृह्णीयात् इति विकल्पत्रय मिति सूत्रार्थः ।

तत्र आलम्बपक्ष एव मुख्य इति सिद्धान्तयितुं तान् पञ्चान् सदोषान् कृत्वोपन्यस्यति— “तद्वैक इत्येवैतानि पञ्चशीर्षाणि विश्वोपदधतीत्यादिना । ‘इत्येव’ यस्त्वमाणप्रकारेण ‘विस्वा’ विदे-र्लाभार्थस्य क्ता-प्रत्यये रूपम्, लब्ध्वा, सम्पाद्येत्यर्थः । ‘उभयेन’ लाभालम्बाभ्याम् ‘एते पशवो भवन्ति इति’ वदन्तः ‘एके’ इति समन्वयः । प्रयाजैरसंस्कृतत्वात् ‘तानि’ शिरांसि ‘अना-प्रीतानि’ जातानीत्यर्थः ।

एतैरेवोपधाने दृष्टानिष्टे दर्शयति—“तच्च तथाषाढेरिति । (‘स्रीश्रोमतेयस्व’) शूश्रोमती नाम का चन मुनिपत्नी, तस्या अपत्यं ऋषाढिर्नाम ऋषिः, तस्य । तथा सञ्ज्ञपनहतानि शिरांसि ‘उपदधुः’, ‘ततः’ तदनन्तरं ‘सः’ ऋषाढिः क्षिप्र एव काले मृतवान् ॥ ३७ ॥

कुण्ठपमर्त्यङ्गदोषपरिहाराय हिरण्मयशीर्षोपधानं केचिद् वदन्तीत्याह— “हिरण्मयान्यु हेके कुर्वन्तीति । यद्यपि ‘अमृ-

तैष्टकाः', तथापि 'न पशुशीर्षाणि' इति न तैष्टपधानं कुत
मित्यर्थः ॥ ३८ ॥

“अन्वयान्यु हैक इति । ‘एते’ पुरुषादयः ‘पशवः’ ‘उक्तानाः’
आत्मव्यवस्थात्, अतः किं अन्वयकरण मिति ; तत्राह—
“यद् किञ्चेति । ‘यत् किञ्च उक्तं’ वस्तु भवति, ‘तस्य सर्वस्य’
‘इयं’ पृथिवी ‘प्रतिष्ठा’ ; नष्टं पृथिवी मन्वेतीति तस्याः
प्रतिष्ठात्वम् । ‘तत्’ तस्मात् ‘यत्र’ यस्मिन् प्रदेशे नष्टाः ‘पशवः’
‘गताः’, ‘ततः’ *तस्मात् प्रदेशात् ‘एनान्’ पशून् ‘सम्भरामः’
नेष्यामः ‘इति’ अन्वयाकरणे युक्तिः । “न तथा ह्युर्यादिति,
तन्निषेधः ।

इदानीं पञ्चपञ्चालभपञ्चं सिद्धान्तयति— “यो वा एतेषा
मिति । ‘आहृतं’ प्रयानक्रमम्, तद्विधायकं ‘ब्राह्मणम्’ ‘च’ अवि-
दुष एव ‘एते’ पशवः ‘उक्तानाः’ । “स एतानिति । ‘सः’ विद्वान् ।
“यावदस्य वयः स्यादिति । ‘अस्य’ चिन्वतः पुरुषस्य ‘यावत्’
कर्मप्रयोगः ‘वयः’ ‘स्यात्’ स्वाधीनो भवेत्, ‘स पशूनालभित’
इत्यन्वयः ।

अस्मिन्नर्थे अनुष्ठादसम्प्रदायं प्रमाचयति— “तान् हैतान्
प्रजापतिः प्रथम इति । सायकस्यापत्वं ‘सायकायनः’ ‘श्यापत्वं’
नाम ‘अन्तमः’ चरमः ‘आलीभे’ । ‘अन्तरेण’ प्रजापतिश्यापत्वंयो-
रन्तरालकाले ये अनुष्ठातारः, ते ‘एतन्नेव’ स पशून् ‘आल-
भन्ते’ आलीभिरे ।

एतावत्पर्यन्तं पञ्चपञ्चालभपञ्च उक्तः, इतः परं प्राजापत्य-
वायव्यपक्षी वक्ष्येते * । त्रयः पक्षा अपि समविकल्पाः ।

(२३० १३१०)

॥ परलकाण्डम् ॥

८५

तत्रेदानीं मपि अनुष्ठादभिः पञ्चपञ्चालम्भः कार्यं इति
मन्यन्ते, तान् प्रत्याह— “अथैतर्हीमौ दावेवालभ्येते इति ।
‘अथ’ इति पञ्चान्तरप्रारम्भे । ‘एतर्हि’ अङ्गुना । एतच्छब्दात्
कासार्ये हिंल् प्रत्ययः * । ‘प्राजापत्यः वायव्यश्च’ इति द्वौ पशू
‘आत्मभ्येते’ । तावपि समविकल्पाविति प्रागुक्तम् । ‘अतः’
‘तयोः’ एतयोः पश्वोः विधायकं ‘ब्राह्मणम्’ ‘उच्यते’ भण्यते ।
“वद व्यक्तायां वाचि” †, लिटि “वचिस्वपियजादीनां किति”—
इति ‡ सम्प्रसारणम् ॥ ३६ ॥ ४ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

मध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति परलकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

* “इदमी द्विक्”—इति पा० ५. ३. १६ क० ।

† भा० प० २०० घा० ।

‡ पा० सू० ६. १. ३५ ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्राजापत्यं चरका आलभन्ते । प्रजापतिरग्निं
चित्वाग्निरभवत्तद्यदेतु मालभते तद्देवाग्नेरन्तं पर्ये-
तीति ॥ १ ॥

श्यामो भवति । इयानि वै श्यामस्य लोमानि
शुक्लानि च कृष्णानि च इन्द्रं मिथुनं प्रजननं
तदस्य प्राजापत्यं रूपं तूपरो भवति तूपरो हि
प्रजापतिः ॥ २ ॥

तस्यैकविंशतिः सामिधेन्यः । द्वादश मासाः
पञ्चस्रस्रय इमे लोका असावादित्य एक-
विंश एषु प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्नि-
स्रावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्धे ॥ ३ ॥

यद्देवैकविंशतिः । एकविंशो वै पुरुषो दृश
 हस्त्या अङ्गुलयो दृश पाद्या आत्मैकविंशः पुरुषः
 प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावतैवैन मेतत् समिन्हे ॥ ४ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासा मुक्तो
 बभ्रुरुक्तम्बेवान्वृचं हिरण्यगर्भवत्याघार माघायरति
 प्रजापतिश्चै हिरण्यगर्भः प्रजापतिरग्निर्द्दृशा-
 प्रियस्तासा मुक्तो बभ्रुरुक्तम्बेवान्वृचं . प्राजापत्यः
 पशुपुरोडाशो य एव पशोर्बभ्रुः सु पुरोडाशस्य
 द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्-
 स्वरः प्रजापतिः कद्वत्यो याज्यानुवाक्याः को हि
 प्रजापतिः ॥ ५ ॥

अथैतं व्यायवे नियुत्वते । शुक्लं तूपर माल-
 भते प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वानुव्यैषत तस्यात्यान-
 न्देन रेतः पुरापतत् सोऽजः शुक्लस्तूपरो लसुद्य-
 भवद्रसो वै रेतो यावानु वै रसस्तावानात्मा
 तद्यदेत मालभते तदेवाग्नेरन्तं पर्येति शुक्लो
 भवति शुक्लं हि रेतस्तूपरो भवति तूपरं हि
 रेतो व्यायवे भवति प्राणो वै व्यायुर्नियुत्वते

भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्
दधाति ॥ ६ ॥

यद्देवेतं व्यायवे नियुत्वते । शुक्लं तूपरं माल-
भते प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन्त्यु-
यो ऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत् तं मस्मिन्नेतेन
पशुनादधुस्तयैवास्मिन्नय मेतद्दधाति व्यायवे भवति
प्राणो वै व्यायुर्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः
प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति शुक्लो भवति शुक्लो
हि व्यायुस्तूपरो भवति तूपरो हि व्यायुः * ॥ ७ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यः । सप्तदशो वै संव्व-
त्सरो द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवः संव्वत्सरः प्रजा-
पतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-
तैवैन मेतत् समिन्हे ॥ ८ ॥

यद्देव सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो दश
प्राणस्रत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदशो यीवाः षोडश्याः
शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापति-
रग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत्
समिन्हे ॥ ९ ॥

उभयौर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासां मुक्तौ
 बन्धुक्तम्बेवान्धुचं द्वादशाप्रियस्तासां मुक्तौ बन्धु-
 क्तम्बेवान्धुचं प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽथो स
 काम उपाप्त इति ह स्माह माहित्विर्यं चरकाः
 प्राजापत्ये पशावाहुरिति ॥ १० ॥

यद्देव व्यायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशु-
 पुरोडाशोऽर्द्धं ह प्रजापतेर्वायुरर्द्धं प्रजापतिस्तद्य-
 द्भौ व्यायव्यौ स्यातां सुभौ वा प्राजापत्यावर्द्धं
 हैवास्य कृतं स्यान्नार्द्धं मथ यद्वायव्यः पशुर्भवति
 प्राजापत्यः पशुपुरोडाशस्तेन हैवैतं सर्वं कर्त्तुं
 प्रजापतिं संस्क्रोति ॥ ११ ॥

यद्देव व्यायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशु-
 पुरोडाशः प्रजापतिं द्विस्रस्तं यत्र देवाः सम-
 स्कुर्वन्स योऽश्नात् प्राणो मध्यत उदकामत्
 मस्मिन्नेतेन पशुनादधुरथास्येतेन पुरोडाशेनात्मा-
 त् समस्कुर्वन्स यत् प्राजापत्यो भवति प्रजा-
 पतिर्द्यात्मा द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरः प्रजापतिः कृत्वी याज्यानुवाक्ये को हि
 प्रजापतिः ॥ १२ ॥

तद्यद्दृष्यां पुरस्ताज्जुहोति । य एवायं पुर-
स्तात् प्राणस्तु मस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदेतेन मध्यतश्च-
रन्ति मध्यतो ह्यय मात्माथ यद्द्विषोपरिष्ठाञ्चरन्ति
य एवायं मुपरिष्ठात् प्राणस्तु मस्मिन्नेतद्दधाति
शुक्लवत्या याज्यानुवाक्याः स्युः शुक्लरूपाणां मुपाप्यै
नियुत्वत्यो यदेवनियुत्वद्रूपं तस्योपाप्यै ॥ १३ ॥

तद् वा ऽचाहुः । व्यपाया एव शुक्लवत्यौ
स्याता मेतावद्द्वै पशौ शुक्लं यद्दृष्यां शुक्लवत्यौ नियु-
त्वत्यौ द्विषो यदेव नियुत्वद्रूपं तस्योपाप्या
ऽइति ॥ १४ ॥

यद्देवेतं पशु मालभते । एतच्छिन् ह पशौ
सुर्वेषां पशूनां रूपं यत्तूपरो लप्सुदी तत्
पुरुषस्य रूपं तूपरो हि लप्सुदी पुरुषो यत्तू-
परः केसरवांस्तदृष्वस्य रूपं तूपरो हि केसरवानश्वो
यद्दृष्टाशफस्तज्ञोरूपं मष्टाशफो हि गौरथ यद्दृष्टा-
वेरिव शफास्तद्वे रूपं यद्दृष्टाजस्तदृष्टास्य तद्यदेत
मालभते तेन हेवास्यैते सुर्वे पशव आलब्धा
भवन्त्यतो यतमदस्य कर्मापकल्पेतेते वा पञ्च

पशुव एष वा प्राजापत्य एष वा नियुत्व-
तीयः ॥ १५ ॥

तं पौर्णमास्या मालभेत । अमावास्याया
मालभेत्यु हैक ऽप्राहुरसौ वै चन्द्रः प्रजापतिः
स एतां रात्रि मिह व्वसति तद्यथोपतिष्ठन्त माल-
भेतैवं तदिति ॥ १६ ॥

तद्वै पौर्णमास्या मेव * । असौ वै चन्द्रः
पशुस्तं देवाः पौर्णमास्या मालभन्ते यज्ञेन देवा
आलभन्ते तद्वेन मालभा ऽइति तस्मात् पौर्ण-
मास्यां यदेव पौर्णमास्यां पौर्णमासी ह वाव
प्रथमा व्युवास तस्मादेव पौर्णमास्याम् † ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्या मेव ‡ । एषा ह संवत्सरस्य
प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी योत्त-
रैषोत्तमा या पूर्व्वी मुखत् एव तत् संवत्सर
मारभते ॥ १८ ॥

स वा ऽइष्ट्वैव पौर्णमासेन § । अथ पशु माल-

* , † 'मेव'—इति ग , 'मेव'—इति घ ।

† 'पौर्णमास्याम्'—इति ग ।

§ 'पौर्णमासेन'—इति क , ख , ग , ङ ।

भेत पौर्णमासेन वा ऽइन्द्रो ऋचं पाप्मानं
 हत्वापहतपाप्मैतत्कर्मारभत तथैवैतद्यजमानः पौर्ण-
 मासेनैव ऋचं पाप्मानं हत्वापहतपाप्मैतत्कर्मा-
 रभते ॥ १६ ॥

तद्वा ऽउपांशु भवति । एतद्धैतैः प्रजापतिः
 पशुभिः कर्मेषु तद्वाञ्छान्तेवैवासानिरुक्त मिव
 तस्मादुपांशु * ॥ २० ॥

यद्देवोपांशु । प्राजापत्यं वा ऽएतत् कर्म
 प्रजापतिं ह्येतेन कर्मणारभते ऽनिरुक्तो वै प्रजा-
 पतिः ॥ २१ ॥

यद्देवोपांशु † । रेतो वा ऽअत्र यच्च उपांशु
 वै रेतः सिच्यते ऋषा पशुपुरोडाशो हविरैता-
 वान् हि पशुः ‡ ॥ २२ ॥

अष्टकाया मुखां सम्भरति । प्राजापत्यं मेत-
 दुद्दृश्यदृष्टका प्राजापत्यं मेतत् कर्म यदुखा प्राजा-
 पत्यं ऽएव तदुहन् प्राजापत्यं कर्म करोति ॥ २३ ॥

* 'तस्मादुपांशु'—इति ग ।

† 'यद्देवोपांशु'—इति ग । 'यद्देवोपांशु'—इति ख, घ ।

‡ 'पशुः'—इति ग ।

यद्देवाष्टकायाम् । पर्व्वैतत् संव्वत्सरस्य यद्दु-
ष्टका पर्व्वैतद्गनेर्यदुखा पर्व्वण्येव तत् पर्व्व
करोति ॥ २४ ॥

यद्देवाष्टकायाम् । अष्टका वा ऽउखा निधि-
र्द्वा ऽउञ्ची तिरञ्ची रास्त्रा तच्चतुश्चतस्र उर्द्धास्तदष्टा-
वष्टकाया मेव तदष्टकां करोति ॥ २५ ॥

अमावास्यायां दीक्षते । अमावास्यायै वा अधि
यज्ञस्तायते यतो यज्ञस्तायते ततो यज्ञं जनया-
नीति ॥ २६ ॥

यद्देवामावास्यायाः । रेतो वा ऽएतद् भूत
मात्मानः सिञ्चत्युखायां योनौ यद्दीक्षते तस्मा-
ऽएतं पुरस्ताल्लोकं करोति यद्दीक्षितो भवति तं
कृतं लोकं मभि जायते तस्मादाहुः कृतं लोकं पुरुषो-
ऽभि जायत ऽइति ॥ २७ ॥

स यत् कनीयः संव्वत्सराद्दीक्षितः स्यात् । अ-
लोका इष्टका उपदध्यादिष्टका लोकानतिरिच्ये-
रन्नथ यद्भूयसो लोकान् क्त्वरवेष्टका नानूपद-
ध्याल्लोका इष्टका अतिरिच्येरन्नथ यद्देवामावास्यायां
दीक्षित्वामावास्यायां क्रीणाति तद्यावन्त मेव लोकं

करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथास्त्रापूर्थमाणपत्ने
सर्वी ऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः । यद्यावत्य एतस्याग्नेरिष्टकास्तावन्ति
क्रयेऽहोरात्राणि सम्पद्यन्तेऽथ यान्यूर्ध्वानि क्रया-
दहानि कथमस्य ते लोका अनुपहिता भवन्तीति
यद्वा ऽभमावास्यायां दीक्षित्वा मावास्यायां क्रीणाति
तद्यावन्त मेव लोकं करोति तावतीरिष्टका उप-
दधात्यथ यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि तस्मिन्नवकाशे-
ऽर्घ्युरग्निं चिनोति क्वो हि चिनुयान्न च सो
ऽवकाशः स्याद्यावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि
तावत्य एतस्याग्नेरिष्टका उप च त्रयोदशो मास-
स्त्रयोदशो वा ऽएष मासो यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि
तद्या अमूस्त्रयोदशस्य मास इष्टकास्ताभिरस्य ते
लोका अनुपहिता भवन्ति तत्त्वमा लोकाश्चेष्टकाश्च
भवन्ति ॥ २९ ॥

एतद् वै यैव प्रथमा पौर्णमासी * । तस्यां पशु
मालभते या प्रथमाष्टका तस्या मुखात् सन्भरति

* 'पौर्णमासी'—इति ग ।

या प्रथमामावास्या तस्यां दीक्षत ऽएतद्वै यान्येव
संव्वत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते तानि
च तदाप्नोत्यथातः सम्पदेव * ॥ ३० ॥

तदाहुः । कथं मस्यैतत् कर्म संव्वत्सरं मग्नि
नाप्नोति कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽइत्ये-
तेषां द्वै पञ्चानां पशूनां चतुर्विंशतिः सामि-
धेन्यो द्वादशाप्रियस्तत् षट्त्रिंशदेकादशानुयाजा
एकादशोपयजस्तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

ततो याष्टाचत्वारिंशत् † । साष्टाचत्वारिंश-
दक्षरा जगतीयं वै जगत्यस्यां हीदं सर्वं
जगदियं मु वा ऽअग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निस्वीयते
यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ३२ ॥

यद्देवाष्टाचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशद-
क्षरा वै जगती जगती सर्वाणि कुन्दांसि सर्वा-
णि कुन्दांसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावा-
नग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

* 'सम्पदेव'—इति ग ।

† '०शत्'—इति ग , '०शत्'—इति घ ।

अथ यानि दृश । सा दृशाक्षरा विराड्
 विराडग्निर्दृश दिशो दिशोऽग्निर्दृश प्राणाः
 प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्
 भवति ॥ ३४ ॥

व्वपा पशुपुरोडाशः * । तत् षष्टिः षष्टि-
 मासखाहोरावाणि तन्मास माप्नोति मास आप्त
 ऋतु माप्नोत्यृतुः संवत्सरं तत् संवत्सरं मग्नि
 माप्नोति ये च संवत्सरे कामा अथ यद्दतोऽन्यद्यदेव
 संवत्सरेऽन्नं तत्तत् † ॥ ३५ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यस्य ‡ । एकविंशतिः सामि-
 धिन्यो द्वादशाप्रियस्तत्त्रयस्त्रिंशदेकादशानुयाजा ए-
 कादशोपयज तत् पुरुष पञ्चाशदपा पशुपुरो-
 डाशो हविस्तदष्टापञ्चाशत्स योऽष्टापञ्चाशति कामो
 ऽचैव त माप्नोति द्वात्राघारौ तत् षष्टिः स यः षष्ट्यां
 कामो ऽचैव तसाप्नोत्यथ यद्दतोऽन्यद्यदेव संवत्सरे ऽन्नं
 तत्तत् § ॥ ३६ ॥

* 'पशुपुरोडाशः'—इति ग ।

†, § 'तत्तत्'—इति ग ।

‡ 'प्राजापत्यस्य'—इति ग, 'प्राजापत्यस्यु'—इति क ।

अथैतन्न नियुत्वतीयस्य । सप्तदश सामिधेन्यो
 द्वादशाप्रियक्तदेकां न त्रिंशदेकादशानुयाजा एका-
 दशोपयजस्तदेकपञ्चाशदपा पशुपुरोडाशो विस्त-
 चतुष्पञ्चाशद् हावाघारी ही खिष्टकृती तदष्टापञ्चा-
 शत्स्य योऽष्टापञ्चाशति कामोऽचैव त माप्नोति
 अन्नस्पतिश्च व्वसाहोमश्च तत् षष्टिः स यः षष्ट्यां
 कामो ऽचैव त माप्नोत्यथ यदतोऽन्यद्यदेव संव्व-
 त्सरे ऽन्नं तत्तदेवं मु हास्यैतत् कर्म संव्वत्सर
 मग्नि माप्नोत्येवः संव्वत्सरेणाग्निना सम्प-
 द्यते ॥ ३७ ॥

तदाहुः* । नैतन्न पशोः समिष्टयजूषि जुहु-
 यान्न हृदयशुलेनावभृथ मभ्यवेयादारम्भो वा ऽएषो
 ऽग्नेः पशुर्व्यवसर्गो देवतानां समिष्टयजूषि-
 सः स्यावभृथो नैदारम्भे देवता व्यवसृजानि नैद्
 यन्तः सः स्यापयानीति स वै स मेव स्थापयेदेतेन
 पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरपश्यद्यथैतस्माग्नेरन्तं नं
 पर्यैतस्मात्सः स्यापयेद्यदेव सः स्यापयति प्राण एष

* 'तदाहुः'—इति ग, घ । 'तदाहुः'—इति ङ ।

पशुस्तद्य यदन्तरियात् प्राणस्तद्य तदन्तरियाद्यदु वै
प्राणस्यान्तरियात् तत एवं म्रियेत तस्मात् सु मेव
स्थापयेदथातो व्रताना मेव * ॥ ३८ ॥

तदाहुः † । नैतेन पशुनेष्टोपरि शयीत न
मांस मश्रीयान्न मिथुन मुपेयात् पूर्वदीक्षा वा ऽएष
पशुरनवकृप्तं वै तद्यद्दीक्षित उपरि शयीत यन्मांस
मश्रीयाद्यन्मिथुन मुपेयादिति नेत्रवैषा दीक्षा
मेव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिन मिष्टकां वा
ऽएतां कुरुते तस्माद् काम मेवोपरि शयीतेतद्
सुर्व्वं मन्त्रं यदेते ‡ पशुवस्तदद्यान्नाप्त मारब्धं भवति
तद्यानि कानि चामधुनोऽशनानि तेषा मद्य
सुर्व्वेषां कामाशनं यदि लभेत मिथुनं तु
नोपेयात् पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्त्रायै तस्योपरि
बन्धुः ॥ ३९ ॥

तदाहुः § । तद्यादेतस्मिन्यज्ञे दक्षिणां नेत्रो-
ऽयं यज्ञोऽदक्षिणोऽसद् ब्रह्मणा ऽत्रादिष्टदक्षिणां

* 'मेव'—इति ग । 'मेव'—इति ङ ।

†, § 'तदाहुः'—इति ग, घ । 'तदाहुः'—इति ङ ।

‡ 'यदेते'—इति ग ।

दद्याद् ब्रह्मा वै सुर्वी यज्ञस्तदक्ष सुर्वी यज्ञो
 भिषज्जियतो* भवतीति न तथा कुर्याद्विष्टकां वा
 ऽपतां कुरुते तद्यथेष्टकाया मिष्टकायां दद्यात्तादृक्-
 दमुर्ध्वेव दद्याद्यदस्योपकल्पेत ॥ ४० ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

प्रजापतिदेवत्यपश्वनुष्ठाने सम्प्रदायं दर्शयति— “प्राजापत्यं
 चरका भालभन्त इति । चरका नाम चरकप्रोक्तशाखाध्यायिनो
 महर्षयः । तत्र फलमाह— “प्रजापतिरग्निं चित्वेति ॥ १ ॥

तस्य पशोर्वर्णं विधत्ते— “श्यामो भवतीति । ‘श्यामः’ शुक्ल-
 कृष्णवर्णद्वययुक्तः पशुः कार्य इत्यर्थः । तद् वर्णद्वयं प्रजापतिः स
 इत्युपपादयति— “हयानि वै श्यामस्य लोमानीति । प्रजापते-
 लोकाप्रजननसद्भावात् उक्तविधरूपद्वयसमुदायस्य प्राजापत्यत्वम् ।
 गुणान्तरं विधत्ते— ‘तूपरो भवतीति । विषाणरहितस्य प्रजापते-
 रपि शृङ्गरूपस्योत्तमवस्तुनो राहित्यादिति तत्त्वाम्यम् । अत्र कात्या-
 यनः— “श्यामतूपरो वा प्राजापत्य उपदध्यात्”—इति † ॥ २ ॥

प्रजापतिदेवत्यपशुपक्षे सामिधेनीषु समिध्यमानसमिधवत्यो-
 ऋचोर्मध्ये “समास्त्वान् ऋतवः”—इत्याद्याः षड्सङ्ख्यां ऋषो
 निदध्यादिति ‡, तदिदं विधत्ते— “तस्यैकविंशतिः सामिधेन्य

* ‘भिषज्जियो’ ‘भिषज्जियतो’—पाठौ च दृष्टौ ङा०-वेवरमहोदयेन ।

† का० औ० सू० १६. १. ३३ ।

‡ ए० ५६, क० २५, एतद्भाष्यं च दृश्यम् ।

इति । प्रकृतिगतः पञ्चदश, इदानीं धाय्याः षट् * , उभय
एकविंशतिरित्यर्थः । सामिधेनीगता मेकविंशतिसङ्ख्यां प्रकार-
द्वयेन प्रशंसति— “द्वादश मासा इति । कण्डिकाहयं पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥ ३ , ४ ॥

“उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभसान्वाहेति । सामिधेनीषु पूर्वं
गायत्रीच्छन्दस्ता भूयस्यः , मध्ये त्रिष्टुभः , अन्ते च गायत्रः ,
ताश्च प्रजापतिसन्धानार्थः ।

एतस्य सर्वस्य विधायकं ब्राह्मण मतिदिशति— “तासा
सुक्तो बभ्रुकृत्स्वेवान्वृच मिति । ‘बभ्रुः’ स्तावकं ब्राह्मणम्
‘उक्तम्’, पञ्चपशुविधिप्रकरणे ; सामिधेनीषु आसाम् ‘अन्वृचं’
प्रत्यृचम् उक्त मेव, व्याख्यातञ्चेत्यर्थः , “प्राणो गायत्रात्मा त्रिष्टु-
बित्यादिना † , “ता एता एकव्याख्यानाः एत मेवाभि यथेत
मेव संस्क्रुर्यादेतं जनयेत्—इति च ‡ ।

अस्मिन् प्राजापत्यपक्षे उत्तराघारे मन्त्रविशेषं विधत्ते—
“हिरण्यगर्भवत्याघार माघारय”—इति § । हिरण्यगर्भपदवत्या
ऋचा आघाराः सृचि , उत्तरस्या मिति सामर्थ्याङ्गभ्यते ॥ ।
“हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे”—इति मन्त्रेणेत्यर्थः ¶ । अत्र कि
मय मविशेषेणोक्तो मन्त्रः पूर्वस्मिन् स्रुवाघारे विनियुष्यते,
उतोत्तरस्मिन् स्रुवाघारे ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? पूर्वा-

* “षट् दध्यात् (धाय्याः)”—इति का० श्रौ० सू० १६. १. ३४ ।

† ‡ ५३ ए० ८५०, ६० ए० २७ क० ।

§ का० श्रौ० सू० १६. १. ३५ ।

॥ हिरण्यवत्याघार माघारयतीतिपञ्चगात्—इति (का० श्रौ०
सू० १६. १. ३५.) कर्कः । ¶ वा० सं० १३. ४ ।

घारो हिरण्यगर्भवत्या कर्त्तव्यः । कुतः ? देवतासामान्यात्
 पूर्वाघारः तूष्णीं ह्यमानत्वात् प्रजापतिदेवत्यः, हिरण्यगर्भ-
 मन्त्रस्यापि प्रजापतिर्देवता; “कक्षौ देवाय हविषा विधेम”-
 इतिमन्त्रलिङ्गात् * । ‘क’-शब्देन प्रजापतिरभिधीयते; “को
 हि प्रजापतिः”-इतिश्रुतेः † । अतो मन्त्रो देवताभिधानसमर्थः
 पूर्वस्मिन् सुवाघारे एव विनियुष्यते इति प्राप्ते, ब्रूमः—
 पूर्वाघारे नायं मन्त्रः, किन्तुहि.† उत्तराघारे; मन्त्रवत्त्व-
 सामान्यात् । यस्याघारस्य प्रकृतौ मन्त्रो दृष्टः, तत्रैव मन्त्रा-
 न्तरविधानं युक्ततरम्; इतरत्र पूर्वाघारे तु पूर्वं प्रकृतौ मन्त्र-
 राहित्यादमन्त्रवता विधेया, तद्विशेषे च गौरवं स्यात् । तर्हि
 उत्तराघारे ऐन्द्रमन्त्रस्य विनियुक्तत्वात् कथं मन्त्रं तद्विशेष-
 विधिरिति चेत्, सत्यम्! ‘इन्द्र’-पदस्य प्रजापतिपरतया व्याख्यातुं
 योग्यत्वात्, मन्त्रवत्त्वसामान्याच्च मन्त्रान्तरस्य निवर्त्तको भवति ।
 तस्मात् उत्तराघारे एवायं मन्त्र इति सिद्धान्तः ।

कात्यायनेनापि पूर्वोत्तरपक्षौ दर्शितौ— “हिरण्यगर्भ इत्युक्त्वा
 सुवाघारः, पूर्वी देवतासामान्यात्, उत्तरे तु सामान्योपदे-
 शाभ्याम्”—इति ‡ । पूर्वं एव नापूर्वाघारः; प्रकृतिलिङ्गसामा-
 न्यात् । न तु पूर्वंः प्रथम आघारः; उत्तरत्र वर्ण्यमानपूर्वी-
 न्तरपक्षविरोधात् । ते चाधिकरणे पूर्वोत्तरपक्षवद् योज्ये ।

* हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
 अ हाघार एधिर्वी द्या सुतेमा कक्षौ देवाय हविषा विधेम”—इति ।

† शत० ब्रा० ४. ५. ६. ४; ६. २. २. ५, १२ (८७, ८६ पृ०);
 ४. ३. ४; तै० सं० १. ७. ६. ६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ३५, ३६, ३७ ।

“तुल्य मन्थत् सर्वेषु”-इति * यत् कात्यायनेन दर्शितम्, तदिदं माह— “द्वादशाप्रिय इति । एतासां माप्रीणा मपि सङ्गास्तावकं ब्राह्मणं प्रजापतिसंस्कारसन्धानजननलक्षणैकार्थ-व्याख्यानं चातिदिशति— “तासां मुक्तो बन्धुरिति । ‘बन्धुः’ ब्राह्मणम् । प्राजापत्यपशुपुरोडाशस्य तत्पशुब्राह्मण मतिदिशति— “य एव पशोर्बन्धुः स पुरोडाशस्येति । एवं ह्येतत्— “प्राजापत्यं चरका आलभन्ते प्रजापतिरग्निं चित्वाग्निरभवत् तद्यदेतं आलभते तदेवाग्नेरन्तं पर्येति”-इति † ।

‘क’-पदयुक्तानां प्रजापतिदेवत्वत्वं दर्शयति— “को हि प्रजापतिरिति ॥ ५ ॥

वायव्यपशुपक्षं विधत्ते— “अथैतं वायव इति । ‘नियुत्वते’ नियुत्वङ्गुणकाय वायवे ‘शुक्तः’ वर्णतः, ‘तूपरः’ विषाणरहितः, आलब्धव्यः ‡ । “प्राजापतिः प्रजाः सृष्ट्वानुव्येक्षतेत्यादिकं “तूपरो हि वायुरित्यन्तं ब्राह्मणं § पशोः शुक्तत्वतूपरत्वयोर्नित्यत्वाद् वायु-देवत्वस्यैव स्तावकम् । “तूपरो लक्षुदीति । ‘लक्षुदी’ लक्षाटे शुक्तवर्ण इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अस्य पशोः सप्तदश मामिधेनीराह— “तस्य सप्तदशेति । कात्यायनोऽपि— “वायवे नियुत्वते श्वेतलक्षुदी हेदध्यात्”-इति ।

* का० श्रौ० सू० १६. १. ४३ । ‘सर्वेषु त्रिव्यपि पशेषु’-इति वृत्तिः ।

† इहेव पुरस्ताद् (१ ब्रा० १ क० ८६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ श्वेतः श्वेतवर्णः, लक्षुदी लक्षुदं कूर्चं लक्ष्मणम्-इति कर्कः ।

§ इहेव ८७ पृ० १४ पं०-८८ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. १. ३८ ।

सप्तदशसङ्ख्यां मासर्तुरूपसंवत्सरात्मना स्वीति— “सप्तदशो वै संवत्सर इति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण ता मेव सङ्ख्यां प्रशंसति— “यद्देव सप्तदश सप्तदशो वै पुरुष इति । सप्तदशत्व मेव विभज्य दर्शयति— “प्राणा इति । “वत्वार्यङ्गानीति । बाहुद्वयं पादद्वयमित्यर्थः । ‘आत्मा’ मध्यदेहः । ‘श्रीवाः’—इति बहुवचनं कण्ठगतधमनि-बहुत्वापेक्षम् ॥ ९ ॥

“उभयीर्गायत्रीरिति । सामिधेय्याप्रीस्तावकं ब्राह्मणं पूर्व-वत् । अत्र वायव्यपथी प्राजापत्यपशुकरणं प्रशंसति— “अत्रो स काम उपास इति॥ इह स्माहेति । यं कामं प्राजापत्ये पथी आहुर्वेदेवादिनः, ‘सः’ तादृशः ‘कामः’ ‘अत्रो’ अत्रैव प्राजा-पत्ये पुरोडाशे ‘उपासः’ इति ‘माहित्यः’ नाम ऋषिः उवाच ॥ १० ॥

“यद्देव वायव्यः पशुर्भवतीति । ‘वायुः’ हि ‘प्रजापतेः’ ‘अर्द्धम्’ अर्द्धभागः ; सूत्रात्मरूपत्वात् । ‘प्रजापतिः’ स्वय मेव ‘अर्द्धम्’ अर्द्धभागः ; तत्र यदि पशुपुरोडाशौ ‘उभौ’ अपि ‘वाय-व्यौ’ वायुदेवत्वौ स्याताम्, ‘उभौ वा प्राजापत्यौ’ ; तर्हि ‘अस्य’ प्रजापतेः ‘अर्द्धम्’ एव तत् ‘कृतम्’ संस्कृतं ‘स्यात्’, न तु ऋत्विजः प्रजापतिः ; उभयात्मकत्वात् तस्येति । एकदेवत्यपशुपुरोडाश-करणे अर्द्धं तत् कृतं भवेदिति भावः, उभयोर्भिन्नभिन्नदेवत्ययोः करणे सर्वं प्रजापतिं संस्कृतवान् भवति * । निगदसिद्ध मन्यत् । एतस्य प्राजापत्यपुरोडाशस्य कल्पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये विधत्ते—

“कहत्याविति * । ‘क’-शब्दस्य प्रजापतिवाचकत्व माह— “की
हीति ॥ ११ , १२ ॥

“तद्यहपां पुरस्ताज्जुहोति”—इत्यादेरय मर्थः,— पूर्वं प्रायव्य-
पशोर्धपायागेन , मध्यतः प्राजापत्यपुरोडाशाचरणेन , अन्त्ये
पशुयुगागेन , उभयतः प्राणान् , मध्ये आत्मानं च निहितवान्
भवतीति ।

वपाहविषोर्नियुत्वत्पदयुक्तां याज्यानुवाक्यां विधत्ते— “शुक्ल-
वस्य इति † ॥ १३ ॥

अथ शाखान्तरानुसारेण वपाया एव ‘शुक्ल’-पदयुक्ते याज्यानु-
वाक्ये , पशुहविषस्तु ‘नियुत्वत्’-पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये इति दर्श-
यति— “तदु वा आहुरिति । पूर्वं प्राजापत्यपुरोडाशस्य कत्वद-
युक्ते याज्यानुवाक्ये उक्ते इति त्रयाणां वपापुरोडाशहविषां भिन्ना
याज्यानुवाक्या इत्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन— “प्राजापत्यः
पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः , कहत्यो याज्यानुवाक्याः
प्राजापत्यस्य , शुक्लवस्यो वायव्यस्य , वपाया वा”—इति ‡ ॥ १४ ॥

पूर्वं पुरुषादयः पञ्च पशव उक्ताः , अत्र त्वेक एव वायव्यः ,
तत् कथं मेकेन पशुना सर्वयागसाध्यं फलं लभेत ? अतः
पञ्चपशुपञ्चस्त्रीकार एव युक्त इति शङ्कां व्युदस्यन् एकस्त्रापि
वायव्यस्य पञ्चपशुरूपां दर्शयति— “यद्वैवेतं पशु मास्तभने,
सतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशूनां रूप मिति । प्रागुक्तः

* का० श्रौ० सू० १६. १. ४० ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ४१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ३६, ४०, ४१ ।

पञ्चपञ्चादिपक्षाणां मन्वन्तमः पक्ष इच्छया कर्त्तव्य इत्याह—
“अतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेतेति ।

तान्येव रूपाणि योजयति— “यत्तूपरो लप्सुदीति । ‘केसराः’
स्वन्धरोमाणि ॥ १५ ॥

पञ्चालम्भकालं विधत्ते— “तं पौर्णमास्यां मालभेतेति । तच्छब्दः
पूर्वपरामर्शार्थः । वायव्यं पौर्णमास्यां मालभेत एतदुपलक्षणम् ,
सर्वानपि पक्षं पशून् प्राजापत्यं वायव्यं वा पौर्णमास्यां मालभेते-
त्यर्थः । अत एव कात्यायनेन सर्वशेषतया पञ्चपशुपक्षादौ
सूत्रितम्— “उत्तरस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमासेनेष्ट्वा पञ्च पशूनाल-
भते”-इति * ।

अत्र केषाञ्चित् पक्षं सोपपत्तिकं मनुवदति— “अमावास्यायां
मालभेतेत्यु हैकं आहुरिति † । चन्द्रस्य प्रजापतितादृष्यं प्रागुक्तम् ;
‘चन्द्रमा मनसो जातः , मनस्य प्रजापतिः , तदेतयोः कार्यकार-
णयोरभेदोपचारेणेति । सः ‘चन्द्रः’ ‘एतां रात्रिम्’ । अमा-
वास्यारात्री ‘इह’ च लोके औषध्यात्मना ‘वसति’, तस्मात्
‘यथा’ येन प्रकारेण ‘उपतिष्ठन्तं’ चन्द्रम् ‘मालभेत’, ‘एवं’
‘तत्’ पञ्चालम्भनम् । अमावास्यायां पञ्चालम्भश्चन्द्रालम्भसमान
इति प्रशस्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

पौर्णमास्यां मेवालम्भेतेति सिद्धान्तयितुं पुनरनुवदति—
“तद्दे पौर्णमास्यां मेवेति । “असौ वे चन्द्रः पशुरित्यादेरयं मर्थः—
वस्वादयो ‘देवाः’ पशुरूपं चन्द्रं पौर्णमास्यां मालभ्य , प्रति-

* ‘अदक्षिणान्’-इति तत्र तच्छेषः । का० श्रौ० सू० १६. १. ५ ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ७ । ‘सा च माघामावास्याः सन्निधागाद्
‘यच्छते’-इति तत्र कर्कः ।

पदादितिथिषु एकैकां कलां प्राग्गन्तीति प्रसिद्धम् ; अत एवा-
मावास्याया मेककलावशेषत्वात् पुनस्तं वर्धयन्ति । अत्र तैत्ति-
रीयकम्—“अन्ति वा एवं पूर्णमास आ अमावास्यायां प्याय-
यन्ति”—इति * । ‘तस्मात्’ मयापीदानी मनुष्टात्वा ‘यत्र’
यस्मिन् काले ‘देवाः’ पशु मालम्भवन्तः, तस्मिन्नेव काले पशु-
रालम्भव्य इति “प्रथमा व्युधासेति ॥ १७ ॥

“तद् वै फाल्गुन्या मेवेति । ‘एषा’ ‘संवत्सरस्य’ सर्वासां रात्रीणां
‘प्रथमा’ आदिभूता ‘रात्रिः’, या उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रयुक्ता ‘पौर्ण-
मासी’ ; ‘या पूर्वा’ ‘एषा’ संवत्सरस्य ‘उत्तमा’ अन्त्या रात्रिः ।
तैत्तिरीया आमनन्ति—“एषा वै जघन्या रात्रिः संवत्सरस्य,
यत् पूर्वं फाल्गुनी०—० एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य,
यदुत्तरे फल्गुनी”—इति † । अतोऽस्या सुत्तरस्यां फल्गुन्यां
पौर्णमास्यां पश्चालम्भेन संवत्सरादौ उपक्रान्तवान् भवती-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

पश्चालम्भः पूर्णमासे कर्त्तव्य इत्युक्तम्, तत्र नित्यपौर्ण-
मासेष्टिकरणानन्तरं कर्त्तव्य इत्याह—“स वा इद्वेव पौर्णमासे-
नाथ पशु मालमेतेति ।

पौर्णमासयागानन्तर्यं पशुयागस्य सदृष्टान्तं प्रतिपादयति—
“पौर्णमासेन वा इन्द्रो वृषं पाप्मान मिति । अत्र कात्यायनः—
“वेङ्गानरः पशुपुरोडाश उपांशु, पशुदेवता च”—इति ‡ ।
‘उपांशु’ करणवदशब्दमनःप्रयोग मित्युक्तस्तत्त्वम् ॥ १९ ॥

* तै० सं० २. ५. २. (५) ७ ।

† तै० ब्रा० १. १. ३. ८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. २५, २६ ।

तदिदं विधत्ते— “तद्वा उपांशु भवतीति । तच्छब्दो न पञ्चनुष्ठानं परान्मृश्यते । उपांशुत्वं प्रतिपादयति— “एतदेतैः प्रजापतिः पशुभिरिति । पूर्वं ‘प्रजापतिः’ चयनाख्यं ‘कर्म’ ‘पशुभिः’ ‘इयेष’ इच्छति स्म । करिष्यमाणं कर्म ‘षट्’ षष्ठिन् पञ्चनुष्ठानकाले ‘अनद्धा’ अप्रत्यक्षम् ‘इव’ ‘आस’ । साकल्येनानुष्ठितस्त्वाद्वीजरूपत्वाच्चाप्रत्यक्षत्वम् । तदेवाह— “अनिरुक्त मिति । इदं कर्म इयदितिकर्त्तव्यतायुक्त मिति निर्वक्तु मयोग्यम् ॥ २० ॥

उपांशुत्वं प्रशंसितु मनुवदति— “यद्देवोपांशु प्राजापत्यं वा एतदिति । ‘एतत्’ पशुकर्म ‘प्राजापत्यं’ प्रजापतिसम्बन्धि । एतावताप्यस्य कर्मणोऽनिरुक्तत्वं कथ मित्याह— “अनिरुक्तो वा इति । प्रजापतेरपि सर्ववस्तुरूपत्वात् अय मेतावानिति कर्मण-स्ताद्रूप्यम् ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेणोपांशुत्वं प्रशंसति— “यद्देवोपांशु रेतो वेति । ‘षट्’ पशौ यज्ञे ‘रेतः’ रेतोभूतः वीजरूपत्वात् । यज्ञे पशुव्यतिरिक्तान्यन्याग्न्यङ्गानि सन्ति , तत् कथं पशौ यज्ञो वीजभूतस्तिष्ठतीति तत् समर्थयते— “वपा पश्निति । ‘वपा’, पशुपुरोडाश-हवीरूपः ‘पशुः’, ‘एतावान्’ एव यज्ञ इति ‘पशुः’ यज्ञवीजात्मना तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अग्निधारणार्थं मुख्यासम्भरणं विधत्ते— “अष्टकाया मुखां सम्भरतीति । अष्टकानामाष्टमी , तस्या मुखां विदध्यात् । पूर्वं फाल्गुनपौर्णमास्यां पञ्चालम्भ उक्तः , तस्यां बहुलाष्टम्या मुखार्थं मृत्तिकादृढवल्मीकवपादिद्रव्यसम्भरण मित्यर्थः । कात्यायनोऽपि— “उखासम्भरण मष्टस्याम्”—इति * । उखा चोपलक्षणम् ,

अषाढाद्यपि अनया क्रियया संश्रियत एव । अष्टम्या मुखसम्भरणं प्रशंसति— “प्राजापत्य मितदिति । अष्टमीदिवसस्य अधिदेवता प्राजापतिरिति तदाह— “प्राजापत्य मिति । ‘उखा’ इति ‘यत्’ अस्ति, ‘तत्’ ‘प्राजापत्यं कर्म’ ; प्राजापत्यात्मकोऽग्निः, तद्वारणार्थकत्वात् । प्राजापत्योऽग्निः, तत्सम्बन्धि ‘अहन्’ अङ्गीत्यर्थः । “सुपां सुलुक्” * ॥ २३ ॥

पुनः प्रशंसितु मनुवदति— “यद्देवाष्टकाया मिति । ‘एतत्’ अहः अष्टम्याख्यम्, ‘संवत्सरस्य’ ‘पर्व’ सन्धिस्थानीयम् ; यथाङ्गुलीः पर्व सन्धिस्थानीय मेवम् । तत् पक्षस्य अन्तात् अष्टमी मध्येति पर्वरूपा भवति, तद्द्वारा संवत्सरस्यापीति ; ‘अग्नेः’ अध्येषा ‘उखा’ ‘पर्व’ ; सन्धिस्थानत्वात्, अत्र अग्निः सन्धीयते ॥ २४ ॥

अथाष्टम्या मुखसम्पादन मष्टकानामसाम्याद्युक्त मिति तत् पुनः प्रशंसति— “यद्देवाष्टकाया मष्टका वा उखेति । अष्टकानामाष्टसङ्ख्या भवतीति तदष्टसङ्ख्यावत्त्व मुख्यायां दर्शयति— “निधिर्द्वा उखी इति । ‘निधिः’ नाम उखायाः प्रथमं मृत्पिण्डस्य प्रथमेन अग्निधारणार्थोऽधस्तात्प्रदेशः । ‘द्वा उखी’, ‘उखिः’ नाम प्रथितमृत्पिण्डस्योपरि प्रक्षिप्तः अन्यो मृत्पिण्डः, तौ द्वौ । ‘राक्षा’ नाम उखाकण्ठलम्ना ‘तिरञ्ची’ तिरःस्थाना वृत्ताकारा † । एवं निध्यादिचतुष्टयम् । ‘जङ्घीः’ प्रतिदिश मेकैकं

* पा० सू० ७. १. ३६ ।

† “विष्टतीये उत्तरे वर्णिं सर्वतः करोति”—इति । ‘उखाया उत्तरभागस्योत्तरे उपरि वर्त्तमाने तृतीये भागे सर्वासु दिक्षु मृत्पिण्डो वर्णिं वर्थाकारां राक्षां करोति’ इति तत्र (का० श्रौ० सू० १६. २. ३०) कर्त्तव्यार्थाः ।

वर्तिपर्यन्ताः 'चतस्रः' आश्रयभूताः, तास्रतस्रः । एवम्
'अष्टौ' उखायां सम्पन्नाः * । अतोऽष्टम्या मष्टकाकरणं युक्त
मित्यर्थः ।

उत्तरत्र पञ्चमाध्याये †— "मृत्पिण्ड मुपादत्ते"—इति
प्रक्रम्य, "तम् प्रथयति वसवस्वेति, "अयं हैष लोके निधिः"—
इति प्रथमस्य पृथिवीरूपतोक्ता ‡ । "अथ पूर्वं मुञ्चि मादधाति
०—० अथोत्तर मुञ्चि मादधाति"—इति §, "अथ तिरस्त्रीः प्राज्ञां
पर्यस्यति ०—० अथ चतस्र जङ्घीः करोति"—इति ॥ । अत्र
काव्ययनः— "जङ्घास्तूष्णीं प्रतिदिशं चतस्रोऽपरा वर्त्ति
प्राप्ताः"—इति ¶ ॥ २५ ॥

चयनसहितस्य सोमयागस्य दीक्षाकालं विधत्ते— "अमा-
वास्यायां दीक्षत इति । फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कुर्यात् ।
सूत्रितञ्च— "दीक्षामावास्याया मामावास्येनेष्टेति ** । अमा-
वास्यासम्बन्धीष्टिकरणादनन्तरं मेव दीक्षा कर्त्तव्या ; पौर्ण-
मास्योपक्रमाद् दर्शयागेन तत्परिसमाप्तेरवकाशत्वादित्यभिप्रायः ।
"अमावास्यायै वा अधीति । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । 'यज्ञः'
चन्द्रमाः, 'तायते' विस्तार्यते ; पौर्णमास्यां देवैरालम्बस्य

* निधिः, उङ्घी द्वौ, रास्ना, वर्त्तयञ्चतस्र इत्यष्टौ ।

† 'चतुर्थाध्याये'—इति च-पाठः ।

‡ इहैव काण्डे उपरिष्टात् ५ अ० २ ब्रा० १, ३ क० ।

§ इहैवोत्तरत्र ५ अ० २ ब्रा० ४, ५ क० ।

॥ इहैवोत्तरत्र ५ अ० २ ब्रा० ११—१४ क० ।

¶ का० श्रौ० सू० १६. ३. ३१ ।

** का० श्रौ० सू० १६. ४. २७ ।

चन्द्रस्य अमावास्याया माप्यायनस्योक्तेः । 'यतः' यस्मात् दिना-
 यज्ञां (?) विस्तारितम्, तस्मात् अह मपि 'यज्ञम्' उत्पादयेय
 मिति । यद्वा, यज्ञपदेन दर्शेष्टिः ; दर्शपूर्णमासौ हि सर्वस्या इष्टेः
 प्रकृतिभूताविति । तस्मादस्या उपरि 'यज्ञस्तायते' । "तनो-
 तैर्यकि"—इति * नलोपे "अक्षत्वार्वंधातुकयोः"—इति † दीर्घं
 कृते 'तायते'—इति रूपम् ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण दीक्षाकरणं प्रशंसति— "यद्देवामावास्यायां
 रेतो वा एतदिति । 'दीक्षते' यजमान इति 'यत्', 'एतत्'
 उखारूपायां 'योनी' रेतोभूत मात्मानं' सिक्तवान् । दीक्षा-
 करणं मन्व्युत्पादनात् प्रागवस्थेति रेतस्त्रेकाल्मकत्व मित्यर्थः ।
 'यत्' यदा 'दीक्षितः' प्राप्तदीक्षो 'भवति', तदा तस्मै रेतो-
 रूपत्वेनोत्पद्यमानायान्नये 'पुरस्तात्' पूर्वं 'लोकं' स्थानं करोति,
 स्थाने निष्यन्ने पश्चात् अग्निर्जायते । अयं मर्थः,— दीक्षाप्रारम्भो-
 ऽग्नेरुत्पत्तिप्रागवस्था, तत्समाप्तिरेव जनिष्यमाणस्याग्नेः स्थान-
 करणं मिति स्थानसम्पादनानन्तरं सुत्पत्तिं लोकप्रसिद्धया दृढ-
 यति— "तस्मादाहुः कृतं लोक मिति ॥ २७ ॥

साग्निं क्रतौ "संवत्सरं भवति चिन्वीत"—इत्याजानात् ‡

* पा० सू० ६. ४. ४४ ।

† पा० सू० ७. ४. २५ ।

‡ उपरिष्ठात् इष्टयम् (१० का० २ अ० ६ ब्रा० ६ क०) । "तयो-
 विभाग माह, साग्निं क्रतौ संवत्सरं दीक्षा आन्वाताः— 'संवत्सरं'
 चिन्वीतेति (श्रुत० ब्रा० १०. २. ६. ६.), पवित्रे चतस्रो दीक्षा
 आन्वाताः 'पवित्रश्चतुर्दोषः'—इति (का० श्रौ० सू० १५. १. ४.)"
 —इति च का० श्रौ० १६. ६. ६. सूत्रे कर्कः ।

न्यूनातिरेकाभावेन संवत्सरपर्यन्तं दीक्षा कर्तव्येति सिद्धान्त-
यितुं न्यूनातिरेकपक्षयोर्दीष सुपन्थस्यति— “स यत् कनीयः
संवत्सरादिति । अग्निस्त्रावन् संवत्सरात्मकः, तादृशस्याग्नेरव-
दवा यजुषाव्य इष्टकाः षष्टात्तरत्रिंशत्सङ्ख्याका इति दृश्यते
काण्डे वक्ष्यते * । तत्र दीक्षाणां संवत्सरादवाक्तो कतिपयाना
मिष्टकाना माधारभूतकालराहित्यादधिका भवन्तीति प्रदेश-
रहिता इष्टका एवोपहिता दितवान् भवतीति । एवं तर्हि
एतद्दोषपरिहाराय दीक्षाणां वर्षाधिक्ये इष्टका न्यूना इति लोका
प्रतिरिक्ता भवन्तीति सोऽपि नेष्टव्यः ॥

इष्टकाकाल मनुवदति ^५ “अथ यदमावास्यायां दीक्षित्वा मावा-
स्यायां क्रीणातीति । प्रथमायां फाल्गुनामावास्यायां ‘दीक्षित्वा’,
ततः कतिदिवसं दीक्षितधर्माणाचरन् पुनः फाल्गुनामावास्यायां
राजानं सोमं ‘क्रीणाति’, प्रतो न्यूनाधिकभावी न स्तः ।
इष्टकातिरेको लोकातिरेको वा नास्तीत्यस्मिन् पक्षे गुणान्तरं
दर्शयति— “अथास्यापूर्यमाणपक्ष इति । दीक्षानन्तरं राजक्रये
उपसद्यागः, तत्र हि अनूपसद मग्निं चिनोतीति उपसरस्वनि-
चयनं स्यात्, तच्चयनं शुक्लपक्षे सम्पद्यत इति गुणः ॥ २८ ॥

एवं दीक्षाणां संवत्सरकालीनत्वेनेष्टेः कालसाम्ये सिद्धान्ते-
ऽपि वेदवादिनां कालविषया मधिका माशङ्कां दर्शयति—
“तदाहुर्थावत्य एतस्येति । यद्यपि प्रथमफाल्गुनामावास्यायां
दीक्षित्वा, आगामिफाल्गुनामावास्यायां सोमक्रयावधिरूपवत्सर-

* “षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः, षष्टिश्च त्रीणि च
शतानि यजुषाव्यः”—इति १० का० ५ अ० ४ ब्रा० ५ क० ।

स्त्रीकारे अन्यवयवभूतेष्टकानां कालरूपाधारराहित्य माधिक्यं वा नास्ति , तथापि क्रयादनन्तराण्यहानि उपसदर्थानि विद्यन्ते ; तत्र कथं मिष्टकाभिर्यजमानस्य लोका उपहिता भवन्तीति प्रश्नः ।

“यद्वा अमावास्यायां दीक्षित्वेत्यादिपरिहारवाक्यस्याय मर्थः— दीक्षादिप्रत्ययकालपर्यन्तो यावान् कालरूपो लोकः , तावत्त्वं इष्टका अभूवन्निति तावदविवादम् । यदि तस्माद्दूर्धानि यान्यहानि , सोऽवकाशोऽध्वर्योरग्निचयनस्य । यदि तान्यहानि चयनकालो न भवेत् , तर्हि ‘को हि’ कुत्रावकाशे ‘चिनुयात्’ ? अवकाशस्याभावात् । अन्येष्वहस्मू इष्टकोपधानं नास्तीति न मन्तव्य मिति । “यावन्ति वै संवत्सरश्चाहोरात्राणि”—इत्यादिना क्रयोत्तरकालेऽपीष्टकोपधानं मन्तीत्याह । संवत्सरधारणात् तद्रूपोऽग्निरित्युक्तम् , तत्र इष्टका अन्यवयवा इति च , अतः संवत्सरस्य यावन्ति दिनानि , तावत्त्वं इष्टका उपहिता इत्युक्ते संवत्सरे त्रयोदशमासस्यापि सम्भवात् तत्सङ्ख्याया इष्टकोपधानम् । अतस्त्रयोदशमासरूपाणि क्रियोत्तराण्यहानि तत्सङ्ख्याकाभिरिष्टकाभिर्यजमानलोका उपहिता भवन्तीत्यनेन यावन्तो लोकास्तावत्त्वं इष्टका उपहिता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

पञ्चालम्बोखासम्भरणदीक्षाकाला ये उक्तास्तेषां प्राथम्यं सुपजीव्यं प्रगंसति— “एतद् वै यैव प्रथमा पौर्णमासीति ।

अथ पशुकर्मणः संवत्सररूपान्नेषु सङ्ख्यासम्पत्तिं दर्शयितुं प्रतिजानीते— “अथातः सम्पदेवेति । ‘सम्पत्’ सम्पत्तिः , सङ्ख्यासाम्यम् , तत् पशुकर्मान्योर्दर्शयिष्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

“तदाहुः कथं मस्यैतत् कर्मेति । अग्निः संवत्सरात्मकः , तम् ‘कथं नेतत् कर्माप्नोति’ । अत्रानुपपत्तिं स्वयं नेव दर्शयति—

“कथं संवत्सरेष्विति । संवत्सररूपेण ‘अग्निना’ सह ‘कथं सम्पद्यते’ सङ्घातः कथं सम्पद्यं भवेदिति प्रश्नार्थः ॥

पञ्चपञ्चमराजापत्न्यायव्यरूपपञ्चमवेऽपि सम्पत्तिं दिदर्शयिषुः पञ्चपञ्चमेषु प्रथमं दर्शयति— “एतेषां वै पञ्चानां पशूना मिति । तस्मिन् यज्ञे ‘सामिधेन्यः चतुर्विंशतिः’ । उक्ताः प्रकृति-यताः पञ्चदश, “समास्त्वाने ऋतवः”—इत्याद्याः मध्ये विहिता नवेति चतुर्विंशतिः । ‘द्वादश आप्रियः’ । “ऊर्ध्वं चत्वारिंशत् समिधो भवन्ति”—इत्याद्याः आप्रीसञ्ज्ञकाः प्रयाजयाज्या द्वादशोक्ताः * । ‘एकादश अनुयाजाः’ । ‘एकादश उपयजः’ उपयजो नाम पशुगुदहोमाः । तदाहापस्तम्बः— “एकादशधा तिर्यक् छिस्वासन्धिन्दनपर्यावर्त्तयन्नूयाजानां वषट्कृते वषट्-कृत एकैकां गुदकाण्डं प्रतिप्रस्थाता इस्तेन जुहोति”—इति † । यताः सर्वा मिलित्वा ‘अष्टापञ्चाशत्’ सङ्घातः सम्पद्यते ॥ ३१ ॥

असु, प्रसुते किं मयात मित्वाह— “ततो याष्टाचत्वारिंश-दिति । उक्ताया अष्टापञ्चाशत्सङ्घायां मध्ये दश सङ्घां द्वित्वा अवशिष्टा अष्टाचत्वारिंशत्सङ्घा ; तावत्सङ्घाच्चरजगतीच्छब्दो रूपा , अगत्त्वपि हि द्वादशाच्चरपादेति पादचतुष्टये उक्तसङ्घा भवति । अस्यां भूमौ सर्वं अगत् प्रतिष्ठित मिति भूमिरपि जननीशब्-दाया, सेव हि सर्वाग्निचयनाधिकारण मिति आधाराद्येययो-रभेदोपचारेण भूमिरेव अग्निशब्दाया । अग्निर्यावत्परिमृ-

* इत्युक्तात् (७४—८० पृ०) अष्टयाः ।

† आप० औ० सू० ७. २७. ११ । “वसुधं गच्छ खाद्येभ्यो-र्मन्त्रैः”—इति तत्त्वत्रयैः ।

वचनः, अज्ञानेर्मात्रावयवो यावती यत्परिमाणः, तत्कर्म-
सङ्क्राकं तावदग्निं तदवयवसङ्क्राकं भवति ॥ ३२ ॥

प्रोक्ताया एव सङ्क्रायाः प्राजापत्यात्मना सम्पत्तिं प्रशं-
सति— “यद्देवाष्टाचत्वारिंशदिति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ३३ ॥

अवशिष्टां दशसङ्क्रां प्रशंसति— “अथ यानि दश सा दशा-
चरेति, ‘विराट् अग्निः’ अन्नात्मकत्वात् । अग्निर्विराट्
अन्नम् इति श्रुतेः विराजोऽन्नत्वम् * । अग्नेर्दिगात्मकत्वं प्रागादि-
दिक्षु विभक्त्योपधीयमानत्वात् । प्राणापानादयः पञ्च, नाग-
कूर्मककलदेवदत्तधनञ्जयाख्याः पञ्चेति ‘दश प्राणाः’ । यद्वा,
प्राणा दश इन्द्रियाणि । अग्नेः प्राणात्मकत्वम्, हिरण्यगर्भात्मक-
त्वात् । “यावानग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एवं पञ्चपशुपञ्चेऽष्टापञ्चाशतं सङ्क्रा मग्न्यात्मना सुत्वा संव-
त्कराग्निना सम्पत्तिं वक्तुं सङ्क्रान्तरं दर्शयति— “वपापशुपुरो-
डाश इति । ‘वपा’ वैश्वानरः, ‘पशु पुरोडाशः’ इति ही ।
एताभ्यां सह षष्टिसङ्क्रा जाता । ‘मासस्य’ संवत्करावयवभूतस्य
षष्टिसङ्क्रानि अहोरात्राणि विद्यन्ते, तत् षष्टिसङ्क्राकं मासं
तावत्सङ्क्राकं महोरात्रं माप्नोति । ‘मासः’ सम्पन्नः ‘मासः’
स्त्रावयविनम् ‘ऋतुम्’ आप्नोति; ऋतुर्हि मासद्वयात्मकः ।
‘ऋतुः’ अपि ‘संवत्सरम्’ आप्नोति; ऋतुषट्कात्मको हि संव-
त्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् । अतः सामिधेय्यादि-वपापशुपुरो-

* “अग्निं मन्यन्ति ०—० अन्नं विराट्”—इत्यादि (तै० ब्रा० १. ६.
३. ३.), अन्नं विराट्, विराजेवान्नाद्य मवसन्धे—इत्यादि च (तै०
ब्रा० १. ८. २. २.) दृष्टव्यम् ।

डाशान्तगता षष्टिसङ्ख्या संवत्सररूपात्मना सम्पन्नेति सर्वान्
संवत्सरमध्यवर्तिनः कामानाप्नोति । न चास्मिन् कर्मणि अन्नानि
बहूनि सङ्ख्येयानि विद्यन्ते , तत् कथं षष्टिसङ्ख्येत्युक्तं मतं आह—
“अथेत्यादि । अथेति प्रश्ने । ‘अतः’ उक्तसङ्ख्यातः ‘अन्यत्’
‘यत्’ अस्ति , ‘तत्’ ‘संवत्सरे’ विद्यमानम् ‘अन्नम्’ एव
‘तत्’ ॥ ३५ ॥

एवं पञ्चपशुपक्षे सम्पत्तिं दर्शयित्वा प्राजापत्यपशुपक्षे
दर्शयति— “अथेतस्य प्राजापत्यस्येति । अग्नेः ‘एकविंशतिः
सामिधेन्यः’ इविः , पशुहृदयादिरूपमित्यर्थः । एव मष्टा-
पञ्चाशत् सम्पन्ना । तत्र पूर्वोक्तं फलं मतिदिशति— “स यो-
ऽष्टापञ्चाशतिं काम इति । अत्रापि संवत्सराग्निना सम्पत्तिं
वक्तुं सङ्ख्येयान्तरं समुच्चिनोति— “हावाघाराविति । स्रुवा-
घारः स्रुवाघारश्चेत्यर्थः । एवं षष्टिसङ्ख्यायां सम्पन्नायां
पूर्वोक्तषष्टिफलं मतिदिशति— “स यः षष्ट्यां कामोऽत्रैव
त मिति ॥ ३६ ॥

वायव्यपशुपक्षे सम्पन्ने सम्पत्तिं दर्शयति— “अथेतस्य
नियुत्वतीयस्येति । “द्वौ स्विष्टकृताविति । पशुपुरोडाशः स्विष्ट-
कृत् , पशुवृद्धस्विष्टकृत्चेति द्वयमित्यर्थः । “वनस्पतिश्च वसा-
होमश्चेति । पृषदाज्यद्रव्यको वनस्पतिग्रागः स्विष्टकृतः प्रायनुष्टेयः ,
इविषो याज्याया अर्हचे प्रतिप्रस्थात्वा कर्त्तव्यो वसाहोमः ।
अत्रापि फलद्वयवाक्यं पूर्ववद् योज्यम् ॥ ३७ ॥

पशुनुष्ठानस्य चयनकर्मादित्वात् तदवसानः कर्त्तव्यः ;
देवताविसर्गरूपसमिष्टयजुर्होमः समाप्तिरूपावभृथश्च न कर्त्तव्या-
विति केषाञ्चित् पक्षं सोपपत्तिकं सुपन्थस्यति— “तदाह-

जैतस्य पशोरिति । पञ्चपशुपदेऽपि “अजेन चरति”—इत्युक्तेः ॥ अजस्य वा प्राजापत्यस्य वा वायस्यस्य वा पशोरित्यर्थः । ‘अग्नेः’ अग्निचयनकर्मणः ‘एषः’ उक्तः ‘पशुः’ पशुयागः ‘पारभः’ कर्मोपक्रमः ; आदावनुडीयमानत्वात् । ‘समिष्टयजूषि’ इति यत् , तत् ‘देवतानां’ ‘व्यवसर्गः’ विसर्जनम् । ‘अवभृथः’ इति यत् , तत् ‘संख्या’ कर्मसमाप्तिः । अतः कर्मोपक्रमे एव देवता-विसर्जनं कर्मसमापनं च कर्तुं, न युक्तमित्यर्थः ।

तस्मात् निरस्यति— “स वै स मेव स्यापद्येदिति । पूर्वं ‘प्रजा-पतिरितेन पशुना इहा’ ‘अपश्यद्’ विचारितवान्,— ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘एतस्य’ ‘अग्नेः’ ‘अन्तं’ ‘न’ ‘पर्येत्’ पर्यगच्छत्, चिकीर्ष-माणः स स्वयं मेव तदपश्यत् इत्यन्वयः । यद्येकेमेव पशु-नेद्वाग्नेरन्तं परिगच्छेत्, तर्हि समिष्टयजुरादिकं न कर्तव्यं स्यात् ; न तथा ; एकेन पशुना यागेऽपि इत्येतेषां पशुशरी-राणां मस्य प्रासनात् तत्परिमाणसृक्समीष्टकोपधानादिकं विना अग्न्यन्तगमनाभावसिद्धेः पशुकर्मं संख्यापद्यितव्यमित्य-भिप्रायः ।

संख्यापनाकरणे अनिष्टं दर्शयितुं मनुवदति— “यद्येव संख्यापयति प्राण एष पशुरिति । पशोः प्राणत्वं पुरस्तादुक्तम् । ‘तस्य’ पशोः सन्ध्वि ‘यत्’ कर्म ‘अन्तरियात्’ व्यवहितं कुर्यात्, ‘प्राणस्य’ सन्ध्विन मेकदेश मेव व्यवहितं कृतवान् भवति । ‘ततः’ च प्राणादन्तरितः स अन्तर मेव ‘स्त्रियेत’ सृतो भवति ; ‘तस्मात्’ पशुकर्मं ‘संख्यापद्येदेव’ इत्यर्थः ॥

* पुरस्ताद् इत्ययम् (१ ब्रा० ७ क० ५४, ६८ पृ० । का० औ० सू० १६. १. १५-१६.) ।

अथ पशुयागानन्तरं चयनकर्मणि यजमानकर्मव्यानां निय-
मानां मीमांसा वक्ष्यत इति प्रतिजानीते — “अघातो व्रताना
श्रैवेति ॥ ३८ ॥

कर्मव्याकर्तव्यविचारं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां निरूपयति—“तदङ्कु-
र्तेनेति । ‘पशुः’ नाम ‘पूर्वा’ प्रथमभाविनी ‘दीक्षा’, दीक्षा-
कर्मोपक्रमार्थं मिति मत्वा पूर्वपक्षोद्भवः । ‘अतः’ पशुकर्मणो
दीक्षात्वात् यजमानस्योपरि शयनादिकम् ‘अनवकृतम्’ अयुक्त
मित्यर्थः । दृषयति— “निस्त्रेवेषा दीक्षेति । अत्र दीक्षा-
शब्दस्य मुख्यार्थस्वीकारः । मुख्यदीक्षायां “मिखलया दीक्ष-
यति”—“कृष्णाजिनेन दीक्षयति”—इति †, मिखलाजिनयोरत्रा-
भावात् इयं दीक्षा न भवतीत्यर्थः । किं तत् पञ्चनुष्ठान मिति ,
तत्राह— “इष्टकां वा एतां कुरुत इति । पशुयागो नामिष्टका-
करणमेव । ‘तस्मात्’ मांसोपर्यासने ‘कामं’ कुर्यात् । “एतद्
सर्वं मन्न मिति । पुरुषादिपशूनां सर्वान्नत्वात् । ‘तद्’
‘यदा’ ‘आप्तम्’ ‘आरब्धं’ प्रक्रान्तं भवति , तस्मात् ‘आ
मधुनः’ मर्यादाया माह्, मधुपर्यम् ‘यानि’ ‘अशनानि’
अन्नानि , ‘तेषां’ मध्ये ‘अस्य’ यष्टुः ‘कामाशनम्’ इच्छया
भोजनम् । किं सर्वदा ? नेत्याह— “यदि न लभेतेति ‡ । ‘यदि’
इि अन्नं ‘न’ लभेत’ लब्धं भवेत् , तर्हीत्यर्थः । एकं नियम
माह— “मिथुनं तु नोपेयादिति § । मिथुनवर्जनं सर्वथा कार्यं

* तै० सं० ६. १. ३. १४, ४ प्रभृतिकं दृष्टयम् ।

† “यदि लभेत”—इत्येव सर्वमूलपुस्तकपाठः ।

‡ अहनि मांसमेषुने वर्जयेत्”—इति का० औ० सू० २. १. ८ ।

§ अहनि, अस्मिन् प्रकृते ब्रह्मिहनि—इति तत्र तद्वीकारकारः ।

मित्येतत् प्राप्तम्, तस्यावधिं दर्शयति— “पुरा मैत्रावरुणौ
पयस्याया इति । पञ्चम्यथे चतुर्थी । आभिन्नायागपर्यन्तम् *
अथ कात्यायनः— “मैथुनं वर्जयेदा पयस्यायाः, मांसो-
पर्यासने चेच्छन्”—इति * ।

तस्य नियमस्य विधायकं ब्राह्मण मतिदिशति— “तस्यो-
परि बभ्रुरिति । ‘उपरि’ उत्तरत्र नवमकाण्डे “अथ मैत्रा-
वरुणा पयस्याया यजते”—इति † मैत्रावरुणीं पयस्यां विधाय
अज्जातम्— “स यदेतयानिद्धा मनुष्यां चरेत् प्रत्यवरोहः स यथाः
दैवः सन् मानुषः स्यात् तादृक् तत्”—इति ‡ ॥ ३८ ॥

अस्मिन् यज्ञे ब्रह्मसम्प्रदायकं दक्षिणादानं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां
निषेधप्रति— “तदाहुर्दद्यादेतस्मिन् यज्ञे दक्षिणा मिति ।
‘ब्रह्मणः’ ‘आदिष्टदक्षिणाम्’ प्रतिनियतदक्षिणाम् । ‘भिषज्जयितः’
चिकित्सितः । भिषज्-शब्दात् कण्ठादिभ्यो यक्, तदन्तात्
कर्मणि ऋः, इडागमः । “इष्टकां वा एता मिति । पशुयागो-
नामिष्टकाकरणम्, तस्मात् प्रतीष्टकं दक्षिणादानसमानम्, पशु-
यागे दक्षिणादान मित्यर्थः । पशौ देयाया दक्षिणायाः कालं
दर्शयति— “अमुर्द्ध्वं दद्यादिति । ‘अमुर्द्ध्वं’ अदःशब्दो विप्र-
कष्टवचनः । चयनकर्मणो दक्षिणादानकाले ‘अस्य’ ब्रह्मणो-

* का० श्रौ० सू० १६. १. २८, २९ । “पयस्या मैत्रावरुणी,
तत्रैव दोहनं श्रूते वा दधानप्रति”—इति, “मित्रावरुणाभ्यां पयस्याम्”
—इत्यादि च द्रष्टव्यम् (४. ४. ७, ८; ६. १. १६ । पञ्चमं हविः) ।

†, ‡ ६ का० ५ अ० १ ब्रा० ५४ क० द्रष्टव्यम् । “अस्ये व्रतपतये
ब्रह्मेऽहनि मैथुनमांसभोजनं चेत्”—इति च तत्र प्रायश्चित्तं सूत्रि-

‘यद्’ देयम् ‘उपकल्पित’ अदकृतं स्यात्, तदा तद् देय
मित्यर्थः ॥ ४० ॥ १ [२. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

एतद्दे॒ दे॒वा अ॒ब्रुवन् । चेत॒यध्व॑ मि॒ति चि॒ति
मि॒च्छते॑ति वाव॑ तद्ब्रु॒वंस्तेषां॑ चेत॒यमाना॑नां
प्रजा॒पति॑रिमां प्रथमा॒ स्वय॑मा॒ट्स्यां चि॒ति मप॑-
श्यत् तस्मात्तां प्रजा॒पति॑नोप॒दधा॑ति ॥ १ ॥

तु म॒ग्नि॒रब्र॑वौत् । उ॒पाह॑ मा॒यानी॑ति के॒नेति॑
पशु॑भिरिति॒ तथे॑ति प॒श्विष्ट॑कया ह॒ तदु॒वाचै॑षा
वाव॑ प॒श्विष्ट॑का यद्दूर्ज्वेष्ट॑का तस्मात् प्रथमा॒यै
स्वय॑मा॒ट्स्याया॒ ऽअ॒नन्त॑र्हि॒ता दूर्ज्वेष्ट॑कोपधी॒यते
तस्मा॑दस्या॒ ऽअ॒नन्त॑र्हि॒ता औष॑धयो॒ ऽनन्त॑र्हि॒ताः
पश॑वो॒ ऽनन्त॑र्हितोऽग्नि॒रनन्त॑र्हितो ह्येष॒ एतयो॑-
पैत् * ॥ २ ॥

ते ऽब्रुवन् । चेतुयध्व मेवेति चिति मिच्छ-
तेति वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वं मिच्छतेति तेषां
चेतुयमानाना मिन्द्राग्नी च द्विश्वकर्मा चान्त-
रिचं द्वितीयां स्वयमावृक्षां चिति मपश्यं-
रुस्मात् ता मिन्द्राग्निभ्यां च द्विश्वकर्मणा चोप-
दधाति ॥ ३ ॥

तान् वायुरब्रवीत् । उपाह मायानीति केनेति
द्विभिरिति रथेति दिश्यामिर्षं तदुवाच तस्माद्
द्वितीयायै स्वयमावृक्षाया ऽचनन्तर्हिता दिश्या
उपधीयन्ते तस्मादन्तरिक्षादनन्तर्हिता दिशोऽनन्त-
र्हितो वायुरनन्तर्हितो ह्येष एताभिरुपैत् * ॥ ४ ॥

तेऽब्रुवन् । चेतुयध्व † मेवेति चिति मिच्छतेति
वाव तदब्रुवन्नित ऊर्ध्वं मिच्छतेति तेषां चेतुय-
मानानां परमेष्ठी दिवं तृतीयां स्वयमावृ-
क्षां चिति मपश्यत् तस्मात् तां परमेष्ठिनोपदधा-
ति ॥ ५ ॥

* 'एताभिरुपैत्'—इति ग, घ ।

† 'तेऽब्रुवन् चेतुयध्व'—इति क, ख ।

तु मसावादित्योऽब्रवीत् । उपाह मायानीति
 केनेति लोकम्पृणयेति तथेत्येष वाव लोकम्पृणा-
 त्मना ह्यैव तदुवाच तस्मात्तृतीया स्वयमात्स्या-
 नन्तर्हितालोकम्पृणायाम् उपधीयते तस्मादसावा-
 दित्योऽनन्तर्हितो दिवोऽनन्तर्हितो ह्येष एत-
 योपैत् * ॥ ६ ॥

तदेता वाव षड् देवताः । इदं सर्वं
 मभवन् यदिदं किञ्च ते देवाश्चर्षयश्चाब्रुवन्निमा
 वाव षड् देवताः । इदं सर्वं मभून्नुप तज्जा-
 नीत यथा व्वय मिहाप्यसामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्व
 मिति चिति मिच्छतेति व्वाव तद्ब्रुवंस्तदिच्छत यथा
 व्वय मिहाप्यसामेति तेषां चेतयमानानां देवा
 द्वितीयां चिति मपश्यन्नृषयश्चतुर्थीम् † ॥ ७ ॥

तेऽब्रुवन् । उप व्वय मायामेति केनेति यदेषु
 लोकेषूपैति तथेति तद्यदृङ् पृथिव्या अर्वाचीन
 मन्तरिक्षान्तेन देवा उपायंस्तदेषा द्वितीया चिति-

* 'एतयोपैत्'—इति ग, घ । 'एतयोपैत्'—इति ङ ।

† 'चतुर्थीम्'—इति ग, घ । 'चतुर्थीम्'—इति ङ ।

रुथे यदूर्ध्वं मन्तरिक्षादवाचीनं दिवस्तेनऽर्षय उपायं-
स्तुष्टेषा चतुर्थी चितिः ॥ ८ ॥

ते बद्ब्रुवन् । चेतयद्ब्रु मिति चिति मिच्छ-
तेति वाच तद्ब्रुवन् युञ्जेतयमाना अपश्यंस्तस्मा-
च्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यत् । प्रजा-
पतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चिति मप-
श्यन् देवा एव तस्या आर्षेय मिन्द्राग्नी च विश्व-
कर्मा च तृतीयां चिति मपश्यंस्त एव तस्या आ-
र्षेय ऋषयश्चतुर्थी चिति मपश्यन्ऋषय एव तस्या
आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमी चिति मपश्यत् परमेष्ठेऽव
तस्या आर्षेयं स यो हैतदेवं चितीना
मार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हास्य बन्धुमत्यच्चितयो
भवन्ति ॥ १० ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

उत्तरत्रोषधास्यमानानां चितीना ऋषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्ति-
प्रकारः, तत्सङ्ख्याविशेषः, स्वयमाह्वेषेष्टकानां स्थानविशेष-
प्रदर्शनञ्च तृतीयै ब्राह्मणै प्रतिपाद्यते । स्वयमाह्वेषेष्टकास्त्रिस्तो

भूयस्तरिचक्षुलीकालिकाः । अत एव प्रथममध्यमोक्तमाह
चितिसूपधेयाः ।

तत्र प्रथमायाचितेरपत्तिं दर्शयति—“एतद्दे देवा अहु-
वन्नि । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं मर्थजातम् अपोचत् । तदाह—
“चेतयध्व मित्तीति । स्वय मेवैतस्य पदस्यार्थं माह— “चिति
मिच्छतेतीति । चेतयध्व मित्येतेन चिति मिच्छते वाव तद्वन्नुव-
न्नि । ‘तेषां’ ‘चेतयमानानां’, चिति मिच्छतां देवानां मध्ये
प्रजापतिः ‘इमां’ भूमिरूपां प्रथमां ‘स्वयमाह्वसां’ स्वय मेव
मध्ये द्विषां शिलारूपा मिष्टकां ‘चितिम्’ ‘अपश्यत्’ । यस्मात्
प्रजापतिरपश्यत्, ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टकां ‘प्रजापतिना’
“प्रजापतिष्ठा सादयतु”—इत्यादिना * प्राजापत्यमन्त्रेण ‘उप-
दधाति’ ॥ १ ॥

तस्मिन् मन्त्रे † “अग्निष्ठाभिपातु”—इत्यग्निमन्त्रः श्रूयते,
त मपि दर्शयति—“त मग्निरब्रवीदिति । ‘तम्’ इष्टकाकारं प्रजा-
पतिम् अग्निम् ‘अग्निः’ ‘अहं’ स्वयम् ‘उपांयानि’ आगच्छानि
‘इति’ ‘अब्रवीत्’ । ‘केन’—इत्यादिनी प्रश्नोत्तरे प्रजापत्यन्वोः ;
‘तथा’—इति प्रजापतिरङ्गीकारोक्तिः । ‘पशुभिः’—इति यदग्नि-

* वा० सं० १३. १६—१६ ।

† ‘तस्मिन्’ चतुर्दशे वर्गे—इति वक्तव्यम् ; “अग्निष्ठाभिपातु”—
इत्यस्य तत्तृतीये मन्त्रे समानानुश्रुतेः । वस्तुतो हि भुवासीत्वादीनां
चतुर्णां मेव मन्त्राणां तत्र विधानम् । तथाहि—“स्वयमाह्वसां पुरधि
प्रकारां द्विषां भुवासीति”—इति का० श्रौ० सू० १७. ४. १५ । तदेवं
स्वयमाह्वसोपघागमन्त्राणां प्रथमो भुवासीति, द्वितीयः प्रजापति-
ष्टेति, तृतीयो भूरसीति, चतुर्थो विश्वसा इति, तस्यैवोत्तरार्द्धं च
श्रुतम् अग्निष्ठाभिपालिति ।

नोक्तम्, तद् विवृणोति— “पश्चिष्टकया ह तदुवाचेति । पश्चिष्टकास्वरूप माह— “यद् दूर्वेष्टकेति । दूर्वेष्टकया सहान्नि-
रह माधानीत्यर्थः सिद्धो भवति । यस्मादेतया अन्निरनन्त-
र्हित उपागच्छत्, ‘तस्मात्’ प्रथमं स्वयमाह्वेषेष्टकोपधानान-
न्तर मेव ‘दूर्वेष्टकोपधीयते’ । तदिदं प्रशंसति— “तस्मादस्या
अनन्तर्हिता ओषधय इति । ‘अस्याः’ भूमिः ‘ओषधयः’ अन-
न्तर मेवोत्पन्ना ; दूर्वाणा मोषधित्वात् । पशूनां दूर्वात्वात्
दूर्वेष्टकया ‘पशवः’ अपि ‘अनन्तर्हिताः’ उपहिता भवन्तीति ।
अत एव स्वयमाह्वेषोपधानानन्तरं दूर्वेष्टकोपधानम् ।

तदुपधानमन्वहयं च सप्तमे काण्डे समान्नास्यते— “स्वय-
माह्वेषा सुपदधाति”—इत्युपक्रम्य *, “तां वै प्रजापतिनोप-
दधाति”†, “अथ दूर्वेष्टका सुपदधाति”‡, “काण्डात्का-
ण्डात् प्ररोहन्तीति”—इति § । प्रथमं स्वयमाह्वेषोपधानमन्वे
प्रजापत्यभिसम्बन्धः, तस्या भूमिरूपत्वं चोक्तम्— “प्रजापति-
स्वासादयत्वपामृष्टे”—इत्युपक्रम्य ॥ “भूरसि भूमिरस्यदितिरसि”
—इति ¶ मध्ये, “अग्निष्ठाभिपातु मद्या स्वस्त्वा ***”—इति
चान्त इति ॥ २ ॥

* ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १ क० ।

† ७ का० ४ अ० ३ ब्रा० ५ क० ।

‡ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १० क० ।

§ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १४ क० । “काण्डात्काण्डात्”—इति वा०
सं १३. २० । “मूलाग्रवर्ती दूर्वा” तस्यां पुरस्तात् भूमिं प्राप्तां
काण्डात् काण्डादिति—इति चात्र का० अ० सू० १७. ४. १८ ।

॥ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० ६ क० ।

¶ वा० सं० १३. १८ ।

** वा० सं० १३. १६ ।

अथ द्वितीयस्वयमाहस्येष्टकाप्रधानायाः तृतीयचित्तेत्यपत्तिं दर्शयति— “तेऽद्भुवन्निति । पूर्ववद् व्याख्येयम् । चिति मिच्छतेति यदुक्तम् , तत्तात्पर्यं दर्शयति— “इत जज्ञं मिच्छतेति । ‘इतः’ पञ्चनुष्ठानाद् ‘जज्ञं’ चितिम् ‘इच्छत’ इत्यर्थः । ‘इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च’ अन्तरिक्षरूपां ‘द्वितीयां’ स्वयमाहस्येष्टकाम् ‘अपश्यन्’ । ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टकाम् इन्द्राग्निदेवत्वमन्त्रेण * , विश्वकर्मदेवत्वमन्त्रेण † चोपदध्यात् ॥ ३ ॥

तन्मन्त्रे च “वायुद्वाभिपातु”—इति ‡ वायुसम्बन्धः श्रूयते , त माह— “तान् वायुरब्रवीदुपाह मिति । ‘तान्’ इन्द्राग्नी विश्वकर्माणश्च । ‘केन’—इत्यादिनी प्रश्नोत्तरे पूर्ववत् । “दिग्भिरिति । यदिन्द्राग्निभ्यां विश्वकर्मणा चोक्तम् , तद् विवृणोति— दिश्याभिर्हं तदुवाचेति । दिशि भवा दिश्याः इष्टकाः , ताभिः अगच्छानीत्युक्तवान् । “दिगादिभ्यो यत्”—इति § दिक्शब्दात् यत् प्रत्ययः । ‘तस्मात्’ द्वितीयस्वयमाहस्योपधानानन्तरम् , दिश्येष्टकोपधानम् ॥ । तदुपधानमन्त्रद्वयञ्चाष्टमे काण्डे प्रदर्शयिष्यते ¶ । तन्मन्त्रे प्रथम मिन्द्राग्निविश्वकर्मसम्बन्धः , मध्ये अस्या अन्तरिक्षरूपत्वम् , अन्ते वायुसम्बन्ध इति ** ॥ ४ ॥

* वा० सं० १४. ११ ।

† वा० सं० १४. १२ ।

‡ वा० सं० १४. १२ उत्तरार्द्धे चर्चो द्रष्टव्यः ।

§ पा० सू० ४. ३. ५४ ।

॥ का० श्रौ० सू० १७. ६. १, २, ३ ।

¶ ८ का० ३ अ० ३ ब्रा० १२, १३, १४ ।

** वा० सं० १४. १३, १४ ।

अथ तृतीयस्वयमाह्वानाप्रधानायाः पञ्चमचितेरुत्पत्तिं दर्शयति—“तेऽह्नुवन्नित्यादि । पूर्ववत् । ‘परमेष्ठी’ ‘दिवं’ द्युलोकिकाङ्गिकां ‘तृतीयां’ ‘स्वयमाह्वानाम्’ इष्टकाम् ‘अपश्यत्’ । ‘तस्मात्’ ‘ताम्’ इष्टकाम् ‘परमेष्ठिना’ “परमेष्ठी त्वा सादयतु” —इति मन्त्रेण * उपदध्यात् † ॥ ५ ॥

तस्मिन् मन्त्रे सूर्यस्वाभिपात्”-इति सूर्यसम्बन्धः श्रूयते ‡, तं दर्शयति— “त मसावादित्योऽब्रवीदिति । “लोकम्पृणयेतीति । एतन्नामधेयेष्टकया । लोकम्पृणयेति यदादित्येनोक्तम् , तद् विवृणोति— “आत्मना ह्यैव तदुवाचेति । तस्याः तृतीयायाः स्वयमाह्वानेष्टकाया लोकम्पृणायाश्च पौर्वापर्येण उपधानमुत्तरत्र वक्ष्यते । तस्मन्त्रे § पूर्ववदादिसध्यान्तेषु परमेष्ठिसम्बन्धः, द्युलोककरूपत्वम् , सूर्यसम्बन्धश्च विद्यते ॥ ६ ॥

इत्थं प्रथममध्यमोत्तमास्तिस्त्रश्चितय ऋषिदेवतासम्बन्धित्वेन दर्शिताः, इतः परं द्वितीयचतुर्थीश्चित्योरुत्पत्तिप्रकारं वक्तुं उक्तचितित्वये ऋषिदेवताः परिगणयति— “तदेता वाव षड् देवता इति । प्रजापतीन्द्राग्निविश्वकर्मपरमेष्ठिनस्त्रय ऋषयः, अग्निवायुसूर्यास्तिस्रो देवताः, इति षड् देवताः इत्युक्तम् । इन्द्राग््न्योर्विश्वकर्मणश्च सहैव चितिदृष्टत्वेनैका देवतेति परिगणनया षट् देवता भवन्तीत्यर्थः । लोकानां भूम्यादीनां त्रित्वात् ,

* वा० सं० १५. ६४ ।

† का० अ० सू० १७. १२. २६ ।

‡ का० अ० १७. १२. २४ सूत्रेऽपि विहितः परमेष्ठीति मन्त्रः (वा० सं० १५. ५८), तस्मिन् नास्ति सूर्यसम्बन्ध इति चात्र ध्येयम् ।

§ वा० सं० १२. ५४-५६=१५. ५६-६१ ।

॥ का० अ० सू० १७. १. १७, पुनस्तत्रैव १२. २५ ।

तदभिमानिना मन्वादीनाञ्च त्रित्वात्, एतेषु सर्वसङ्ख्याभि-
प्रायेण “इदं सर्वं मभवन् यदिदं किञ्च”—इत्युक्तम् । “ते
देवा ऋषय इति । उक्तव्यतिरिक्ताः ‘ऋषयो देवाश्च’ परस्परम्
‘अभूवन्’ । उक्तिप्रकारं दर्शयति— “इमा वाव षड् देवता
इति । प्रजापत्यादय एव षड् देवताः ‘सर्वम्’ अभूवन्,
‘वयम् अपि’ देवा ऋषयश्च ‘इह’ अस्मिन् चयनकर्मणि ‘यथा’
येन प्रकारेण ‘असाम’ भवेम । अस्तेर्लोटि रूपम् । चयन-
मध्ये भवनम् ‘उपजानीत’ अन्योन्यं विचारयतेति अन्ये देव-
र्षयोऽवोचन् ॥

“तेऽभुवन्नित्यादिना द्वितीयचतुर्थीश्चित्योरुत्पत्तिरुक्ता । प्रथम-
स्वयमाह्वानाचिन्तेरनन्तरं देवदृष्टा द्वितीया चितिः, द्वितीयस्वय-
माह्वानानन्तरं ऋषिदृष्टा चतुर्थी चितिः, एवं पञ्च चितयः
सम्पन्ना इत्यर्थः ॥ ७ ॥

“तेऽभुवन्नुपेति । “तद् यदृषं” पृथिव्या इति । ‘पृथिव्याः’
भूलोकाद् ‘जषंम्’ ‘अन्तरिक्षादर्वाचीनं’ ‘यत्’ पदार्थजात मस्ति,
‘तेन’ सह ‘देवाः’ द्वितीयां चितिम् उपागच्छन् । ‘अन्तरिक्षात्
जषंम्’ ‘दिवः’ अलोकात् ‘अर्वाचीनम्’ ‘यद्’ वस्तुजात मस्ति,
‘तेन’ सह ‘ऋषयः’ चतुर्थीं चिति मपश्यन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥

चितिशब्दं निर्वक्ति— “ते यदभुवन्निति । यस्मात् तेषु
चोक्ताः प्रजापत्यादयः सर्वेऽपि ‘चेतयश्च मिति’ उक्ता चितिं
दृष्टवन्तः, ‘तस्मात्’ चितिसंसर्गात् चितिशब्दो निरुक्तः । “चिति
सञ्ज्ञाने” * , क्तिनि धातुतकारलोपे कृते रूप मिति मन्तव्यम् ।
यद्वा “चिञ् चयने”—इति † अस्य क्तिनि रूपम् ॥ ९ ॥

उक्तानां स्वयमात्मसादीनां पञ्चानां चितीनां * प्रजापत्या-
दयोऽग्न्यादयश्च ऋषयो देवास्योक्ताः , तत्र ऋषीनिव सुखप्रति-
पत्तये दर्शयति— “प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यदिति ।
“प्रजापतिरेव तस्यार्षेय मिति । एवकारोऽन्यनिवृत्त्यर्थः ।
‘तस्याः’ प्रथमायाश्चितेः ‘आर्षेयम्’ । ऋषिरेवार्षेयम् , स्वार्थिको
ढक् प्रत्ययः ।

चितीना ऋषिविदुषः फलमाह— “स यो हैतदेव मिति ।
‘अस्य’ वेदितुः ‘चितयः’ ‘आर्षेयवत्यः’ ऋषिसम्बन्धाः , ‘बन्धु-
मत्यः’ विधायकब्राह्मणानूदिताः । वेदनमात्रेण ऋषिदृष्टा ब्राह्मण-
विहिताश्चितयोऽनुष्ठिताः ‘भवन्ति’ इत्यर्थः ॥ १० ॥ २ [२. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ङाहं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

• ब्राह्मणं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताम्बीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसीवर्णभूमीः ।
रत्नोत्स्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथी सायणिः सिङ्गणार्यी ,
व्यश्याणीद्विश्चक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तां घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्षमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 आच्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्वृषः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाख्यो रत्नरूपं मिरि मङ्कत मुदा पात्रसाम्निष्करणार्थः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
 स्थायन्वाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 षष्ठकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

(अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

एतद्दे॒ देवा॑ अब्रुवन् । चेत॒यध्व॑ मि॒ति चि॒ति
मिच्छ॑तेति वाव तद्ब्रुव॑न्स्तेषां चेत॒यमाना॑ऽ
सवि॒तैतानि॑ सावि॒त्राण्य॑पश्यद्यत् सवि॒तापश्यत् त-
स्मात् सावि॒त्राणि॑ स एता॑ मष्टा॒गृहीता॑ मा॒हुति
मजु॑होताऽ॒ ह्रुवे॑मा॒ मष्ट॒धावि॒हिता॑ म॒षाढा॑ मपश्यत्
पुरै॒व सृष्टा॑ऽ सतीम् * ॥ १ ॥

ते यद्ब्रुवन् । चेत॒यध्व॑ मि॒ति चि॒ति मिच्छ-
तेति वाव तद्ब्रुव॑न्त्यचे॒तय॑माना अपश्य॑न्स्त्स्मा-
च्चि॒तिरा॒हुतिर्वै॑ यज्ञो यदिष्ट्वा॒पश्यत् तस्मादि॒-
ष्टका ॥ २ ॥

तां वा ऽएता॑म् † । एका॑ऽ सती॒ मष्टा॒गृहीता॑
मष्टा॒भिर्य॑जुर्भिर्जु॑होति तस्मादि॒य मे॒का सत्य॑ष्ट॒धा
वि॒हिता ‡ ॥ ३ ॥

* 'सतीम्'—इति ग, घ ।

† 'एताम्'—इति ग, घ ।

‡ 'विहिता'—इति ग, घ ।

ता मूर्ध्नि मुञ्जन् जुहोति । इमाः तुदू-
र्धाः रूपैरुद्गच्छति तस्मादिय मूर्ध्नि रूपैः * ॥ ४ ॥

ताः सन्ततां जुहोति । एतद्देवा अवि-
मयुर्यद्दे न इह रक्षाःसि नाष्टा नान्ववेयु रिति तु
ऽएतः सन्ततहोम मपश्यन् रक्षसां नाष्टाणा मन-
न्ववायनाय तस्मात् सन्ततां जुहोति ॥ ५ ॥

ग्रहेवैता माहुतिं जुहोति ॥ सवितृषोऽग्निस्त
मेतयाहुत्या पुरस्तात् प्रीणाति तु मिष्टा प्रीत्वा-
थैनः सम्भरति तद्यदेतया सवितारं प्रीणाति
तस्मात् सावित्राणि तस्माद्वा ऽएता माहुतिं
जुहोति ॥ ६ ॥

ग्रहेवैता माहुतिं जुहोति । सवितृषोऽग्निस्त
मेतयाहुत्या पुरस्ताद्रेतो भूतः सिञ्चति यादृग्वै
योनौ रेतः सिञ्चते तादृग् जायते तद्यदेतया
सवितारः रेतो भूतः सिञ्चति तस्मात् सावि-
त्राणि तस्माद्वा ऽएता माहुतिं जुहोति ॥ ७ ॥

सुवश्वात्र सुक् च प्रयुज्येते । व्याग्वै सुक्

प्राणः सुवो व्याचा च वै प्राणेन चैतदुये देवाः
कर्मान्वैच्छंस्तस्मात् सुवश्च सुक् च ॥ ८ ॥

यदेव सुवश्च सुक् च । यो वै स प्रजा-
पतिरासीदेष स सुवः प्राणो वै सुवः प्राणः
प्रजापतिरथ या सा व्यागासीदेषा सा सुग्योषा
वै व्याग्योषा सुगथ यास्ता आप आयन्वाचो
लोकान्देतास्ता या मेता माहुतिं जुहोति ॥ ९ ॥

तां सन्ततां जुहोति । सन्तता हि ता आप
आयन्नथ यः स प्रजापतिस्त्वय्या विद्याया सहापः
प्राविशदेष स येरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥ १० ॥

तद्यानि त्रीणि प्रथमानि । इमे ते लोका
अथ यञ्चतुर्थं यजुस्त्वयी सा विद्या जगती सा
भवति जगती सर्वाणि हृन्दांसि सर्वाणि
हृन्दांसि त्रयी विद्याथ यानि चत्वार्युत्तमानि
दिशस्तानीमे च वै लोका दिशश्च प्रजापतिरथेषा
त्रयी विद्या * ॥ ११ ॥

स जुहोति । युञ्जानः प्रथमं मन इति

* 'विद्या'—इति ग, घ ।

प्रजापतिर्वै युञ्जानः स मन एतस्मै कर्मणेऽयुक्तं
तद्यन् मन एतस्मै कर्मणेऽयुक्तं तस्मात् प्रजा-
पतिर्युञ्जानः ॥ १२ ॥

तत्त्वाय* सविता धिय इति । मनो वै
सविता प्राणा धियोऽग्नेर्ज्योतिर्निचाय्येत्यग्नेर्ज्योति-
र्दृष्टेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभरदिति पृथिव्यै ह्येन-
दध्याभरति ॥ १३ ॥

युक्तेन मनसा व्य मिति । मन एवैतदे-
तस्मै कर्मणे युक्ते न ह्ययुक्तेन मनसा किञ्चन
सम्प्रति शक्नोति कर्त्तुं देवस्य सवितुः सव
ऽइति देवेन सवित्रा प्रसूता इत्येतत् स्वर्गाय
शक्नोति यथैतेन कर्मणा स्वर्गं लोकं मियादेव
मेतदाह शक्नोति शक्नोति हि स्वर्गं लोक
मेति ॥ १४ ॥

युक्ताय सविता देवानिति । मनो वै
सविता प्राणा देवाः स्वर्गतो धिया दिव मिति
स्वर्गं ह्येनांल्लोकं यतो धियैतस्मै कर्मणे युयुजे

बृहज्ज्योतिः करिष्यत इत्यसौ वा ऽथादित्यो
 बृहज्ज्योतिरेषु उ ऽएषो ऽग्निरेतस्वेतु संस्करिष्यन्तो
 भवन्ति सविता प्रमुवाति तानिति सविदुप्रसूता
 एतत् कर्म करवन्नित्येतत् ॥ १५ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति । मन-
 श्चैवेतत् प्राणांश्चैतश्चै कर्मणे युङ्क्ते विप्रा विप्र-
 स्योति प्रजापतिर्वै विप्रो देवा विप्रा बृहतो
 विपश्चित इति प्रजापतिर्वै बृहन्विपश्चिद्भि होत्रा
 दध ऽइति यद्वा ऽएष चीयते तदेष होत्रा विधत्ते
 चिते ह्येतस्मिन् होत्रा अधिविधीयन्ते व्युना-
 विदित्येषु हीदं व्युन मविन्ददेक इदित्येको ह्येष
 इदं सर्वं व्युन मविन्दन् मही देवस्य सवितुः
 परिष्टुतिरिति महती देवस्य सवितुः परिष्टुति-
 रित्येतत् ॥ १६ ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्यं नमोभिरिति । प्राणो
 वै ब्रह्म पूर्यं मन्त्रं नमस्तत्तदेषैवाहुतिरन्न मेतयैव
 तदाहुत्यैतेनान्नेन प्राणानेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते
 विश्लोक एतु पथ्येव सूरैरिति यथोभयेषु देव-
 मनुष्येषु कीर्त्तिश्लोको यजमानस्य ह्यादेव मेतदाह

शृणुवन्तु द्विष्वे ऽश्ममृतस्य पुत्रा इति प्रजापति-
 र्वा ऽश्ममृतस्य द्विष्वे देवाः पुत्रा आ ये
 धामानि दिव्यानि तस्थुरितीमे वै लोका दिव्या-
 नि धामानि तद्य ऽएषु लोकेषु देवास्तानेत-
 दाह ॥ १७ ॥

यद्य प्रयाण मन्वन्यऽ इत्ययुरिति । प्रजा-
 पतिर्वा ऽएतदुगे कर्माकरोत् तत्ततो देवा अकुर्वन्
 देवा देवस्य महिमान मोजसेति यज्ञो वै महिमा
 देवा देवस्य यज्ञं व्यीर्यं मोजसेत्येतद्यः पार्थिवानि
 द्विममे स एतश्च इति यद्वै किञ्चास्यां तत्
 पार्थिवं तदेष सर्व्वं द्विमिमीते रश्मिभिर्द्येन-
 दभ्यवतनोति रजाऽसि देवः सविता महित्व-
 नेतीमे वै लोका रजाऽस्यसावादित्यो देवः सविता
 तानेष महिम्ना द्विमिमीते ॥ १८ ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं
 भगायेति । असौ वा ऽआदित्यो देवः सविता
 यज्ञो भगस्तु मेतदाह प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं
 भगायेति दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतं नः पुना-
 त्वित्यसौ वा ऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्व्वो ऽन्नं केतो-

ऽन्नपूरुजं नः पुनात्वित्थेतुद्वाचस्पतिर्वाचं नः स्वद-
त्विति व्वाग्वा ऽद्ददं कर्म प्राणो व्वाचस्पतिः प्राणो
न द्ददं कर्म स्वदत्वित्थेतत् ॥ १९ ॥

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणयेति । असी
वा ऽआदित्यो देवः सविता यदु वा ऽएष
यज्ञियं कर्म प्रणयति तदनुर्त्तं स्वस्त्युद्वच मभ्युते
देवाव्य मिति यो देवानुवदित्थेतत् सखिविद्वं
सत्वाजितं धनजितं स्वर्जितं मिति य एतत्
सर्व्वं विन्दादित्थेतद्वेत्स्युचा स्तोमं समर्द्धय गाय-
त्रेण रथन्तरं बृहद् गायत्रवर्त्तनीति सामानि स्वा-
हेति यजूषि सैषा त्रयी विद्या प्रथमं जायते
यथैवाद्दो ऽमुत्वाजायतैष मथ यः सोऽग्निरुद्व्यतैष
स योऽत ऊर्द्धं मग्निश्चीयते ॥ २० ॥

तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि । अष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतद्वेतो भूतं सिञ्चति तानि नव भवन्ति
खाहाकारो नवमां नव दिशोऽग्निर्नव प्राणाः
प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतद्वेतो भूतं सिञ्चति तानि दश भवन्त्या-

हुतिर्हृशमी दृशाक्षरा त्विराद्विराडग्निर्हृश द्विशी
द्विशोऽग्निर्हृश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्बाव-
त्यस्य मात्रा तावत् तद् भवति ॥ २१ ॥

एतस्या माहृत्यां हुतायाम् । अग्निर्हृषीभ्य
उदक्कामप्ते देवा अब्रुवन् पशुर्व्याऽअग्निः पशु-
भिरिम मन्विच्छाम स स्वाय रूपायाविर्भवित्य-
तीति तं पशुभिरन्वैच्छन्स स्वाय रूपायाविरभवत्
तस्माद् हेतुत् पशुः स्वाय रूपायाविर्भवति गीर्वा
गवेऽश्वो वाश्वाय पुरुषो वा पुरुषाय * ॥ २२ ॥

तेऽब्रुवन् । यद्यह सर्वैरग्वेषिष्यामी यातशामा
अनुपजीवनीया भविष्यन्ति यद्युऽअसर्वैरसर्व
मनुवेक्ष्याम इति त एत मेकं पशुं हाभ्यां पशुभ्यां
प्रत्यपश्यन् रासभं गोश्चावेक्ष्य तद्यदेत मेकं पशुं
हाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यंस्तस्मादेव एकः सन्दि-
रेताः ॥ २३ ॥

अनद्यापुरुषं पुरुषात् । यद्यह वाऽअनद्या-
पुरुषो यो न देवानवति न पितृन् मनुष्यांस्तत्

* 'पुरुषाय'—इति अ । 'पुरुषाय'—इति घ ।

सुखैरुह पशुभिरन्वैच्छन्तो यातयामा अनुपजीव-
नीया अभवन् ॥ २४ ॥

त्रिभिरन्विच्छति । त्रिहृद्ग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्विच्छति ते पञ्च-
सम्पदा भवन्ति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः
संब्वत्सरः संब्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावत्तद् भवति ॥ २५ ॥

ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति ।
अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्स मुञ्चं प्राविशत् तच्छात्
सु सुषिरस्तस्माद्देवान्तरतो * धूमरक्त इव सैषा योनि-
रनेर्यन् मुञ्चो ऽग्निरिमे पशवो न वै योनिर्गु-
र्भं हि नस्त्वहिंसायै योनेर्वै जायमानो जायते
योनेर्जायमानो जायाता ऽद्वृत्ति ॥ २६ ॥

त्रिवृतो भवन्ति त्रिवृद्वाग्निरप्रवाभिधानीकृता
भवन्ति सर्व्वतो वा ऽप्रवाभिधानी मुखं परिश्रिते
सर्व्वतो योनिर्गुर्भं परिश्रिते योनिरूप मेतत्
क्रियते ॥ २७ ॥

ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति । अश्वः प्रथमोऽथ रासभो-
 ऽथाज एवञ्छ्येतेऽनुपूर्वं यद्वा तदश्वः संचरित
 मासीदेष सोऽश्वाऽथ यत्तदरसदिवेष रासभोऽथ
 यः स कपाले रसो लिप्त आसीदेष * सोऽजी-
 ऽथ यत्तत्कपाल मासीदेषा सा मृद्या मेतदाहरि-
 ष्यन्तो भवन्त्येतेभ्यो वा ऽएष रूपेभ्योऽग्रेऽसृज्यत
 तेभ्य एवैन मेतज्जनयति ॥ २८ ॥

ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति । एतद्दे देवा अविभयु-
 र्थद्दे नो यज्ञं दक्षिणतो रुक्षांसि नाष्टा न हन्यु-
 रिति त एतं वृञ्च मपश्यन्नमु मेवादित्य मसी वा
 ऽआदित्य एषो ऽश्वस्त एतेन वृञ्जेण दक्षिणतो
 रुक्षांसि नाष्टा अपहत्याभयेऽनाष्टऽएतं यज्ञं मतन्वत
 तथैवेतद्यजमान एतेन वृञ्जेण दक्षिणतो रुक्षा-
 ंसि नाष्टा अपहत्याभये ऽनाष्टऽएतं यज्ञं
 तनुते ॥ २९ ॥

दक्षिणत आहवनीयो भवति । उत्तरत एषा-
 भिरुपशेते वृषा वा ऽआहवनीयो योषाभिर्दक्षिणतो

वै वृषा योषा सुपशेते ऽरत्निमात्रेऽरत्निमात्राच्च
वृषा योषा सुपशेते * ॥ ३० ॥

सा ज्वैर्गवी स्यात् । अग्निर्देवेभ्य उद्क्रामत्सु
ज्वैर्गुं प्राविशत् तस्मात् स सुषिरः स एतानि
व्यर्माण्यभितोऽकुर्वत् पृथ्व्याण्यनुप्रज्ञानाय यत्र-यत्र
निर्बदाह † तानि कल्माषाण्यभवन् ॥ ३१ ॥

सा कल्माषी स्यात् । सा ह्याग्नेयी यदि
कल्माषी न विन्देदप्यकल्माषी स्यात् सुषिरा तु
स्यात् सैवाग्नेयी सैषा योनिर्गनेर्गुदेगुरग्निरियं
मृक्न वै योनिर्गुर्भू हिनस्त्यद्विष्सायै योनेर्वै
जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता
ऽश्नुति ॥ ३२ ॥

प्रादेशमात्री स्यात् । प्रादेशमात्रुं हीद् मभि
व्वाग्वदत्यरत्निमात्री त्वेष भवति बाहुर्वा ऽचरत्नि-
र्बाहुनो वै व्वीर्यं क्रियते व्वीर्यसंस्मितैव तद्
भवति ॥ ३३ ॥

* 'सुपशेते'—इति ग, घ । 'सुपशेते'—इति ङ ।

† 'निर्बदाह'—इति न, ङ ।

अन्यतः श्णात् स्यात् । अन्यतरतो हीर्दं व्याचः
 श्नात् मुभयतः श्णात्वेव भवत्युभयतो हीर्दं व्याचः
 श्नात् यदेनया दैवं च व्यदति मानुषं चाथो यत्
 सत्यं चानृतं च तच्छादुभयतः श्णात् * ॥ ३४ ॥

यद्देवोभयतः श्णात् † । अतो वा ऽभभेर्ध्वीर्यं
 यतोऽस्यै श्णात् मुभयंत एवास्या मेतद् वीर्यं
 दधाति ॥ ३५ ॥

यद्देवोभयतः श्णात् । एतद्वाऽएनं देवा अनुवि-
 द्यो लोकेभ्योऽखनंस्तथैवैन मय मेतदनुविद्योभ्यो
 लोकेभ्यः खनति ॥ ३६ ॥

स यदिति खनति । तदेन मन्त्रास्त्रोक्तात् ‡
 खनत्यथ यदूर्ध्वीञ्चरति तदमुष्मास्त्रोक्तादथ § यदन्त-
 रेण सञ्चरति तदन्तरिक्षलोकात् सर्वेभ्य एवैन मेत-
 द्देभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३७ ॥

ता मादत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
 र्बाह्वुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां माददे गायत्रेण कुन्दसा-

* , † 'श्नात्'—इति ग , घ ।

‡ 'मन्त्रास्त्रोक्तात्'—इति घ ।

§ 'तदमुष्मास्त्रोक्तादथ'—इति घ ।

ङ्गिरस्वदिति सवितृप्रकृत एवैना मेतदेताभिर्देवता-
भिरादत्ते गायत्रेण कुन्दसाथो अस्यां गायत्रं कुन्दो
दधाति पृथिव्याः सधम्यादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्व-
दाभरेति पशुत्रो वै पुरीषं पृथिव्या उपस्थादग्निं
पशुव्य मग्निवदाभरेत्येतत् चैष्टमेन कुन्दसाङ्गिरस्व-
दिति तदेनां चैष्टमेन कुन्दसादत्तेऽथोऽस्यां चैष्टमं
कुन्दो दधाति ॥ ३८ ॥

अभिरसीति* । अभिर्ह्येषा तदेना † सत्येना-
दत्ते नार्यसीति वृत्रो वा अभिर्येषा नारी न
वै येषा कञ्चन हिनस्ति शमयत्येवैना मेतदहि-
साथे त्वया व्यय मग्निं शकम खनितुं सधस्य
ऽएतीदं वै सधस्यं त्वया व्यय मग्निं शकम खनितु
मन्त्रिभ्यः सधस्य ऽदृत्येतज्जागतेन कुन्दसाङ्गिरस्वदिति
तदेनां जागतेन कुन्दसादत्तेऽथो अस्यां जागतं कुन्दो
दधाति ॥ ३९ ॥

त्रिभिरादत्ते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* 'अभिरसीति'—इति क, ग, घ । 'अभिरसीति'—इति ख, ङ ।

† 'तदेना'—इति ग, घ ।

मात्रा तावतैवैना मेतदादत्ते त्रिभिरादायाथैनां
चतुर्थेनाभिमन्त्रयत ऽएतद्वा ऽएनां देवास्त्रिभिरादा-
याथास्यां चतुर्थेन व्वीर्यं मदधुस्तथैवैना मय मेतत्-
त्रिभिरादायाथास्यां चतुर्थेन व्वीर्यं दधाति ॥ ४० ॥

हस्त ऽआधाय सवितृति । हस्ते ह्यद्याहिता
भवति बिभ्रद्भि मिति बिभर्त्ति ह्येनाऽ हिरण्ययी
मिति हिरण्ययी ह्येषा या कन्दोमय्यग्नेर्ज्योति-
र्निचाय्येत्यग्नेर्ज्योतिर्दृष्टेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभर-
दिति पृथिव्यै ह्येनदध्याभरत्यानुष्टुभेन कन्दसाङ्गि-
रस्वदिति तदेना मानुष्टुभेन कन्दसादत्तेऽथो ऽअद्या
मानुष्टुभं कन्दो दधाति तान्येतान्येव कन्दाऽह्येषा-
भिरारम्भायैवेयं व्वैणवी क्रियते ॥ ४१ ॥

ताऽ हेके हिरण्ययीं कुर्वन्ति । हिरण्ययीति
वा ऽअभ्युक्तेति न तथा कुर्याद्यद्वा ऽएषा कन्दाऽ-
सि तेनैषा हिरण्य ममृतऽ हिरण्य ममृतानि
कन्दाऽसि ॥ ४२ ॥

तां चतुर्भिरादत्ते । चतुरक्षरा वै सर्वा व्वाग्
वागित्येक मक्षुर मक्षुर मिति अक्षरं तद्यत्तद्
वागित्येक मक्षुरं यैवैषानुष्टुबुत्तमा सा साथ यदक्षरं

मिति आक्षर मेतानि तानि पुर्व्वानि यजूंषि
सुर्व्वयेवैतद्वाचाग्निं खनति सुर्व्वया व्वाचा सुम्न-
रति तस्माच्चतुर्भिः ॥ ४३ ॥

यदेव चतुर्भिः । चतस्रो वै दिशश्चतसृषु
तद्दिक्षु व्वाचं दधाति तस्माच्चतसृषु दिक्षु व्वाग्
सदति छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टौ चतस्रो
दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशः सुर्व्वानि तद्दिक्षु व्वाचं
दधाति तस्मात् सुर्व्वानि दिक्षु व्वाग्दति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [३. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमि, त महं वन्दे त्रिद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अध्यायद्वयेन चीयमानान्नेरुत्पत्तिप्रकारः, चयनोपयुक्तपञ्च-
दककर्म, सृष्टिकासिकताद्युत्पत्तिः, पुरुषादिपञ्चपशुप्राजापत्य-
वायव्येष्वन्धतमेन प्रकारेणानुष्ठानप्रकारः, पञ्चचित्युत्पत्तिश्च
दर्शिताः; इतस्तृतीयादिभिरध्यायेः “युञ्जानः प्रथमं मन
इत्यादीनां चयनमन्वाषां विनियोगोऽभिधास्यते । तत्र प्रथमं
“युञ्जानः प्रथमं मित्यादिभिरष्टभिः • सावित्रहोमः कार्यः ।

तथाह कात्यायनः— “अष्टगृहीतं जुहोति सन्ततं मुहुर्हन् युञ्जान इति”—इति * । अष्टवारं सुवेण सुचि गृहीत माण्ड-
द्रव्यं ‘सन्ततम्’ अविच्छेदेन ‘उहुहन्’ जघं गृह्णन् “युञ्जानं प्रथमं मनः”—इत्यादिभिरष्टभिः सविष्टदेवत्वैर्मन्त्रैर्जुहुयात् † । “अष्टा-
गृहीता मष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति”—इति वक्ष्यति ‡ । एतेषां यजुष्टं यजुर्वेदे पाठात् ; अन्यथा पादबद्धानां यजुष्टानुपपत्तेः । अथवा यजुस्संहितापठिता मन्त्राः छत्रिन्यायेन यजुःशब्देनोक्ताः ; अत्रा-
ष्टमो मन्त्रो यजुः । तथा चापस्तम्बः— “यजुरष्टमाभिर्हृग्भिरेका माहुतिं जुहोति”—इति § ।

त मिमं सावित्रहोमं विधास्यन् सवित्रसम्बन्ध मादौ दर्श-
यति— “एतद्दे देवा अहुवन्निति । ‘चेतयमानानां’ चिति मिच्छतां देवानां मध्ये ‘सविता’ देवः ‘एतानि’ वक्ष्यमाणानि सावित्राणि कर्माणि ‘अपश्यत्’ । यस्मात् सविता एतानि दृष्टवान् अतः सावित्राणीत्युच्यन्ते । सवितुरिमानीत्यर्थे “तस्ये-
दम्”—इति ॥ अण् प्रत्ययः । सम्बन्धसामान्ये प्रत्ययविधानात् आत्मनोऽभ्यन्तरेऽपि देव इति कृत्वा दृष्टदृश्यसम्बन्धे कर्मणा मपि सविष्टदेवत्वेन “सास्य देवता”—इत्यर्थे ¶ विशेषे च विशेष-
प्रश्नयो भवतीत्यर्थः ॥

* का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

† “युञ्जानः प्रथमम् (१), युक्तेन मनसा (२), युक्ताय सविता (३), जुहते मनः (४), जुजे वाम् ब्रह्म (५), यस्य प्रयाण मन्वन् (६), देव सवितः (७), इमं नो देव सवितर् (८)”—इत्यष्टौ वा० सं० ११. १-८ ।

‡ तृतीयकण्ड्याम् (१३० पृ० १३ पं०) इत्यम् ।

§ आप० श्रौ० सू० १६. १. ४ ।

॥ पा० सू० ४. ३. १२० ।

† पा० सू० ४. २. २४ ।

आज्यस्याष्टग्रहणं विधातु माह— “स एता मष्टागृहीताः
मिति । “तां हुत्वेमा मिति । यतः ‘अष्टागृहीता माहुतिं
सविता अजुहोत्’, ‘अष्टधा विहिताम्’ अष्टप्रकारेण विहिताम्
‘अषाढां’ नामिष्टकाम् ‘अपश्यत्’ ॥ १ ॥

“ते यदब्रुवन्निति । अषाढाया इष्टकाले सुपपादयति—
“आहुतिर्वै यज्ञो यदिद्वापश्यदिति । ‘यत्’ यस्मात् एतं
सावित्राहुतिम् ‘इष्टा’ ‘अपश्यत्’, ‘तस्मादिष्टका’ अषाढेति,
आहुतिसदृशीष्टकेति ॥ २ ॥

तत् प्रशंसति— “तां वा एता मेकां सती मष्टागृहीताः
मिति । यस्मादेकाहुति मष्टाभिर्मन्त्रैरष्टगृहीतेनाज्यद्रव्येण हुत-
वान्, तस्मात् अषाढा वस्तुत एकापि अष्टधा विधीयत इति
तत्प्रमाणत्वं तस्योपचरित मित्याशयः ॥ ३ ॥

तस्या आहुतेरुर्ध्वं ग्रहणं विधत्ते— “ता मूर्द्धा मिति ।
(‘उदृग्ङ्ङन्’) उदुपसर्गस्यार्थः ऊर्ध्वं मित्यनेनोक्तः । “इमां
तदूर्द्धा मिति । ‘इमां’ भूमिम् ॥ ४ ॥

तस्याः सान्मत्येन इवनं विधत्ते— “तां सन्ततां जुहोतीति ।
‘सन्तताम्’ अविच्छिन्नधारा मित्यर्थः । सन्ततत्वं सोपपत्तिकं
प्रशंसति— “एतद्दे देवा अविभयुरिति । “अि भी भये” * लङि
“सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च”—इति णि भेर्जुस् । राज्ञेभ्यः सकाशात्
देवा भीतवन्तः । ‘यत्’ यथा ‘इष्ट’ यज्ञे ‘नाष्टा’ नाशकानि
‘रक्षांसि’ वार्ष्णेयपदम्, ‘नः’ अस्मान् देवान् ‘नान्वेष्युः’ न

* सु० प० २ धा० ।

† पा० सू० ३. ४. १०६ ।

सङ्गता भवेयुः । “इण् गती” * लिटि रूपम् , ‘इति’ द्विती ,
अस्मात् कारणात् ‘एनं’ सावितं ‘होमं’ ‘सन्ततम्’ अनवच्छिन्नम्
‘अपश्यत्’ ; अवकाशान्वेषिणां राक्षसाना मसङ्गमनाय ; अव-
काशे हि यन्नविघातकाः प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

अस्या आहुतेः सविष्टदेवत्वत्व मिदानी माह— “यद्देवैता
माहुति मिति । आग्नेये कर्मणि कुतः सवितुः प्रसङ्ग इत्यत
माह— “सवितैषोऽग्निरिति । “सू प्रेरणे”—इति †, अस्मात्तृचि
पदं सवितेति ।

“सवितारं प्रीणाति , तस्मात् सावित्वापीति । अनेना-
हुतेः सविष्टप्रीणनसाधनत्वात् तद्देवत्वत्व मिति , प्रत्ययसु पूर्वं
मेवोक्तः ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिकरणं प्रशंसति— “यद्देवैता माहुति
मिति । रेतोभूतं सिञ्चतीति । चयनकर्मणः प्रारम्भादित्यर्थः ॥ ७ ॥

आज्यहोमत्वादत्र केवलस्रुवेण होमकरणं व्युदसितु माह—
“स्रुवश्चात्र स्रुक् च प्रयुज्येत इति । स्त्रीलिङ्गत्वात् स्रुचो वाक्-
त्वम् , पुंलिङ्गत्वात् स्रुवस्य प्राणत्वम् । ताभ्यां वाक्प्राणाभ्याम्
‘अग्ने’ पूर्वं ‘देवाः’ इदं ‘कर्म’ अनुष्ठितवन्तः । अतोऽस्मिन्
स्रुक्स्रुवौ प्रयुज्येत ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेणैतयोः प्रयोगं प्रशंसितु मनुवदति— “यद्देव
स्रुवस्य स्रुक् चेति । स्रुक्स्रुवयोर्वाक्प्रजापतिरूपत्वं यदर्थं मुक्तम् ,
तद् दर्शयति— “अथ यास्ता आप इति । ‘याः आपः’ यानि
उदकानि प्रजापतिसृष्टानि ‘वाचो लोकात्’ वायूपालोकात्

* अष्टा० प० ३५ धा० ।

† तु० प० २८ धा० ।

सकाशात् 'आयन्' आगतानि , 'ताः' आप एवेदानीं ज्ञयमाना-
इतिरित्यर्थः । पूर्वं प्रजापतिर्वाचः सकाशात् अपः सृष्टवान्
इत्याम्नातम् , तथा प्रथमाध्याये— “सोऽपोऽसृजत वाच एव
सोकात्”—इति * ॥ ८ ॥

“तां सन्तता मिति । आहुतिसाधनान् मन्त्रान् प्रशंसति—
“अथ यः स प्रजापतिस्त्वया विद्ययेति । पूर्वं प्रजापतिरपः
सृष्ट्वा पुनरपि बहुल सुत्पत्तिं त्रयीमय्या विद्यया सह ता
आपः प्रविष्टवान् , अत इदानीं मपि आहुतिरूपतोक्ते मन्त्रा-
णाञ्च त्रयीरूपत्वात् तैर्हीमकरणं प्रजापतेर्बहुधोत्पत्तये विद्यया
सहोदकप्रवेशसमानमित्यर्थः । एतदपि पूर्वं माम्नातम्— “सो-
ऽकामयताभ्योऽङ्गोऽधि प्रजायेयेति , सोऽनया त्रय्या विद्यया
सहापः प्राविशदिति † ॥ १० ॥

मन्त्रानष्टौ प्रविभज्य स्तौति— “तद् यानि त्रीणि प्रथमा-
नीति । 'तत्' तत्र तेषु मन्त्रेषु 'यानि प्रथमानि त्रीणि'
यजूंषि । यजुर्वेदंपठितत्वात् यजूंषीत्युच्यन्ते ; अन्यथा पाद-
बहानां यजुष्टानुपपत्तेः , यजुरन्तगा ‡ वा मन्त्राच्छ्रित्वाद्येन यजुः-
शब्देनोक्ताः । तन्मन्त्रत्रयं पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकालकम् , चतुर्थी
मन्त्रस्त्रयीविद्यात्मकः । त्रयीत्वं छन्दोद्वारा प्रतिपादयति—
“जगती सा भवतीति । “युञ्जते मन उत युञ्जते धियः”—इति §
चतुर्थी मन्त्री जगतीच्छन्दस्तः,; जगत्याः सर्वच्छन्दोमयत्वात्

* इहेव काण्डे ४ ए० ३ पं० द्रष्टव्यम् ।

† इहेव पुरस्तात् ४ ए० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ 'यजुरन्तिमा'—इति च पाठः ।

§ वा० सं० ११. ४ ।

द्वय्याचं तत्त्वभवात्, चतुर्थस्यास्य त्रयीरूपत्वम् । इमानि त्रस्वारि यजूषि प्रागादिमहादिशः ; सङ्ख्यासाम्यात् । “इमे त्रै लोकाः”—इत्यादिना समानां मन्त्राणां प्रजापतिरूपत्वम्, एका-
स्यास्त्रयीविद्यारूपत्वञ्च प्रदर्शित मिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

अथ होम मनूय प्रथमा ऋचं विधत्ते— “स जुहोति युञ्जान इति * । प्रथमा ऋक्, अनुष्टुप् । अयं मर्थः— “सविता सर्वस्य स्वस्वकार्ये प्रेरकः सूर्यः, ‘प्रथमम्’ आदौ अग्निचयन-
विषये ‘मनः’ ज्ञानसाधनभूतं चित्तं ‘युञ्जानः’ कर्मविषयं ज्ञानमुत्पादयितुं मात्मना संयुक्तं कुर्वन् अनन्तरं ‘धियः’ बुद्धीः प्राणान् वा ‘तत्त्वाय’ । “तनु विस्तारे” †, ज्ञापत्ये “उदितो वा”
—इति ‡ इडभावपक्षे “अनिदिताम्०”—इति § न-लोपे, “जो यक्”—इति ॥ यक्प्रत्यये च कृते रूपम् । तनित्वा विस्तार्य, मनसा बुद्धिं प्राणं वा पर्यालोच्य । यत्र मनस्तत्र प्राणः इति हि व्याप्तिः । यद्वा, एकं वाक्यम् ; प्रथमं मनो ज्ञानसाधनं धियम् तत्कार्यं ज्ञानञ्च ‘तत्त्वाय’ तत्त्व-शब्दाच्चतुर्थी, तत्त्वं नामानित्वम् । तच्छब्देन प्रकृतत्वादग्निः परामृश्यते, तस्य भावस्तत्त्वम्, अग्निरूपावाप्तये । मनो ज्ञानञ्च नियुञ्जानः अग्नेः सस्वन्धि ज्योतिः पञ्चसु पशुषु प्रविष्टं तेजः ‘निचाय्य’ । “चायू

* “युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियम् ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अङ्गाभरत्”—इति वा० सं ११. १ ।

† तना० उ० १ धा० ।

‡ पा० सू० ७. २. ५६ ।

§ पा० सू० ६. ४. २४ ।

॥ पा० सू० ७. १. ४७ ।

पूजानिशामनयोः” * । निशामनं दर्शनम् । पृथिव्याः चिताया
अधि उपरि विशिष्टप्रदेशं प्रति ‘आभरत्’ । ततः पशुभ्यः
सकाशात् अग्निं तेज आहूतवान् । “हृषहोर्भस्वन्दसि”—इति †
हकारस्य भकारः ।

मन्त्रप्रतिपाद्य मन्त्रस्य व्याचष्टे— “प्रजापतिर्वै युञ्जान इति ।
अत्र सवितृपदेन धात्वर्थमात्रं मात्रित्वं प्रजापतिरुच्यत इति
विशेषः । अत्र “तत्त्वाय अग्निरूपायाप्तये अग्नये ज्योतिः पशुषु
हृष्टा”—इत्यादिकं सर्वं बुध्यते ॥ १२ , १३ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते— “युक्तेन मनसा वयं मित्तीति ॐ ।
इयं गायत्री । अयं मर्थः— ‘युक्तेन’ कर्मविषये एकाग्रेण मनसा ।
अन्यत्र व्यापके मगसि कर्म कर्तुं न शक्यते, अतः कर्मणि युक्ते-
नेत्युक्तम् । तादृशेन ‘मनसा’ सहिताः ‘सवितुः देवस्य’ ‘सवे’
अभ्यनुज्ञाने वर्त्तमानाः ‘वयम्’ अनुष्ठातारः ‘स्वर्गाय’ द्वितीयं
यत्-प्रत्ययः § स्वर्गद्विधाय स्वर्गसाधनाय कर्मणे, तदर्थम्, “क्रिया-
र्त्तौपपदस्य०”—इति ॥ चतुर्थी । ‘शक्त्या’ कर्मकरणसामर्थ्येन, तदर्थ-
द्रव्यसामर्थ्येन च प्रयत्नः कार्य इति वाक्यशेषः ¶ । नित्ये तावत्,
यथा शक्नुयात् तथा कुर्यादिति प्रकारवाचिना यथाशब्देन शक्ते-

* भा० उ० ८८० ।

† पा० ८. २. ३२ सू० १ वा० ।

‡ का० अ० सू० १६. २. ७ ।

§ पा० सू० ५. १. ५ ।

॥ पा० सू० २. ३. १६ ।

¶ “युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।

स्वर्गाय शक्त्या”—इति वा० सं० ११. २ ।

यथासम्भवोक्तिः ; काम्ये , यदा शक्नुयात् तदा कुर्यादिति पूर्वोक्तेः
सम्पूर्णता चोक्ता ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मन्व्य व्याचष्टे— “मन एवैतदिति । मनसो
युक्तत्वं व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति— “न ह्ययुक्तेनेति ॥ १४ ॥

तृतीयं मन्त्रं विधत्ते— “युक्ताय सविता देवानिति * । तादृ-
शान् ‘युक्ताय’ पूर्ववत् क्तो यक् , मनसा युक्ता स्थित इति
विशेषः । यद्वा, ‘देवान्’ प्राणान् ‘युक्ताय’ इत्येत मेकं वाक्य मिति
प्रदर्शितम् । ‘युयुजे’ इति लिट् प्रयुक्तः । ‘बृहत्’ महत् ‘ज्योतिः’
अग्न्यात्मकं सूर्यात्मकञ्च ‘करिष्यतः’ संस्करिष्यतः, आत्मत्वेन भाव-
यतः ‘तान्’ देवान् ‘सविता’ ‘प्रसुवाति’ अभ्यनुजानातु † । सुवतेः
पञ्चमे लकारे “लेटोऽडाटौ”—इत्याडागमः ‡ । अत एव ‘करवन्’
—इति पञ्चमो ल उदाहृतः § ॥ १५ ॥

चतुर्थीं विधत्ते— “युञ्जते मन इति ॥ । ५यं जगती ¶ ।
‘विप्राः’ मेधाविनो देवाः । ‘बृहतो विपश्चितः’ । “विप्”—इति
वाङ्-नाम ** । सकलशाखागता मन्त्रा एकत्र कर्मणि सञ्चिताः ।
‘विप्रस्य’ मेधाविनः प्रजापतेः अग्न्यात्मकस्य विस्त्रस्तं पुनः सम्भानार्थं

* का० श्रौ० सू० १६. १. ७ ।

† “युक्ताय सविता देवान् स्वर्यतो धिया दिवम् ।

बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान्”—इति

वा० सं० ११. ३ । . ‡ पा० सू० ३. ४. २४ ।

§ १३४ ए० ४ पं० मूले द्रष्टव्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

¶ “युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

नि होत्रा इधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिदुतिः”—

इति वा० सं० ११. ४ ।

** निघ० १. ११. ४१ ।

‘मनो युञ्जते’ कर्मार्थं निकायं कुर्वन्ति । ‘उत’ अपि च ‘धियः’ बुद्धीः प्राणान् वा ‘युञ्जते’ । ‘वयुनाविद्’ ‘वयुना’-इति प्रश्ना-
नाम * , इह ज्ञातव्ये कर्त्तव्ये ज्ञानवान् जानात् ‘एकः’ ‘इत्’ एव
चीयमानः अग्निः, ‘होत्राः’ समहोत्रकाणां प्रस्थितयाग्याः ‘विदधे’
चकार । तदिदं ‘सवितुः देवस्य’ ‘मही’ महती ‘परिष्टुतिः’ ।
स यत् प्रजापतिः समिधानाय देवाः कर्मणो मनः प्राणांश्च
युञ्जे , अतोऽग्निहोत्रं विदधे इति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “युञ्जते मन इत्यादि । अष्टोऽर्थः । “यद्वा
एष चीयत इति । यश्चीयते स एष ह्येतत्कर्माणि करोतीत्यर्थं
दृढयितु माह— “चिते ह्येतस्मिन्निति । ‘चिते’ अग्नौ होढ-
सैत्रावरुणादिक्त्रियाणां विधानात् तस्यैव कर्त्तृत्व मित्युप-
चरितम् ॥ १६ ॥

पञ्चमी मृचं विधत्ते—“युञ्जे वां ब्रह्म पूष्य मिति †” । त्रिष्टुप् ।
‘वाम्’-इति पठ्नीयजमानावुच्येते । युवाभ्या मर्शाय , ‘नमोभिः’
अग्नेः सहितं , ‘पूष्यं’ पुरातनं ‘ब्रह्म’ ब्रह्मणि ‘युजे’ युक्ता-
वान् सवितेति । अत्रान्नवाचिना नमः-पदेनाहुतिरभिधीयते ,
तयाहुत्या पठ्नीयजमानयोः बुद्धीः प्राणान् एतस्मै कर्मणे युञ्जे
इत्यर्थः । यद्वा, ‘युञ्जे’-इत्युत्तमैके रूपम् , अध्वर्युरह मिति ।
किमर्थम् ? तदाह— ‘सूरेः’ कर्मविदुषो यजमानस्य ‘श्लोकः’
कीर्त्तिः ‘व्येतु’ विविधं गच्छतु., उभयत्र देवमनुष्येषु प्रसृता
भवत्विति । ‘पथ्येव’ पथि-शब्दात् “धर्मपथ्यर्थन्वायात्.”-इति ‡

* निघ० ३. ११. १० ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

‡ पा० सू० ४. ४. २२ ।

यत् । पथो यज्ञमार्गात् अनपेता आहुतिः यथा उभयत्र प्रसारिणी भवति , एवं श्लोक इत्यर्थः । 'अमृतस्य' मरणधर्म-रहितस्य प्रजापतेः 'पुत्राः' 'विश्वे' देवाः 'मृगवन्तु', यजमान-श्लोक मित्यनुषङ्गः । 'ये' देवाः दिव्यानि धामानि सर्वलोक-स्थानि 'तस्युः' अधिष्ठितवन्तः , ते मृगवन्त्विति * ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मनूय व्याचष्टे— "युजे वां ब्रह्म पूर्वं नमो-भिरित्यादि । निगदसिद्ध मेतत् ॥ १७ ॥

षष्ठी सृच माह — "यस्य प्रयाण मिति † । इयं जगती ‡ । अय मर्थः — अन्ये देवाः 'यस्य देवस्य' द्योतनशीलस्य प्रजापतेः 'प्रयाणं' प्रथमगमनं कर्मानुष्ठानं मनुलक्ष्य 'ओजसा' वीर्येण 'महि-मानं' चयनात्मकं यज्ञं 'ययुः' अन्वगच्छन् । प्रजापत्यनुष्ठानानन्तरं सर्वे देवा अनुष्ठितवन्तः । 'यः' 'सविता' 'पार्थिवानि' पृथिव्या मवस्थितं वस्तुजातं 'विममे' । "माङ् माने" § । स्त्रीयैस्तेजोभिः सर्वं वस्तु व्यनक्ति । 'एतशः' सर्वत्र चरणशीलः । यद्वा, 'एतशः' —इत्यश्वनाम ॥ , मत्वर्थीयलोपः अश्ववान् । 'सविता' आदित्यो 'देवः' । 'रजांसि' पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकान् 'महित्वना' स्वमहिम्ना 'वि ममे' विभिमीते ॥

* "युजे वाम् ब्रह्म पूर्वं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरः,। ऋग्वन्तु विन्धे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि तस्युः"—इति वा० सं० ११. ५ ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

‡ यस्य प्रयाण मन्वन्य इत्ययुर्देवा देवस्य महिमान ओजसा । चः पार्थिवानि वि ममे स एतशो रजांसि देवः सविता महित्वना —इति वा० सं० ११. ६ ।

§ जु० आ० ६ धा० ।

॥ निघ० १. १४. १० ।

“प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्मत्यादि, मन्त्रव्याख्यानम् ॥ १८ ॥

सप्तमं मन्त्रं विधत्ते— “देव सवितः प्रसुव यज्ञ मिति * ।
वाजपेये व्याख्यातोऽयं मन्त्रः † ॥ १९ ॥

अष्टमं यजुर्विधत्ते— “इमं नो देव सवितर्यज्ञ मिति ‡ ।
प्रणयेतिपदस्वार्थं माह— ‘यज्ञियं कर्म’ ‘प्रणयति’ प्रकर्षेण
नयति । तदेवाह— ‘तत्’ सवित्रा प्रणीतं कर्म ‘अनार्त्तम्’ अनु-
पहतम्, ‘स्वस्ति’ क्षेमेण ‘उदृचं’ समाप्तिम् ‘अश्रुते’ । देवाव्य
मिति पदं व्याचष्टे— “यो देवानवदिति । देवानवति तर्पयतीति
देवावीः । “अवितृस्तृत्स्त्रिभ्य ईः”—इति § ई-प्रत्ययः । अस्य
यजुषः त्रयीविद्यात्व सुपपादयितु माह— “ऋचेति । अस्मिन्
यजुषि तावत् ‘ऋचा स्तोमं समर्हय’ । “गायत्रेण रथन्तरं
दृष्टु गायत्र वर्त्तनि स्वाहा”—इति पठ्यते ॥ । तत्र ऋचेतिपदेन
ऋग्वेदोऽभिधीयते, स्तोमा गायत्ररथन्तरदृष्टदादिभिः सामान्यु-
च्यन्ते, स्वाहेतिपदेन यजुर्वेदः । अत एवैष मन्त्रो वेदत्रया-
न्तत्वात् ‘त्रयी विद्या’ । अत्र त्रय्याः कः प्रसङ्ग इत्यत आह—
“यत्रैवादोऽमुतेति । ‘अदः’ स्थितिक्रियाविशेषणम्, ‘अमुत्र’—
इति विप्रकृष्टवचनः । यथा प्रागध्यायादौ सर्वसृष्टेः पुरा त्रयी
विद्या उत्पन्ना, एव मेतद् यजुरपि— “स आन्तस्तेपानो ब्रह्मैव

* का० औ० सू० १६. २. ७ ।

† ५ का० १ अ० २ ब्रा० १४ क० = ५ भा० १३ ए० १ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ का० औ० सू० १. ६. २. ७ । § उ० ३ पा० १५८ सू० ।

॥ “इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्य स्वस्तिविदं सन्नाजितं
अनजितं स्वर्जितम् । ऋचा स्तोमं समर्हय गायत्रेण रथन्तरं
दृष्टु गायत्रवर्त्तनि स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ८ । विहितस्याख्येव
मन्त्रस्यान्तिमो भाग एव द्रष्टव्यः ।

प्रथम मसृजत त्रयो मेव विद्याम्”—इति * । पूर्वं योऽग्निः सृष्टः, अथ यो गर्भेऽन्तरासीत्, 'सोऽग्निरसृज्यतेति । 'सः' सृष्टोऽग्निरेव, इदानीं चीयमानोऽग्निरित्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तानष्टौ मन्त्रान् सन्भूय प्रशंसितु मनुवदति— “तान्ये-
तान्यष्टौ सावित्राणीति । गायत्र्या अष्टौ अक्षराणि, अग्नेरपि
अष्टनामत्वात् अग्नेर्गायत्रत्वं प्रागुक्तम् † । अतोऽग्नेर्यावन्तोऽव-
यवाः, तैः तावन्त मेवाग्निम् एतया आहुत्या सिक्तवान्
भवतीत्यर्थः ।

अष्टममन्त्रान्ते यः स्वाहा-शब्दः पठितः ‡, तेन नवमेन सह
सङ्गां दिक्प्राणात्मना प्रशंसति— “तानि नव भवन्ति, स्वाहा-
कारो नवम इति ।

स्वाहा-शब्दप्रयोगानन्तर मग्नावाण्याहुतिर्हूयते, तथा सह
पूर्वसङ्गां विराट्प्राणात्मकाग्न्यात्मना स्तौति— “तानि दश
भवन्ति आहुतिर्दशमीति । अष्टौ मन्त्राः, स्वाहाकारो नवमः,
स्वाहाकारान्ते हूयमाना 'आहुतिः' 'दशमी' दशसङ्गापूर-
णीति ॥ २१ ॥

अत्र पूर्वं यत्र पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां कायप्रासनम्,
तस्मात् प्रदेशात् उखाषाटेष्टकाकरणार्थं सृत् आनितव्या ; “चतुर्णां
मषु कायप्रासनम्, ततो सृदिष्टकार्थापञ्च”—इति § च्याज्जातम् ।

* एतस्मिन्नेव भागस्य ३ पृ० १४ पं० इत्ययम् ।

† “यद्देवाद्यावस्मिन्प्राणि अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्री-
ऽग्निरिति”—इति ४३ पृ० ४ पं० ।

‡ १५४ पृ० '||' टीप्यन्यां प्रकाशितो मन्त्रो द्रष्टव्यः ।

§ का० श्रौ० सू० १६. १. १६, २० । इह च ७० पृ० २१ पङ्क्तिः ।

तत्र नेतव्यान् पशून् विधातु माख्यायिका माह—“एतस्या माहुत्यां हुताया मिति । पूर्वं अग्निदेवसकाशादुत्क्रान्तः, ‘ते देवाः’ परस्परम् ‘अनुवन्’, ‘पशुः अग्निः’ अतः ‘पशुभिः’ ‘इमं’ पशुरूप मग्निम् ‘अन्विच्छाम’ अन्विष्यामः । ‘सः’ अग्निः पशुः ‘स्त्राय’ स्वजातीयपशुरूपाय, तं दृष्ट्वा ‘आविः’ प्रत्यक्षो भविष्यतीति विचार्य, पशुभिरन्विष्टवन्तः । सोऽप्यग्निः प्रत्यक्षोऽभवत् । तस्मात् लोके पशुः सजातीयरूपं दृष्ट्वा प्रत्यक्षो भवतीत्यर्थं लोकप्रसिद्धोपपादयति— “गौर्वा गवे, अश्वो वाश्राय, पुरुषो वा पुरुषायिति ॥ २२ ॥

“तेऽनुवन् यद्यह सर्वैरन्वेषिष्याम इति । ‘यदि’ ‘सर्वैः’ पुरुषादिपञ्चपशुभिः पशुरूप मग्नि मन्वेष्टु मिच्छामः, तर्हि ते पशवः ‘यातयामाः’ गतसाराः, अतः ‘अनुपजीवनीयाः’ न भवन्ति ; ‘यदि’ ‘असर्वैः’ पशुभिः, तर्हि ‘असर्वम्’ असम्पूर्णं मग्नि मेव ‘अनुवेक्ष्यामः’ लाभार्थस्य विदेरूपम् * । ‘इति’ देवाः विचार्य ‘द्वाभ्यां’ प्रतिनिध्यर्थे कर्मप्रवचनीयः, “प्रतिः प्रतिनिधि प्रतिदाने च” † । ‘तस्मात्’-इति, ‘पशुभ्याम्’-इति च प्रश्नमी । गवाविपशुद्वयप्रतिनिधित्वेन एकं रासभं ‘प्रत्यपश्यन्’, यतः ‘एषः’ द्वयोः प्रतिनिधिः, ‘तस्मात्’ रासभः स्वरूपेण ‘एकः’ अपि ‘हिरेताः’ विलक्षणपशुद्वयजनकः । रासभादश्वतरस्य गर्दभस्य चोत्पत्तिर्दृश्यते । अतः अश्वजौ, गवाविप्रतिनिधित्वेन रासभ इति द्वयः पशव इत्युक्तम् भवति ॥ २३ ॥

* “विदुः लाभे”-इति तु० उ० १५२ धा० ।

† पा० सू० १. ४. ६२ ।

उत्तरत्र अनद्यापुरुष मीक्षतेऽग्निम्पुरीष्य मिति वक्ष्यति * ;
 अत्रानद्यापुरुषस्य कः प्रसङ्ग इति , तं दर्शयति— “अनद्या पुरुषं
 पुरुषादिति । × × × पुरुषपशोः प्रतिनिधि मनद्यापुरुष मप-
 श्यत् । अनद्यापुरुषस्य लक्षण माह— “एष ह वा अनद्या-
 पुरुषो यो न देवानवति, न पितॄन् , न मनुष्यानिति † । ‘अवति’
 प्रीणयति , देवपितृमनुष्याणा मनर्थक इत्यर्थः । अतः पुरुषपशोः
 प्रतिनिधिरनद्यापुरुषः , गवाविप्रतिनिधित्वेन रासभः , पूर्वावेवा-
 श्वाजौ । एवं ‘सर्वैः पशुभिः’ पशुरूप मग्नि मन्विष्टवन्त इति ।
 सर्वैरन्वेषणे असर्वाग्निलाभदोषो नास्तीत्याह— “नो यातयामा
 इति । सर्वैरन्वेषणे यातयामत्वादिदोषो नास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

उत्तरत्रानद्यापुरुषस्य तत्कर्मकेक्षणे विनियोगस्य वक्ष्यमाण-
 त्वात् तदितरैरश्वगर्दभाजैस्त्रिभिरन्नेरन्वेषणं दर्शयति— “त्रिभि-
 रन्विष्टतीति । पशुगतत्रित्वसङ्ख्यां प्रशंसति— “त्रिवृदग्निरिति ।
 अग्नेस्त्रिवृत्त्वं प्रागुक्तम्— “अष्टौ (रुद्रादीनि) अग्निरूपाणि ,
 कुमारो नवम इति ; सेवाग्नेस्त्रिवृत्ता”-इति ‡ । अत्र पशु-
 त्रित्वसङ्ख्याया विद्यमानत्वात् तावन्तं तावत्परिमाणं मग्निम् ,
 तावत्सङ्ख्याकैरश्वायवैरेवान्विष्टवान् भवतीति उक्तम् । अत्रानद्या-
 पुरुषाश्चरासभाजा एव चत्वारः पशवः , कथं तैरन्वेषणे सर्वै-
 रन्वेषणं कृतमित्याशङ्क्य , तेषां चतुर्णां निव पञ्चसम्पत्ति माह—
 “ते पञ्चसम्पदा भवन्तीति । रासभः खलु गवाविप्रतिनिधिरिति
 ती गवावी द्वौ , पुरुषादयस्त्रय इति पञ्चसम्पत्त्या पञ्च भवन्ती-

* उपरिष्ठात् (६. ३. ३. ४.) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सूत्रे च १६. २. १३ ।

‡ पुरस्तात् ४३ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

त्यर्थः । ता मीव पञ्चसङ्ख्या मग्न्यात्मना स्तीति— “पञ्चचितिको-
ऽग्निरिति ॥ २५ ॥

तेषां त्रयाणां पशूनां मौञ्जीबन्धनं विधत्ते— “ते मौञ्जी-
भिरभिधानीभिरिति । मुञ्जानाम स सुषिरस्तृणविशेषः, तेन
निर्मिताभिरभिधानीभीरशनाभिरभिहिता बद्धा भवन्ति । अभि-
पूर्वी दधातिबन्धने वर्तते । अभिधीयन्ते बध्यन्ते अभि-
धान्यो रशनाः । कारणे ख्युट् प्रत्ययः * । मुञ्जेनेव रशनाकरण
मास्थायिकामुखेनाह— “अग्निर्देवेभ्य इति । ‘तस्मात्’ अन्त-
रग्निप्रवेशात् ‘सः’ मुञ्जः ‘सुषिरः’ अन्तस्त्रिद्वान् । लक्ष-
णान्तर माह— “तस्माद्देवेति । ‘उ’, ‘एव’ इति पदद्वयम् ।
‘तस्मात्’ अग्निप्रवेशादेव कारणात् स मुञ्जः ‘अन्तरतः’ मध्ये
‘धूमरत्ताः’ धूमेन युक्तो रत्तावर्ण इव दृश्यते । अत एव
‘मुञ्जः अग्नेः योनिः’, ‘अग्निरिमे पशवः’ पशवश्चाग्निरिति
प्रागुक्तम् । तस्मात् पशुरूपस्य गर्भभूतस्याग्नेरहिंसाये अन्त-
रग्निरूपमुञ्जवेष्टनं युक्तम् । यथा लोके ‘योनिर्गर्भं न हि नस्ति’,
‘योनिः’ खलु सर्वः ‘जायमानः’ जनः ‘जायते’, एव मग्निश्च
‘योनिः’ ‘जायाते इति’ पशुनो मुञ्जरशनाभिधानम् । ‘जायाते’
—इति, “जनी प्रादुर्भावे” †, पञ्चमे लकारे, “लेटोऽडाटी”
—इति ‡ तिप्प्रत्ययस्याडांगमः, “वैतोऽन्यत्”—इति § प्रत्ययस्ये-
कारस्य ऐकारादेशश्च ॥ २६ ॥

* पा० ख० ३. ३. ११७ ।

† दि० आ० ४२ घा० ।

‡ पा० सू० ३. ४. ६४ ।

§ पा० ख० ३. ४. ६६ ।

रशनात्रिहृत्स्व' विधत्ते— “त्रिहृतो भवन्तीति । त्रिगुणिता इत्यर्थः । “अश्वाभिधानीकृता इति । अश्वाभिधानीवत् कृताः यथाश्वाभिधानी कविका मुखं सर्वतो वेष्टयति, एव मेता-स्तिस्त्रः कार्यो इत्यर्थः । अत्र कात्यायनः— “आहवनीयं दक्षिणेन त्रिहृत्स्वमुक्त्वाङ्गीवद्वास्तिष्ठन्ति प्राञ्चोऽश्वगर्दभाजाः पूर्वापरा रासभो मध्येऽश्वपूर्वाः”—इति * । अस्यार्थः— दक्षिणाश्व्यादृ “एनबन्धतरस्या मदूरे पञ्चम्याः”—इति † एनप् प्रत्ययः । “एनपा द्वितीया”—इति ‡ ‘दक्षिणेन’ शब्दप्रयोगे आहवनीयस्य द्वितीया विभक्तिः । आहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे त्रिहृत्स्वमुक्त्वरशनाकृताः अश्वगर्दभाजाः पशवः अश्वपूर्वाः पद्भ्यां पूरापराः सन्तः प्राञ्चः प्राञ्चुखाः तिष्ठन्तीति ॥ ३७ ॥

तदिदं विधत्ते— “ते प्राञ्चस्तिष्ठन्तीत्यादिना । अश्वादीनां यदानुपूर्व्यम्, ‘अश्वः प्रथमः’, मध्ये ‘रासभः’, अन्ते ‘पजः’ इति । पूर्वोक्तं सृष्टिक्रमं प्रमाणयति— “यद्दे तदशु संचरित मासीदित्यादिना । एवं हि तत्र प्रथमाध्याये समाज्जातम्— “अथ यदशु संचरित मासीत्, सोऽशुरभवत् ; अशुर्ह वै त मश्व इत्याचक्षते परोक्षम्, परोक्षकामा हि देवाः । अथ यद-रसदिव, स रासभोऽभवत् । अथ यः कपाले रसो स्मित आसीत्, ‘सोऽजोऽभवत् । अथ यत् कपाल मासीत्, सा पृथिव्यभवत्”—इति § । तत्र यत् कपाल मासीत्, सा पृथिवी सृष्ट्यर्धे-

* का० श्रौ० सू० १६. २. ४ ।

† पा० सू० ५. ३. ३५ ।

‡ पा० सू० २. ३. ३१ ।

§ पुरस्तादिहैव (पृ० ५ पं० ३) इत्यत्रम् ।

नोक्ता 'एतत्' इदानीम् 'याम्' सृत्तिकाम् 'आहरिष्यन्तो भवन्ति'
इति । अध्वर्यवो सृत्तिकाहरणेन किं करिष्यन्तीति, तत्राह—
“एतेभ्यो वा एष रूपेभ्य इति । 'रूपेभ्यः' अश्वगर्दभाजेभ्यः 'अये'
पुरा 'एषः' अग्निः 'असृज्यत', 'एतत्' इदानी मपि 'तेभ्यः' पुरा
'एनम्' अग्निं 'जनयति' । सृत्तिकाहरणेन तम् अये सृष्ट मेवानिं
जनितवन्तो भवन्तीत्यृत्विज इत्यर्थः । अश्वान्दिभ्यः पूर्वं मग्नि-
सृष्टिरेव मान्नायते— “अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्, सोऽग्निरसृ-
ज्यत । स यदस्य सर्वस्याग्र मसृज्यत, तन्नादग्निर्ह वै त मग्नि-
रित्याचक्षते परोक्षम्”—इति * ॥ २८ ॥

तेषां पशूना माहवनीयस्य दक्षिणतोऽवस्थानं विधत्ते— “ते
दक्षिणतस्तिष्ठन्तीति । दक्षिणदेशेऽवस्थानं प्रशंसितु माह—
“एतद्दे देवा अविभयुरिति । 'एतद्' सप्तम्या लुक् †, एत-
स्मिन्नवकाशे 'देवाः' भीतवन्तः । 'यत्' यस्मात् 'नः' अस्मदीयं
'दक्षिणतः' प्रदेशे 'नाष्टा' नाशकानि 'रक्षांसि' 'न हन्युः' न
वाधेरन् 'इति' । अथवा 'यत्' यथा 'न हन्युरिति' हननाभावं
देवाः चिन्तितवन्त इत्यर्थः । 'ते एते' देवाः 'यज्ञ' वज्ररूपम्
'अमु मादित्यम् अपश्यत्' । अत्रादित्यस्य कः प्रगङ्ग इत्यत आह—
“असौ वा आदित्य एषोऽश्व इति । योऽय मश्वोऽत्र त्रिह-
न्मुञ्जर्यानाबद्धः, स हि आदित्यः । तथाच तैत्तिरीयकम्—
“अमु मादित्य मश्वं श्वेतं भूतं दक्षिणा मनयन्”—इति । तत-
स्तेन वज्ररूपादित्यात्मना अश्वेन सर्वाणि यज्ञविघातीनि रक्षांसि
अपहत्य भयरहिते नाशकरहिते स्थाने 'एतम्' अग्न्याख्यं यज्ञं

* पुरस्तादिहैव (पृ० ४ पं० १४) द्रष्टव्यम् ।

† पा० सू० ७. १. ३६ द्रष्टव्यम् ।

कृतवन्तः पूर्वदेवाः । तथैव 'एतत्' इदानीं यजमानः 'दक्षिणतः' स्थितेन अग्नेन 'यज्ञं' निर्वाध मनुतिष्ठतीति । अत्र कात्यायनः—
 "उत्तरत आहवनीयस्वारत्निमात्र उभयतस्तीक्ष्णा वैणवी सुषि-
 राग्निः कल्माषभावेऽकल्माषी प्रादेशमात्रपरत्निमात्री वा"—
 इति * । पूर्वीत्ताहवनीयस्य अरत्निमात्रे उत्तरतः प्रादेशमात्री
 अरत्निमात्री वा उभयतः पार्श्वयोस्तीक्ष्णाया कल्माषलक्षणा-
 वेणुनिर्मिता अन्तः-सुषिरा, अग्निखननसाधनस्थानीयकल्माष-
 क्षणितत्वासम्भवे 'अकल्माषी' कल्माषलक्षणपरहिता सुषिरा
 कार्येति तस्यार्थः ॥ २८ ॥

तदिदं सार्धवादं विधत्ते— "दक्षिणत आहवनीयो भव-
 तीत्यादिना । "ता मादत्ते"—इत्यतः † प्राक्तनेन वाक्यसन्दर्भेण
 'एषा' वक्ष्यमाणा 'अग्निः' 'उपश्रिते' तिष्ठते । आहवनीयाभ्योः
 पुंस्त्रीलिङ्गसाम्यात् स्त्रीपुंसान्मना प्रशंसति— "हृषा वा आह-
 वनीय इति । 'हृषां' पुरुषः, 'योषां' स्त्रियम्, 'दक्षिणतः'
 स्त्रियाः दक्षिणप्रदेशे 'उपश्रिते' । आहवनीयाभ्योर्मध्यप्रदेशस्य
 व्यवधानस्वरूपता माह— "अरत्निमात्र इति । एतदपि स्त्रीपुंसयो
 र्योजयति— "अरत्निमात्रादिति । स्त्रीपुंसयोर्मध्ये श्वासादि-
 सञ्चारात्, सम्बाधपरिहाराय च अरत्निमात्रोऽवकाशो युक्त
 इत्यर्थः ॥ ३० ॥

"सा वैणवीति । वेणुनैव कार्येति । अत्रेतिहास माह—
 "अग्निर्देवेभ्य इति । यतो वेणुं प्रविष्टवान् अतः 'सुषिरः' ।
 प्रविष्टः 'सः' अग्निः 'अमनुप्रज्ञानाय' यथान्ये मां न जानीशुः,

* का० श्रौ० सू० १६. १. ५ ।

† एतस्मिन्नेव आहवने इह कक्षारग्नि (१४१८० १५५०) इत्यम् ।

तथा स्वाष्ट्यादनाय यानि 'वर्माणि' पार्श्वयोरकरोत्, तानि 'पर्वाणि' सन्धयः वेणोः प्रवेशकाले 'यत्र-यत्र' प्रदेशे अग्निः 'ददाह', 'तानि' 'कल्माषाणि' कृष्णविन्दुचिह्नानि 'अभवन्' ॥ ३१ ॥

“सा कल्माषीत्यादि । अतः 'सा' अग्निः 'कल्माषी' कल्माष-कलितवेणुमयी कर्त्तव्या । अतः कल्माषो वेणुरान्नेयः । “यदि कल्माषीति । कल्माषासम्भवे अन्यरूपो वेणुः कार्य इत्यर्थत उक्तः । तत्र कल्माषाकल्माषयोः सुषिरत्वं तु सर्वथा सम्पाद्य मित्याह— “सुषिरा तु स्यादिति । यस्मात् सुषिरो वेणुरग्नेयीनिः “सैषा योनिरग्नेर्यद् वेणुः”—इति वेणोरग्निरूपत्वं प्रागुक्तम् * , अतोऽग्निरूपमृत्तिकाखनने अग्नियोनिरूपाभिकरणम् स्याद् 'योनिः' सकाशादेव अग्निः 'जायातै इति' एव मर्थं मित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अग्नेः प्रादेशप्रमाणत्व मरत्निप्रमाणत्वञ्च कल्पितम्, तत्रारत्निमात्रत्व मभिमत मिति दर्शयितुं प्रादेशमात्रपक्ष मनुवदति— “प्रादेशमात्रीति । 'हि' यस्मात् इदानीं वागिन्द्रियम् प्रादेश-प्रमाण मभिलक्ष्यते; प्रथमं ताल्लोष्ठपुटव्यापारेण प्रादेशपर्यन्तं वाच मुञ्चार्थं ततो देशसंयोगविभागाभ्यां परश्चोत्रं गृह्णाति । अथवा, वाक्पदेन जिह्वीच्यते; सा हि प्रादेशमात्री सती वाक् वदति । यद्वा, वाक्पदेन प्राणवायुर्लक्ष्यते; स हि नासापुटान्निस्सरत् प्रादेशपर्यन्तं गच्छतीत्यागमसिद्धम् । स्वाभिमतं पक्ष माह— “अरत्निमात्री त्वेवेति । 'तु'-शब्दः पूर्वपक्षव्याहृत्यर्थः । बाह्यैकदेशत्वादरत्नेः समुदायभूतो बाहुरेकदेशेनापि व्यवह्रियते, तत्प्रमाणकरणे अत्रिरपि बाहुकृतवीर्यसन्मितैव भवति । अन्यञ्च

* अत्रैव कल्मा मनुपदम् (१४० पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

अग्नेरेकतस्तीक्ष्णत्वं सुभयतस्तीक्ष्णत्वञ्चीकृतम् । यदाहापस्तम्बः—

“उभयतःक्ष्णूं मन्यतरःक्ष्णूं वा”—इति * ॥ ३३ ॥

तत्र अग्रमूलयोश्च उभयत्र तीक्ष्णत्वं सिद्धान्तयितुं पूर्वपक्ष मनु-
वदति— “अन्यतःक्ष्णुत् स्यादिति । “क्ष्णु तेजने” †, तेजनं
नाम निश्चितत्वम् । “अन्यतरतो ह्रीदं वाच इति । वाचो
निश्चितत्व मन्यतरतो वचनापेक्षया । वाक्पदेन जिह्वीच्यते,
तस्यासु एकत एव तीक्ष्णम् ; अथात्रि वचनव्यापार इति । “उभ-
यतः क्ष्णुस्त्वेवेति । ‘तु’-शब्दः पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थः । निश्चित-
याश्चिद्वया कार्येत्यर्थः । ‘यद्’ यस्मात् ‘एनया’ वाचा जिह्वया
‘दैवं’ देवसम्बन्धि वाक्यं संस्कृतम्, ‘मानुषं च’ मनुष्यसम्बन्धि
भाषामयश्च वाक्यं ‘वदति’ ; अथवा एकयैव वाचा ‘सत्यम्’,
‘अनृतं’ मिथ्या च वदति, अत उभयतःक्ष्णुस्त्वम् ॥ ३४ ॥

उभयतःक्ष्णुस्त्व’ प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— “यद्दे-
वोभयःक्ष्णुदिति । ‘अस्यै’ षष्ठार्थे चतुर्थी । ‘यतः’ यस्मिन्
प्रदेशे ‘क्ष्णुस्त्व’ निश्चितत्वम्, तस्मादेव प्रदेशात् ‘अग्नेः
वीर्यम्’, ‘अतः’ उभयतस्तीक्ष्णकरणेन वीर्यं नैव निहितवान्
भवति ॥ ३५ ॥

“यद्देवोभयत इति । ‘एतत्’ एतया अत्रया निश्चिता-
ग्रया ‘एनम्’ मृद्रूप मग्निम् ‘अनुविद्य’ ज्ञात्वा ‘एभ्यो लोकेभ्यः’
सकाशात् ‘अखनन्’ अवदारितवन्तः । ‘तथैव’, ‘अयं’ यथा
‘एतया’ अत्रया लोकत्रयसकाशात् ‘खनति’ मृदात्मक मग्नि
मित्यर्थः ॥ ३६ ॥

* आप० श्रौ० सू० १६. १. ७ ।

† अदा० प० ३६ धा० ।

कथं यजमानेनैकया अत्रा लोकात्रयादग्नेः खनन मित्या-
शङ्क्य तदुपपादयति— “स यदिति खनतीति । ‘इति’-शब्दी-
ऽभिनेयप्रदर्शने, सृष्टः खननव्यापार मभिनयेन दर्शयतीत्यर्थः ।
अग्नेः खननव्यापारे तावत् प्रथम मवक्षेपणं सुक्षेपणम् मध्ये
सञ्चारक्रिया चेति व्यापारत्रय मस्ति, तस्मादग्नेर्व्यापारत्रयेण
पृथिव्यादिलोकात्रयादग्नेः खनन मिति तात्पर्यार्थः ॥ ३७ ॥

अग्नेरादानं विधत्ते— “ता मादत्त इति । उत्तरत्र “त्रिभि-
रादत्ते”—इति * आदाने त्रित्वसङ्ख्याविशिष्टानां मन्त्राणां विधा-
नम्, अग्निं त्रिभिसंस्तैराददौतेत्यर्थः । तत्र प्रथममन्त्रं विधत्ते—
“देवस्य त्वा सवितुरिति † । मन्त्रस्थाय मर्थः— देवेन सवित्रा
अनुज्ञात एवाह मध्वर्युः ‘अश्विनोः वाहुभ्यां’, ‘पूषो हस्ता-
भ्याम्’, ‘अङ्गिरस्वत्’ अङ्गिराः अग्निः स इव ; अङ्गिरःपदात्
उत्तरस्य वतुनः सञ्ज्ञाविधानात् पदसञ्ज्ञानिवन्धनं क्वं न
भवति, अग्निवत् । ‘गायत्रेण छन्दसा’ अग्निं ‘त्वाम् आददे’ ‡ ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं माह— “सवितृप्रसूत एवैना मित्यादि ॥

द्वितीयं विधत्ते— “पृथिव्या इति § । अग्निः त्वम् ‘पृथिव्याः’
‘सधस्यात्’ उपस्थात् सहस्थानात् । पुरीथमिति, पुरीषपदेन
पशवोऽभिधीयन्ते ; पशुहितम् । “तस्मै हितम्”—इति ॥ यत्

* इहेवानुपदम् (१४२ ए० १६ प०—४० क०) ग्रंथम् ।

† कां० औ० सू० १६. २. ८ क ।

‡ “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्या
माददे । गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत्”—इति वा० सं० ११. ६ क ।

§ “पृथिव्याः सधस्यादग्निं पुरीथ मङ्गिरस्वदाभर ।

त्रैभेण छन्दसाङ्गिरस्वत्”—इति वा० सं० ११. ६ ख ।

॥ पा० सू० ५. १. ५ ।

प्रत्ययः । अग्निम्, 'अङ्गिरस्वत्' 'आभर' । "हृषदोभः"—इति
हकारस्य भकारः * । किञ्च, 'जैष्टुमेन छन्दसा' अग्निवदाभरेति †

मन्त्रं व्याचष्टे— "पशवो वै पुरीष मिति ॥ ३८ ॥

तृतीयं विधत्ते— "अभिरसीति ‡ । 'अभिः' वज्रः 'असि' ;
हृगनसाधनत्वादुभयोः ; अभिनामासि । 'नारी' स्त्री च 'असि' ;
स्त्रीत्वारोपस्तस्यास्तत्कर्तृकहिंसोपशमनार्थः । किञ्च, त्वया अभ्रगा
'वयम्' 'सधस्ये' पृथिव्याम्, अस्मिन् सहस्र्याने 'अग्निम्' मृदूपं
'खनितुं' 'शक्वेम' शक्ता भूयाः स्म । "शक्तुं शक्ती" §, आशी-
लिङ्गि रूपम् ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "अस्मिद्धोषेति । अभिरसीत्यनेन 'सत्येन'
स ह खनकः 'एनां' गृहीतवान् भवति । "नार्यसीति । अस्य
तात्पर्यं माह— "वज्रो वा अभिरिति । यथा घोषा स्त्री न
कश्चन पुरुषं हिनस्ति, एव मन्त्रेः स्त्रीत्वेन सा न कस्यापि हन्ती-
त्यर्थः सिद्धो भवति । सधस्यपदस्य विवरणम्— "इदं वै सधस्य
मिति ॥ ३९ ॥

अभ्रगादाने विनियुक्तानां मन्त्राणां त्रित्वसङ्ख्यां प्रशंसितुं
मनुवदति— "त्रिभिरादत्ते त्रिवृदग्निरिति । त्रिभिरादत्ताया
अस्त्रेश्चतुर्थेन मन्त्रेणाभिमन्त्रणं विधत्ते— "त्रिभिरादाद्याथैनां
चतुर्थेनाभिमन्त्रयत इति § । 'अथ'-शब्दो व्यवधानाभावं सूच-

* पा० द. २. ३२ सू० १ पा० ।

† "अभिरसि नार्यसि त्वया वय मग्निं शक्वेम खनितुं सधस्य आ ।
जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत्"—इति वा० सं० ११. १० ।

‡ स्वा० प० १४ धा० ।

§ का० श्रौ० सू० १६. २. ८ ख द्रव्यम् ।

यति । इदं मेवोत्तरत्र “चतुर्भिरादत्ते”—इत्यस्य * वाक्यस्य वीजम् । आदानसमये एवाभिमन्त्रणात् चत्वारोऽप्यादाने विनियुक्ता इति पक्षस्य वीजं मस्ति ; खननादिवत् स्पष्टव्यापाराभावात्, अश्लाघ्यभिमन्त्रणवत् पृथगवस्थिताया अभ्नेरभिमन्त्रणत्वाच्च । अत एव त्रिभिरादाय चतुर्थेनैतत्पूर्वमन्त्रसङ्ग्रानुवादपुरस्सरं चतुर्थत्वोक्तिरभिमन्त्रणमन्त्रस्येति तात्पर्यम् । अभिमन्त्रणं नाम वीर्याधानं मिति प्रशंसति— “अथास्यां चतुर्थेन वीर्यं मदधुरिति ॥ ४० ॥

मन्त्रं विधत्ते— “इस्त आधाय सवितेति । ‘सविता’ देवः ‘इस्ते’ ‘आधाय’ अवस्थाप्य ‘हिरण्ययीं’ हितरमणीयाम् ; अथवा हिरण्यपदेन, अमृतं कन्दञ्चोच्यते, अमृतमयीम् ; प्रागुक्तगायत्रचैष्टुभजागतानुष्टुभच्छन्दोरूपां वा ‘एनाम्’ अग्निं ‘विभ्रत्’ सर्वदा अधारयन्, ‘अग्नेर्ज्योतिः’ निचाय्य दृष्ट्वा ‘पृथिव्या अधि’ ततः सकाशात् ‘आभरत्’ आहूतवान् । ‘आनुष्टुभेन कन्दसा’ अग्निवदाहूतवानिति † ।

मन्त्रं व्याचष्टे— “इस्ते ह्यस्याहितेति । ‘हिरण्ययी’-पदव्याख्याने “हिरण्यमयी श्लेषा या कन्दोमयीत्युक्तम् । तदुपपादयति— “तान्येतान्येवेति । ‘आरन्ध्राय’ आलम्बनाय ॥ ४१ ॥

अत्र केचिन्मन्त्रगतहिरण्ययीपदबलेन अग्निं मपि हिरण्यनिर्मितां मिच्छन्तीति तत्पक्षं मनुवदति— “तां हैके हिर-

* इहैवानुपदं (१४३ पृ० १७ पं०—४५ क०) द्रष्टव्यम् ।

† “इस्त आधाय सविता विभ्रदग्निं हिरण्ययीम् ।

अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ।

आनुष्टुभेन कन्दसाङ्गिरस्वत्”—इति वा० सं० ११. ११ ।

प्रमयीं कुर्वन्तीति । अतएव कात्यायनः— “हिरण्ययी मेके”—
इति * पक्षान्तरं सूत्रितवान् । “अभ्युक्तेति । “हस्त आधाय
त्रविता विभ्रदग्निं हिरण्ययीम्”—इति मन्त्रे समाप्ते इत्यर्थः ॥

तद् दूषयति— “न तथा कुर्यादिति । अत्र पूर्वोक्त मेव
इन्दोमयत्व मिहोपदिशति— “यद्वा एषा क्त्वांसीति ॥ ४२ ॥

आदानाभिमन्त्रणविनियुक्तानां मन्त्राणां सङ्घां प्रशंसितु
माह— “तां चतुर्भिरादत्त इति । ‘चतुर्भिः’ अभिमन्त्रणमन्त्र-
सहितैः पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः ‘ताम्’ अभिम् ‘आदत्ते’ । आदाने
मन्त्रचतुष्कप्रकार उपपादितः । अत एव मीमांसायां द्वादशाह-
यागे इदं मेव विषयवाक्यं सुदाहृतम् । तदर्थः स गृहीत-
स्तत्त्वविद्भिराचार्यैः—

“चतुर्भिरभि मित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः पूर्ववन्मैवं समूहे करणत्वतः ॥”—इति † ॥

यतश्चतुर्भिरादत्ते, ‘सर्वा वाक्’ ‘चतुरक्षरा’ अक्षरचतुष्टय-
वती । कथं वाचश्चतुरक्षरत्वम् ? तदाह— “वागित्येक मिति ।
अत्र एकाक्षरवाग्रूपत्वेन त्र्यक्षरात्मकेन च स्तूयमानान् मन्त्रान्
विभज्य दर्शयति— “यैवैषानुष्टुप्त्तमेति । प्रथमेन ‘सा’—इति-
पदेन वागुच्यते ; द्वितीयेन अभिमन्त्रणे विनियुक्ता चतुर्थी ऋक्
अनुष्टुप् ‘त्र्यक्षरं’ पदम् । ‘अक्षर मिति’ यदुक्तम्, ‘तानि’
आदाने विनियुक्तानि “देवस्य त्वा”—इत्यादीनि, ‘यजूषि’ ।
‘तस्मात्’ ‘चतुर्भिः’ अभ्युक्तानां नाम, ‘सर्वया वाचा’ खननं ।
मेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

† मी० जै० न्या० १२ अ० ३ पा० (३० सू०) १४ अधिकरणं द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रगतचतुष्टयसङ्करां चतुर्दिगात्मना च स्तौति— “यद्देव
चतुर्भिश्चतस्त्री वै दिश इति । अत्र मन्त्रगत-गायत्र-चैष्टुभ-जागता-
नुष्टुभैः छन्दोभिः सह पूर्वां चतुःसङ्करां महादिगवान्तर-
दिगात्मना स्तौति— “छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादत्ते तदष्टा-
विति * ॥ ४४ ॥ ३ [३. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

हस्त ऽएषाभिर्भवत्यथ पशुनभिमन्त्रयते । एतद्वा
ऽएषु देवा अन्वेषिष्यन्तः पुरस्ताद्दीर्यं मदधुस्तथै-
वैष्वय मेतदन्वेषिष्यन् पुरस्ताद्दीर्यं दध्नाति ॥ १ ॥

सोऽश्व मभिमन्त्रयते । प्रतूर्त्तं व्वाजिन्नाद्र-
वेति यद्दे चिप्रं तत्तूर्त्तं मय यत् क्षिप्रात् क्षेपीय-

* गायत्रम्, चैष्टुभम्, जागतम्, आनुष्टुभम्, इति चत्वारि
छन्दांसि; देवस्य त्वा पृथिव्याः, अभिरसि, हस्त आघाव (वा० सं०
११. ६ क, ६ ख, १०, ११.) इति चत्वारि यजुर्वेदीयां सङ्कलनया
अष्टाविति सिद्धम् ॥

स्तत् प्रतूर्त्तं व्वरिष्ठा मनु संव्वत मितीयं वै व्वरिष्ठा
 संव्वदिमा मनु संव्वत मित्येतद्विवि ते जन्म परम्
 मन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्या मधि योनिरिदिति
 तदेन मेता देवताः करोत्यग्निं व्वायु मादित्यं
 तदग्ने व्वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभम् । युञ्जाथाः रासभं युव मित्य-
 ध्वर्युं चैतद्युजमानं चाहास्मिन्यामे व्वृषणवस्व ऽद्व-
 त्यस्मिन् कर्मणि व्वृषणवसू ऽद्वत्येतदग्निं भरन्त
 मन्त्रायु मित्यग्निं भरन्त मन्त्रत्प्रेषित मित्येतत्तद्रा-
 सभे व्वीर्यं दधाति † ॥ ३ ॥

अथाजम् ‡ । योगे-योगे तवस्तरं व्वाजे-व्वाजे
 हवामह ऽद्वत्यन्नं वै व्वाजः कर्मणि-कर्मणि तव-
 स्तर मन्त्रेऽन्ने हवामह ऽद्वत्येतत् सुखाय इन्द्र मूत-
 य ऽद्वतीन्द्रियवन्त मूतय ऽद्वत्येतत्तदजे व्वीर्यं
 दधाति § ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्धावानग्नि-

* , † , § 'दधाति'—इति क , ङ ।

‡ 'अथाजम्'—इति ग , घ ।

यीषत्यन्न मात्रा तावतैवैष्वेतदीर्यं दधाति * ॥ ५ ॥

अथैनान् प्राच उत्क्रमयति । तदेन मेतैः
पशुभिरन्विच्छति नोपस्पृशत्यग्निरेष यत् पशवो
नेन्माय मग्निर्हिनसदिति ॥ ६ ॥

सोऽश्व मुत्क्रमयति । प्रतूर्ध्वन्नेद्यवक्रामन्न-
शक्तीरिति पाप्मा वा ऽअशस्तिस्त्वरमाण एद्य-
वक्रामन् पाप्मान मित्येतद्द्रुद्य गाथपत्यं मयो-
भूरेहीति रौद्रा वै पशवो या ते देवता तस्यै गाथ-
पथं मयोभूरेहीत्येतत्तदेन मश्वेनान्विच्छति † ॥ ७ ॥

अथ रासभम् । उर्ध्वन्तरिहं व्वीहि स्वस्ति-
नव्यूतिरभयानि क्वावन्निति यथैव यजुस्तथा बभुः
पूष्णा सयुजा सहैतीयं वै पूषानया सयुजा सहै-
त्येतत्तदेन ‡ रासभेनान्विच्छति † ॥ ८ ॥

अथाजम् । पृथिव्याः सधुस्थादग्निं पुरीष्य
मङ्गिरस्वदाभरेति पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्नि-
वदाभरेत्येतत्तदेन मजेनान्विच्छति § ॥ ९ ॥

* 'दधाति'—इति क, ङ ।

†, ‡, § 'नान्विच्छति'—इति क, ख ।

त्रिभिरुन्विच्छति । त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुन्विच्छति त्रिभिः
 पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् षड्रुतवः संब्वत्सुरः
 संब्वत्सुरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद-
 भवति ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

पूर्व माहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे त्रिवृद्ग्नुरशनावघ्नाः प्राप्नुव्या-
 येऽश्वगर्हभाजास्तिष्ठन्ति, तेषा मिदानीं यथाक्रम मभिमन्त्रणं
 समन्त्रकं विधित्पुरादावभिमन्त्रणं वीर्यात्मना प्रशंसति— “इस्त
 एषाभ्रिर्भवतीति । अत्रिं इस्ते गृहीत्वैव पशुनभिमन्त्रयते * ॥१॥

प्रथम मश्वामभिमन्त्रणं समन्त्रं विधत्ते— “सोऽश्व मिति † ।
 मन्त्रस्याय मर्थः,— हे ‘वाजिन्’ अश्व ! ‘वरिष्ठाम्’ अतिशये-
 नोर्विम्, ‘अनुसंवतं’ सम्पूर्वात् वनतेः क्विपि “अनुदात्तोपदेश-
 वनति०”—इति ‡ न-लोपे, “ऋस्वस्य पिति०”—इति § तुक् ।
 अश्वामिः क्रियमाणं सभजनम् ‘अनु’-लक्ष्य भूमिं, ‘प्रतूरी’ त्वरतेः

* “देवस्य त्वित्त्रि माहाय, इस्त आघायेत्येना मभिमन्त्रयते”—
 इति का० औ० सू० १६. २. ८ । मन्त्रस्वयम्— वा० सं० ११. ६, ११ ।

† का० औ० सू० १६. २. ६ ।

‡ पा० सू० ६. ४. ३७ ।

§ पा० सू० ५. १. ७१ ।

“ज्वरत्वर०”—इत्युक्तिः * कृते “नसत्त-निवत्तामुत्त-प्रतूर्त्त-सूर्त्त-गूर्त्तानि छन्दसि”—इति † निष्ठा-तस्य नत्वाभावेन निपातनम् । अति-क्षिप्रम् ‘आद्रव’ आगच्छ । हे अश्व ! ‘ते’ तव ‘परमं जन्म दिवि’ आदित्यरूपेण , ‘अन्तरिक्षं’ तव ‘नाभिः’ वायुरूपेण, ‘पृथिव्यां’ तव ‘योनिः’ उत्पत्तिस्थानम् अन्यात्मकत्वेनेति , अश्वस्य लोक-द्वयाभिमानिदेवतात्वेन स्तुतिः कृतेति तात्पर्यम् ‡ ।

अत्र प्रतूर्त्तपदं व्याचष्टे — “यद्द्वै क्षिप्रं तत् प्रतूर्त्तं मिति । ‘क्षिप्रं = तूर्त्तम्’, ‘अथ’ ‘यत् क्षिप्रात्’ अपि ‘क्षिपीयः’ क्षिप्रतरम् , ‘तत् प्रतूर्त्तम्’ इत्युच्यते । क्षिप्रशब्दादौयस्तुनि “स्थूलदूरयुवकस्र-क्षिप्र०”—इति § यणादिपरस्य लोपः , पूर्वस्येकारस्य गुणः । उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यं माह— “तदेन मेता देवता इति । अभिमन्त्रणेनाश्वस्य किं मायातम् ? तदाह— “तदश्वे वीर्यं दधातीति ॥ २ ॥

रासभाभिमन्त्रणं समन्त्रं विधत्ते — “अथ रासभ मिति ॥ । अभिमन्त्रयत इत्यनुषङ्गः । ‘युवम्’ इति द्विवचनेन अध्वर्युयजमानानुच्येते । ‘वृषण्वसू’ वृषा सेक्ता गर्हभः , स ययोर्वसु धनसू , तौ । ‘युवं’ युवाम् । ‘अस्मिन्’ ‘यामि’ यायते गम्यते प्राप्यते देवेरिति , यान्ति सङ्गच्छन्ते यत्र परस्परं देवा इति वा , यामं कर्म , तस्मिन् रासभं ‘युञ्जाथाम्’ । तं विशिनष्टि— “अस्मिन्

* पा० सू० ६. ४. २० ।

† पा० सू० ८. २. ६१ ।

‡ मन्त्रस्वयम्— वा० सं० ११. १२ ।

§ पा० सू० ६. ४. १५६ ।

॥ का० औ० सू० १६. २. ६ ।

भरन्त मिति । “हृद्यहोर्मः” * । ‘अक्षयुः’ अक्षयं फलं
कामयमानम् ; यद्वा, यातेः रूपम्, अक्षत्पेषित मिति । मन्त्रं †
व्याचष्टे— “अध्वर्युं चैतदिति ॥ ३ ॥

अजाभिमन्त्रणं विधत्ते— “अयाजं योगी योग इति ‡ ।
अभिमन्त्रयत इति शेषः । अस्यार्थः,— हे ‘सन्हायः’ समान-
ख्याना ऋत्विजः ! ‘तवस्तरं’ तव इति बलनाम §, बलिनम्
‘इन्द्रम्’ इरां भूमिं दृणन्तम् । “इन्द्रं इन्द्रं दृणातीति वेरां
ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयत इति वा”-इति ॥ यास्का-
चार्यः । इन्द्रियवन्तं बलवन्तं वा तम्, अजम् । ‘योगी’
युञ्जन्ति देवा अत्रेति योगः कर्म, वीष्पायां कर्मणि कर्त्तव्ये ।
‘वाजि वाजि’ मनुष्याणाम् अन्ने-अन्ने दातव्ये स्थिते सति ‘क्षतये’
तर्पणाय ‘हवामहे’ वय मध्वर्यव इति ¶ ।

मन्त्रगतयोगवाजिन्द्रपदानि व्याचष्टे— “अन्नं वै वाजः
कर्मणि-कर्मणीति ॥ ४ ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रत्रित्वसङ्ख्यां त्रिदृग्दन्त्यात्मना स्तोति— “त्रि-
भिरिति । अत्र सूत्रम्— “अनुपसृशन्नुत्क्रमयत्येनान् प्राचः प्रति-
मन्त्रं प्रतूर्वन्तुर्वन्तरिक्तं पृथिव्याः सधस्यादिति”-इति ** ॥ ५ ॥

* पा० द. सं. ३२ सू० १ वा० ।

† वा० सं० ११. १३ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. २. ६ ।

§ निघ० २. ६. ५ ।

॥ निरु० १०. १. ८ ।

¶ मन्त्रस्वयम्— वा० सं० ११. १४ ।

** का० श्रौ० सू० १६. २. १० ।

तद्विदं विधत्ते— “अधीनान् प्राच इति । ‘एनान्’ पशून् प्राञ्चुखानुन्नमयेत् । उद्वमितैः पशुभिः ‘एनम्’ सृद्रूप मग्निम् अन्विष्टवान् भवति । “नोपसृशतीति । ‘यत्’ यतः ‘पशवोऽग्निः’ सार्धेनेन हिंसा स्यात्, सा माभूदिति । ‘द्विनसत्’— इति हिंसेः पञ्चमलकारे रूपम् ॥ ६ ॥

उत्क्रमण मनुष्य मन्त्रं विधत्ते— “सोऽश्व सुत्क्रमयतीति । ‘प्रतूर्वसेहीति * । अस्याय . मर्यः, — ‘अश्वस्तीः’ पाप्मनः ‘अवक्रामन्’ अभिगमयन् ‘प्रतूर्वन्’ प्रकर्षेण त्वरमाणः ‘एहि’ आगच्छ । ‘मयोभूः’ सुखस्य भावयिता ‘रुद्रस्य’ पशुपतेः ‘गाणपत्यं’ गणपतित्वम् ‘एहि’ गच्छ । अश्वस्तिपदं व्याचष्टे— “पाप्मा वा अश्वस्तिरिति । अश्वस्य रुद्रगणपतित्वं प्रतिपादयति— “रौद्रा वै पशव इति । पशुरूपस्याश्वस्य देवता रुद्रः, तस्य गणपतित्वं मेहीत्यर्थः । अश्वोत्क्रमणेन नः किं जात मिति, तद् दर्शयति— “तदेन मश्वेनान्विच्छतीति ॥ ७ ॥

रासभोत्क्रमणं विधत्ते— “अथ रासभ सुर्वन्तरिच मिति † । ‘उरु’ विस्तीर्णम् अन्तरिचं ‘वीहि’ प्राप्नुहि । किं कुर्वन् ? ‘मव्यूतिः’ गोसप्चारभूमिं ‘अस्ति’ क्षेमेष कुर्वन्, ‘अभयानि’ कण्वन्, ‘पूष्णा’ पृथिव्या यागभूम्या ‘सयुजा’ सहायेन सह वीहीति ‡ । मन्त्रस्य पूर्वाह्निं निगदव्याख्यात मित्याह— “यथैव यजुस्तथा अन्धुरिति । न व्याख्यातु महतीत्यर्थः । उत्तरार्ध-पूषपदं विवृणोति— “इयं वै पूषेति ॥ ८ ॥

* वा० सं० ११. १५ क ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. १० ।

‡ वा० सं० ११. १५ ख ।

अजोत्क्रमणं विधत्ते— “अथाजम् पृथिव्या इति * । व्या-
ख्यातोऽयं मन्त्रः † ॥ ८ ॥

उत्क्रमणमन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्या मन्व्यात्मना स्वीति— “त्रिभि-
रन्विच्छति त्रिदृदग्निरिति । पूर्वं मीतेषा मन्त्ररासभाजाना मभि-
मन्त्रणे त्रयो मन्त्रा विनियुक्ताः , इदानीं सुरक्रमणे त्रय इति
तां सङ्ख्यां सम्भूय ऋतुसंवत्सराग्निरूपत्वेन प्रशंसितुं सुक्तं मनु-
स्मारयति— “त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षडिति । अष्टो-
ऽर्थः ॥ १० ॥ ४ [३. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

इति षष्ठकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ‡ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६. २. १० ।

† १६४ ए० १६ र्ष० (वा० सं० ११. ६ क) इत्यम् ।

‡ “कण्वीसङ्गा १०४”—इति क, ख; “कण्वीसङ्गा १०४”—
इति ग, घ । तत्र, १ ब्रा० ४० क०, २ ब्रा० १० क०, ३ ब्रा० ४४ क०,
४ ब्रा० १० क०; सङ्कलनया १०४ इति सिद्धम् ॥

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवन्ति * । अथ सृष्ट्वा मृच्छ-
यन्तीमे वै लोका एतेऽग्नयस्ते यदा प्रदीप्ता
अथैतु इदमे लोकाः पुरो वा एतदेभ्यो लोकेभ्यो
ऽग्रे देवाः कर्मान्वैच्छंस्तद्यदेतानग्नीनतीत्य सृष्ट्वा
माहरति तदेनं पुरैभ्यो लोकेभ्योऽन्विच्छति ॥ १ ॥

प्राञ्चो यन्ति । प्राची हि दिग्ग्नेः स्वाया
मेवैन मेतद्विश्यन्विच्छति स्वायां दिशि विन्दति ॥ २ ॥

तेऽग्रयन्ति । अग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वदृच्छेम
इत्यग्निं पशुव्य मग्निवदृच्छेम इत्येतत् † ॥ ३ ॥

* 'भवन्ति'—इति ग, घ ।

† 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

अथानवापुरुषं मीक्षते । अग्निं पुरीष्य मङ्गि-
रस्त्रिहरिष्याम इत्यग्निं पशुव्य मग्निवद्भरिष्याम
इत्येतत्तदेन मनवापुरुषेणान्विच्छति * ॥ ४ ॥

अथ व्वल्मीकवपा सुषिरा व्यध्वे निहिता
भवति । ता मन्वीक्षत ऽइयं वै व्वल्मीकवपेयु मु वा
ऽइमे लोका एतद्वा ऽएनं देवा एषु लोकेषु
व्विग्राह मैच्छंस्तुथैवैन मय मेतद्दिषु लोकेषु व्विग्राह
मिच्छति † ॥ ५ ॥

अन्वग्निरुपसा मय मुख्यदिति । तद्देन सुषः-
स्त्रैच्छन्नन्वहानि प्रथमो जातवेदा इति तद्देन
महःस्त्रैच्छन्ननु सूर्यस्य पुरुक्षा च रश्मीनिति तद्दे-
न सूर्यस्य रश्मिष्वैच्छन्ननु द्यावापृथिवी ऽत्रात-
तन्येति तद्देन द्यावापृथिव्योरैच्छंस्तु मविन्दंस्तुथैवैन-
मय मेतद्दिन्दति तं यदा परा पश्यत्यथ ता मवास्त्र-
त्यागच्छन्ति मृदम् ॥ ६ ॥

अथाप्रव मभिमन्त्रयते । एतद्दे देवा अब्रुवन्

* 'निच्छति'—इति क, ख ।

† 'मिच्छति'—इति क, ख ।

पाप्मान मृत्पापहनामेति श्रमो वै पाप्मा श्रम मस्य
पाप्मान मृपहनामेति तस्य श्रमं पाप्मान मृपाप-
स्तथैवास्त्राय मेतच्छ्रमं पाप्मान मृपहन्ति ॥ ७ ॥

आगत्य व्याज्यध्वान मिति* । आगतो ह्यव्याध्वा
भवति सूर्वा मृधो विधूनुत ऽइति पाप्मा वै
मृधः सूर्वान् पाप्मनो विधूनुत ऽइत्येतत्तस्माद्
हेतदृष्वः स्यत्वा † विधूनुते ऽग्निः ‡ सधस्थे महति
चक्षुषा निचिकीष ऽइतीदं वै महत् सधस्थ
मग्नि मस्मिन् महति सधस्थे चक्षुषा दिदृक्षत
ऽइत्येतत् ‡ ॥ ८ ॥

अथैन माक्रमयति । एतद्वा ऽएष एतं देवेभ्यो
ऽनुविद्य प्राब्रवीद्यथाय मिहेवेत्येवम् § ॥ ९ ॥

यद्देवाक्रमयति । एतद्देवा अविभयुर्यद्दे न
इम मिह रुक्षांसि नाष्टानु हन्युरिति तस्मा
ऽएतं व्वज्ज सुपरिष्ठादभिगोक्षार मकुर्वन्नसु मेवा-

* 'मिति'—इति क । 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'स्यत्वा'—इति ग, घ ; डा०-वेवरेण च इष्टम् ।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

§ 'मिहेवेत्येवम्'—इति ग, घ ।

दित्यु मसौ वा ऽआदित्यु एषोऽश्वस्तथैवाक्सा ऽअथ
मेतं वृञ्च मुषरिष्टादभिगोप्तारं करोति ॥ १० ॥

आक्रम्य व्वाजिन् । पृथिवी मग्नि मिच्छ रुचा
त्व मिति चक्षुर्व्वै रुगाक्रम्य त्वं व्वाजिन् पृथिवी
मग्नि मिच्छ चक्षुषेतद् भूम्या वृत्त्वाय * नो ब्रूहि
यतः खनेम तं व्वय मिति भूंमेस्तत् स्याशयित्वाय
नो ब्रूहि यत एनं खनेमेत्येतत् † ॥ ११ ॥

अथैन मुन्मुशति । एतद्वा ऽएनं देवाः प्रोचि-
वाऽसं व्वीर्येण समार्द्धयस्तथैवैन मय मेतत् प्रोचि-
वाऽसं व्वीर्येण समर्द्धयति द्यौस्तो पृष्ठं पृथिवी
सधस्य मात्मान्तरिचक्षुः समुद्रो योनिरितीत्यु म-
सीत्यु मसीत्येवैतदाह व्विख्याय चक्षुषा त्वु मभि-
तिष्ठ पृतन्यत इति व्विख्याय चक्षुषा त्वु मभि-
तिष्ठ सुर्व्वान् पाप्मन इत्येतन्नोपस्पृशति व्वञ्चो वा
ऽअश्वो नेन्मायं व्वञ्चो हिनसदिति ‡ ॥ १२ ॥

अथैन मुत्क्रमयति । एतद्दे देवा अब्रुवन्

* 'वृत्त्वाय'—इति च दृष्टं डा०-वेवरमहोदयेन ।

† '०मेत्येतत्'—इति ग, घ ।

‡ 'हिनसदिति'—इति क, ख, ङ; 'हिनसदिति'—इति ग, घ ।

क्रि मिम मभ्युत्क्रमिष्याम इति महत् सौभग
 मिति तं महत् सौभग मभ्युदक्रमयंस्तथैवैन मय मे-
 तन् महत् सौभग मभ्युत्क्रमयत्युत्क्राम महते
 सौभगायेत्युत्क्राम महत्ते सौभग मित्येतत्तस्माद्
 हैतदुप्रवः पशूनां भगितमो ऽस्मादास्थानादिति
 यच्चैतत्तिष्ठसीत्येतद्द्रविणोदा इति द्रविणो
 ददाति व्वाजिन्निति व्वाजी ह्येष व्वयो व्वाम
 सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनन्त उपस्थे ऽत्रस्था इति
 व्वय मस्यै पृथिव्यै सुमतौ व्वामाग्नि मद्या उपस्थे
 खनन्त इत्येतत् * ॥ १३ ॥

अथैन सुक्रान्त मभिमन्त्रयते । एतद्वा ऽएनं
 देवाः प्रोचिवांसं यथा ददिवांसं व्वन्देतैव सु-
 पास्तुवन्नपा महयंस्तथैवैन मय मेतदुपस्तौत्युप मह-
 यत्युदक्रमीदित्युदक्रमीद् द्रविणोदा इति द्रविणो
 ह्येषो ददाति व्वाज्यर्ब्बेति व्वाजी च ह्येषो
 ऽर्ब्बा चोक्तः सुलोकः सुकृतं पृथिव्या मित्युकरः
 सुलोकः सुकृतं पृथिव्या मित्येतत्ततः खनेम सुप्र-

लीक मग्नि मिति तत एनं खनेमेत्येतत् सुप्रतीक
 मिति सर्व्वतो वा ऽग्निः सुप्रतीकः खो रुद्राणा
 अधि नाक मुत्तम मिति स्वर्गी वै लोको नाकः
 स्वर्गं लोकं रोहन्तोऽधि नाक मुत्तम मिष्येतत्तं
 दक्षिणोपसङ्क्रमयति * यचेतरी पशू भवतस्ते दक्षि-
 णतः प्राञ्चस्तिष्ठन्ति स य एवामुन्न,दक्षिणतः †
 स्थानस्य बन्धुः सोऽत्र ‡ ॥ १४ ॥

अथोपविश्य सृष्ट मभिजुहोति । एतद्दे देवा
 अब्रुवन्चेत्यध्व मिति चिति मिच्छन्ति व्याव तद-
 ब्रुवन्ते चेतयमाना एत माहुति मपश्यंस्ता मजुहवु-
 स्ताः हृत्वेमांल्लोकानुखा मपश्यन् ॥ १५ ॥

ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व मेवेति चिति मिच्छ-
 त्ति व्याव तदब्रुवन्ते चेतयमाना एतां द्वितीया
 माहुति मपश्यंस्ता मजुहवुस्ताः हृत्वा त्रिष्व-
 ष्योतिषोऽपश्यन्नेता देवता अग्निं व्यायु मादित्य-

* 'दक्षिणतोपसङ्क्रमयति'—इति घ ।

† 'दक्षिणत'—इति क, ख ।

‡ 'सोऽत्रा'—इति क, 'सोऽत्रा'—इति ख, 'सोऽत्रा'—इति घ ।

§ 'मपश्यन्'—इति ग, घ ।

मेता ऋषेः देवता विश्वं जुहोतिस्तथैवैतद्यजमान
 ऽएते आहुती हुत्वेमांश्च लोकानुखां पश्यत्ये-
 ताश्च देवता विश्वज्योतिषो व्यतिषक्ताभ्यां जुहोती-
 मांश्च तल्लोकानेताश्च देवता व्यतिषजति ॥ १६ ॥

यद्देवैते ऽआहुती जुहोति । मृदं च तद-
 पश्च प्रीणाति ते ऽइष्ट्वा प्रीत्याथैने सम्भरति
 व्यतिषक्ताभ्यां जुहोति * मृदं च तदपश्च व्यति-
 षजति † ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति । वृज्यो वा ऽआज्यं वृज्य
 मेवास्मा ऽएतद्भिगोप्तारं करोत्यथो रेत वा ऽआ-
 ज्यं रेत एवैतत् सिञ्चति स्रुवेण वृषा वै स्रुवो
 वृषा वै रेतः सिञ्चति स्वाहाकारेण वृषा वै स्वाहा-
 कारो वृषा वै रेतः सिञ्चति ‡ ॥ १८ ॥

आ त्वा जिघ्र्मिं मनसा घृतेनेति § । आ त्वा
 जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत् प्रतिक्षियन्तं

* ग-घ-पुस्तकयोरत्र (।) छिदोऽस्ति ।

† 'व्यतिषजति'—इति क ।

‡ 'सिञ्चति'—इति क ।

§ 'घृतेनेति'—इति ग, घ; 'घृतेनेति'—इति क, ख ।

भुवनानि त्विष्वेति प्रत्यङ् ह्येष सर्वाणि भुव-
नानि क्षियति पृथुं तिरश्चा व्यस्यसा बृहन्त मिति
पृष्टुर्वा ऽएष तिर्यङ् वयसो बृहन्मूमेन व्यचिष्ठ मन्त्रै-
रभसं दृशान मित्यवकाशवन्त मन्त्रैरन्नादं दीप्य-
मान मित्येतत् * ॥ १६ ॥

आ त्विष्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्मीति † । आ
सर्वतः प्रत्यञ्चं जुहोमीत्येतद्वरक्षसा मनसा तज्जु-
षेतैत्यहोडमानेन मनसा तज्जोषयेत्येतन्मर्यश्री
स्पृहयद्गर्षो ऽग्निरिति मर्यश्रीर्ह्येष स्पृहयद्गर्षो
ऽग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराण इति न ह्येषो ऽभि-
मृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

हाभ्या मभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो यज-
मानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन
मेतद्रेतो भूतः सिञ्चत्याग्नेयीभ्या मग्नि मेवैतद्रेतो-
भूतः सिञ्चति ते यदाग्नेय्यौ तेनाग्निरथ यत्
त्रिष्टुभौ तेनेन्द्र ऐन्द्राग्नी ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* मित्येतत्—इति ग, घ ।

† 'जिघर्मीति'—इति ग, घ । 'जिघर्मीति'—इति ख, ङ ।

मात्रा तावत्सैवैन मेतद् रीतोभूतं सिञ्चतीन्द्राग्नी
 वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्नि-
 र्यावत्यस्य मात्रा तावत्सैवैन मेतद् रीतोभूतं
 सिञ्चति * ॥ २१ ॥

अश्वस्य पदे जुहोति । अग्निरेष यदश्वस्तथो
 ज्ञास्येते ऽग्निमत्येवाहुतीं हुते भवतः ॥ २२ ॥

अथैनं परिलिखति । मात्रा मेवास्मा ऽएतत्
 करोति यथैतावानसीत्येवम् † ॥ २३ ॥

यदेवैनं परिलिखति । एतद्वै देवा अविभयु-
 र्यद्वै न इम मिह रुक्षांसि नाष्टा नु हन्युरिति तस्मा
 ऽएतां पुरं पर्यथयंस्तथैवास्मा ऽअथ मेतां पुरं परि-
 खयत्यथ्या व्वञ्जो वा ऽअभिर्व्वञ्ज मेवास्मा ऽएतदभि-
 गोप्तारं करोति सर्व्वतः परिलिखति सर्व्वत
 एवास्मा ऽएतं व्वञ्ज मभिगोप्तारं करोति त्रिष्कु-
 त्वः परिलिखति त्रिहत मेवास्मा ऽएतं व्वञ्ज
 मभिगोप्तारं करोति ॥ २४ ॥

* सिञ्चति—इति ख ।

† 'भवतः'—इति क, ख ।

‡ 'सीत्सिदम्'—इति ग, घ ।

परि व्वाजपतिः कविः * । परि त्वाग्ने पुरं
 ध्वयं त्वु मग्ने द्युभिरित्यग्नि मेवास्मा ऽएतदुपस्तुत्य
 ध्वर्मं करोति परिवतीभिः परीव हि पुरं चाग्ने-
 यीभिरग्निपुरा मेवास्मा ऽएतत् करोति सा हैषा-
 ग्निपुरा दीव्यमाना तिष्ठति तिष्ठुभिस्त्रिपुर मेवा-
 स्मा ऽएतत् करोति तस्माद् हेतत् पुरां परमं
 रूपं यत्त्रिपुरं स वै वर्षीयसा-वर्षीयसा कुन्दसा
 पुरां-पुरां लेखां वर्षीयसीं करोति तस्मात्
 पुरां परा-परा वर्षीयसी लेखा भवन्ति लेखा
 हि पुरः † ॥ २५ ॥

अथैन मस्यां खनति । एतद्दे देवा अविभयु-
 र्यद्दे न इम मिह रुचांसि नाष्टा न हन्युरिति
 तस्मा ऽइमा मेवात्मान मकुर्वन् गुप्त्या ऽचात्मा-
 त्मानं गोप्यतीति सा समम्बिला चात्तदस्येयु
 मात्मा भवति यद्देवं समम्बिला योनिर्वा ऽइयं
 रेत इदं यद्दे रेतसो योनिं मतिरिच्यते ऽमुया तद्

* 'कवि'—इति ग, घ ।

† 'पुरः'—इति ख, 'पुरः'—इति ग, घ, 'पुरः'—इति ङ ।

भवत्यथ यन्मूनं व्युद्धं तदेतद्वै रेतसः समृद्धं यत्
समम्बिलं चतुःस्रन्तिरेष कूपो भवति चतस्रो वै
दिशः सूर्वाभ्य एवैन मेतद्दिग्भ्यः खनति ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

कात्यायनः— “अग्निषु ज्वलत्सु पिण्डं गच्छन्त्यग्निम्पुरीष
मिति”—इति * । गार्हपत्यादिषु त्रिष्वग्निषु दीप्यमानेषु “अग्नि-
म्पुरीष मिति मन्त्रेण सृत्विण्ड मभिलक्ष्य गच्छेयुरित्यर्थः । तद्वि-
धत्ते— “प्रदीप्ता एतेऽग्नय इति । “अच्छ्यन्तीति । अभिगच्छ-
न्तीति । ब्रह्माध्वर्युयजमानाः । ‘अच्छ’-शब्दस्य “अच्छ गत्यर्थ-
वदेशु”—इति † गतिसञ्ज्ञा । अग्निसान्निध्यं प्रशंसति— “इमे वै
लोका इति । ‘अग्ने’ पूर्वं देवाः’ ‘एभ्यो लोकेभ्यः’ ‘पुरः’ पूर्व-
स्मिन् प्रदेशे , लोकानां पुरःप्रदेशे कर्मचयन मन्विष्टवन्तः । ‘तत्’
तस्मात् ‘एतान्’ लोकत्रयात्मकान् ‘अग्नीन्’ (‘अतीत्य’) ‘आदीप्य’
प्रक्षाल्य ‘सृष्टम्’ आह्वरेयुः । अग्निषु ज्वलत्सु सृष्टानयनलोकानां
पुरोदेशे सृष्टूप मग्निं क्षतवन्तो भवन्ति ॥ १ ॥

तत्र गच्छता मध्वर्युप्रसृतीनां प्राञ्चुखत्वं विधत्ते— “प्राञ्चो
यन्तीति ॥ २ ॥

अभिगमन मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— “ते प्रयन्त्यग्निम्पुरीष
मङ्गिरस्वदच्छेम इतीति ‡ । ‘पुरीषं’ पशुहितं सृष्टूपम्, ‘अङ्गि-
रस्वत्’ अग्निवत् ‘अच्छेम’ अभिगच्छामः ॥ ३ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. २. ११ ।

† पा० सू० १. ४. ६६ ।

‡ वा० सं० ११. १६ ।

पूर्वं पुरुषपशोः प्रतिनिधित्वेन अनद्यापुरुष उक्तः * , तस्मिन्-
दानीं विनियोग माह— “अथानद्यापुरुष मीक्षत इति † । देव-
पितृमनुष्यानर्थकः स इति प्रागुक्तः ‡ । ‘भरिष्यामः’ आह-
रिष्याम इत्यर्थः । अनद्यापुरुषनिरीक्षणं तेनाग्नेरन्वेषण
मित्येतत् ॥ ४ ॥

अत्र सूत्रम्— “पिण्ड मपरेण व्यधे वल्मीकवपां छिद्रां निद-
धाति”—इति § । अश्वादिपशूनां त्रिवृत्तमुञ्जाभिधानीबन्धनात्
पूर्वं ऋषिण्डस्य पश्चिमदेशे ‘व्यधे’ पिण्डाहवनीययोरर्द्धपथे
सच्छिद्रा वल्मीकवपा निधयेत्युक्तम् ; इदानीं “वल्मीकवपा मादाय
छिद्रेण पिण्ड मीक्षन्नेऽन्वग्निरिति”—इति ॥ ; तदिदं विधिद्वयं
दर्शयति— “अथ वल्मीकेति । पूर्वं मेव व्यधे सुषिराया वल्मीक-
वपायाः स्थापनं सूचयितुं ‘निहिता’—इति भूतकालवाचि ज्ञान्तं
पदम् , ‘ता मनु’ हितां वपा मनुलक्ष्य ईक्षेत, ऋदं वपाच्छिद्रेण
पिण्डं पश्येदित्यर्थः । “इयं वै वल्मीकवपेत्यादेरय मर्थः,—वल्मीक-
वपा नाम ‘इयं’ भूमिः ; तत्कार्यत्वात् । भूमिर्हि सर्वे लोकाः
तत्प्रमुखत्वात् इतरेषां कर्मभूमित्वेन विशिष्टत्वाच्च । घूर्वं ‘देवाः’
‘एनम्’ अग्निम् ‘एषु’ सर्वलोकेषु ‘विद्याहम्’ ऐच्छत् , विष्टह्या-
द्यास्तीति सर्वान्निष्टवन्तः , इदानीं तच्छिद्रेण पिण्डनिरीक्षणं
सर्वलोकेषु ऋद्रूपस्याग्नेर्विष्टह्यान्वेषण मिति ॥ ५ ॥

* १३७ ए० १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

† का० औ० सू० १६. २. १३ ।

‡ १५७ ए० ४ पं० भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

§ का० औ० सू० १६. २. ३ ।

॥ का० औ० सू० १६. २. १४ ।

निरीक्षणे मन्त्रं विधत्ते— “अन्वग्निरिति * । प्रजापति-
रूपिणाग्निः स्तूयते— “अन्वग्निरिति । ‘उषसाम् अयम्’ आदि-
त्यम् ‘अनु’-लक्ष्य अग्निम् ‘अन्वस्यत्’ अनुदीप्यते । ‘प्रथमः’
आद्यः ‘जातवेदाः’ जातप्रज्ञः । जातानि भूतानि वेत्तीति वा,
जाते जाते विद्यते जायत इति वा जातवेदाः † । अहानि ‘अनु’-
लक्ष्य दीप्यते । ‘पुरुचा’ बहुषु देशेषु ‘सूर्यस्य रश्मीन्’ ‘अनु’-लक्ष्य
दीप्यते । एवं पारोक्ष्येणोक्ता चतुर्थपादेनाग्निं सम्बोध्याह— स
ख मग्ने ! ‘आवापृथिवी’ ‘अनु’-लक्ष्य ‘आततन्य’ स्वतेज आते-
निष । “बभूयाततन्यजगदभववर्थं”—इति ‡ निगम इडभावेन
निपातितः ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— “तदेन सुषःस्वैच्छन्नित्यादिना ।
“परा पश्यतीति । यदा पिण्डं छिद्रेण पश्येत्, तदा ‘मृदम्’
‘अवस्यति’ चिनोति, जानाति । ‘अय’ ‘ताम्’ मृद मभि-
लक्ष्य गच्छेदिति ॥ ६ ॥

“अथाश्व मिति § । “एत है देवा इति । पूर्वं ‘देवाः’
पथि आन्तस्य अश्वस्य अमलक्षणं पाप्मान मपहतवन्तः, एव
मभिमन्त्रणेन पथि आन्तस्य अमापनयनं भवति ॥ ७ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “आगत्य वाजीति ॥ । ‘वाजी’ वैजानवान्
बलवान् अश्वः ‘अध्वानं’ मार्गम् ‘आगत्य’ ‘सर्वाः’ ‘मृधः’ सङ्घा-

* वा० सं० ११. १७ ।

॥ निरु० ७. ५. १ द्रष्टव्यम् ।

‡ पा० सू० ७. २. ६४ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. २. १६ ।

॥ वा० सं० ११. १८ ।

मान् 'विधुनूते' कम्पयति । 'महति सधस्ये' पृथिव्यां वर्त्तमानम्
'अग्निम्' 'चक्षुषा' 'निचिकीषते' द्रष्टु मिक्षति ।

द्वितीयं पादं व्याचष्टे— "पाप्मा वै सृध इति । कथं मश्व-
विधूनन मिति , तदुपपादयति— "तस्माद् इतिदिति । 'अश्वः'
'स्यत्वा' स्यन्दतेः क्त्वा-प्रत्यये इडभावे नलोपे च कृतं रूपम् ।
अध्वानं गत्वा स्वशरीरं 'विधूनते' कम्पयति ॥ ८ ॥

तत्र सूत्रम्— "आक्रम्येत्येनेन पिण्ड मधिष्ठापयति"—इति * ।
एनेनेत्यश्वोऽभिधीयते । "आक्रम्य वाजिन्"—इति मन्त्रेण †
पिण्ड मेनेनाश्वेनाधिष्ठापयति आक्रमयतीत्यर्थः । तद् विधत्ते—
"अथैन माक्रमयतीति । 'एनं' सृत्पिण्ड मश्वेनाक्रमयेदित्यर्थः ।
"एतदा इति । पूर्वं 'यथा' 'एतम्' अश्वम् अग्निस्थानम् 'अनु-
विद्य' लब्ध्वा 'देवेभ्यः' 'अयम्' अग्निः 'इह' देशे तिष्ठतीति
पादाक्रमेण 'प्राब्रवीत्', 'एवम्' अश्वेन पिण्डाधिष्ठापनं नाम,
तस्मादग्नेर्वेदन मित्यर्थः ॥ ९ ॥

आक्रमणं प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— "यद्देवेति ।
'देवाः' रत्नेभ्यो भीतवन्तः 'एतं' 'वज्रम्' वज्ररूप मश्वम् आदि-
त्यम् 'उपरिष्ठात्' उपरि भागे 'अभिगोप्तारं' रत्नकम् 'अकुर्वन्' ।
आदित्यस्वाश्वरूपता प्रागुक्ता ‡ । 'तथैव' तेन प्रकारेण 'अस्त्री'
पिण्डपायान्नये "अयम्' अनुष्ठाता अश्वक्रमणेन 'एतं' वज्ररूप

* का० श्रौ० सू० १६. २. १७ ।

† वा० सं० ११. १६ ।

‡ २. ६. ३. ३ (२ भा० ४०७ पृ० १ पं०) । ३. ५. १. १६, २०
(३ भा० २७५, २७६ पृ०) । "असौ वा आदित्य एवोऽश्वः"—इति चातोत्तरच
(७. ३. २. १८) । "सुरादश्वं वसवो गिरतष्ट" इति च ऋ० सं० १. १६३. २ ।

मश्व षादित्यम्, 'उपरिष्ठात्' उपरि भागे 'अभिगोसारं' रक्षकं
'करोति' ज्ञातवान् भवतीति ॥ १० ॥

मन्त्रं विधत्ते— "आक्रम्य वाजिनिति * । हे 'वाजिन्'
अश्व ! 'त्वं' 'पृथिवीम्' 'आक्रम्य', 'रुचा' "रुच दीप्ती" †,
क्लिबन्तात् तृतीयैकवचनम्, अनेन 'चक्षुषा' 'अग्निम्' 'इच्छे';
कुत्र तिष्ठतीत्यन्वेषणं कुरु । 'हृत्वाय' हृणोतेर्वर्त्तमाने ज्ञा,
हृत्वायेति ज्ञो यत् । अन् हृ-धातुः स्पर्शनार्थे ; धातूना
मनेकार्थत्वात् । 'भूम्याः'-इति कर्मणि षष्ठी, भूमिम्, 'हृत्वाय'
सृष्ट्वा, भूप्रदेशं स्पर्शयित्वा 'नः बृह्दि', 'यतः' यस्मात् प्रदेशात्
'तम्' सृष्टूप मग्निं 'खनेम' इति ॥

अत्र मन्त्रे 'रुचा'-इति, 'हृत्वाय'-इति पदं व्याचष्टे—
"चक्षुर्वै रुगिति, "भूमेस्तत् प्राशयित्वायेति । "स्पर्श बाधनस्पर्श-
नयोः ‡"-इत्यस्य रूपम्, "प्राशयित्वायेति, पूर्ववत् ज्ञो
यत् ॥ ११ ॥

अश्वाभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथैन मुन्मुशतीति § । 'प्रोचि-
वात्सम्' अत्राग्निस्तिष्ठतीति चोक्तवन्तम् । उन्मर्शनं नाम
अश्वपृष्ठस्योपरि पाणिधारणम् । मन्त्रं विधत्ते— "द्वीस्त इति ॥ ।
हे अश्व ! 'ते' तव 'द्वीः' द्युलोकः 'पृष्ठम्' उपरि भागः ;
'पृथिवी' 'सधस्थम्' सहस्थानम्, 'पादावित्यर्थः ; 'आत्मा'

* वा० सं० ११. १६ ।

† आ० आ० ७४५ धा० ।

‡ आ० उ० ८८७ धा० ।

§ का० श्रौ० सू० १६. २. १८ क ।

॥ वा० सं० ११. २० ।

शरीरम् 'अन्तरिक्षम्', 'समुद्रः' उदकं 'योनिः' उत्पत्ति-
स्थानम् । तादृशः 'त्वम्' 'चक्षुषा' 'विख्याय' निरीक्ष्य, 'पृत-
न्यतः' सङ्ग्रामिच्छून् पुरुषान् 'पाप्मनः इति' 'एतत्' 'अभि-
तिष्ठ' सहस्र । 'पृतना'-शब्दात् क्वचि "कव्यध्वरपृतनस्यर्चि
लोपः"—इति * अवर्णस्य लोपः ॥

पूर्वादिष्य तात्पर्यं माह— "इत्य मसीत्य मसीति । 'द्युलो-
कात्मासि, पृथिव्यात्मासि'—इत्याद्यर्थी वीप्साकृतः । उत्तरादिगतं
पृतन्यत्पदं व्याचष्टे— "सर्वान् पाप्मन इत्येतदिति । अत्र सूत्रम्—
"अनुपस्युशब्दुत्क्रामित्युत्क्रमयति"—इति † । अत्र मस्युशब्देवोत्क्रा-
मेतिमन्त्रेणाश्वस्योत्क्रामणं कारयेदित्यर्थः । तद् विधत्ते—
"नोपस्युशतीत्यादि ॥ १२ ॥

"अथैन सुत्क्रमयतीति । अत्रोत्क्रमणस्य प्रयोजनं वक्तुं
देवानां प्रश्न माह— "किं मिम मभ्युत्क्रमिष्याम इतीति ।
किम्ययोजन मुद्दिश्येति तस्यार्थः । प्रयोजन माह— "महत्क्षी-
भग मित्तीति । मन्त्रं विधत्ते— "उत्क्रामेति ‡ । हे 'वाजिन् !'
हे 'द्रविणोदः !' धनस्य दातः !, त्वम् 'अस्मात् स्थानात्' पूर्वं
मवस्थिताद् देशात् 'उत्क्राम' उद्गच्छ 'महते' 'सौभगाय' ऐश्व-
र्यायेति तदर्थः । 'अस्याः' पृथिव्याः 'उपस्थे' उपस्थाने 'अग्निम्'
उद्दिश्य मृत्पिण्डं 'खनन्तः' वयम् 'अस्याः' पृथिव्याः 'सुमती'
शोभनदानादियुक्तमती 'स्याम' भवेमेति ॥

अश्वस्य सौभाग्य माह— "तस्माद् हतदश्वः पशूना मिति ।

* पा० सू० ७. ४. ३६ ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. १८ ।

‡ वा० सं० ११. २१ ।

ये अश्वः व्यापनशीलाः शीघ्रगामिनः तेषां मध्ये असावश्वो 'भमि-
तमः' अतिशयेन भाग्यवान्, 'राजवाहनत्वात् । 'अस्मादास्थानात्'
—इति पदं व्याचष्टे— "यत्रैतत् तिष्ठसीति ॥ १३ ॥

पुनरप्यश्वस्याभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथैनं सुत्क्रान्तं मभि-
मन्त्रयत इति * । पूर्वं 'देवाः' यथा 'एनम्' अग्निम् 'प्रोचिवांसं'
उक्तवन्तं 'दृदिवांसं' धनं दत्तवन्तं लोको 'वन्देत' सुवीत, 'एवं'
वयं मपीति अश्वम् 'असुवम्', 'अमहयम्' अपूजयंश्च ; 'तथा'
अनुष्ठातापि अभिमन्त्रणेन सुतवान् पूजितवान् भवति ॥

मन्त्रं विधत्ते— "उदक्रमीदतीति † । 'द्रविणोदाः' धनस्य
दाता, 'अर्वा' अरणशीलो 'वाजी' वेजनधान् अश्वः 'उदक्रमीत्'
उषं' पादविधेयम्, पृथिव्यां 'सुकृतं' सुष्ठु निष्पादितम् 'सुलोकं'
शोभनं लोकम् 'अकः' कृतवान् । स्वकार्यकारणयोरपि साधुत्वं
द्योतयितुं सुभयस्य सुशब्दप्रयोगः । अकरिति, करोतेर्लुङि
"मन्त्रे असह्वरणशेति ‡ श्वेर्लुकि, गुणे, सिलोपे रूपम् । यद्यपि
प्रथमपुरुषैकवचने तिलोपे च रूपं समानम्, तथापि 'अकारः
सुलोकम्'—इति ब्राह्मणव्याख्यानानुसारेण मध्यमः, तद् व्याख्यात
मकरिति । तद्धि करोतेर्लुङि च्चुः "कसृट्कृद्भ्यश्चुन्दसि"—
—इति § अडादेशे, गुणे, मध्यमसकारस्य क्त्वविसर्गयोः कृतयोः
रूपम् । 'ततः' तस्मात् प्रदेशात् 'सुप्रतीकं' शोभनावयवम् 'अग्निम्'
सृष्टूपम् । 'खनेम' । किं कुर्वन्तः ? 'नाकं' क मिति सुखनामं,

* का० श्रौ० सू० १६. २. १६ ।

† वा० सं० ११. २२ ।

‡ पा० सू० २. ४. ८० ।

§ पा० सू० ३. १. ५६ ।

न काम् भक्तम् असुखम् दुःखम्, तद् यत्र गतानां नास्ति, स्वर्गात्
सुखमयम्; अत एव 'उत्तमम्' उत्कृष्टं 'स्वः' स्वर्गं लोकात्
'अधिरुहाणाः' आरीकृतः; स्वर्गारोहणाय खनेनेति । 'भक्तः
सुलोकात्'—इति व्याचष्टे— 'स्वर्गो वै लोको नाक इति ॥

ग्रामान्वितस्याश्विन्य रासभाभ्यां सहावस्थापनं विधत्ते— "तं
दक्षिणतोपसङ्गमयतीति * । दक्षिणशब्दादाचि प्रत्यये कृते कर्षं
दक्षिणिति । "स य एवासुत्र दक्षिणत इति ॥

पूर्वं मण्डिरासभाजपशुविधानं प्रस्तुत्य त्रिदशमं ब्रह्मणः "के
प्राञ्चस्तिष्ठन्ति"—इत्युपक्रम्य, "ते दक्षिणतस्तिष्ठन्त्येतद्देवा
अविभयुरिति यद् ब्राह्मणं सुक्तम् †; 'सोऽत्र' 'बन्धुः' ब्राह्मण
मिति ब्राह्मणातिदेशः ॥ १४ ॥

अत्र कात्यायनः— "उपविश्य मृदमिश्रुत्वा त्वा जिवर्ज्जि
व्यतिषक्ताभ्या मृगभ्या माहुती सुवेणाश्वपदे"—इति ‡ । 'व्यति-
षक्ताभ्याम्' व्यतिषक्त्वस्य एकस्याः पूर्वार्धः इतरस्या उत्तरार्धं
इत्येका षट्क्; एव मितरावप्यर्धर्ची संयोजनीयो । तथा च
द्वितीया । एवं व्यतिषक्ताभ्याम् "या त्वा जिवर्ज्जि"—इति §
राभ्या मृगभ्या मण्डिरस्य पदे द्वे माहुती जुहुयात् ।

तदिदं सार्धवादं विधत्ते— "अथोपविश्य मृद ममिश्रुत्वा
तीत्यदि, "अश्वस्य पदे जुहोतीत्यन्तेन । 'उपविश्य'—इति

* का० श्रौ० सू० १६. २. २० ।

† १३६ ए० १ पङ्क्तिः, ८ पङ्क्तिश्च प्रथमम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. २. २१ ।

§ वा० सं० ११. २२, २३ ।

सर्वकारत्वादुपदेशः * । “तां हुत्विति । प्रथमाहुतिं हुत्वा लोक-
त्रयात्मिकाम् ‘उषाम्’ ‘अपश्यन्’ ॥ १५ ॥

“तेऽनुवन्निति । द्वितीयाहुतिं हुत्वा विश्वज्योतिर्नामिष्टकां
दृष्टवन्तः । विश्वज्योतिस्सञ्ज्ञकानां तिसृणां मिष्टकानां देवता-
संख्यम् भाव— “अग्निं वायुं सादित्य मिति । “व्यतिषक्ताभ्यां
जुहोतीति”—इति व्यतिषक्प्रकारः पूर्व मुक्तः †, तादृग्भ्यां सृग्भ्यां
हवनेन त्रीनिमांशुकान् ‘एताः’ अग्निवाय्वादित्यस्वरूपा देव-
ताश्च व्यतिषक्तवान् भवति ; पृथिवीलोकस्याग्निम्, अन्तरिक्ष-
लोकस्य वायुम्, द्युलोकस्यादित्य मिति ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिद्वयं स्तोत्रं मनुवदति— “यद्देवैते षाहुती
इति । षाहुतिद्वयेन ऋद मपश्च प्रीणितवान् भवति । यतो
व्यतिषक्ताभ्यां सृग्भ्यां होमः, अतो ऋद मपद्योस्वार्थं संयो-
जयति ॥ १७ ॥

होम्यं द्रव्यं विधत्ते— “षाज्येन जुहोतीति । षाज्यस्य
ब्रह्मत्वं प्रागुक्तम् ‡ । होमकरणं विधत्ते— “सुवेषेति । मन्वान्ते
‘स्वाहा’-शब्दः प्रयोक्तव्य इत्याह— “स्वाहाकारेणिति । जुहोती-
त्यनुषङ्गः ॥ १८ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “षा त्वा जिघर्मीति § । मन्त्रस्त्राय मर्थः,—
‘मन्सा’ ‘हृतेन’ षाज्येन च त्वाम् ‘षाजिघर्षि’ । “हृ चरच-

* का० श्रौ० १६. २. २१ सूत्रीयं याख्यानं दृश्यम् ।

† यत्पूर्वकण्ठप्रक्रमे (१४० पृ० ६ पं०) दृश्यम् ।

‡ का० १. ४. ४. ४ (१ भा० ३६२ पृ०) दृश्यम् ।

§ पा० शं० ११. २३ ।

दीप्योः” * । आ जुहोमि, आसिञ्चामि, आण्यं सिञ्चामीत्यर्थः ।
 अग्निं विशिनष्टि पादत्रयेण— ‘विष्णा सर्वाणि भुवनानि प्रति
 चिद्यन्तम्’ सर्वत्र भूतजातेषु निवसन्त मित्यर्थः । ‘तिरसा’
 -इति भावपरो निर्देशः, ‘वृथं’ विस्तृतम् । यद्वा, ‘तिरसा’
 -इति धूमविशेषणम्; ‘वयसा’ धूमेन ‘वृहन्तम्’ । अत एव
 ‘व्यचिष्ठ’ व्यापनवन्तम्, अवकाशवन्तम् । ‘अग्नेः’ स्वामिन्
 इतैर्घृतादिभिः, ‘अभसम्’ उक्ताहवन्तम् । अत एव ‘इमानं’
 इर्मनीयं, दीप्यमानम् । अग्निं त्वा माजिघर्षीति सखन्धः ॥

मन्त्रं प्रतिपाद मनूय व्याचष्टे— “आ त्वा जुहो-
 मीति । व्यचिष्ठ-रभस-पदयोर्व्याख्यानम्—“अवकाशवन्त मन्नाद-
 मिति ॥ १६ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते—‘आ विश्वत इति † । अयं मर्थः,—
 ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘प्रत्यञ्च’ प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानः मग्निम्,
 ‘अरक्षसा’ रक्षोदोषरहितेन ‘मनसा’ युक्तः अहम् ‘आजिघर्षि’
 आसिञ्चामि । ‘तत्’ वृत्तं ‘जुषेत’ सेवेत इति परोक्षनिर्देशः, युष्-
 ष्कब्धसमानार्थी भवच्छब्दाध्याहारो वा । ‘मर्थञ्चोः’ अयते; कर्मणि
 क्तिप्, मर्थेर्मनुष्येराश्रयणीयः । ‘सृष्टयदर्षः’ सृष्टयन्, परेषां
 रुचि सुत्यादयन् वशी यस्य, शुक्लभास्वररूपत्वात् । ‘तन्वा’ शरी-
 रेण ‘जर्भुराणः’ दीप्यमानो ‘अग्नेः’ ‘नासिमृशे’ तुल्ये क्तिन्-
 प्रत्ययः ‡, अभिमर्शनीयो न भवति ॥

* जु० ष० १४ धा० ।

† वा० सं० ११. २४ ।

‡ पा० ष० ३. ४. ६ वृद्धयम् ।

मन्त्रं व्याचष्टे—“आ सर्वत इति । ‘परमसा’-इति षट्
व्याख्यातम्—“अहीडमानेनेति ॥ २० ॥

मन्त्रगतसङ्गां प्रशंसति—“हाभ्या मभिशुहोति द्विषा-
दिति । ‘यजमानोऽग्निः’-इति विराड् रूपस्याग्नेर्यजमानभात्रि-
श्वरीरात्मकतया च तद्रूपत्वम् । मन्त्रदेवतां प्रशंसति—“आग्ने-
यीभ्यामिति । “अग्नेठक्” * । अनयोर्मन्त्रयोरग्निसम्बन्धं त्रिष्टुप्-
छन्दसि मिलित्वा प्रशंसति—“यदानेव्याविति । अग्निदेवत्ये-
नाग्निरुचते ; मन्त्रगतत्रिष्टुप्छन्दसा इन्द्रः, त्रिष्टुबिन्द्रयोः
सङ्घोत्पत्तेः ; “त मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रिष्टुप् छन्दः”-इति † ।
अग्निरग्नौन्द्राग्नेस्तदुपादयति—“इन्द्राग्नी इति । इन्द्रः सर्वेषां
देवानां परमः, अग्निदेवानां मवमः, उभयोर्मध्यवर्त्तन्यः
सर्वा देवता इति इन्द्राग्नी सर्वदेवात्मकौ ‡ । अग्निरपि सर्व-
देवत्वः ; तस्मिन्नेवान्नी सर्वदेवतोद्देशेन इविः प्रक्षेपात्, “अग्निर्वै
सर्वा देवताः”-इति § श्रुतेः । अतः ‘अग्निः यत्परिमाणः,
‘मावता’ तत्परिमाणेन इन्द्राग्निरूपेण प्रकारान्तरेण ‘एनसू’
तत्सङ्गाकाभ्या मिन्द्राग्निरूपाभ्यां प्रीणितवान् भवति ॥ २१ ॥

‘आहुतिद्वयस्याधिकारणं विधत्ते—“अश्वपदे क्षुहंतीति ।।
यद्यश्वपदे हवनम्, तर्हि कथं मग्निदेवत्यमन्त्रप्रयोगः ? तत्राह—
“अग्निरेव यदश्व इति । अश्वस्याग्निरूपत्वं प्रागुक्तम्—

* पा० छ० ४. २. ३३ ।

† ते० खं० ७. १. १. ६-६ ।

‡ ऐ० ब्रा० १. १. १ द्रष्टव्यम् ।

§ १ का० ५. १. ८ (१भा० ४०७ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

॥ का० शौ० छ० १६. १. २१ ।

“स एतान् पञ्च पञ्चान् प्राविशत्, स एते”-इत्यादिना * ॥ २२ ॥

अत्र सूत्रम्— “अत्रा पिण्डं त्रिः परिलिखति परिवाज-
पतिरिति, बहिर्बहिर्गततरयोत्तरयेति † । एतं मृत्पिण्डं “परि-
वाजं पतिः”-इत्यादिभिस्त्रिभिः ‡ उत्तरोत्तराधिकच्छब्दाभिः
त्रिवारं परिलिखेदिति । तदिदं विधत्ते— “अथैनं परिलिख-
तीत्यादि । परिलेखनेन ‘अस्मै’ मृद्रूपायानये ‘मात्रां’ परि-
च्छेदम्, इयत्तान् ‘करोति’ कृतवान् भवति । तदेव विवृणोति—
“यथैतावानिति ॥ २३ ॥

“अथैवं परिलिखतीति । परिलेखनं प्रशंसितुं देवहस्तात्
माह— “एतद् देवा इति । ‘एतां पुरं’ रेखारूपां पुरं परि-
श्रितवन्तः । परिलेखने साधनं विधत्ते— “अस्मैरिति § ।
“सर्वतः परिलिखतीति । चतुर्दिशं वृत्तमित्यर्थः । परिलेख-
नस्य त्रित्वं विधत्ते— “चिष्कृत्व इति । त्रिवारं परिलेखनेन
‘त्रिवृतं’ त्रिगुणितं ‘वज्रम्’ ‘अस्मै’ मृत्पिण्डाय ‘अभिगोप्तारं’
रक्षकं कृतवान् भवति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “परि वाजपतिरिति । आद्या गायत्री ।,
“परि त्वान्ने पुरं वयम्”-इति द्वितीया अनुष्टुप् १, “त्वं मन्त्रे
शुभिः”-इति तृतीया त्रिष्टुप् ** ; तिस्रोऽप्याग्नेय्यः । यतो-

* पुरस्तादिहैव (५३ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. २२ क ।

‡ वा० सं० ११. २५, २६, २७ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. २. २२ ख ।

॥ वा० सं० ११. २५ ।

१ वा० सं० ११. २६ ।

** वा० सं० ११. २७ ।

ऽग्निदेवतः, अत एताभिः परिलेखनेन अग्निमेव 'वर्म' कवचं
कृतवान् भवति ।

मन्त्रग्रन्थं परिशब्दं स्तौति— “परिकृतीभिरिति । यतो
रेखाः पुराङ्गिकाः, अतस्तासां परिशब्दयुक्ताभिः ऋग्भिः कार-
णेन प्राकारपरिहृतपुराङ्गकत्वमुक्तम् । मन्त्रगतं त्रित्वं प्रशं-
सति— “तिस्रभिस्त्रिपुरमेवेति । प्राकारत्रयपरिहृतत्वं पुरा-
मुत्कृष्टतमं रूपम् । “स वै वर्षीयसेत्यादि । अस्याय मर्षः,—
'सः' अध्वर्युः 'वर्षीयसा' वृद्धेन, ततोऽपि 'वर्षीयसा' वृद्धतरेण
'हृन्सा', उत्तरोत्तराधिकच्छब्दस्काभिः ऋग्भि रित्यर्थः । हृन्सासि
इदानीं प्रदर्शितानि, ताभिर्ऋग्भिः रेखाःमपि उत्तरोत्तरवरी-
यसीं महत्तरां करोति । तस्मादुत्तरोत्तराधिकरेखात्रयकरणेन
तादृग्भूतप्रकारेण पुरेण मृत्पिण्डं रक्षितवान् भवतीति ॥ २५ ॥

अथ पिण्डखननं विधत्ते— “अथैन मस्यां खनतीति * ।
'अस्यां' भूमौ 'एनम्' पिण्डं खनेदिति । आधेयाधिकरण-
भावेन भूमिमृत्पिण्डयोः प्रतीयमानं पार्थक्यमपाकरोति—
“एनइ देवा इति । पूर्वं देवा रक्षोभीत्या 'तस्मै' पिण्डाय
'इमां' भूमिमेव 'आत्मानं' स्वरूपम् 'अकुर्वन्' । स्वरूपं
स्वरूपरक्षकं भविष्यतीत्यतो हेतोः रक्षणाय 'सा' खन्यमाना
भूमिः 'समम्बिला' चतुर्दिशं समानविवरा कर्तव्या । अथ
मर्षः,— यावत्प्र उखाषाढादय इष्टकाः कर्तव्याः, तावत्परि-
माणमेवेदं खनेत् । समम्बिलत्वं स्तौति— “यद्देव समम्बिलेति ।
'इयं' भूमिः 'योनिः' अमृत्युत्पत्तिस्थानम्, 'इदं रेतः' उखा-

षोढाद्यर्थे खन्यमानं मृत्स्वरूपं रेतः; पतः 'रेतसः' सम्बन्धी बिन्दुः,
 यावत् 'योनिम् प्रतिरिच्यते', तावत्, उखादिपर्याप्ती मृत् खनितुं
 युक्तेत्यर्थः । "चतुःस्त्रक्तिरेव कूप इति * । मृदर्थे खन्यमानः
 कूपः चतुरस्रः कर्तव्यः । स्त्रक्तीश्चतुर्दिगात्मना स्तौति — "चतस्रो
 वै दिश इति †" ॥ ३६ ॥ १ [३. ३.] ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते, माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ङाहं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्दीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसीवर्णभृमीः ।
 रत्नोद्गां वक्त्रवज्रं हिमसहितरथी सायणिः सिङ्गणार्यः,
 व्यश्यापीहिश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुनः स्वर्णजं वर्षमुख्यः,
 कार्पासीयं क्षपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।

* अथैव एवेतस्य खगाकारो रज्जुरिव हि सर्पाः, कूपा इव हि
 सर्पाणां मायतनानि—इति श्रीमत्पूर्वस्मिन् काण्डे अतुम् ४. ५. ३ ।

† "अग्निं खनन्त उपस्थी प्रथिष्याः"—इति च (वा० अं० ११. ११.) ।

साध्योर्त्वं प्राञ्चजम्ना सवणज मन्वृषः शार्करं चार्कतेजः,
रत्नाभ्यो रत्नरूपं गिरि मन्नात मुदा पातसाक्षिङ्गण्यार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्नायधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

अथैन म॒तः ख॒नत्ये॒व * । ए॒तद्वा ऽए॒नं दे॒वा अ॒नु-
वि॒द्याख॒नंस्तुथै॒वैन म॒य मे॒त॒दनु॒विद्या ख॒नति दे॒वस्य
त्वा स॒धितुः प्र॒सवे ऽश्वि॒नोर्बा॒हुभ्यां पू॒ष्णो ह॒स्ताभ्यां
पृथि॒व्याः स॒ध॒स्थाद॒ग्निं पु॒रीष्य म॒ङ्गिर॒स्वत् ख॒ना-
मौ॒ति स॒वि॒त्प्र॒सूत ए॒वैन मे॒त॒दे॒ताभिर्दे॒वताभिः
पृथि॒व्या उ॒प॒स्थाद॒ग्निं प॒श॒व्य म॒ग्निव॒त् ख॒नति ॥ १ ॥

ज्यो॒तिष्म॒न्तं त्वा॒ग्ने सु॒प्र॒तीक॒ मिति । ज्यो-
तिष्म॒न्वा ऽअ॒ग्निः † सु॒प्र॒तीको ऽज॒स्त्रेण॒ भानु॒ना
दौ॒द्यत॒ मित्य॒ज॒स्त्रेणा॒र्चिषा॒ दी॒प्यमा॒न मित्ये॒तच्छि॒वं
प्र॒जाभ्यो ऽहि॒ंस॒न्तं पृथि॒व्याः स॒ध॒स्थाद॒ग्निं पु॒रीष्य
म॒ङ्गिर॒स्वत् ख॒नाम॒ इति॒ शि॒वं प्र॒जाभ्यो ऽहि॒ं-
स॒न्तं पृथि॒व्या उ॒प॒स्थाद॒ग्निं प॒श॒व्य म॒ग्निव॒त्
ख॒नाम॒ इत्ये॒तत् ‡ ॥ २ ॥

* 'खनत्येव'—इति ग, घ ।

† 'इय मग्निः'—इति ग, घ ।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

द्वाभ्यां खनति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्याधानग्निर्यावत्यस्य माम्ना तावतैवैन मेतत्
खनत्यथो । इयं ह्येवैतद्रूपं मृच्छापञ्च ॥ ३ ॥

स वै खनामि खनाम इति खनति । खना-
मीति वा ऽएतं प्रजापतिरखनत् खनाम इति
देवास्तस्मात् खनामि खनाम इति * ॥ ४ ॥

स वा ऽत्रुभ्या खनन् । व्वाचा खनामि ख-
नाम इत्याह व्वाग्वा ऽत्रुभिरारम्भायैवेयं व्वैणवी
क्रियते व्वाचा वा ऽएत मभ्या देवा अखनंस्तथैवैन
मय मेतद्वाचेवाभ्या खनति † ॥ ५ ॥

षथैनं कृष्णाजिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णा-
जिनं यज्ञ ऽएवैन मेतत् सम्भरति लोमतश्छन्दाः
सि वै लोमानि छन्दः खेवैन मेतत् सम्भरति
तुत्तूष्णी मुपसृष्टणाति यज्ञो वै कृष्णाजिनं प्रजा-
पतिर्वै यज्ञो ऽनिरुक्तो वै प्रजापतिरुत्तरतस्तस्त्रोपरि
बन्धुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ‡ ॥ ६ ॥

* 'इति'—इति ग, घ ।

† 'खनति'—इति क ।

‡ 'देवत्रा'—इति ग, घ ।

अथैनं पुष्करपर्णं सम्भरति । योनिर्व्वै पुष्कर-
पर्णं योनौ तद् रेतः सिञ्चति यद् योनौ रेतः
सिञ्चते तत् प्रजनिष्णु भवति तन्मन्त्रेणोपस्ठणास्ति
व्वाग्वै मन्त्रो व्वाक् पुष्करपर्णम् ॥ ७ ॥

अपां पृष्ठं मसि योनिरग्नेरिति । अपां पृष्ठे-
तत् पृष्ठं योनिर्द्येतदग्नेः समुद्रं मभितः पिन्व-
मान मिति समुद्रो ह्येतदभितः पिन्वते व्वर्द्धमानो
महां २॥ ऽआ च पुष्कर ऽइति व्वर्द्धमानो मही-
यस्व पुष्कर ऽइत्येतद्विवो मात्रया व्वरिम्णा प्रथ-
स्त्रेत्वनुविमार्ष्टसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निर्नो हैत
मन्यो दिवो व्वरिमा यन्तु मर्हति द्यौर्भूत्वैनं यच्छे-
त्स्वैतदाह ॥ ८ ॥

तदुत्तरं कृष्णाजिनादुपस्ठणाति । यज्ञो वै
कृष्णाजिनं मियं वै कृष्णाजिनं मियं सु वै यज्ञो
ऽद्यां हि यज्ञस्तायते द्यौः पुष्करपर्णं * माप्ये वै
द्यौरापः पुष्करपर्णं मुत्तरो वा ऽअसावस्वै ॥ ९ ॥

अथैने ऽअभिमृशति । सञ्जा मेवाभ्या मेतत्

करोति शुर्मं च स्थो व्वर्मं च स्थ इति शुर्मं च
 द्यस्येते व्वर्मं चाच्छिद्रे बहुले ऽउभे ऽद्वत्यच्छिद्रे
 ह्येते बहुले ऽउभे व्यचस्वती संव्वसाथा मित्यवकाश-
 वती संव्वसाथा मित्येतद् भृत मग्निं पुरीष्य मिति
 बिभृत मग्निं पशव्य मित्येतत् * ॥ १० ॥

संव्वसाथाऽ स्वर्विदा । समीची ऽउरसात्मनेति
 संव्वसाथा मेनऽ स्वर्विदा समीची ऽउरसा चात्मना
 चेत्येतद्मग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्त मजस्र मि-
 दित्यसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निः स एष ज्योति-
 ष्मानजस्रस्तु मेते ऽअन्तरा बिभृतस्तुआदाह ज्योति-
 ष्मन्त मजस्र मिदिति ॥ ११ ॥

द्वाभ्या मभिमृशति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवाभ्या मेतत्
 सञ्चां करोत्यथो इयऽ ह्येवैतद्रूपं कृष्णाजिनं च
 पुष्करपर्णं च ॥ १२ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्धमे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ खननविधिं सुवन् मन्त्रं विधत्ते— “अथैन मतः खन-
तीति * । ‘अतः’ चतुःस्रक्तेः कृपात् ‘अनुविद्य’ लब्ध्वा । देवस्य
त्वेति मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— “सवितुः प्रसूता इति † ॥ १ ॥

खनने द्वितीयमन्त्र माह— “ज्योतिष्मन्तं त्वाम् इति ‡ ।
अयमर्थः । हे ‘अग्ने !’ ‘ज्योतिष्मन्तं’ ज्योतिर्युक्तं ‘सुप्रतीकं’
समुखावययम्, ‘अजस्रेण’ अनवच्छिन्नेन ‘भानुना’ तेजसा ‘दीव्यतं’,
व्यत्ययेन शतप्रत्ययः, दीप्यमानम् ; ‘शिवं’ शान्तम्, ‘प्रजाभ्यः’
प्रजायं शिव मिति सम्बन्धः ; ‘अहिंसन्तं’ प्राणिनां हिंसा मज्जुर्वा-
णम् । पृथिव्यादि व्याख्यातम् । तादृश मग्निं भूप्रदेशादग्निवतः
खनामः अध्वर्यव इति ॥ २ ॥

खननमन्त्रगतां हित्वसङ्ख्यां यजमानरूपान्यात्मना प्रशंसति—
“द्वाभ्यां खनति द्विपादिति । प्रकारान्तरेण स्तौति— “अथो
द्वय मिति । सृष्टिका उदकानि चेति द्वय मित्यर्थः ॥ ३ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. २. ६२ ।

† “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्याम् ।
पृथिव्याः सद्यस्तादग्निम्पुरीष्य मङ्गिरस्वत् खनामि” वा० सं० ११. २८. १ ।

‡ “ज्योतिष्मन्तं त्वाम् सुप्रतीक मजस्रेण भानुना दीव्यतम् ।
शिवं प्रजाभ्यो हिंसन्तं पृथिव्याः सद्यस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वत्
खनामः”—इति वा० सं० ११. २८. २ ।

यत् “देवस्य त्वा”-इति पूर्वमन्त्रः, तत्र खनामीत्येकवचनम् †, ज्योतिष्मन्त मिति द्वितीयमन्त्रे खनाम इति बहुवचनम् †, तस्यो-
भयस्य निर्वाह माह-- “स वै खनामीति । प्रजापतिविवक्षया
एकवचनम्, देवविवक्षया बहुवचनम् । ते च अग्निकर्माख्यत्य-
तिष्ठन् ॥ ४ ॥

प्रागुक्तं खननसाधनं विदधत् तस्य वायूपता माह-- “स वा
अभ्राखनन्निति । यदि वाग्निस्तर्हि वाचैव खननं युक्तम्, कि
मभ्रिकरणेनेति, तत्राह-- “आरभायेति । ‘आरभाय’ आल-
भनाद्यैव इयं वेणुमयी अभ्रिः † क्रियते ॥ ५ ॥

अत्र कात्यायनः-- “कृष्णाजिन मास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन्
पुष्करपर्णं मपामृष्ट मिति, विमार्ष्टो नद् द्विव इति, आलभत
उभे शर्म च स्य इति”-इति § । अयं मर्थः । उत्तरतो देशे कृष्णा-
जिनं प्राग्धीव सुत्तरलोमम् तूष्णीं मास्तीर्य, तस्मिन् कृष्णाजिने
अपामृष्टमितिमन्त्रेण ॥ पुष्करपर्णं मास्तृणाति । एतत् पुष्करपर्णं
दिवो मात्रयेति ¶ चतुर्थपादेन विमार्ष्टि । ततः कृष्णाजिन पुष्कर-
पर्णं “शर्म च स्यो वर्म च स्यः”-इति ** मन्त्राभ्यां मालभेतेति ।

* , † २०५ ए० द्वितीयद्वितीयटीप्यन्वुद्धृतयोर्मन्त्रयोरन्वये पदे द्रष्टव्ये ।

‡ वैशवी, कल्माषी, सुधिरा, प्रादेशमात्री, अन्वतःशुत,
जम्भयतःशुत, तीक्ष्णा, औदुम्बरी, वैकङ्कती, अरत्निमात्री अभि-
भवेति । इहेव काण्डे पुरस्तात् (३. १. ३०.) द्रष्टव्यम् ।

§ का० औ० सू० १६. २. २३, २४, २५ ।

॥ वा० सं० ११. २६. १ ।

¶ वा० सं० ११. २६. २ ।

** वा० सं० ११. ३०, ३१ ।

तदिदं ब्राह्मणशेषेण विधीयते— “अथैनं कृष्णाजिन इति । यद्यपि कृष्णाजिनस्योपरि पुष्करपर्णे ऋत्विण्डसम्भरणम्, तथापि कृष्णाजिनसम्बन्धोऽप्यस्तीति मत्त्वा तस्मिन् सम्भरणोक्तिः । “लोमत इति । लोमवत्प्रदेशे ।

कृष्णाजिनास्तरणं समन्त्रक मित्याह— “तत् तूष्णी मिति । तूष्णी मुपस्तरण मुपपादयति— “यज्ञ इति । यज्ञस्य कृष्णाजिनत्वम् ; “कृष्णो रूपं कृत्वोदक्तामत्”—इत्यान्त्रानात् * । यज्ञस्य प्रजापतित्वम् ; प्रजापतिदेवत्वत्वात् । प्रजापतिर्हि सकलस्यूल-सूक्ष्मप्रपञ्चात्मत्वेनाय मीष्टगिति निर्वक्तु मनर्हत्वात् अनिरुक्तः । तस्मात् तद्रूपस्य कृष्णाजिनस्यापि आस्तरणम् ‘अनिरुक्तम्’, अमन्त्रक मित्यर्थः । तदास्तरणस्य प्रदेशं विधत्ते— “उत्तरत इति । आस्तरणस्तावकं ब्राह्मण मुत्तरत्र वक्ष्यत इत्याह— “तस्योपरि बन्धुरिति । “प्राचीनश्रीवेति । श्रीवाप्रदेशः प्राचीनो यथा भवति तथा आस्तरणीयम् । ‘देवत्रा’ देवेषु भवति “देवमनुष्य-पुरुषपुरुमत्तेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्”—इति † देवशब्दात् ‘त्रा’-प्रत्ययः ॥ ६ ॥

कृष्णाजिनस्योपरि विधातव्ये पुष्करपर्णे ऋत्विण्डसम्भरणं दर्शयति— “अथैन मिति । “योनिरिति । यतोऽग्निः पुष्करपर्णाद् जातः, तस्मात् तत् योनिरूपम्, अग्निश्च रितोरूपः ; इदानीं सुत्यद्यमानत्वात् ‘प्रजनिष्णु’ प्रजननशीलम् । “वाक् पुष्करपर्ण मिति । अग्निवाचीरन्यत्र तादात्म्यश्रवणात् ‡—“अग्नि-

* श्र० ब्रा० १. १. ४. १ (१ भा० ७१ पृ०) ।

† पा० सू० ५. ४. ५६ ।

‡ ते० अथ० २. ४. १ ।

र्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्”—इति । पुष्करपर्णादग्निजननात् कार्यकारणयोरभेदोपचारेण वागैव पुष्करपर्णं मिल्युक्तम् ॥ ७ ॥

तदास्तरणे मन्त्रं विधत्ते— “अपाम्पृष्ठ मिति * । हे पुष्कर-
पर्ण ! ‘अपाम्पृष्ठम्’ उपरिस्थानम् ‘असि’, ‘अग्नेः योनिः’ च
‘असि’, ‘समुद्रः’ समुन्दनशीलं मुदकम् अभितः ‘पिन्वमानं’
वर्द्धमानं भवसि , किञ्च ‘पुष्करे’ ‘वर्द्धमानः’ जात एव ‘आ’ सर्वतः
‘महान्’ आस्तरणात् महत्त्वम् ; अत एव ‘आ महान्’—इति पद-
द्वयस्य ‘महीयस्व’—इति व्याख्यानम् ।

अन्तिमपादेन विसर्जनं विधत्ते— “दिव इति † । ‘दिवः’
द्युलोकस्य मात्रया परिमाणेन ‘वरिष्णा’ अतिशयेनोरुणा त्वं
‘प्रथस्व’ विस्तीर्णी भव । पादं व्याचष्टे— “असौ वा आदित्य
इति । यतः ‘एषः अग्निः’ ‘आदित्यः’, अतो लोकत्रय मस्य
‘वरिमा’ उरुत्वम् , ‘एतम्’ आदित्यात्मकं ‘यन्तुं’ परिच्छेतुं
नार्हतीति । अतो ‘द्यौः’ द्युलोकिकात्मकं ‘भूत्वा’, ‘एनं’ सृष्टिच्छं
‘यच्छ’ परिच्छिन्नं कुर्विति पुष्करपर्णप्रार्थना ॥ ८ ॥

तदास्तरणस्य प्रदेश माह— “तदुत्तरं कृष्णाजिनादिति ।
‘तत्’ पुष्करपर्णं ‘कृष्णाजिनात्’ ‘उत्तरं’ तस्योपरि ‘आम्पृणाति’
एकस्योपरि अन्यस्यास्तरणं भूलोकद्युलोकिकात्मना प्रशंसति—
“यज्ञो वा इति । कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः भूलोकद्युलोकिकात्म-
त्वेन तयोर्यथा उत्तराधरभावः , एवं लोकयोरुत्तराधरभावो
दृश्यत इत्याह— “उत्तरो वा असावस्या इति । ‘असौ’ द्यौः ।
‘अस्याः’ भूम्याः ॥ ९ ॥

* वा० सं० ११. २६. १ ।

† मन्त्रान्तरं मिदम् ; कर्मान्तरे विनियुक्तत्वात् (वा० सं० ११. २६. २.) ।

अथेतयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः युगपदभिमर्शनं विधत्ते—
 “अथेनेऽभिमृशतीति * । शक्यत्वादुभयोर्युगपदालम्बनम् । “सञ्ज्ञा
 मिति । समानसञ्ज्ञम् ‘एतत्’ एतेन अभिमर्शनेन ‘करोति’
 कृतवान् भवति । तत्र मन्त्रद्वयं विधत्ते— “शर्म च स्थ इति † ।
 कृष्णाजिन पुष्करपर्णे सम्बोधे । ‘शर्म’ शरणं ‘च’ ‘स्थः’, युव-
 योरुपरि निधीयमानस्य मृत्पिण्डस्य ‘शरणं’ भवथः, ‘वर्म’
 कवचं ‘च’ अस्य ‘स्थः’ भवथः । ‘अच्छिद्रे’ छिद्ररहिते ‘बहुले’
 महाप्राणे ‘उभे’ युवां ‘व्यचस्वती’ आकाशधन्वो भूत्वा ‘संवसायाम्’
 आच्छादयतां मृदम् । वसेराच्छादनार्थस्य ‡ रूपम् । ‘पुरीथं
 पशव्यम् अग्निम्’ ‘विभृतम्’ । भृजो लोटि बहुलवचनाद्
 द्विवचनाभावः । एतयोः शरणत्वं कवचत्वम् । मृत्पिण्ड मुद्दिश्य
 व्याचष्टे— “शर्म च ह्यस्यैते वर्म चेति ॥ १० ॥

“संवसाया मिति § । ‘समीची’ समञ्चने, युवां कृष्णा-
 जिनपुष्करपर्णे ‘उरसा’ हृदयेन धिज्ञानेन, ‘आत्मना’ अवयव-
 संस्थानेन च ‘संवसायाम्’ सञ्ज्ञादयताम् ‘एनं’ मृद्रूप मग्निम् ।
 किमर्थम् ? ‘स्वर्विदा’ स्वर्गलाभाहेतोः ‘अजस्रम्’ अनुपस्त्रीणम्
 ‘इत्’ एव ‘ज्योतिष्मन्तम्’ तेजस्विनम् ‘अग्निम्’, ‘अन्तर्’ युवयो-
 र्मध्यप्रदेशे ‘भरिष्यन्ती’ धारयमाणे भवेता मिति शेषः ॥

द्वितीयमन्त्रस्योत्तरार्द्धे ॥ व्याचष्टे— “असौ वा आदित्य
 इति ॥ ११ ॥

* “अथेन अभिमर्शतीति”—इति सायणभाष्यवृत्तपाठः ।

† वा० सं० ११. ३०, ३१ ।

‡ व्यदा० आ० १३ धा० ।

§ वा० सं० ११. ३१ क ।

॥ वा० सं० ११. ३२ ख ।

अभिमर्शनमन्त्रगतां द्वित्वसङ्गां यजमानाग्निरूपेण प्रसं-
सति— “हाभ्या मिति , व्याख्यातम् * ॥ १२ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

अथ मृत्पिण्ड मभिमृशति । पुरीष्यो ऽसीति
पशव्यो ऽसीत्येतद्विश्वम्भरा इत्येष हीदु सर्व्वं विभ-
र्त्यथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्यद्ग्न ऽइति प्राणो
वा ऽअथर्वा प्राणो वा ऽएत मग्ने निरमन्यत्तद्यो-
ऽसावग्ने ऽग्निरुद्व्यत सोऽसीति तदाइ त मेवेन
मेतत् करोति † ॥ १ ॥

अथैनं परिगृह्णाति ‡ । अथ्या च दक्षिणतो
हस्तेन च हस्तेनैवोत्तरतस्त्वा मग्ने पुष्करादध्य-

* १६६ ए० ३ पं० इदमिति ॥

† वा०† 'करोति'—इति ख । 'करोति'—इति क ।

‡ मन्त्रान्परिगृह्णाति—इति क, ख ।

यर्वा निरमन्यतेत्यापो वै पुष्करं प्राणो ऽथर्वा
 प्राणो वा ऽएत मयेऽङ्गो निरमन्यन् मूर्ध्नी विप्रवक्ष्य
 व्वाघत इत्यस्य सर्वस्य मूर्ध्नि इत्येतत् * ॥ २ ॥

तु मु त्वा दध्यङ्ङृषिः । पुत्रं वृधे ऽत्रथर्वण
 इति व्वाग्वै दध्यङ्ङायर्वणः सु एनं तत ऐन्द्र
 व्वृत्रहणं पुरन्दर मिति पाप्मा वै वृत्रः पाप्महनं
 पुरन्दर मित्येतत् † ॥ ३ ॥

तु मु त्वा पाथ्यो वृषा । समीधे दस्यु-
 हन्तम मिति मनो वै पाथ्यो वृषा सु एनं तत
 ऐन्द्र धनञ्जयः रणेरण ऽइति यथैव यजुस्तथा
 बन्धुः ॥ ४ ॥

गायत्रीभिः । प्राणो गायत्री प्राण मेवा-
 स्मिन्नेतद्दधाति तिष्ठभिस्त्रयो वै प्राणाः प्राण
 उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति तासां नव
 पदानि नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्वाञ्ची द्वी
 तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'मित्येतत्'—इति ग, घ ।

अथैते त्रिष्टुभा ऽउत्तरे भवतः । आत्मा वै त्रिष्टुबात्मान मेवात्स्यैताभ्यां संस्करोति सीद होतः स्व ऽउ लोके चिकित्वानित्यग्निर्वै होता तस्यैष स्त्री लोको यत् कृष्णाजिनं चिकित्वानिति विद्वानित्येतत् सादृया यज्ञं सुकृतस्य योनाविति कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिर्देवावीर्देवान् हविषा यजासीति देवः सन् देवानुवन हविषा यजासीत्येकदग्ने बृहद्यजमाने व्वयो धा इति यजमानायाशिष माशास्ते ॥ ६ ॥

नि होता होतृषदने विद्वान इति । अग्निर्वै होता कृष्णाजिनं होतृषदनं विद्वान इति विद्वानित्येतत्त्वेषो दीदिवाम् २॥ ऽअसदत् सुदक्ष इति त्वेषो दीप्यमानो ऽसदत् सुदक्ष इत्येतददब्धव्रतप्रमतिर्व्वसिष्ठ इत्यदब्धव्रत प्रमतिर्द्येष व्वसिष्ठः सहस्रम्बरः शुचिजिह्वो ऽअग्निरिति सर्व्वं वै सहस्रं सर्व्वम्बरः शुचिजिह्वो ऽग्निरित्येतद् द्वाभ्यां माग्नेयीभ्यां त्रिष्टुब्ध्यां तस्योक्तो बभूवुः ॥ ७ ॥

अथैषा बृहत्युत्तमा भवति । बृहती वा ऽएष सञ्चितोऽभिसम्पद्यते यादृग्वै योनौ रेतः

सिच्यते तादृग् जायते तद्यदेता मत्र बृहतीं करोति
तस्मादेष सञ्चितो बृहती मभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥

सु०सीदस्व महा० २॥ ऽअसीति । इद् मेवै-
तद् रेतः सिक्त० सु०सादयति तस्माद्योनौ रेतः
सिक्त० सु०सीदति शोचस्व देववीतम इति
दीप्यस्व देववीतम इत्येतद्भि धूम मग्ने ऽअरुषं
मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शत मिति यदा वा ऽएषु
समिध्यते ऽथैष धूम मरुषं व्विसृजते दर्शत मिति
ददृश ऽइव ह्येषः * ॥ ९ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते । षडृतवः संवत्सरः
संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्
तद् भवति यदेव संवत्सर मभिसम्पद्यते तद्
बृहती मभिसम्पद्यते बृहती हि संवत्सरो द्वादश
पौर्णमासो द्वादशाष्टका द्वादशमावास्यास्तत् षट्-
त्रिंशत् षट्त्रिंशदक्षरा बृहती तं दक्षिणत
उदध्व माहरति दक्षिणतो वा † ऽउदग्योनौ रेतः

* 'ह्येषः'—इति ग, 'ह्येषुः'—इति घ ।

† 'वा'—इति क ।

सिच्यत ऽएषो ऽअख्यैतुर्हि योनिरुविच्छेद माहरति
रेतसोऽविच्छेदाय ॥ १० ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

कात्यायनः— “पिण्डं पुरीष्योऽसीति, पाणिभ्यां परिगृह्णा-
त्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः साभ्रिस्त्वा मग्न इति षड्भिः
सर्वां सकृद् धृत्वा, पुष्करपर्णं निदधाति”—इति * । “त्वा मग्ने”—
इत्यादिभिः षड्भिः ऋग्भिः † यावदपेक्षितां सृदं ‘सर्वां’
‘सकृत्’ एकवार मेव गृहीत्वा ‘पुष्करपर्णं’ निदध्यादिति । तदिदं
द्वितीयम् । प्रथमतो ‘सृत्पिण्डं’ “पुरीष्योऽसि”—इति मन्त्रेण ‡
आलभते, ‘अथ दक्षिणोत्तराभ्यां ‘पाणिभ्याम्’ ‘एनं’ ‘परिगृह्णा-
ति’ । तत्र ‘दक्षिणः’ हस्तः ‘साभ्रिः’ अभ्रिसहितः, वामस्तु
केवलः । अथ तद् ब्राह्मणेन विधीयते— “अथ सृत्पिण्ड मिति ।

सृत्पिण्डाभिमर्शनयज्ञुषोऽय मर्थः ।— हे ‘अग्ने !’ त्वम्
‘पुरीष्यः’ पशुहितः ‘असि’, ‘विश्वन्भराः’ भूलोकस्य सर्वस्य
धारकश्च ; चीयमानान्नेर्विराड् रूपत्वात् । ‘अथर्वा’ अरणवान्,
प्राणः ‘प्रथमः’ पूर्वः त्वां ‘निरमन्यत्’ निर्मथितवान् । पुरीष्यो-
ऽसीति सिद्धवल्कथनेन यदुक्तम्, तदुपपादयति—“पशव्योऽसीति ।
‘प्राणो वा अथर्वा’—इत्यर्थवादोऽस्य सिद्धवदर्थकथनम् । “तद्

* का० श्रौ० सू० १६. २. २६, २७; ३. १ ।

† वा० सं० ११. ३२. २—७ ।

‡ वा० सं० ११. ३२, १ ।

योऽसौ अग्नेऽग्निरसृज्यत, सोऽसीतीति । पूर्वं योऽग्निः सृष्टः,
त मेतं पुरीथोऽसीत्यनेनोक्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

“अथैन मिति । ‘परिगृह्णाति’ मृत्पिण्डं धारयन् प्राङ्-
मुखस्याध्वर्योः ‘दक्षिणतः’ प्रदेशे वर्त्तमानः, दक्षिणो हस्तः साभिः,
उत्तरतः केवलः, ताभ्यां पाणिभ्यां धारयेत् ।

ग्रहणमन्त्रान् विधत्ते— “त्वा मग्ने पुष्करादधि”—इत्यारभ्य*,
“ताः षट् सम्पद्यन्ते”—इत्यतः† प्राक्तनेन । तत्राद्यास्त्रिस्तो
गायत्रयः, त्रिष्टुभौ द्वे, षष्ठी ब्रह्मती ।

“त्वा मग्ने”—इत्यस्याय मर्थः । हे ‘अग्ने !’ ‘त्वाम्’ ‘अथर्वा’
अरणशीलः प्राणः, ‘पुष्करात्’ उदकात्, ‘अधि’-शब्दः पञ्च-
म्यर्थानुवादी, ‘निरमन्यत’ । अग्निं विशिनष्टि— “विश्वस्य वाघत
इतीति । ‘मूर्ध्नाः’ मूर्धानम् । कर्मणि षष्ठी ॥

पुष्कराथर्वपदयोरर्थं माह—“आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति ॥ २ ॥

द्वितीया मृचं विधत्ते— “त सु त्वा दध्यङ्गिति ‡ । ‘अथ-
र्वणः पुत्रः’ ‘दध्यङ्’ नाम ऋषिः ‘वृत्रहणं’ वृत्रस्य पाप्मनः
हन्तारम्, ‘पुरन्दरं’ असुरपुराणां दारयितारं ‘त्वाम्’ एव
‘इधे’ दीपयति । “ञि इन्धी दीप्तौ” §, लिटि “इन्धिभवति-
भ्याञ्च”—इति ॥ कित्वाबलोपः । “दध्यङ्ङाथर्वण इति । मधु-
प्रवचनात् वाक्त्वेन श्रुतिः ॥ ३ ॥

* वा० सं० ११. ३२. २ ।

† २१३ ए० १० पंक्तिर्द्रष्टव्या ।

‡ वा० सं० ११. ३३ ।

§ व० आ० १० धा० ।

॥ पा० सू० १. १. ६ ।

तृतीया ऋचं विधत्ते— “त सु त्वा पाथ्य इति † । पाथो-
ऽन्नम्, तत्कार्यत्वात् तत्र भवः ‘पाथ्यः’ । “पाथोऽन्नदीभ्यां
षण्” ‡ । बलम् । सर्वेन्द्रियानुग्राहकः । ‘पाथो वृषा’—इति मन
उच्यते ; “मनो वै पाथो वृषा”—इति श्रुती ष् व्याख्यानात् ।
‘दस्युहन्तमम्’ शत्रूणा मतिशयेन हन्तारम्, ‘रपे’ सङ्कानि
‘धनञ्जयं’ धनस्य जितारं ‘त्वा’ त्वां ‘समीधे’ । तृतीयपादो विस्फ-
टार्थत्वात् व्याख्यातुं नार्हतीत्याह— “यथैव यजुः, तथैव
बभ्रुरिति ॥ ४ ॥

उक्तानां तिमृणा ऋचां गायत्रीच्छन्दस्व मनूय प्रशंसति—
“गायत्रीभिः प्राण इति । गायत्र्याः प्राणरूपत्व मुक्तम् ।
मन्त्रगतचित्ससङ्घां प्राणोदानव्यानात्मना प्रशंसति— “तिसृभि-
स्त्रयो वै प्राणा इति । एकैकस्या गायत्र्या ऋचः त्रयस्त्रयः
पादाः । तासां नव प्राणान् सभूय नवप्राणात्मना प्रशंसति—
“तासां नव पदानि, नव वै प्राणा इति । एतेन मन्त्रत्रयेण
ऋत्पिण्डस्य परिग्रहे तस्यां ऋदि प्राणानेव संहितवान् भव-
तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

धारणमन्त्रेषु त्रिष्टुभावित्युक्तम्, तौ विधातुं तद्वतं छन्दः
प्रशंसति— “अथैतन्निष्टुभा ऽउत्तरे भवत इति । त्रिष्टुभ षाक्म-
रूपत्वं प्रागुक्तम्, ताभ्यां मन्त्राभ्यां धारणेन ऋत्पिण्डस्यात्मानं
स्वरूप निव संस्कृतवान् भवति ॥ .

* वा० सं ११. ३४ ।

† पा० सू० ४. ४. ११ ।

‡ इहैव २११ पृ० ६ पं० ब्रह्मणम् ।

द्विष्टुभौ विधत्ते— “सीद होतरिति * । हे ‘होतः’
 देवाना माहातः ! सृष्टूपान्ने ! ‘स्वे’ स्वकीये कृष्णाजिने ‘सीद’
 निषीद । ‘चिकित्वान्’ विद्वान्, अस्मदीयं कर्म जानन्,
 तथा ‘सुक्तस्य’ सुष्टु क्रियमाणस्य कर्मणो ‘योनौ’ स्थाने ‘यज्ञ’
 ‘सादय’ । कृष्णाजिने विस्तीर्यमाणे व्रीह्या भवघातः पिषणं
 सोमनिधानादिकञ्च भवतीति ‘देवावीः’ । “अवितृस्तृत्स्त्रिभ्य
 ईः” † । देवान् त्वं सपर्यन् ‘हविषा’ ‘अवन्’ ‘यजासि’
 यजतेः पञ्चमे लकारे रूपम् । हे ‘अग्ने !’ ‘यजमाने’ ‘हृदत्’
 प्रभूतं ‘वयः’ धनं ‘धाः’ देहि ॥ ६ ॥

“निहोतेति ‡ । मन्त्रं प्रतिपाद मनूय व्याचष्टे— “अग्नि-
 र्बै होतेति । निहोतेति ‘नि’-इत्युपसर्गः ‘असदद्’-इति क्रियया
 सम्बध्यते, निषीदति । ‘होता’ आहाता योऽग्निः, ‘होतृ-
 षदने’ अग्नेः सदने कृष्णाजिने ‘विदानः’ कर्म जानन्, ‘त्वेषः’
 “त्वेष दीप्तौ” §, दीप्यमानः, ‘दीदिवान्’, ‘सुदक्षः’ सुबलः,
 साधु क्षिप्रकारी वा ‘अदक्षव्रतप्रमतिः’ अनुपहतकर्मविषय-
 प्रकष्टमतिः, ‘वसिष्ठः’ वसुमत्तरः, ‘सहस्रधरः’ सर्वस्य भर्ता, यद्वा
 “हृषहोर्भः” ॥ सहस्रधा विद्धियमाणः । तथा चैतातानुरेयक (?)
 ब्राह्मणम्— “एष ह वा अस्य सहस्रं भरता यदेन मेकं सन्तं
 बहुधा विहरन्ति”-इति ।

* वा० सं० ११. ३५ ।

† उ० ३ पा० १५८ सू० ।

‡ वा० सं० ११. ३५ ।

§ भा० उ० १००१ धा० ।

॥ पा० ८. २. ३२ सू० १ वा० ।

अनयोर्द्वौर्द्वित्वसङ्गत्वाऽऽग्नेयत्रिष्टुप्स्तावकं ब्राह्मण मति-
दिशति— “तस्योक्तो बभ्रुरिति । “आ त्वा जिघर्मीत्येताभ्यां
व्यतिषक्ताभ्या माहुतिद्वयं कार्यं मित्स्वत्र प्रकरणे “द्विपाक्
यजमान इत्यादिना * ॥ ७ ॥

षष्ठी सृचं विधातुं तद्वतं ब्रह्मतीच्छन्दः प्रशंसति— “अथैषा
ब्रह्मतीति । ‘एषा’ वक्ष्यमाणा । “ब्रह्मतीं वा एष इति ।
‘सञ्चितः अग्निः ब्रह्मतीम् अभिसम्पद्यते’ सम्पत्यक्षरसङ्गत्वाको
भवति ; अथाप्युत्तरत्र ब्रह्मतीसम्पत्तिराम्नास्यते † । सामान्ये-
नार्यं सम्पत्तिप्रकारः ;— संवत्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् ‡,
तत्र संवत्सरे द्वादश पीर्णमास्यः , द्वादश कृष्णाष्टम्यः , द्वा-
दशामावास्याः , ताः षट्त्रिंशत् संवत्सरे धार्यमाणेऽग्नौ सम्प-
द्यन्ते , ब्रह्मत्यपि षट्त्रिंशदक्षरेति तत्साम्यम् ।

एवन्तर्हि अग्निचयनकर्मान्ते सम्पत्तिर्वक्तव्येति चेत् , तत्राह—
“बाह्वै योनाविति । ‘यानी यादृग् रेतः सिच्यते’, ‘तादृग्’
एवोभरं ‘जायते’ । अत इदानीं वीजभूतसृष्टूपान्तेः ब्रह्मत्या
धारणे ब्रह्मत्यात्मकत्व मेव तस्य सम्पादितवान् भवति ॥ ८ ॥

ता सृचं विधत्ते— “संसीदस्व महानिति । हे ‘अग्ने !’
सृष्टूप ! ‘संसीदस्व’ सम्यग् वीजात्मनावतिष्ठस्व , यतो ‘महान्’
त्वम्, ‘अग्नि’ । ‘देववीतमः’ अतिशयेन इविधा देवानां तर्प-
यित्वतमः , त्वं ‘शोचस्व’ दीप्यस्व । हे ‘मिथेभ्य’ मेधो यन्न-

* पुरस्ताद् (३ प्र० १ ब्रा० १६—२१ क०) द्रष्टव्यम् ।

† अनुपदमेव दशमकण्डिकायां (११३ , २१६ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० सं० ११. ३७ ।

स्तदहंतीति हे 'प्रशस्त' प्रकर्षेण सुत ! अग्ने ! 'दर्शतम्' दर्शनीयम्, 'अरुषम्' आरोचमानं धूमं 'विसृज' ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “इद मेवैतदिति । उत्पद्यमानान्ने रेतोरूपत्वात् मृत्पिण्डस्य बाहुभ्यां धारणं नाम ; योनीं सित्तस्य रेतसः संसादन मित्यर्थः । 'धूमं विसृज'—इति यदुक्तम्, तदुपपादयति— “यदा वा एष समिध्यत इति ॥ ९ ॥

परिग्रहणे विनियुक्तानां मन्त्राणां सङ्ख्यां सम्भूय संवत्सरान्वात्मना प्रशंसति— “ताः षट् सम्पद्यन्त इति । प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— “यद्देव संवत्सर मिति । संवत्सरे ताषट् द्वादश पीर्णमास्यः ; द्वादशाष्टकाः, द्वादशामावास्याः ; षट्त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते, ब्रह्मत्या अपि षट्त्रिंशदक्षरत्वात् संवत्सरसञ्चितोऽग्निः ब्रह्मत्यात्मना सम्पद्यत इत्यर्थः ।

विधत्ते— “तं दक्षिणत उदच्च मिति । 'तं' मृत्पिण्डं 'दक्षिणतः' प्रदेशात् 'उदच्चं' उदङ्मुखम् आहरेत् । तत् प्रशंसति— “दक्षिणतो वा इति । यतो लोके दक्षिणतः स्थितेन पुरुषेण, वामविभागे स्थितया स्त्रिया “योनी रेतः सिच्यते” ; 'एतर्हि' इदानीं मध्ये धार्यमाणस्याग्नेः एषः मृत्पिण्डो 'योनिः' 'अविच्छेदं' विच्छेदराहित्येन मृत्पिण्डाहरणं कर्त्तव्यम् ; 'रेतसः' रेतोभूतस्याग्नेः 'अविच्छेदाय' इति ॥ १० ॥ ३ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

अथ तन्नाप उपनिनयति । यद्वा ऽअस्यै क्षतं
यद्विलिष्टं मन्त्रिष्वै तत् सन्धीयते ऽङ्गिरेवास्या ऽएतत्
क्षतं व्विलिष्टं सन्तनोति सन्धधाति ॥ १ ॥

अपो देवीरुपसृज । मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्य
इति रसो वै मधु रसवतीरयक्ष्मत्वाय प्रजाभ्य
इत्येतत्तासा मास्थानादुज्जिहता मोषधयः सुपिप्पला
इत्यर्पा वा ऽआस्थानादुज्जिहता ऽओषधयः सु-
पिप्पलाः * ॥ २ ॥

अथैनां व्वायुना सन्धधाति । यद्वा ऽअस्यै क्षतं
यद्विलिष्टं व्वायुना वै तत् सन्धीयते व्वायुनेवास्या
एतत् क्षतं व्विलिष्टं सन्तनोति सन्धधाति ॥ ३ ॥

सन्ते व्वायुर्मातरिष्वा दधात्विति । अयं वै
व्वायुर्मातरिष्वा योऽयं पवत ऽउत्तानाया हृदयं
यद्विकस्य मित्युत्तानाया ह्यस्या एतद्दृदयं व्विकस्य
यो देवानां चरसि प्राणथेनेत्येष हि सर्वेषां
देवानां चरति प्राणथेन कश्चो देव व्वषडस्तु तुभ्य

मिति प्रजापतिर्वै कस्तस्मा ऽएवैतदिमां व्षट्
करोति नो हैतावत्यन्याहुतिरस्ति यथेषा * ॥ ४ ॥

अथैनां दिग्भिः सन्धधाति । यद्वा ऽअस्यै
क्षतं यद्विलिष्टं दिग्भिर्वै तत् सन्धीयते दिग्भि-
रेवास्या एतत् क्षतं व्विलिष्टं सन्तनोति सन्ध-
धाति स इमां चेमां च दिशौ सन्धधाति तस्मा-
देते दिशौ सृष्टिते ऽअथेमां चेमां च तस्माद्देवैते
सृष्टिते ऽइत्यग्रे ऽथेति अथेत्यथेति तद्दक्षिणावृत्तद्वि-
देवन्नानयानया वै भेषजं क्रियते ऽनुयैवैना मेतद्
भिषज्यति † ॥ ५ ॥

अथ कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च समुद्गृह्णाति ।
योनिर्वैपुष्कर पर्णं योन्या तद् रेतः सित्तुं समुद्-
गृह्णाति तस्माद्योन्या रेतः सित्तुं समुद्गृह्णाते
सुजातो ज्योतिषा सह शुर्मं व्वरुथ मामदत्
स्वरिति सुजातो ह्येष ज्योतिषा सह शुर्मं चैतद्वरुथं
च श्वश्चासीदति ‡ ॥ ६ ॥

* 'यथेषा'—इति ग, 'यथेषा'—इति घ ।

† 'भिषज्यति'—इति ख, ग, घ ।

‡ 'सीदति'—इति क, ख ।

अथैन सुपनद्यति । योनौ तद्रेतो युनक्ति
 तस्माद्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते योक्त्वेण योक्त्वेण
 हि योग्यं युञ्जन्ति मौञ्जेन त्रिवृता तस्याक्तो
 बन्धुः ॥ ७ ॥

तत्पर्यस्यति । व्वासो ऽग्ने विश्वरूपः
 संब्ययस्व विभावमविति व्वरुण्या वै यज्ञे रज्जु-
 रवरुण्य मेवैनदेतत् कृत्वा यथा व्वासः परिधापये-
 देवं परिधापयति * ॥ ८ ॥

अथैन मादायोत्तिष्ठति । असौ वा ऽद्यादित्य
 एषो ऽग्निर्गमुं तदादित्य सुत्यापयत्युदु तिष्ठ स्वध्व-
 रीत्यध्वरो वै यज्ञ उदु तिष्ठ सुयज्ञियेत्येतद्वा नो
 देव्या धियेति या ते दैवी धीस्तया नो ऽवेत्ये-
 तद् दृशे च भासा बृहता सुशक्निरिति दर्श-
 नाय च भासा बृहता सुशक्निरित्येतदाग्ने याहि
 सुशक्तिभिरिति ये व्बोठारस्ते सुशक्तयु आग्ने
 यांहि व्बोठृभिरित्येतत् † ॥ ९ ॥

* 'परिधापयति'—इति ख ।

† 'व्बोठृभिरित्येतत्'—इति ग, घ ।

अथैन मितु जर्हं प्राञ्चं प्रगृह्णाति । असौ
 वा ऽथादित्य एषो ऽग्निरमुं तदादित्य मितु जर्हं
 प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इतु जर्हः प्राङ्
 धीयत ऽजर्हं ऊ षु ण जतये तिष्ठा देवो न सवि-
 तेति यथैव यजुस्तथा बभ्रुर्हर्षी व्वाजस्य सनि-
 तेत्यूर्ध्वो वा ऽएष तिष्ठन्वाजं मन्त्रं सनोति यदञ्जि-
 मिर्वाघञ्जिर्वाहयामह ऽइति रश्मयो वा ऽएतस्या-
 ज्ञयो व्वाघतस्तानेतदाह परोबाहु प्रगृह्णाति परो-
 बाहु ह्येष इतो ऽथैन मुपावहरति तमुपावहृत्यो-
 परि नाभि धारयति तस्योपरि बभ्रुः ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

कात्यायनः— “अप श्वस्त्रेऽपनयत्यपो देवीरिति, सन्त इति
 वा त मपश्चिपति”—इति * । उदकं निनयेत् । तद्विधत्ते—
 “अथ तत्राप उपनिनयतीति । ‘अथ’ अनन्तरं ‘तत्र’ ‘आयः’
 ‘निनयेत्’ आसिञ्चेत् । तत् प्रशंसति— “यद्वा अस्यै चत मिति ।
 ‘अस्यै’ षष्ठ्यर्थः । पृथिव्याः यत् ‘सतं’ खण्डितम्, ‘यत्’
 च ‘विलिष्टम्’, “लिश अस्यै भावे” † अस्यै खलम्, ‘तत्’

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २, ३ ।

† दि० आ० ७३ धा० ।

सर्वं स्थलम् 'अग्निः' 'सन्धीयते' जज्ञसन्धाने हि विषमं स्थलं समं भवति । तस्मादापः कुण्डे निधेयाः ॥ १ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "अपो देवीरिति * । अत्राग्निः सम्बोध्यते । 'प्रजाभ्यः' प्रजानाम् 'अयच्छाय' यच्छाव्याधिः तदभावाय, 'मधु-मतीः' रसवतीः 'देवीः' द्योतमानाः 'अपः' 'उदसृजन्' प्रासिञ्चत । आसां भूमिगतानां मपाम् 'आस्थानात्' उदक-संसृष्टभूदेशात् 'सुपिप्पलाः' पिप्पलं पक्षं फलम्, सुफलाः, 'ओषधयः' फलपाकान्ताः शस्यादयः उज्जिहत' उद्गच्छन्तु, रीहन्तु । "ओ हाङ् गती" † ।

'अयच्छाय'-इति पदं भावत्वेन व्याचष्टे— "अयच्छ-त्वायेति ॥ २ ॥

अत्र सूत्रम्— "सन्त इति वा त मवक्षिपतीति ‡ । "सन्ते-वायुर्मातरिश्वा"-इति मन्त्रेण § वायु मवक्षिपेत्, मन्त्रपाठेनावटे वायुं पूरयेत् । तदिदं विधत्ते— "अथेनां वायुना सन्ध-धातीति । 'एनां' खननभूमिम् । इदानीं सुक्तः (?) यद्वा अस्यै क्षतमिति । यथा लोके क्षतं श्वभ्रं निम्नस्थलं वायुना सम्बोध्यते । वायुसञ्चालितैः पर्णादि कण्टकादिकं पूर्यते, एव मन्त्रापीति मन्त्रव्यम् ॥ ३ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "सन्ते वायुरिति । पूर्वोऽर्द्धः, पृथिवी-देवत्वः, उत्तरो वायव्यः । 'उत्तानायाः' उन्मुञ्चतया विस्तृ-

* वा० सं० ११. २६. १ ।

† जु० आ० ३६० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. ३ ।

§ वा० सं० ११. ३६ ।

तायाः 'ते' तत्र पृथिव्याः 'यत्' 'हृदयं' 'विकस्तम्' अवट-
 करणेन खातम्, तत् 'मातरिश्वा' मातरि अन्तरिक्षे खसिति
 पवते इति 'मातरिश्वा' वायुः, 'सन्धात्' सम्पूरयतु । उत्त-
 राहं वायुं सम्बोध्योच्यते । 'यः' च त्वं 'देवानाम्' अग्न्यादीनां
 वागादिदेवानां वा 'प्राणयेन' प्राणत्वेन 'चरसि' । वायो सति
 वागादीन्द्रियाणि चेष्टन्ते । हे 'देव' द्योतमान वायो ! 'कक्षी'
 कः प्रजापतिः, तद्रूपाय 'तुभ्यं' 'वषट् असु' । इयं पृथिवी
 वषड्भूता भवतु । 'क'-पदस्यार्थं माह— "प्रजापतिर्वै कः"—
 इति । वषट्करणेनाहुतिः कार्येति क्त्वा प्रशंसति— "नो हैता-
 वत्यन्याहुतिरिति । 'यथा' 'एषा' आहुतिः सन्धानकरी, एव
 मन्या नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

कात्यायनः— "अनामिकया संवपति पुरस्तात् पश्चाद्
 दक्षिणत उत्तरतश्च"—इति * । अनामिकाङ्गुल्या अवटस्य पुरस्तात्
 प्राच्या दिशः सकाशात् 'पांसु' अवटे संवपेत् । एवं प्रत्यगा-
 दिग्भ्यः सकाशात् तद् विधत्ते— "अथेनां दिग्भिः सन्धा-
 तीति । तत्र क्रमं विधत्ते— "स इमां चेमां च दिशी संन्धा-
 तीति । 'इमां मिमाम्' इत्यभिनयेन प्राक्प्रतीच्या दिशी
 विवक्ष्येते । एतयोर्विवक्षायां कारणं माह— 'एते दिशी' 'सं-
 धिते' । इम मिति लोकप्रसिद्धे प्राक्प्रतीच्याविति युज्येते, अग्नः
 इमाश्च—इत्यनेन दक्षिणोदीच्या दिशी विवक्ष्येते । अत्रापि
 संहितत्वमेव कारणम् । अथ चतुर्दिशं सन्धानप्रकारं मभि-
 नयेन दर्शयति— "इत्यग्रेऽथेति । 'इति' एषम् 'अथे' प्रथमं
 प्राचीं दिशं मित्यर्थः । इतरदिक्क्रियापेक्षया 'अथेति'-पदद्वयम् ।

उत्तरतः समापनं प्रशंसति— “तद् दक्षिणावृत्तिति । ‘तद्’
कर्म दक्षिणं माहदावर्त्तनं समापनं यस्य तद् भवति । ‘तद्’
दक्षिणावर्त्तनं कर्म ‘देवत्रा’ देवेषु भवतीत्यर्थः । तां चात्र-
करणभूता मङ्गुलि मभिनयेन दर्शयति— “अनयेति । ‘अनया’
अनामिकाङ्गुल्या ; भेषज्यक्रियासाधनत्व मस्याः अङ्गुलिः प्रसिद्ध
स्त्रिति शब्दार्थः ॥ ५ ॥

अथास्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः अन्तोद्ग्रहणं विधत्ते—
“अथ कृष्णाजिनश्चेति * । ‘उद्ग्रहणम् ऊर्ध्वकरणम् । पुष्कर-
पर्णस्य योनित्वं प्रागुक्तम् †, तद् विधत्ते— “सुजात इति ‡ ।
‘अ्योतिषा’ ‘सह’ संयुक्तः, सुजातोऽय मग्निः ‘वरुथं’ वरणीयं,
‘स्वः’ स्वर्गाख्यं, ‘शर्म’ शरणं गृहम् ‘आसदत्’ आसीददिति ।
सदर्लुङि चुरङि रूपम् ॥ ६ ॥

अथ कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरुद्ग्रहीतत्वात् त्रिवृता मुञ्च-
योक्त्रेण बध्नीयादिति विधत्ते— “अथैन मुपनद्यतीति § । “अह
बन्धने” ॥ । “न निष्पद्यत इति । निष्पत्तीत्यर्थः । ‘योक्त्रेण’
दाक्षा ‘योग्यं’ योजनीयम्, अश्वाननादिवन्धनं च मीञ्चेन कर-
णीयम् । “तत्र त्रिवृत्”—इत्यत्र पूर्वं मुक्तं ¶ ब्राह्मण मति-
दिशति— “तस्यो बन्धुरिति ॥ ७ ॥ •

* का० श्रौ० सू० १६. ३. ५ ।

† अस्या मेव कक्षां (२२१ पृ० १२ पं) द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० सं० ११. ४०. १ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ३. ६ क ।

॥ दि० उ० ६० धा० ।

¶ २ प्र० ३ भा० २७ क० (१३८ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

पूर्व मश्वरासभाजान् पशून् प्रस्तुत्य , ते मीक्षीभिरभिधानी-
भिरभिहिता भवन्तीत्यादिना, त्रिवृतो भवन्तीत्यनेन च रश्मना-
विधानं सुक्तम् * , अथ योक्तास्य समन्त्रं वेष्टनं[†] विधत्ते — “तत्
पर्यस्यति वास इति † । ‘तत्’ योक्तं ‘पर्यस्यति’ परिवेष्टयति ।
हे ‘विभावसो’ दीप्तिभिर्वासयितः ! , दीप्तिधन ! वा ; हे
‘अग्ने !’ ‘विश्वरूपं’ विचित्ररूपं ‘वासः’ ‘संव्ययस्व’ । “व्येष्-
संवरणे” ‡ , परिधत्स्व । योक्ताबन्धने वासः संव्ययस्वेति वस्त्र-
परिधापनोक्तेस्तात्पर्यं माह — “वरुण्या वै यज्ञ इति । ‘यज्ञे’ हि
रज्जुः[§] : ‘वरुण्या’ वरुणदेवत्या भवति § । यथा — योक्तपरित्यागी
“प्रत्या मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्” — इति ॥ मन्त्रः , नैवम् ; इह[¶] तु
‘एतद्’ योक्तम् ‘अवरुणं कृत्वा’ ‘यथा वासः परिधापयेत्’ ‘एवं’
तदित्यभिप्रायेण “वासः ० — ० संव्ययस्वेत्युक्तम् ¶ । पाशस्यैव हि
वरुणो देवता , न वासस इत्यर्थः ॥ ८ ॥

विधत्ते — “अथैन मादायोत्तिष्ठतीति ** । ‘एनं’ ऋत्पिण्ड
मादाय ऊर्ध्वं स्तिष्ठेत् । तत् प्रशंसति — “असी वा आदित्य इति ।
“त्रेधात्मानं विकरोति, — अग्निं तृतीयं, वायुं तृतीयम् , आदित्यं
तृतीयम्” — इति श्रुतेः †† । ऋत्पिण्डोऽग्निरिति चोक्तम् । ऋत्-
मादायोत्यानेन अमु मादित्य मेवोत्यापितवान् भवतीति ॥

* २ प्र० ३ ब्रा० २६, २७ क० (१३८ ए०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. ६ ख ।

‡ भा० उ० १००७ घा० ।

§ १ भा० २ प्र० ४ ब्रा० १२ कण्ठीतो द्रष्टव्यम् ।

॥ ऋ० सं० ८ अ० ३ अ० २४ व० द्रष्टव्यम् ।

¶ वा० सं० ११. ४०. २ ।

** का० श्रौ० सू० १६. ३. ७ । †† तै० ब्रा० १. ७. १. २ ।

मन्त्रं विधत्ते—“उदु तिष्ठ स्वध्वरेतीति * । हे ‘स्वध्वर’
सुश्रुतः । ‘उत्तिष्ठ’ । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । अपि च ‘दिव्या’ देव-
सम्बन्धिन्त्या ‘धिया’ बुद्ध्या ‘नः’ अस्मान् ‘भव’ पालय । ‘इशे’
दर्शनस्य ‘हृदता भासा’ प्रौढेन तेजसा ‘सुश्रुतानिः’ अत्यन्तं
दीप्यमानः ‘सुश्रुतिभिः’ शोभनशिक्षितैः ‘वोटृभिः’ अश्वैः
‘आश्राहि’ आगच्छ ‘अग्ने’ अद्ररूपः इति । सुश्रुतिभिरितिपद-
सम्बन्धं माह— “ये वोटारस्ते सुश्रुतय इति ॥ ६ ॥

अत्र सूत्रम्,— “जर्षबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णाति, जर्षं ज षु ष
इति, अक्त्वल्पोपरि नाभिधारयन्निति * । तदूर्ध्वधारणं विधत्ते—
“अथैव मित जर्षं मिति । ‘इतः’ भूमिः सकाशात् ‘जर्षं’
प्राङ्मुखं प्रगृह्णीयात् । “असी वा आदित्य इत्यादि पूर्ववद्
व्याख्येयम् † ।

मन्त्रं विधत्ते— “इत जर्षं मिति । ‘नः’ अस्माकम् ‘जतये’
सर्वथाय सुष्ठु ‘जर्षः’ ‘तिष्ठ’ । तत्रोपमा माह— “देव इति ।
‘न’-शब्द उपसार्थः । यथा सविता देवः ‘वाजस्य’ अन्नस्य ‘सनिता’
सन्नाता ‘जर्षः’ तिष्ठति । ‘यद्’ यस्मात् ‘अस्त्रिभिः’ अभि-
व्यञ्जकैः ‘वाघ्नभिः’ रश्मिभिः उपलक्षितं त्वां ‘विह्वयामहे’ बहु-
विध माह्वयामः ।

अत्र मन्त्रे ‡ पूर्वाह्णं निगदव्याख्यात मिति दर्शयति—
“अथैव यजुः”, तथा बन्धुरिति । उत्तरार्धे ‘वाजस्य’-इत्यादे-

* वा० सं० ११. ४१ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. ८, ९ क ।

‡ पूर्वत्र (२२७ पृ० १४ पं०) दृश्यम् ।

§ वा० सं० ११. ४२ ।

रथं माह— “जङ्घी वा एष तिष्ठन्नित्यादिना । पूर्वं मित
जङ्घं मिति सामान्येनोक्तम्, तद् विशिनष्टि— “परोवाहु
प्रगृह्णातीति । बाह्वोः परस्तात् अनूर्ध्वी वाहुः, प्राञ्च
मित्युद्गृह्णीत ।

मृत्पिण्डस्याधो नयनं विधत्ते— “अथैनमुपावहरतीति ।
उपावहरणस्य अवधिं दर्शयति— “तमुपावहत्येति । उपरि-
नाभिधारणस्य स्तावकं ब्राह्मणमित्यतिदिशति— “तस्योपरि
बन्धुरिति । रुक्मधारणप्रस्तावे “यद्देवोपरि नाभि अवाग् वै
नाभे रेतः प्रजातिरिति * ०—० एतद्वै पशोर्मेध्यतरं यदुपरि-
नाभि”—इति † ॥ १० ॥ ४ [४. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

हस्तोऽएष भवत्यथ पशूनभिमन्त्रयते । एतद्वा
ऽएषु देवाः सम्भरिष्यन्तः पुरस्ताद्दीर्यं मदधुस्तथैवैष्वय
मेतत् सम्भरिष्यन् पुरस्ताद्दीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सोऽश्वमभिमन्त्रयते । सुजातो गर्भोऽश्सि

रोदस्योरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी तयो-
रेष जातो गर्भोऽग्ने चारुर्विभृत ओषधीष्विति
सुर्वासु ह्येष चारुर्विभृत ओषधिषु चित्रः शिशुः
परि तमाख्यत्नूनिति चित्रो वा ऽएष शिशुः
परेण तमाख्यत्नूनिरोचते प्र मातृभ्यो ऽअधि
कनिक्रदङ्गा इत्योषधयो वा ऽएतस्य मातरस्ताभ्य
एष कनिक्रदत्प्रैति तदुष्वे व्वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभः । स्थिरो भव व्वीडङ्ग आशुर्भव
व्वाज्यर्व्वन्निति स्थिरश्च भव व्वीडङ्गश्चाशुश्च भव
व्वाजी चार्व्वन्नित्येतत् पृथुर्भव सुषदस्त्व मग्नेः
पुरीषवाहण इति पृथुर्भव सुशीमस्त्व मग्नेः पशव्य-
वाहन इत्येतत्तद्रासभे व्वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

अथाजः । शिवो भव प्रजाभ्यो मानषीभ्यस्त्व
मङ्गिर इत्यङ्गिरा वा ऽअग्निराग्नेयोऽजुः शमय-
त्येवैन मेतद्दृष्टिःसायै मा द्यावापृथिवी ऽअभि-
र्शाचीर्मान्तरिक्षं मा व्वनस्पतीनित्येतत् सर्व्वं मा
दृष्टिःसीरित्येतत्तदजे व्वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवेष्वेतद्दीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

अथैन मेतेषां पशूना मुपरिष्ठात् प्रगृह्णाति ।
तदेन मेतैः पशुभिः सम्भरति नोपस्पृशति वृज्जो
वै पशुवो रेत इदं नेदिदु रेतो वृज्जेण हिन-
सानीत्यथो ऽअग्निरयं पशुव इमे नेदय मग्निरि-
मान् पशून् हिनसदिति ॥ ६ ॥

त मश्वस्योपरिष्ठात् प्रगृह्णाति । प्रैतु व्वाजी
कनिक्रददिति प्रैतु व्वाजी कनिक्रद्यमान इत्ये-
तन्नानदद्रासभः पश्वेति तदश्वस्य यजुषि रासभं
निराह तद्रासभे शुचं दधाति भरन्नग्निं पुरीष्यं
मा पाद्यायुषः पुरेति भरन्नग्निं पशुव्यं मो
ऽअस्मात् कर्मणः पुरा पादीत्येतत्तदेन मश्वेन
सम्भरति ॥ ७ ॥

अथ रासभस्य । वृषाग्निं वृषणं भरन्निति
वृषा वा ऽअग्निर्वृषा रासभः स वृषा वृषाणं
भवत्यपाङ्गर्भं समुद्रिय मित्यपां छेष गर्भः समु-
द्रियस्तदेन ऽ रासभेन सम्भरति ॥ ८ ॥

अथापादत्ते * । अग्न ऽआयाहि व्वीतय ऽइ-
त्यवितव ऽइत्येतत्तदेनं ब्रह्मणा यजुषैतस्माच्छौद्रा-
द्वर्णादिपादत्ते † ॥ ६ ॥

अथाजस्य । ऋतुं सत्यमृतुं सत्यमित्यर्थं
वा ऽअमिर्चत मसावादित्यः सत्यं यदि वासावृत-
मयुं सत्यं मुभयस्वेतदय मग्निसुस्मादाह ऽर्तुं सत्य-
मृतुं सत्यमिति तदेन मजेन सम्भरति ॥ १० ॥

त्रिभिः सम्भरति । त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् सम्भरति त्रिभिः
पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् तस्योक्तो बभूवुः ॥ ११ ॥

अथैतान् पशूनावर्त्तयन्ति । तेषा मजः प्रथमं
एत्यथ रासभो ऽथाश्वो ऽथेतो यता मश्वः प्रथमं
एत्यथ रासभो ऽथाजः क्षत्रं वा ऽअन्वश्वो व्वैश्वं च
शूद्रं चानु रासभो ब्राह्मण मजः ‡ ॥ १२ ॥

तद्यदितो यताम् § । अश्वः प्रथमं एति तस्मात्

* 'अथापादत्ते'—इति क, ख ।

† '०स्पादत्ते'—इति ग, घ ।

‡ 'मजः'—इति ग, घ ।

§ 'यताम्'—इति ग, घ ।

क्षत्रियं प्रथमं यन्त मितरे त्रयो वर्णाः पञ्चादनु-
 यन्त्यथ यदमुत आयता मजः प्रथम एति तस्माद्
 ब्राह्मणं प्रथमं यन्त मितरे त्रयो वर्णाः पञ्चादनु-
 यन्त्यथ यन्मैवेतो यतां नामुतो रासुभः प्रथम
 एति तस्मान् कदा चन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैश्यं
 च शूद्रं च पञ्चादन्वितस्तस्मादेवं यन्त्यपापवश-
 सायाथो ब्रह्मणा चैवेतत् क्षत्रेण चैतो वर्णा-
 चभितः परिगृह्णीते ऽनपक्रमिणी कुरुते * ॥ १३ ॥

अथानवापुरुष मीक्षते । अग्निं पुरीष्य मङ्गि-
 रस्वहराम इत्यग्निं पशव्य मग्निवहराम इत्येतत्त-
 देन मनवापुरुषेण सम्भरति ॥ १४ ॥

त मजस्योपरिष्ठात् प्रगृह्णन्नेति । आग्नेयो
 वा ऽपजः स्त्रैवेन मेतदात्मना स्वया देवतया
 सम्भरत्यथो ब्रह्मा वा ऽपजो ब्रह्मस्त्रैवेन मेतत्
 सम्भरति ॥ १५ ॥

अथैन मुपावहरति । ओषधयः प्रतिमोर्ध्वं
 मग्निं मेतत् शिव मायन्त मभ्यत्र युष्मा इत्येतत्त-

स्मादायत ओषधयो विभ्यति यद्दे नो ऽयं न हि
 स्वादिति ताभ्य एवैन मेतच्छमयति प्रत्येनं मोद-
 ध्वं शिवो वो ऽभ्येति न वो हि ऽसिष्यतीति
 व्यसन्विष्वा अनिरा अमीवा निषीदन्नो ऽअप
 दुर्मतिं जहीति व्यसन्विष्वा अनिराश्चामीवाश्च
 निषीदन्नो ऽप सर्व्वं पाप्मानं जहीत्येतत् * ॥ १६ ॥

ओषधयः प्रतिगृह्णीत । पुष्पवतीः सुपिप्पला
 इत्येतद्देतासां समृद्धं रूपं यत् पुष्पवत्यः सुपि-
 प्पलाः समृद्धा एनं प्रतिगृह्णीतेत्येतदयं वो गर्भं
 ऋत्विजः प्रत्नं सधस्य मासददित्ययं वो गर्भं ऋत-
 व्यः सनातनं सधस्य मासददित्येतत् † ॥ १७ ॥

हाभ्या मुपावहरति । द्विपाद्यजमानो युजमानो
 ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपा-
 वहरति तं दक्षिणत उदञ्च मुपावहरति तद्योक्तो
 बन्धुः सत मवीक्षितं भवति यच्चैन मुपावहरत्युद्धते वा
 ऽभुवोक्षितेऽग्नि मादधति सिकता उपकीर्णा भवन्ति
 तासा मुपरि बन्धुः ॥ १८ ॥

* 'जहीत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'सधस्य मासददित्येतत्'—इति ग, घ ।

परिश्रितं भवति । एतद्देवा अविभयुर्यज्ञे
 न इम मिह रुचाऽसि नाष्टा न हन्युरिति तस्मा
 ऽएतां पुरं पर्यश्रयंस्तथैवास्मा ऽअय मेतां पुरं परि-
 श्रयत्यथो योनिर्वा ऽइयत् रेत इदं तिर इव वै
 योनौ रेतः सिच्यते योनिरूप मेतत् क्रियते
 तस्मादपि स्वया जाययां तिर इवैव चिच-
 रिषति * ॥ १९ ॥

अथैनं विष्यति । तद्यदेवाद्यात्रोपनहस्य स-
 शुच्यति ता मेवास्मादेतच्छुचं बहिर्धा दधात्यथो
 ऽएतद्या एवैन मेतद्योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचान इति । वि
 पाजसा पृथुना दीप्यमान इत्येतद्बाधस्व दिषो
 रक्तसो ऽअमीवा इति बाधस्व सर्वांन् पाप्मन इत्ये-
 तत् सुशर्मणो बृहत्तः शर्मणि स्या मग्नेरहत् सुह-
 वस्य प्रणीतावित्याशिंष माशास्ते † ॥ २१ ॥

अथाजलोमान्याच्छिद्य ‡ । उदीचः प्राचः

* 'चिचरिष्यति'—इति क ।

† 'माशास्ते'—इति क, ख ।

‡ 'अथाजलोमान्याच्छिद्य'—इति क, ग, घ ।

पशून् प्रसृजत्येषा होभयेषां देवमनुष्याणां दिग्य-
दुदीची प्राञ्चेतस्त्रां तद्दिशि पशुन्दधाति तस्मादुभये
देवमनुष्याः पशूनुपजीवन्ति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

अथ नृत्पिण्डसाहित्येन पश्वभिमन्त्रणं विधत्ते— “इस्त एष
भवतीति । ‘एषः’ नृत्पिण्डः । “एतद्वा इत्यादेरय मर्थः— ‘एतद्’
इदानीं पिण्डसम्भरणकाले पश्वभिमन्त्रणेन एषु ‘वीर्यं’ ‘देवाः’
इव ‘अयं’ यजमानोऽपि ‘दधाति’ निहितवान् भवतीति ॥ १ ॥

पूर्वं सखाभिमन्त्रणं विधत्ते— “सोऽख मिति * । अश्वो-
ऽन्वात्मना स्तूयते— ‘सः’ त्वं ‘रोदस्योः’ द्यावापृथिव्योः ‘गर्भः’
इति जातः असि’, तथा ‘ओषधीषु’ ओषधिवनस्पत्यादिषु विष-
येषु ‘चाङ्’ ‘विभृतः’ विशेषेण सम्भृतोऽसि, ‘चित्रः’ चित्र-
वर्णः, ‘शिशुः’, ‘अक्तून्’ अक्तुशब्दो रात्रिवचनः, तत्रत्यानि
‘तमांसि’ ‘परि’ योग्यक्रियाध्याहारः, परीत्य, अतिरोचत
इति । ‘माहृभ्यः’—इति चतुर्थी । ओषधयोऽत्र माहृशब्दाव्याः,
तदर्थम्, तन्नक्षत्रार्थं ‘कनिक्रदत्’ अत्यर्थं ऋषितशब्दं कुर्वन्
‘प्रगाः’ प्रगच्छसि † । “इषो गा लुङ्ङि”—इति गादेशः ‡ ।

• मन्त्रं प्रतिपद मनूय व्याचष्टे— “इमे वै द्यावापृथिवी
रोदसौ इति ॥ २ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. १. ३ ।

† वा० सं० ११. ४३ ।

‡ पा० सू० २. ४. ४५ ।

रासभाभिमन्त्रणे मन्त्रं विधत्ते— “अथ रासभं स्थिरो भवेति * । हे ‘अर्वन्’ अरण्यवन् । रासभ ! ‘स्थिरः’ निबन्धः ‘भव’ । ‘वीड्वक्त्रः’ दृढाङ्गः, ‘आशुः’ शीघ्रगतिः, ‘वाजी’ वेगवाञ्छ ‘भव’ इति । ‘पृथुः’ स्थूलः भव । ‘सुषदः’ शोभन-सदनवान् भव । ‘अग्नेः पुरीषवाहनः’ गोमयस्य सेकतस्य वा वाहकत्वात् रासभस्य पुरीषवोदृत्वं प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

अजाभिमन्त्रणं विधत्ते— “अथाजं शिवो भवेति † । अङ्गिरः-पदेन अग्निरुच्यते ; तद्देवत्वत्वात् । हे ‘अङ्गिरः’ अग्निरुप ! अज ! त्वं ‘मानुषीभ्यः प्रजाभ्यः’ ‘शिवो भव’ । ‘द्यावापृथिवी’ ‘मा अभिशोचीः’ मा हिंसीः । तथा ‘अन्तरिक्षं’, ‘वन-स्यतीन्’ । सर्वत्र ‘मा अभिशोचीः’—इति क्रियापदं सम्बद्धम् इति पदं प्रयुक्तम् । मन्त्रस्यार्थयोस्तात्पर्यं माह— “अङ्गिरा वा अन्निरित्यादिना ॥ ४ ॥

अश्वदिपशुत्रयाभिमन्त्रणगतसङ्ख्यां प्रशंसति— “त्रिभिरभि-मन्त्रयते इति । अग्नेस्त्रिवृत्त्वं पुरस्तादुक्तम् ॥ ५ ॥

अत्र सूत्रम्— “धारयत्येषा सुपरि पिण्डं मनुपसृशन्निति ‡ । ‘एषां’ त्रयाणां पशूना सुपरितनान् पशून् अनुपसृशन् पिण्डं धारयेदित्यर्थः । तदिदं विधत्ते— “अथैन मेतेषां पशूना मिति । उपसृशनाभावं प्रशंसति— “वप्सो वै पशव इति । यतो वप्स-रूपाः पशवः, सृत्पिण्डस्य रेतोरूपः, अतो वप्सेण-रेतः विष्कृत्वा न करोमीति बुद्ध्या न सृशे पशून् । अथवा ‘अयं’ सृत्पिण्डो

* वा० ख० ११. ४४ ।

† वा० ख० ११. ४५ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. १०

हि 'अग्निः', अग्निः पशून् मा हिंसीदिति बुद्ध्या न स्यूशेत् ।
'हिनसानि'—इति लोटि रूपम्, 'हिनसत्'—इति पञ्चमलकारे
रूपम् ॥ ६ ॥

अथाश्वस्योपरि धारणं समन्त्रं विधत्ते—“त मश्वस्योपरिष्ठा-
दिति * । 'वाजी' अन्नवान् अश्वः 'प्रैतु' आगच्छतु । तं
विशिनष्टि— 'कनिक्रदन्' अत्यर्थशब्दं कुर्वन्, 'नानदत्' सर्वा
दिशो नादयन् 'रासभः' उपमाशब्दलोपः गर्हभ इव 'पत्त्वा'
पतनशीलः । पतेः कनपि रूपम् । 'पुरीथं' पशुहितम्
'अग्निम्' धारयन्, 'आयुषः' कर्मणोऽस्मात् 'पुरा' 'मा पादि'
मा विनश्यतु † । पदेस्त्रिणि रूपम् ।

अश्वस्योपरि धारणमन्त्रे रासभः पत्त्वेति गर्हभवचनस्य
प्रयोजन माह— “तदश्वस्य यजुषि रासभं निराहेति । अश्व-
मन्त्रे रासभवचने तस्माद्द्रासभः अश्वस्यातिशयितत्वाक्तेः तस्मिन्
गर्हभे शोकबलराहित्यमेव निहितं भवतीति । 'आयुषः'—इति-
पदस्यार्थं माह 'कर्मणः' इति ॥ ७ ॥

प्रथोत्तरा ऋक्, संहिताया मेव मान्नायते ‡—

“वृषान्निं वृषयं भरन्नपाङ्गर्भं ससुद्रियम्

अन्न आयाहि वीतये ऋतं सत्यं ऋतं सत्यं

मग्निम्युरीथ मङ्गिरस्वद् भरामः”—इति § ।

* का० श्रौ० सू० १६. ३. १० ।

† वा० सं० ११. ४६. १ ।

‡ अस्मद्ब्रह्मसंहितायासु “वृषान्निम्”—इत्यादिः “ससुद्रियम्”—इत्य-
न्तश्च पाठः ४६ कण्ठपर्याशः ।

§ वा० सं० ११. ४७ ।

महाहृत्तीयम् ; “चत्वारोऽष्टकाः पादा जागतश्च महाहृत्ती”
—इति । तस्य विभक्त्य विनियोगो विधीयते । तत्र तस्याः
पूर्वाह्णे तु रासभस्योपरि धारणम् , तृतीयपादेनाजस्योपरि धार-
णाय रासभ-मृत्पिण्डहरणम् , चतुर्थेनाजस्योपरि धारणम् , पञ्च-
मेनानन्नापुरुषेक्षणम् । तदाह सूत्रकृत्— “प्रैतु वाजी हृषान्नि
मित्यखरयोः अग्न आयाहीत्याहृत्य खराच्छागस्यसं सत्य
मित्यानिधानात् , आयन्यावर्त्य पशूनजः पुरस्ताद्रासभो मध्ये ,
खस्थानस्थिताना मेवाहृत्तिः , अनन्नापुरुष मीक्षते पूर्ववदग्निं
पुरीथ्य मिति”—इति * । तदिदं सर्वं विधत्ते— “अथ रासभस्य
हृषानिं हृषण मित्यादिना ।

मन्त्रस्याय मर्थः †,— ‘हृषणं’ वर्षकं मृद्रूपम् ‘अग्निं’ ‘भरन्’
‘अपाङ्गभं’ गर्भभूतं , समुद्रे अग्निरित्ते भवं ‘समुद्रियं’ ‘भरन्’
‘अग्निं’ मृद्रूपं ‘हृष’ सिद्ध । हृषतेर्लोऽटि रूपम् । अपार्धं
रासभः सम्बोध्यः ।

ब्राह्मणे , हृषेति कग्रत्ययान्तं पद मिति व्याख्यातं— “हृषा
वा अग्निरिति । तत्राय मर्थः ,— ‘हृषा’ रेतसः सेक्ता ‘रासभः’
‘हृषणम् अग्निं भरन्’, तिष्ठतीति क्रियाध्याहारः । तृतीयपादे
अग्निः सम्बोध्यः । हे ‘अग्ने’ मृद्रूप ! ‘वीतये’ तर्पणाय ‘आयाहि’
रासभादागच्छ । ‘ऋतम्’ अग्निः , ‘सत्यम्’ आदित्यः ; यदा,
‘ऋतम्’ आदित्यः , ‘सत्यम्’ अग्निः ; उभयरूप मग्निम् , आह-
रिष्यामीति शेषः । ‘पुरीथं’ पशुहित मग्निम् , ‘अङ्गिरस्वद्’
अग्निवत् ‘भरामः’ सश्वरामः इति ।

* का० श्रौ० सू० १६. ३. ११, १२, १३ ।

† पाठस्य वा० सं० ११. ४६ ख, ४७ क ।

मन्त्रगतानि पदानि व्याचष्टे— “वृषा वा अग्निरिति । “तद्देनं
रासभेनेति । मन्त्रस्य पूर्वाद्देनं रासभस्योपरि नृत्पिच्छधारणेन
तस्मिन् इदं सम्भृतवान् भवति ॥ ८ ॥

अत्रात् सकाशात् नृदाहरणं समन्तं विधत्ते— “अद्या-
पादत्त इति । “अन्न आयाहीति तृतीयः पादः * । ‘वीतये’
—इत्यस्यार्थं माह— “अवितव इतीति । तर्पणार्थाद् वेतेः †
“मन्त्रे वृषेण०”—इति ः क्तिन्, स चोदात्तः । अपादानं प्रशं-
सति— “तद्देनं ब्रह्मणेति । ‘एनं’ नृत्पिच्छं ‘ब्रह्मणा’ ब्रह्म-
रूपेण ‘यजुषा’ “अन्न आयाहि”—इति पादेन ‘एतस्मात्’ ‘श्रीद्रात्’
वर्णात् अपादत्तवान् भवति । रासभस्य वैश्वशूद्रजातिसम्बन्धी
वक्ष्यते— “वैश्यं च शूद्रं चानु रासभ इति § ॥ ९ ॥

अजस्योपरि धारणमन्त्रं विधत्ते— “अथाजस्यत्” मिति ।
ऋतं सत्य मिति द्विवारं पठ्यते, तत्र प्रथमत्सत्यपदयोरर्थं
माह— “अयं वा अग्निर्ऋत मिति । “यदि वेति, द्वितीयत्स-
त्यपदयोरर्थवचनम् । ‘असौ’ विप्रकृतः ‘आदित्यः’ ‘ऋतम्’,
‘अथ मनिः सत्यम्’ ; उभयरूपोऽयं मन्त्रिर्मृद्भूषः ॥ १० ॥

अग्निष्पुत्रीष्य मिति मन्त्रशेषस्य विनियोग उत्तरत्र वक्ष्यते ।,
इदानीं मन्त्रादीनां सुपरि धारणे विनियुक्तमन्त्रगतसङ्ख्यां त्रिह-
स्वन्नात्मना स्तौति— “त्रिभिरिति । “मैतु वाजी”—इति

* इ३८ ए० १८ पं० इत्यर्थः ।

† अद्या० प० ३७ धा० ।

‡ पा० सु० ३. ३. ६४ ।

§ इत्येव द्वाद्दशकाङ्क्षा (२३२ ए०) इत्ययम् ।

॥ इत्येवोपरिष्ठात् चतुर्दशकाङ्क्षा (२३३) इत्ययम्

एकी मन्त्रः, “वृषाम्निः”—इति महावृषत्या मपरः ; रासभाजयो-
रुपरि धारणे विनियुक्तौ द्वौ मन्त्रौ * । मन्त्रस्य लक्षणं याज्ञिक-
समाख्यान मिति ; अत एकस्या मृचि विभज्य विनियोगात्
मन्त्रा बहवः सम्याद्यन्त इत्यविरोधः † ।

पूर्वं मखाद्यभिमन्त्रणे विनियुक्तमन्त्रसङ्ख्याम् मिलित्वा प्रशं-
सति— “त्रिभिः पुरस्तादिति । अभिमन्त्रणमन्त्रास्त्रयः , धारण-
मन्त्रास्त्रयः , ते षट् सम्यद्यन्ते ; तस्य स्तावकं ब्राह्मण मति-
दिशति— “तस्योक्तो बन्धुरिति । पिण्डपरिग्रहमन्त्रसङ्ख्याप्रस्तावे—
“ताः षट् सम्यद्यन्ते , षट् ऋतवः”—इत्यादिना ‡ ॥ ११ ॥

अथैतेषां पशूना.भावर्त्तनं विधत्ते— “अथैनान् पशूनिति ।
स्वस्थानावस्थिताना मेवावर्त्तनम् । तत्रागन्तृणां पशूनां क्रमं विधत्ते
—“तेषा मजः प्रथम इति § । पूर्वम् ‘इतः’ मृदाहरणार्थं ‘यतां’
गन्तृणां ‘पशूनां’ मध्ये ‘अश्वः’ प्रथमो गतः , ‘रासभः’ मध्ये,
पश्चात् ‘अजः’ ; अधुना ‘अजः’ प्रथमः , ‘रासभः’ मध्ये,
पश्चात् ‘अश्वः’ । गमनागमनयोरुभयोरपि रासभस्य मध्येऽव-
स्थानम् , अश्वजयोरैव पौर्वापर्यम् । “अत्रं वा अश्वश्वः”—

* षा० सं० ११. ४६. १ , ४६. २ , ३ , ४७. १ । अत्राह मही-
धरः— “का० धारयत्वेषा सुपरि पिण्ड मनुपसृशन् प्रेतु वाजी वृषाम्नि
मित्यश्वखरयोरिति । अस्यादीना सुपरि पिण्डं धारयति तानसृशन्
प्रेतु वाजीत्यश्वोपरि वृषाम्नि मिति खरोपरीति छेत्तार्थः । महा-
पङ्क्तिस्त्रावसाना अष्टार्णषट्पादा महापङ्क्तिः । आद्यावहैर्चावश्व-
दैवतौ , तृतीयोऽहैर्चारामभदैवतः , तृतीयचतुर्थपादौ अश्वौ”—इति ।

† पुरस्तात् २३८ ए० ४ पङ्क्तिः २३६ ए० १० पङ्क्तिपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् ३ प्र० ३ ब्रा० १० क० (२१३ ए०) दृष्टव्या ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ३. १९ ।

इत्यादेरय मर्थ.— अश्वादिपशुत्रयस्य क्षत्रियजातिसम्बन्धः, क्षत्रियस्य राज्ञ इतरेभ्यस्त्रिभ्यो वैश्यशूद्रब्राह्मणेभ्यः पुरस्तात् गमनं लोके दृष्ट मिति । तत्र यथा गमनसमये अश्वस्य प्राथम्यम्, तथा ब्राह्मणस्यानूचानस्य स्वव्यतिरिक्तवर्णत्रयात् प्रथमगमनं च दृश्यत इति अधुना अजस्य प्राथम्यम्, वैश्यशूद्रयोः क्षत्रियाद् ब्राह्मणाद्वा पुरस्ताद् गमनं नास्तीति ऋदाहरणसमये पुनरागमनसमये च रासभस्य न प्राथम्यम् । तस्मात् कारणादेवम्— यान्ति अश्वपूर्वाः प्रथमे, अधुनाजपूर्वा आगच्छन्ति 'अपापवस्यसाय' पापपरिहाराय । ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च 'एतौ' वैश्यशूद्रौ 'अभितः' मध्ये 'परिगृह्णीतौ', 'अनपक्रमिणौ' अनपक्रान्तौ 'कुरुते' ॥ १२, १३ ॥

विधत्ते— "अथानवापुरुष मिति * । तत्र पुरुष मिति पञ्चमम् । "अग्निं पुरीष्य मिति † । तदीक्षणेन तेनापि 'अनवापुरुषेण' पुरुषपशुप्रतिनिधिना ऋदं सम्भृतवान् भवति ॥ १४ ॥

विधत्ते— "त मजस्योपरिष्ठादिति । अजस्योपरि ऋत्पिण्डं धारयन्नेव 'एति' आगच्छेद्ध्वर्युः । तथाविधं गमनं सुभयथा प्रशंसति— "आग्नेयो वा अज इति । 'अजः' अग्निदेवत्यः, ऋदप्यग्निः ; अतोऽजस्योपरि धारणात् स्वेन रूपेण स्वदेवत्वं च सम्भृतवान् भवति । अपि अजो ब्राह्मणजातीयः ; ततो ब्राह्मणेनाप्येनं ऋत्पिण्डं सम्भृतवान् भवति ॥ १५ ॥

अथाजसकाशात् ऋत्पिण्डस्यावरोहणं समन्त्रं विधत्ते ‡—

* का० श्रौ० सू० १६. ३. १३ ।

† वा० सं० ११. ४७. २ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. १४ ।

“अथैन सुपावहरतीति । हे ‘ओषधयः !’ ‘युष्माः’ अत्र
शसः सकारस्य “तस्माच्छसो नः”—इति * नत्वं रुत्वं विसर्जनीयः,
युष्मानभिलक्ष्य ‘आयन्तम्’ आगच्छन्तं ‘शिवम्’ ‘एतं’ पुरोवर्त्ति-
नम् ‘अग्निं’ ‘प्रति मोदध्वम्’ प्रतिमोदस्व भयराहित्यार्थम् ।

उत्तरार्द्धे † मृद्रूपोऽग्निः सम्बोध्यः । ‘विश्रवाः’ ‘अनिराः’ ‘इरा’
—इत्यन्ननाम ‡ । अन्नप्रतिबन्धहेतून् अनाष्टृणादीन्, ‘अमीवाः’
रोगाश्च ‘व्यस्यन्’ विक्षिपन्, हेतौ शब्दप्रत्ययः । रोगादिविक्षे-
पाक्षेतोः ‘निषीदन्’ उपविशन्, ‘नः’ अस्माकं ‘दुर्मतिं’ दुष्टु-
तिमयीं मतिम् ‘अपजहि’ अपनयेति ।

प्रतिमोदध्वमिति यदोषधीः प्रत्युक्तम्, तस्याभिप्राय माह—
“एतद्वैतस्मादायत ओषधय इति । ‘आयतः’ अग्नेः सकाशात्
‘ओषधयो विभ्यति’ स्वस्यात्मानं भक्षयिष्यति किलेति । तात्परि-
हाराय प्रतिमोदध्व मिति । यतोऽग्निः शान्तः, ओषधयो यूयं
मेनं प्रतिमोदध्वम्, ‘शिवः’ सुखकर एव स्वरूपः ‘वः’
युष्मान् ‘अभ्येति’ अभिगच्छति ; न वो हिंसिष्यतीति तात्परि-
र्यार्थः । उत्तरार्द्धगतं दुर्मतिपदं व्याचष्टे— “सर्वं पाप्मानं
जहीति ॥ १६ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते— “ओषधयः प्रतिगृह्णीतेति § ।
हे ‘ओषधयः !’ ‘एनम्’ अग्निम् ‘प्रतिगृह्णीत’ । ता विशि-
नष्टि— ‘पुष्पवतीः’ पुष्पवत्यः, पुष्पसम्पन्नाः, ‘सुपिप्पलाः’

* पा० सू० ६. १. १०३ ।

† वा० सं० ११. ४७. २ द्रष्टव्यम् ।

‡ निघ० २ अ० ७ ख० १३ प० ।

§ वा० सं० ११. ४८ ।

शोभनफलवत्यः, 'अवम्' अग्निर्वै युष्माकं मोषधीनां 'गर्भः' 'ऋत्विजः' ऋतुषु भवः प्रातःकालः 'प्रज्ञं' पुरातनम्, 'सधस्य' सहस्रानाम् 'आसदत्' आगमत् । सदर्लुङि चुरेङि रूपम् ॥

सन्तं व्याचष्टे— "एतद्वा तासां समृद्ध मिति । पुष्यफलवत्त्वं निव समृद्धं रूप मित्यर्थः ॥ १७ ॥

उपावहरणमन्त्रगतसङ्घां प्रशंसति— "द्वाभ्या सुपावहरति द्विपाद् यजमान इति । उक्तोऽर्थः * । पिण्डनिधानप्रदेशं कात्यायनः सूत्रयामास— "उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णं परिवृते प्राग्वादे पिण्डं निदधात्वोषधय इति" —इति † । तदिदं विधत्ते— "तं दक्षिणत उदञ्च मित्यादि, 'तिर इवैव चिचरिषतीत्यन्तेन ‡ । 'तं' पिण्डं 'दक्षिणतः' प्रदेशात् 'उदञ्चम्' आहरति उदङ्मुखम् 'उपावहरेत्' निदध्यात् । दक्षिणत उदगागमनस्य स्तावकं ब्राह्मण मतिदिशति— "तस्योक्तो बन्धुरिति । पिण्डहरणसमये "तं दक्षिणत उदञ्च माहरति दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेतः सिच्यत इति § ।

'यत्र' स्थाने 'एनं' पिण्डं निदध्यात्, तत् स्थानम् 'उद्धतम्' उद्धननसंस्कृतम्, 'अवोक्षितम्' उदकसिक्तं भवेत् । पिण्डस्याग्नित्वात् तत्त्वमानप्रदेशकरणं युक्त मित्याह— "उद्धते वा अवोक्षितेऽग्नि मिति । गार्हपत्यादिधिष्ण्यां इत्यर्थः । तस्मिन् प्रदेशे सिक्तताञ्च विकीर्णा भवन्ति । तस्तावकं ब्राह्मण सुत्तरत्

* पुरस्तात् १६६ पृ० ३ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. १४ ।

‡ पुरस्तात् (२३४ पृ० १४ पं०—२३५ पृ० ७ पं०) द्रष्टव्यम् ।

§ पुरस्तात् २१३ पृ० १५ पं० १० क० द्रष्टव्या ।

सप्तमकाण्डादौ गार्हपत्यचयनप्रस्तावे वक्ष्यत इत्याह— “तासां
मुपरि बन्धुरिति * ॥ १८ ॥

“परिञ्चितं भवतीति । तासां विकीर्णानां परिञ्चित मिव
परिवृतं भवेत् । परिञ्चित्करणं नाम रक्षोभीत्या पुरस्य करण
मित्यर्थः । प्रकारान्तरेण स्तौति— “अथो योनिर्वा इय मिति ।
इदं परिञ्चितं स्थानं योनिरूपम्, ‘इदं’ पिण्डरूपं ‘रेतः’
इतश्च योनी ‘तिरः’ तिरोहितम् अप्रकाशं ‘सिञ्चते’ । उक्त
मर्थे लोकप्रसिद्धा दृढयति— “तस्मादिति । ‘तस्मात्’ खलु
लोके ‘स्वया जायया अपि’ परिवृतस्थाने ‘तिर इवैव’ ‘चिच-
रिषति’ चरितुं सिञ्चति ॥ १९ ॥

“अथैनं विष्यतीति † । ‘विष्यति’ प्रमुञ्चेत् । पूर्वं कण्ठा-
जिनपुष्करपर्णयोर्मध्ये पिण्डं निधाय, अन्तान् उद्गृह्य, योक्त्रेण
बन्धनं कृतम् ; तद् योक्त्रं मन्त्रोद्ग्रहणञ्च मुञ्चेदित्यर्थः । “तद्य-
देवास्येति । पूर्वमन्त्रोपनयस्य बहस्य पिण्डस्य शोको जातः,
‘तां’ बन्धनजातां ‘शुचं’ ‘बहिर्वा’ तद्विमांसेन निहितवान्
भवति । किञ्च पुष्करपर्णं च योनिरूप मित्युक्तम् ‡, अतो
बन्धनरूपयोक्त्रविमोकात् ‘योनेरेव’ पिण्डं सुखाद्यात्मना जायता
मित्यभिप्रायेण तद्विमोक इत्यर्थः ॥ २० ॥

मन्त्रं विधत्ते— “विपांजसा पृथुनेति § । पाज इति बल-
नाम ।। ‘पृथुना’ बलेन ‘शीशुवानः’ दीप्यमानोऽग्निस्त्वः

* उपरिष्ठात् (७ का० ५ प्र० १ ब्रा० ६, १० का०) दृश्यते ।

† का० श्रौ० सू० १६, ३, १५ क ।

‡ पुरस्तात् २०३ ए० ७ का० दृश्यते ।

§ वा० सं० ११, ५६ । । निच० १ का० ६ का० १ प०

‘द्विषः’ द्वेषान् ‘रक्षसः’ राक्षसांश्च ‘अमीवाः’ रोगांश्च ‘वि
बाधस्व’ । एवं प्रत्यक्षतो याचित्वा, इदानीं मग्निं परोक्षीकृत्य
स्वयं माशिष्यमाणः ते ‘सुशर्मणः’ साधुशरणस्य, ‘बृहत्तः’,
‘सुहृवस्य’ शोभनाह्वानस्य ‘अग्नेः’ ‘प्रणीती’ प्रकृष्टनीती ‘शर्मणि’
शरणे अहं ‘स्याम्’ भवेयं मित्यर्थः । मन्त्रस्यार्द्धयोस्तापर्यं
माह— “बाधस्व सर्वान् पाप्मन इति, “आशिष माशास्ते
इति च ॥ २१ ॥

अत्र सूत्रम्— “अजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशूनुत्सृज-
तीति * । तद् विधत्ते— “अथाजलोमानीति । ‘उदीचः प्राचः’
ईशानदिग्भिमुखान् ‘प्रसृजति’ विसृजेत् । तां दिशं प्रशंसति—
“एषा होभयेषा मिति । गतं मन्यत् ॥ २२ ॥ ५ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।

पुमर्थींश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहृद्यतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम्,
सप्तार्षीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमिः ।
रत्नोद्गां रत्नवाजिद्विपसहितरथी सायणिः सिद्धणार्यः,
व्यन्त्राणीद्विश्वचक्रां प्रथितविधिमहाभूतयुक्तां घटश्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
 प्राज्योत्यं प्राज्यजन्मा लवणज सनृषः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाक्यो रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशि
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 षष्ठकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् .)

पर्णकषायनिष्पक्ता एता आपो भवन्ति । स्थिन्ने
न्वेव यदेव पर्णकषायेण सोमो वै पर्णश्चन्द्रमा उ
वै सोम एतद् वा ऽएक मग्निरूप मेतस्यैवाग्नि-
रूपस्योपास्यै ॥ १ ॥

ता उप सृजति । आपो हि ष्टा मयोभुव
द्भूति यां वै देवता सृगभ्यतूक्ता यां यजुः सैव
देवता सऽर्क सो देवता तद्यजुस्ता हैता आप
एवैष त्रिचस्तद्या अमूराप एकं रूपं समदृश्यन्त
ता एतास्तदेवैतद्रूपं करोति * ॥ २ ॥

अथ फेनं जनयित्वान्ववदधाति । यदेव तत्
फेनो द्वितीयं रूपं मसृज्यत तदेवैतद्रूपं करोत्यथ
या मेव तत्र सृदं संयौति सैव सृद् यत्तत् तृतीयं
रूपं मसृज्यतैतभ्यो वा ऽएष रूपेभ्यो ऽयोऽसृज्यत
तेभ्य एवैन मेतज्जनयति ॥ ३ ॥

अथाजलोमैः सु०सृजति । स्थेभ्ने न्वेव यदे-
वाजलोमैरेतद्वा ऽएनं देवाः पशुभ्योऽधि समभरं-
स्तथैवैन मय मेतत् पशुभ्योऽधि सुम्भरति तद्यद-
जलोमैरेवाजे हि सर्वेषां पशूनां रूप मय यज्ञोम
लोम हि रूपम् ॥ ४ ॥

मित्रः सु०सृज्य । पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा
सहेति प्राणो वै मित्रः प्राणो वा ऽएतद्ग्ये कर्मा-
करोत् सुजातं जातवेदस मयक्ष्माय त्वा सु०सृजामि
प्रजाभ्य इति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥

अथैतत्क्षयं पिष्टं भवति । शर्कराश्मायोरस-
स्नेन सु०सृजति स्थेभ्ने न्वेव यदेव तेनैतावती
वा ऽद्वय मये ऽसृज्यत तद्यावतीय मये ऽसृज्यत
तावती मेवैना मेतत् करोति * ॥ ६ ॥

रुद्राः सु०सृज्य । पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समी-
धिर ऽद्वयसौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरेतद्दे तद्गुद्रां-
सु०सृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे तेषां

भानुरजस्र इच्छुक्रो देवेषु रोचत ऽइत्येष वा ऽएषां
भानुरजस्रः शुक्रो देवेषु रोचते ॥ ७ ॥

द्वाभ्यां सृजति । द्विपाद्यजमानो यज-
मानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन
मेतत् सृजति ॥ ८ ॥

अथ प्रयौति । सृष्टां व्वसुभी रुद्रेरिति
सृष्टा ह्येषा व्वसुभिश्च रुद्रैश्च भवति यन्
मित्रेण तद्वसुभिर्यद्रुद्रैस्तत्तद्रुद्रैर्धीरैः कर्मण्यां मृद
मिति धीरा हि ते कर्मण्यो ऽइयं मृद्वस्ताभ्यां
मृदीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु ता मिति
व्वाग्वै सिनीवाली सैनां हस्ताभ्यां मृदीं कृत्वा
करोत्वित्येतत् * ॥ ९ ॥

सिनीवाली सुकपर्हा सुकुरीरा स्वौपश्रिति ।
योषा वै सिनीवाल्येतद् वै योषायै समृद्धं रूपं
यत् सुकपर्हा सुकुरीरा स्वौपशा समर्द्धयत्येवैना
मेतत् सा तुभ्य मदिते मृद्धोखां दधातु हस्तयोरि-
तीयं वा ऽअदितिर्मृद्धस्यै तदाह ॥ १० ॥

उखां कृणोतु । शुक्ता वाहुभ्या मदितिर्हि-
येति शुक्ता च हि करोति वाहुभ्यां च धिया च
माता पुत्रं यथोपस्थे साग्निं विभर्त्तुं गर्भं ऽएति
यथा माता पुत्रं मुपस्थे विभृयादेव सग्निं गर्भं
विभर्त्विष्येत् * ॥ ११ ॥

त्रिभिः प्रथीति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवैन मेतत् प्रथीति इाभ्यां सु-
सृजति तत् पञ्च पञ्चचितिको ऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः
संब्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावत्तद् भवति त्रिभिरप उपसृजति तदष्टावष्टा-
क्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावत् तद् भवत्यथो ऽष्टाक्षरा वा ऽइय
मयोऽसृज्यत तद्यावतीय मयोऽसृज्यत तावती मेवैना
मेतत् करोति ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [पृ. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यी वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे , त मङ्गं वन्दे विद्यातीर्थमङ्गेश्वरम् ॥ १ ॥

अत्र कात्यायनः— “आपो हि हेति पर्णकषायपक्व सुदक
मासिञ्चति पिण्डे”—इति * । पलाशपर्णकथित सुदकं सृत्पिण्डे
सिञ्चेत् । तत्र जलानां पर्णकथितत्वं विधत्ते— “पर्णकषाय-
निष्यक्ता एता इति । ‘एताः’ सृत्पिण्डे सिञ्च्यमाना आपः
‘पर्णकषायनिष्यक्ताः’ पलाशपर्णकथिता भवेयुः । ‘स्येन्ने’ स्थिरत्वा-
येव ; केवलसृदोखादिकरणे विशरणं स्यात् । पर्णकषायेण
पाकं प्रशंसति— “यद्देव पर्णेति । सोमस्य पर्णत्वम् , सर्वौषध्यनु-
प्रवेशात् । सोमो नाम चन्द्रमाः । स हि ‘एकम् अग्निरूपम्’ ।
पूर्वं कुमारस्याग्नेरष्टी रुद्रादिनामान्युक्तानि †, तेषाञ्चान्युदकौ-
षध्यादीनि रूपाण्यप्युक्तानि ‡ । तत्र महादेवेति सप्तमनाम्नः
चन्द्रमा रूपम् ; चन्द्रमास्तद्रूप मभवदित्युक्तम् § । तादृश-
स्वाम्निरूपस्योपास्यै पर्णकषायपक्वाः कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

उपसेवनं समन्त्रं विधत्ते— “ता उपसृजत्यापो हि हेति ॥ ।
अन्देवत्वं त्वचं गायत्रम् । त्वचस्याय मर्थः— हे ‘आपः’ आप्यते
सर्वं कार्यं प्राणिनां याभिरित्यापः । आप्नोतेः करणे कर्त्तरि वा
क्लिप् , तत्सम्बोधनम् । ‘मयोभुवः’ मय इति सुखनाम , सुखस्य

* का० श्रौ० सू० १६. ३. १६ ।

†, ‡ १ प्र० ३ ब्रा० १० कथीतः (४१ पृ०) दृश्यन्ति ।

§ ४२ पृ० १३ पं० दृश्यम् ।

॥ व० सं० ११. ५० ।

भावयित्राः । 'स्थाः' । 'हि' यस्मात् ता एवम्भूता यूयं 'नः'
 अस्मान् 'जजे' अन्नाद्याय 'दधातन' स्थापयत । "तप्तनप्तनथ-
 नाश्च"—इति * तस्य तनवादेशः । 'महे' महते 'रणाय' रमणी-
 ष्वाय 'चक्षसे' दर्शनाय, ज्ञानाय धत्तेति ॥ ॥ "यो व
 इति । 'वः' युष्माकं 'यः' 'शिवतमः' अतिशयेन सुखकरः 'रसः',
 'तस्य' रसस्य 'नः' अस्मान् 'इह' लोके 'भाजयत' भागिनः
 कुरुत । 'उशतीः' कामयमानः 'मातरः इव' यथा मातरः
 पुत्रस्य हितं कामयन्ते, एवं यूय मिति ॥ ॥ "तस्मा
 अर मिति । 'वः' युष्मात्सम्बन्धिने 'तस्मै' रसाय 'अरं' शीघ्रम्,
 'अलं' पर्याप्तं वा 'गमाम' गच्छेम । "क्रियार्थीपपदस्य"—इति †
 चतुर्थी । 'यस्य' रसस्य 'क्षयाय' अस्मासु निवासाय हि स्वयं
 'जिन्वथ' प्रीणयथ । "जिविः प्रीणनकर्मा ‡ । येन रसेन
 अस्मान् तर्पयथ, तं गच्छेम । हे 'आपः' 'नः' अस्मान् 'जन-
 यथ' युष्मादीयभोक्तृत्वेनोत्पादयतेति ढचस्य सङ्गृहीतोऽर्थः ॥

तिस्र ऋचः, तत्प्रतिपाद्या मन्त्रदेवताञ्च प्रशंसति—“यां
 वै देवता मिति । “आपो हि ष्ठत्यादिका 'ऋक्' 'यां देवताम्'
 'अभ्यनुक्ता' अनुवदति, कर्त्तरि क्त प्रत्ययः । 'यां' देवतां 'यजुः'-
 मन्त्रोऽपि । यथा ऋचा, येन यजुषा च, या देवता अन्वगुणा-
 भिधानपुरस्सरं प्रतिपाद्यते, सैव प्रतिपाद्या देवता, सा च
 प्रतिपादिका ऋक्; यजुर्मन्त्रपदैरप्रतीयमानां देवता नोक्त-
 मित्यर्थः । अतः प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारेण 'एताः'

* पा० सू० ७. १. ४५ ।

† पा० सू० २. ३. १४ ।

‡ भा० प० ५६४ धा० ।

आपः 'एव' देवताः, 'एवः' "आपो हि षाः"—इति 'त्रिचः' ।
 'तत्' तस्माद् 'याः' 'अमूः' अदःशब्दो विप्रकृष्टप्रदेशवचनः ।
 पूर्वं काण्डादौ अग्निच्छेदनन्तरम् अग्नादि पृथिव्यन्तं सृष्टि
 मुक्ता * , "सोऽकामयताभ्योऽङ्गोऽधि प्रजनयेय मित्युपक्रम्य †,
 "तदिद मेक मेव रूपं" कृतवान् भवति । एव मनुसन्धानार्थं
 उदकफेनसृत्सिकाताशर्कराश्मादिसृष्टिरुक्तेति चयनादौ प्रति-
 पादितम् ‡ ॥ २ ॥

पिण्डे फेनासेचनं विधत्ते — "अथ फेनं जनयित्वेति § ।
 कषायोदकेषु हस्तचालनेन फेन मुत्पाद्य पिण्डे तूष्णीं मासि-
 च्चेत् । "यदेव तत्फेन इत्यादेरय मर्थः । पूर्वं "सोऽकामय-
 ताभ्योऽङ्गो ह्रीमां प्रजनयेयम्"—इत्युपक्रम्य, "तदिद मेक मेव
 रूपं समदृश्यताप एव"—इति ||, उदकलक्षणं रूप मुक्ता,
 "सोऽकामयत भूय एव स्यादिति तेषानः फेन मसृजत"—इति ¶
 द्वितीयं फेनात्मकं रूपं सृष्ट्यात्मकम् । अत्र फेनस्य पिण्डे
 आसेचनेन पूर्वसृष्टफेनात्मकं द्वितीयं रूप मेव सृद्रूपेऽग्नी निहित-
 वान् भवति ।

अथ सिकेऽनौ उदकेन सृदः सम्मिश्रणं विधत्ते — "अथ या
 मेव तत्र सृद मिति । तत्र 'यां सृदं' 'संयौति' जलेन सम्मि-
 श्रयति 'सा सृत्' । एतदन्तरं सृष्टं सृदात्मकं तृतीयं रूपम् ।
 तत्र "द्येव मास्त्रतम्— "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽनिरसृज्य-

* १ प्र० १ भा० ११ कण्ठीतः (४ प्र०) दृश्यम् ।

†, ‡ ५ प्र० ८ पङ्क्तितो दृश्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ३. १७ ।

||, ¶ ५ प्र० ८ पङ्क्तितो दृश्यम् ।

वेति * । “स आन्तस्तेपानो मृदु शुष्काप मिति †, तेभ्यो वा एषः”—इति । ‘एषः’ अग्निः ‘तेभ्यः’ उदकफेनमृदादिभ्यः पूर्वं मृष्टः । अतो जलफेनमृदाः सन्निश्रणेन अवादिरूपेभ्यः पूर्वं मृष्टाग्निमेव उत्पादितवान् भवति ॥ ३ ॥

अथ तत्राजलोममिश्रणं विधत्ते— “अथाजलोमेः संसृजतीति ‡ । ‘स्येन्ने’ स्थिरत्वाय । अजलोमं प्रशंसति— “यद्देवाजलोमैरिति । यथा पूर्वं ‘देवाः’ ‘एनम्’ अष्टरूपात्मना गूढमग्निं पुरुषादिपञ्चपशुभ्यः सकाशात् सन्भृतवन्तः, तथा ‘अयं’ यथा पिण्डेऽजलोमसंसर्गेण सर्वेभ्यः पुरुषादिभ्यः अग्नेः सम्पादनमित्याशङ्क्य अजपशौ सर्वं पशुरूपमुपपादयति— “अजे हि सर्वेषामिति । तथा पुरस्तात् वायव्यैकपशुप्रस्तावे समाह्वानम्— “यद्देवैतं पशुमालभत एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशूनाम् रूपम्, यत् तूपरो लप्सुदी तत् पुरुषस्य रूपम्”—इत्यादिना § प्रकारेण अजे सर्वपशुरूपमाह— “अथ यज्ञोमिति । लोमानि सर्वेषु पशुषु सन्ति ; लोमलक्षणं रूपं सर्वसाधारणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

लोमसन्निश्रणं विधत्ते— “मित्रः संसृज्येति ॥ । ‘मित्रः’ प्राणः, आदित्यो वा । ‘पृथिवीं भूमिं च’ लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं, भूमिशब्दवाच्यत्वं च दृश्यते— “तिस्रो भूमौ-

* ४ ए० १४ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

† ६ ए० २ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. १८ ।

§ २ प्र० १ ब्रा० १५ क० (६० ए० ११ पं०) द्रष्टव्यम् ।

॥ वा० बं० ११. ५३ ।

धारयन् त्रीन् इत यून्—इति * । 'तिस्रः भूमीः' तिस्रः पृथिवीः
अत्रैतयोक्तभयोर्दर्शनात् चकारशब्देनापि त्रीन् लोकानित्यर्थः
सिद्धः । 'ज्योतिषा' तेजसा । अत्र ज्योतिःशब्दोऽजलोमवचनः ।
अजस्थानेयत्वाद्जलोमभिः 'सह' 'सुजातं जातवेदसम्' सद्रूप
मग्निं त्वाम् 'प्रजाभ्यः' 'अयच्छ्माय त्वा' रोगरूपपापापनुत्तये
'संसृजामि' सन्मित्रं करोमि, अह मध्युरिति ॥ ५ ॥

अथ शर्कराश्मायोरसचूर्णैः संसर्गं विधत्ते— "अथैतत् त्रयं
पिष्ट मिति † । 'एतद्' वक्ष्यमाणं शर्करादित्रयं चूर्णितं भवेत् ।
"पिष्टु सचूर्णनै"—इत्यस्य ‡ निष्ठा । पूर्वं शर्करादीनि त्रीणि
रूपाणि सृष्टानि; "शर्करा मश्मान मयो हिरण्य मोषधिवमस्यत्य-
सृजत"—इति हि प्रागान्नातम् §, अधुना तेन त्रयेण संसर्गं तैरेव
त्रिभिरूपैर्मृदं रूपवतीं कृतवान् भवति ॥ ६ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "रुद्राः सत्सृज्येति ॥ । 'रुद्राः' 'पृथिवी'
पार्थिवं 'बृहज्ज्योतिः' अग्निलक्षणं पार्थिवं पिण्डं 'शर्करा-
श्मयोः', तैः 'संसृज्य' 'समीधरे' उखायां दीपितवन्तः । रुद्राः
उखाया मग्निं संवत्सरं धारितवन्तः । तेषां फल माह— "तेषां
मिति । 'तेषां' रुद्राणाम् 'भानुः' दीप्तिः 'अजस्र इत्' अनु-
पक्षीणैव 'देवेषु' मध्ये 'शुक्रः' शुक्लवर्णी 'रोचते' दीप्यते ॥ ७ ॥

* ऋ० सं० २. १७. ८ ऋक्प्रथमचरणं मिदम् ।

† का० औ० सू० १६. ३. १६ । ‡ रु० प० १४ धा० ।

§ १ प्र० १ ब्रा० १३ क० (६ ए० ३ पं) । "शर्कराः सूक्ष्मकन्द-
काः, अयोरसो लोहुरसो यस्ताप्यमानात् लोहात् पृथग् भवति कीदृ
इति लोके प्रसिद्धः, अश्मा ढटः पाषाणः"—इति कर्काचार्यः ।

॥ वा० सं० ११. ५४ ।

“हाभ्यां सृष्टजतीति । पूर्वं मजलोमैः संसर्गे एको मन्त्रः,
शर्करादिसंसर्गे द्वितीयः, तावुभौ मिलित्वा प्रशंसति—
“द्विपाद्यजमान इति ॥ ८ ॥

अथ सृष्टः सन्निश्चयं समन्त्रं विधत्ते— “अथ प्रयीतीति * ।
तिसृष्टिभर्त्तृभिः † सृष्टं प्रकर्षेण ‘यीति’ पिण्डे सन्निश्चयेत् ।
‘धीरैः’ कर्मणोभिः सृष्टिः, ‘वसुभिः’ ‘रुद्रैः’ च ‘संशुष्टाम्’ ।
वसुपदेनात्राजलोमसंसर्गमन्त्रो “मित्रः संशुष्ट्य”-इति विव-
क्षितः । रुद्रपदेन शर्करादिसंसर्गमन्त्रो “रुद्राः संशुष्ट्य”-इति
विवक्षितः । तन्मन्त्रद्वयप्रतिपाद्येः वसुभिः रुद्रैश्च संयोजिताभ्यां
कर्मभ्यां सम्पादितां ‘सृष्टं’ सृष्टिकां ‘सिनीवाली’ दृष्टेन्दुः, तदभि-
मानिदेवता ‘हस्ताभ्यां’ ‘सृष्टी’ सृष्टरूपां ‘कृत्वा’, ‘तां’ कर्माह्वीं
‘कृणोतु’ करोतु ।

वसुरुद्रपदाभ्यां “मित्रः संशुष्ट्य”, “रुद्राः संशुष्ट्य”-
इति मन्त्रौ विवक्षितावित्याह— “यन्निश्चयेण तद् वसुभिर्यद्गुद्रै-
रिति ॥ ९ ॥

“सिनीवालीति ‡ । एष द्वितीयो मन्त्रः । तस्याय मर्धः,—
सिनीवाख्या योषात्वात् तदुचिता धर्मा उच्यन्ते— “सुकपर्दे-
त्यादि । ‘सुकपर्दा’ कपर्दः केशसंयमनवेणिः, साधुवेषियुक्ता ।
‘सुकुरीरा’ कुरीरो मुकुटः, तद्वती । “स्त्रीपशा’ भीपशी
नाम जघनभागः, सुजघना । यद्वा, उपशेते श्रेयनं कारोति
शैरवयवविशेषैः ते सर्वेऽप्युपशाः, तेषां समूहः भीपशः, स्त्रीप-

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २० ।

† वा० सं० ११. ५५, ५६, ५७ ।

‡ वा० सं० ११. ५६ ।

श्रवती * । या एवंविधा सिनीवाली, सा । हे 'अदिति', हे 'महि' महीरूपे ! 'तुभ्यं' 'हस्तयोः' 'उखां' 'दधातु' स्थापयतु । "योषा वै सिनीवाली"—इत्यादिना योषात्वसमर्थनम् ॥ १० ॥

"उखां कृणोत्विति † । अयं तृतीयो मन्त्रः । तस्याय मर्थः,— 'अदितिः' अखण्डनीया, एतन्नामधेया देवता 'बाहुभ्यां' 'शक्त्या' सामर्थ्येन 'धिया' बुद्ध्या च 'उखां' 'कृणोतु' करोतु । 'यथा माता, पुत्रं' 'उपस्थे' स्तोत्राङ्गे 'विभर्त्ति', एवं सा अदितिः 'गर्भे' उखाभ्यन्तरे 'अग्निम्' 'आविभर्त्तु' सर्वतो धारयतु 'इति' ॥ ११ ॥

सन्निश्रयमन्त्रगतत्रित्वसङ्गां त्रिवृदग्न्यात्मना स्तौति— "त्रिभिः प्रयौति त्रिवृदिति । पूर्वं मजलोमशर्करादिसंसर्गे मन्त्री द्वौ, ताभ्यां सहोक्तसङ्गां प्रशंसति— "दाभ्यां संसृजति, तत् पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निरिति । "पञ्चर्त्तव इति । "हेमन्तशिशिरयोः समासेन"—इत्युक्तम् ‡ । अग्नेः संवत्सरात्मकत्वात्, अग्नेश्च पञ्चसङ्ख्याया तद्रूपां सृदं सम्पादितवान् भवति, अथोदकसेचने "आपो हि ष्ठेत्याद्यास्त्रिस्रः, ताभिः सहैतां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "त्रिभिरप उपसृजति तदष्टाविति । अग्नेर्गायत्रत्वं सङ्ख्यासामान्यात् । तथाचान्यत्राम्नातम्— "यद्देवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा जायन्ती, तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति"—इति § ।

* अशुद्धं पदं मिदं स्यात् सायणस्य ; "न कर्मधारयाम्बत्वर्थीयो बहुव्रीहिस्येत् तदर्थप्रतिपत्तिकरः"—इति वैयाकरणसिद्धान्तात् ।

† वा० खं० ११. ५७ ।

‡ ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

§ १ प्र० ३ ब्रा० ६ क० (४१ पृ०) इत्ययम् ।

प्रकारान्तरेणाष्टसङ्गां प्रशंसति—“अथो अष्टाक्षरेति । पूर्वं प्रथमाध्याये तृतीयब्राह्मणे प्रजापतिरेक एव सन् अस्मां पृथिव्यां बहुधा प्रजायेयेति विचार्य उदकफेनमृत्सिकताशर्कराश्मायो-
हिरण्याष्टौ सृष्ट्वाक्षरत्—“तद् यदसृज्यताक्षरत् तस्यदक्षरत् तस्मादक्षरम्, अष्टौ कृत्वोऽक्षरत् सैवाष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्”—
इति * । यथा ‘यावती’ अष्टाक्षरा ‘अग्ने’ पूर्वम् ‘असृजत’, तथा अग्निः “आपो हि षाः”—इत्यादिभिर्मन्त्रैर्मृत्पिण्डे उदकवेचनाज-
लोमशर्करादित्रयसंसर्गमिश्रणैः ‘तावतीम्’ तत्सङ्ग्राम् ‘एनां’ सृष्टं कृतवान् भवतीति ॥ १२ ॥ ६ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

अथ मृत्पिण्ड मपादत्ते । यावन्तं निधयेऽलं
मन्यते मखुच्च शिरो ऽसीति यज्ञो वै मखुस्तस्यै-
तच्छिर आहवनीयो वै यज्ञुच्च शिर आहवनीय-
मु वा ऽएतं चेऽग्रन् भवति तस्मादाह मखुच्च शिरो
ऽसीति ॥ १ ॥

यदेवाह मुखस्य शिरो ऽसीति । जायत ऽएष
एतद्यच्चीयते शीर्षतो वै मुखतो जायमानो जायते
शीर्षतो मुखतो जायमानो जायाता ऽद्भुति ॥ २ ॥

तं प्रथयति । व्वसवस्त्वा कृग्वन्तु गायत्रेण
कृन्दसाङ्गिरस्वदित्ययुं हैष लोको निधिस्त मेतद्-
सवो गायत्रेण कृन्दसाकुर्व्वस्तथैवैन मय मेतद्
गायत्रेण कृन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा
ऽङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्यो प्रतिष्ठिता-
सीति पृथिव्यसीति पृथिवी ह्येष निधिर्धारया मयि
प्रजां रायस्योषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यज-
मानायेत्येतद् वै व्वसव इमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेता
माशिष माशासत तथैवैतद्यजमान इमं लोकं
कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशास्ते तां प्रादेशमात्रीं
कृत्वाथायै सर्व्वतस्तीर मुन्नयति ॥ ३ ॥

अथ पूर्व्वं मुञ्चि मादधाति । रुद्रांस्त्वा कृग्वन्तु
चैष्टुभेन कृन्दसाङ्गिरस्वदित्यन्तरिक्षं हैष उद्भिस्त
मेतद् रुद्रास्त्वैष्टुभेन कृन्दसा कुर्व्वस्तथैवैन मय मेतत्
चैष्टुभेन कृन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा
ऽङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्यो प्रतिष्ठिता-

सौत्यन्तरिक्षं मसौत्यन्तरिक्षुः ह्येष उद्भिर्धरिया मयि
 प्रजाः रायस्योषं गौपत्युः सुवीर्युः सजातान्यज-
 मानायेत्येतद्दे रुद्रा अन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेता
 माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो ऽन्तरिक्षं कृत्वा
 तस्मिन्नेता माशिष माशास्ते ताः संलिप्य सः-
 श्लक्ष्णा * ॥ ४ ॥

अथोत्तर मुद्भि मादधाति । आदित्यास्त्वा कृ-
 खन्तु जागतेन हृन्दसाङ्गिरस्वदिति द्यौर्ह्येष उद्भिस्तु
 मेतदादित्याः जागतेन हृन्दसाकुर्व्वंस्तथैवैन मय
 मेतज्जागतेन हृन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो
 वा ऽङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदथो प्रति-
 ष्ठितासीति द्यौरसीति द्यौर्ह्येष उद्भिर्धरिया मयि
 प्रजाः रायस्योषं गौपत्युः सुवीर्युः सजातान्यज-
 मानायेत्येतद्वा ऽआदित्या दिवं कृत्वा तस्या मेता
 माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो दिवं कृत्वा
 तस्या मेता माशिष माशास्ते ॥ ५ ॥

अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोति । विश्वे

त्वा देवा व्ष्वानराः कृण्वन्वानुष्टुभेन कृन्दसाङ्गि-
 रस्वदिति दिशा हैतद्यजुरेतद्वै व्ष्वे देवा व्ष्वान-
 नरा एषु लोकेषूखाया मेतेन चतुर्थेन यजुषा दिशो-
 ऽदधुस्तथैवैतद्यजमान एषु लोकेषूखाया मेतेन
 चतुर्थेन यजुषा दिशा दधात्यङ्गिरस्वदिति प्राणो
 वा ऽञ्जिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदथो प्रति-
 ष्ठितासीति दिशोऽसीति दिशो ह्येतद्यजुर्धाराया
 मयि प्रजाः राशस्योषं गौपत्यः सुवीर्यः सजा-
 तान्यजमानायेत्येतद्वै व्ष्वे देवा व्ष्वानरा
 दिशः कृत्वा तास्वेता माशिष माशासत तथैवै-
 तद्यजमानो दिशः कृत्वा तास्वेता माशिष
 माशास्ते ॥ ६ ॥

तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च करोति । तस्मा-
 देषां लोकाना मन्तरतश्च बाह्यतश्च दिशोऽ परि-
 मित मेतेन करोत्यपरिमिता हि दिशः ॥ ७ ॥

तां प्रादेशमात्री मेवोर्ध्वां करोति । प्रादेश-
 मात्रीं तिरुक्षीं प्रादेशमात्री वै गर्भीं व्ष्वार्योनि-
 रेषा गर्भसम्नितां तद्योनिं करोति ॥ ८ ॥

सा यदि वर्षीयसी प्रादेशाख्यात् । एतेन
यजुषा ऋसीयसीं कुर्याद्यदि ऋसीयस्येतेन वर्षी-
यसीम् ॥ ८ ॥

स यद्येकः पशुः स्यात् * । एकप्रादेशां कुर्या-
द्य यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चप्रादेशां कुर्यादिषु-
मात्रीं वा व्वीथं वा ऽद्वेषुर्व्वीथसम्मिदैव तद्भवति पञ्च-
प्रादेशा इ स्म त्वेव पुरुषुर्भवति ॥ १० ॥

अथ तिरश्चीं रास्तां पर्यस्यति । दिशो हैव
सैतद्दे देवा इमांल्लोकानुखां † कृत्वा दिग्भिरदृ-
हन् दिग्भिः पर्यतन्वस्तथैवैतद्यजमान इमांल्लोका-
नुखां ‡ कृत्वा दिग्भिरदृहति दिग्भिः परि-
तनोति ॥ ११ ॥

ता मुत्तरे व्विदतीये पर्यस्यति । अत्र हैषां
लोकाना मुन्ताः समायन्ति तदेवैनांस्तद् दृ-
हति § ॥ १२ ॥

* 'स्यात्'—इति ग, घ ।

† 'इमांल्लोकां'—इति ग, घ ।

‡ 'इमांल्लोकां'—इति ग, घ ।

§ 'दृहति'—इति ख ।

आदित्यै राक्ष्णासीति । व्वरुण्या वै यज्ञे रज्जुर-
वरुण्या मेवैना मेतद्राक्ष्णां कृत्वा पर्यस्यति * ॥ १३ ॥

अथ चतस्र जङ्घाः करोति । तूष्णी मेव दिशो
हैव ता एतद्दे देवा इमांल्लोकानुखां † कृत्वा
दिग्भिः सर्व्वतो दृहंस्तथैवैतद्यजमान इमां-
ल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिः सर्व्वतो दृहति ॥ १४ ॥

ता एता ऐतस्यै भवन्ति । एतद्वा ऽएता एता
मस्तभ्रुवंस्तथैवैना मेतत् स्तभ्रुवन्ति तद्यदत् जङ्घा
तद्देतया तिरश्चा दृढ मथ यदतोर्वाक्तदे-
ताभिः ॥ १५ ॥

तासा मग्नेषु स्तनानुन्नयन्ति । एतद्दे देवा
इमांल्लोकानुखां कृत्वैतै स्तनैः सुर्व्वान् कामानदु-
हत् तथैवैतद्यजमान इमांल्लोकानुखां कृत्वैतै
स्तनैः सुर्व्वान् कामान् दुहे ‡ ॥ १६ ॥

सैषा गौरिव § । इमे वै लोका उखिमे लोका

* 'पर्यस्यति'—इति ख ।

† 'इमांल्लोकां'—इति ग, घ ।

‡ 'दुहे'—इति ग, 'दुहे'—इति घ ।

§ 'गौरिव'—इति ग, घ ।

गौस्तुत्या ऽएतद्रुधो यैषा तिरुञ्ची रास्ता सा वि-
द्वृतीये भवति विद्वृतीये हि गोवृधः ॥ १७ ॥

तस्यै स्नानानुन्नयति । ऊधसस्तत् स्नानानु-
यति सा चतुस्तना भवति चतुस्तना हि
गौः * ॥ १८ ॥

ताः हैके द्विस्तनां कुर्वन्ति । अथो ऽअष्ट-
स्तनां न तथा कुर्याद्ये वै गोः कनीयस्तनाः
पशवो ये भूयस्तना अनुपजीवनीयतरा वा ऽअस्यैते
ऽनुपजीवनीयतराः हैनां ते कुर्वन्तेऽथो ह ते न गां
कुर्वन्ते शुनीं वाविं वा व्वडवां वा तन्मात्तथा
न कुर्यात् ॥ १९ ॥

अथास्यै बिल मभिपद्यते । अदितिष्टे बिलं
गृभ्णात्विति व्वाग्वा ऽअदितिरेतद्वा ऽएनां देवाः
कृत्वा व्वाचादित्या निरुष्ठापयन्त्यैवैना मय मेतत्
कृत्वा व्वाचादित्या निरुष्ठापयति ॥ २० ॥

तां परिगृह्य निदधाति । कृत्वाय सा मही
मुखा मिति कृत्वाय सा महती मुखा मित्येतन्

* 'गौः'—इति ग, घ ।

मृन्मयीं योनिं मन्मथं ऽइति मृन्मयीं श्लेषा योनि-
 रन्नेः पुत्रेभ्यः प्रायश्चददितिः अपयानित्येतद्वा
 ऽएना मुदितिः कृत्वा देवेभ्यः पुत्रेभ्यः अपणाय
 प्रायश्चत्तथैवैना मयु मेतत् कृत्वा देवेभ्यः अपणाय
 प्रयच्छति ॥ २१ ॥

ता हैके तिस्रः कुर्वन्ति । त्रयो वा ऽइमे
 लोका इमे लोका उखा इति वृदन्तोऽथो अन्यो
 ऽन्यथै प्रायश्चित्तै यद्दीतरा भेत्स्यते ऽथेतरस्यां
 भरिष्यामो यद्दीतराथेतरस्या मिति न तथा कुर्यादो
 वा ऽएषु निधिः प्रथमोऽयं सु लोको यः पूर्वं
 उद्विरन्तरिचं तद्य उत्तरो द्वौः साथ यदेतच्चतुर्थं
 यजुर्दिशो हैव तदेतावद्वा ऽइदं सर्वं यावदिमे
 च लोका दिशश्च स यदत्रोपाहरेदति तद्रेचयेद्युद
 वै यज्ञोऽतिरिक्तं क्रियते यजमानस्य तद् द्विषन्तं
 भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते युद् भिन्नायै प्रायश्चित्ति-
 रुत्तरश्चिसदन्वाख्याने ॥ २२ ॥ ७ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् [पृ. २.] ॥

अथोखाया अथस्तात् पर्याप्तमृत्पिण्डादानं विधत्ते— “अथ
मृत्पिण्ड मिति । ‘निधिः’ नाम उखाया अथस्तलम्, तस्मै ;
‘यावन्तं’ पर्याप्तं ‘मन्यते’ यजमानः, तावन्तम् आददीत । उखा-
करणे यजमानः कर्त्ता । तथाच कात्यायनः— “यजमान उखां
करोति मृद मादाय मखस्य शिर इति”—इति * । आदाने मन्त्रं
विधत्ते— “मखस्य शिरोऽसीतीति † । एतद् यजुर्व्याचष्टे—
“यज्ञो वै मख इति । यथा आहवनीयो यज्ञस्य शिरः, अन्या-
धारत्वात्; एवं मृत्पिण्डोऽपि वस्त्रधारत्वात् आहवनीयस्य चीय-
मानत्वाच्च लक्षणया यज्ञशिर इत्युच्यते ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— “यद्देवाह मखस्येति ।
इष्टकाभिश्चीयतेः इति यत्, तत् एषोऽग्निर्जायते । अयनं नाम
जन्मेत्यर्थः । लोके ह्युत्पद्यमानः पुरुषः प्रथमं ‘शीर्षतः’ शिरःप्रभृ-
तिक एव ‘चीयते’ जायते । एव मग्निः शीर्षतो जायता मित्यभि-
प्रायेण “यज्ञस्य शिरोऽसि”—इत्युक्तम् । ‘जायाते’—इति जनेः
पञ्चमलकारे रूपम् ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं समन्त्रं विधत्ते— “तं प्रथयतीति ‡ । ‘प्रथयति’
विस्तारयति । उखा नाम लोकत्रयात्मिकेति स्तुता, तत्र ‘निधिः’
भूलोकः; उत्तरत्र “द्यौर्द्ध्वं उद्धिर्धारयेति श्रवणात् § । उत्त-
रोत्तरमृत्पिण्डप्रक्षेपी अन्तरिक्षद्युलोकिकात्मकौ; अतो मन्त्रत्रये-
ऽपि लोकत्रयवाचकानि पदानि विद्यन्ते । यथा ;

* का० श्रौ० सू० १६. ३. १३ ।

† वा० सं० ११. ५७. २ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. २६ ।

§ एतस्मिन्नेव ब्राह्मणे पञ्चमकाण्डां (२६१ ए० १२ पं०) इष्टव्यम् ।

निधिप्रथममन्त्र एव मान्नायते—

“वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण ऋन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवासि पृथिव्यसि धारया मयि प्रजाः रायस्योषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान् यजमानाय”—इति * ।

अयं मर्थः,— ‘वसवः’ नाम भूलोकरक्षका देवाः ‘त्वा’ त्वाम् उखां भूलोकात्मिकां ‘कृण्वन्तु’ कुर्वन्तु ‘गायत्रेण ऋन्दसा’ सह ‘अङ्गिरस्वत्’ प्राणवत्, हे उखे ! ‘ध्रुवा असि’ स्थिरा असि, ‘पृथिवी’ भूलोकात्मिका च भवसि । “धारया मयि”—इति यजुः-शेषेण यजमाने आशिष माशास्ते ; यजमानाय मयीतिसप्तमी-निर्देशात् । ‘यजमानाय’—इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी । ‘प्रजां’ ‘धारय’ स्थापय । ‘रायस्योषं’ धनपुष्टिम्, ‘गौपत्यं’ गवां पतित्वम्, ‘सुवीर्यं’ सुवीराणां कर्म, अथ ‘सजातान्’ समानोदरे जातान् भ्रातृनपि । धारयेति सर्वत्र सम्बन्धः ॥

मन्त्रं व्याचष्टे,— “अयं ह्येष लोको निधिरिति । ‘एषः’ भूलोकः ‘निधिः’ उखाया अधस्तलम् । तदेतत् यथा ‘वसवोऽकुर्वन्’, एवं यष्टापि वसव इति पाठेन भूलोक मेव कृतवान् भवति । ध्रुवासीत्यस्य व्याख्यानं स्थिरामीति, तस्य व्याख्यानं प्रतिष्ठितासीति । पृथिव्यसीत्यस्य व्याख्यानं पृथिवी ह्येष निधिरिति । निधिर्नामीखाया अधस्तल मिति प्रागुक्तम् † । धारया-मीत्यादिना यजमानस्य स्वाशीरांशासनम् ॥

उत्तरतोखाया ऊर्ध्वपरिमाणं वक्ष्यते ‡, अत्र निधिस्तिर्यग्-

* वा० सं० ११. ५८. १ ।

† प्रथमकण्ठीव्याख्याने (२६७ पृ० २ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ अष्टमकण्ठीद्रष्टव्यम् (२६२ पृ० १६ पं०) ।

विस्तारस्य परिमाणं विधत्ते— “तां प्रादेशमात्री मितिं । ‘तां’
निधिं पर्याप्तां मृदं तिर्यक् प्रादेशमात्रीं कृत्वा’ ‘अथ’ अनन्तरम्
‘अस्यै’ अस्याः विस्तारिताया निधिर्मृदः ‘सर्वतः’ ‘तीरम्’ अन्तम्
‘उन्नयति’ ऊर्ध्वं कुर्यात् । तथाच सूत्रम्— “वसवस्त्वेति प्रथय-
त्यन्तानुनीय सर्वतः”—इति * ॥ ३ ॥

अथ तिर्यक् प्रादेशमात्रं विस्तारिताया निधिमृदः उपरि
ष्टत्पिण्डप्रक्षेपमन्त्रं विधत्ते— “अथ पूर्वं मुञ्चि मादधातीति । ‘पूर्वं’
प्रथमम् । ‘उच्चि’-शब्दो मृत्पिण्डप्रक्षेपवाची । अत एव कात्यायनः—
“प्रथमं धातु मादधाति”—इत्युक्तवान् † । धातुशब्द उत्तरोत्तर-
क्रमेणावस्थान माह; “त्रिधात्वलाबुपात्रम्”—इत्यादिप्रयोगदर्श-
नात् ‡ ॥

अथ द्वितीयमन्त्र एव मान्नायते— “रुद्रास्वा ऊण्वन्तु त्रैष्टु-
भेन ऋन्दसाऽङ्गिरस्वद् भ्रुवास्यन्तरिक्ष मसि धारया मयि प्रजात्
रायस्योषं गौपत्यत् सुवीर्यत् सजातान् यजमानाय”—इति § ।

मन्त्रस्याय मर्थः,— हे उखे ! त्वां ‘रुद्राः’ अन्तरिक्षाभि-
मानिनः ‘ऊण्वन्तु’ । अत्र मन्त्रे ‘त्रैष्टुभेन ऋन्दसा’—इति, ‘अन्त-
रिक्ष मसि’—इति च विशेषः । शेषं पूर्ववत् । निधिर्भूलोकात्मकत्वा-
दुपरिनिहितमृत्पिण्डस्यान्तरिक्षलोकात्मकत्वम् । मन्त्रव्याख्यापकं
ब्राह्मणं मपि पूर्ववत् ।

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २६, २७ क ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. २७ ख ।

‡ धातुशब्दान्मृत्पिण्ड एव । प्रथितस्य तलप्रान्तानुनीय ऊर्ध्वान्
गमयति, धातुं प्रथमपिण्डिकाम्” का० श्रौ० सू० ४० ।

§ वा० सं० ११. ५८. २ ।

“संलिप्येति । तां निधेरुपरिनिहितां ऋदं 'संलिप्य' सम्प्राज्यं
'संज्ञस्या' स्मृणां स्त्रिग्धां कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ प्रथमोद्देरुपरि अन्यमृत्पिण्डप्रक्षेपं समन्त्रं विधत्ते—
“प्रथोत्तर मुष्टि मादधातीति † ।

अथ तृतीयमन्त्र एव मान्नायते—

“आदित्यास्त्वा क्खन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवासि
द्यौरसि धारया मयि प्रजात् रायस्योषं गीपत्यत् सुवीर्यत् सजा-
तान् यजमानाय”—इति ‡ ।

अत्र आदित्या द्युलोकाभिमानिनो देवताः त्वा मुखां कुर्वन्तु ।
अत्र 'जागतेन छन्दसा'—इति, 'द्यौरसि'—इति च विशेषः । शेषं
पूर्ववत् । प्रथमोद्देरन्तरिक्षात्मकत्वात् तस्योपरि विहितमृत्पिण्डस्य
द्युलोकात्मकत्वम् ॥ ५ ॥

अथ निधेरुद्विद्वयस्य च समीकरणं समन्त्रं विधत्ते— “अद्यै-
तेन चतुर्थेनेति § । उक्तमन्त्रत्रयापेक्षया एतस्य यजुषश्चतुर्थत्वम् ।
'विश्वानराः' विश्वानरसम्बन्धिनो 'विश्वेदेवाः' त्वाम् 'आनुष्टुभेन
छन्दसा' कुर्वन्ति । “दिशो हैतद्यजुरित्यादेरय मर्थः,—
उखाया लोकत्रयात्मकत्वात् 'एतेन' 'यजुषा' समीकरणेन तस्यां
दिशि एव निहितवन्तो भवन्ति ।

सोऽयं चतुर्थो मन्त्रः—

“विश्वे त्वा देवा विश्वानराः क्खन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद्

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २८ क ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. २८ ख ।

‡ वा० सं० ११. ५८. २ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ३. २६ ।

श्रुवांसि दिशोऽसि धारया मयि प्रजात् रायस्वोर्षं गौपत्यत्
सुवीर्यत् सजातान् यजमानाय”-इति * ।

अत्र मन्त्रे ‘आनुष्टुभेन छन्दसा’-इति, ‘दिशोऽसि’-इति
च विशेषः ॥ ६ ॥

पूर्वम् “अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोतीति क्रियासामान्य
मुक्तम्, तद् विशिनष्टि— “तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्चेति । ‘अन्त-
रतः’ उद्दिश्यस्य मध्यदेशे अपरिमितं छिद्रं कुर्यात्, ‘बाह्यतः’
अपि निम्नोन्नतत्वपरिहारेण सर्वतः समं कुर्यात् । एतस्य
यजुषो दिगात्मकत्वात्, उखायाश्च लोकत्रयात्मकत्वात्, ‘एतेन’
अन्तरतो बाह्यतश्च समीकरणेन लोकत्रयस्य मध्ये बहिश्च ‘अपरि-
मिता दिशः’ निहितवान् भवति ॥ ७ ॥

उखाया ऊर्ध्वपरिमाणं विधत्ते— “तां प्रादेशमात्री मिति ।
एवकारेण परिमाणान्तरनिवृत्तिः । ऊर्ध्वा यथा प्रादेशमात्री,
तिरस्त्रीनापि प्रादेशमात्री † । तिर्यक् प्रादेशमात्रीति निधि-
प्रथनसमये प्रागुक्तम् ‡ । ऊर्ध्वतिर्यक् समा कार्येत्यर्थः ।

तत्परिमाणं प्रशंसति— “प्रादेशेति । ‘योनिं’ गर्भसदृशीं
कृतवान् भवति । उखाया योनित्वम् अग्न्याधारत्वात्, अग्नेश्च
गर्भत्वम् तन्मध्ये संवत्सर मवस्थानात् ॥ ८ ॥

सर्वथोखा प्रादेशमात्री कर्त्तव्येत्याह— “सा यदीति । ‘यदि’
‘सा’ उखा ‘प्रादेशाद्’ ‘वर्षीयसी’ अधिकपरिमाणा ‘स्यात्’,
तर्हि ‘एतेन’ “विष्टे त्वा देवाः”-इति ‘यजुषा’ ‘ऋषीयसीम्’ अधि-

* वा० सं० ११. ५८. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. २४ ।

‡ २६० पृ० १३ पं०, २६५ पृ० १ पं० इत्यर्थे ।

कांसं परिहृत्य प्रादेशमात्री मेव कुर्यात् । 'यदि' उखा 'ऋसीयसी' स्यात्, 'एतेन' यजुषाः तिर्यग् प्रादेशसम्भिता मेव कुर्यात् ॥ ९ ॥

उखायाः परिमाणं पञ्चनुष्ठानापेक्षया विकल्पित मिति दर्शयति— "स यद्येकः पशुः स्यादिति । एकपशुपक्षे एव प्रादेशमात्री उखा कर्त्तव्या ; पञ्चपशुपक्षे पञ्चप्रादेशपरिमाणा, इषुमात्री वा कर्त्तव्या । एतत् परिमाणद्वयं तिर्यगपेक्षया ; ऊर्ध्वपरिमाणं त्वत्रापि एकप्रादेशमात्रीति । तथा च कात्यायनेन सूत्रितम्— "प्रादेशमात्रीं तिर्यगूर्ध्वञ्च, पञ्चप्रादेशा मिषुमात्रीं वा तिर्यक् पञ्चपशौ"—इति * । तिर्यगेव पञ्चपशुपक्षे परिमाणद्वयम्, ऊर्ध्वन्तु एकप्रादेशैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथोखाया उत्तरभागे वर्त्तिकरणं विधत्ते— "अथ तिरश्ची मिति † । 'पर्यस्यति' परितः सर्वतः कुर्यात् । तां राज्ञां दिगात्मना स्तौति— "एतद्दे देवा इत्यादिना । पूर्वं 'देवाः' यथा 'उखां कृत्वा' 'दिग्भिः' दृढा मकुर्वन्, एवं यष्टा वर्त्तिकरणेन दिग्भिरेव विततां दृढाञ्च कृतवान् भवति ॥ ११ ॥

राज्ञाकरणस्य स्थानं विधत्ते— "ता मुत्तरे विहृतीय इति ‡ । उखां त्रिधा विभज्य 'उत्तरे' अर्द्धे 'विहृतीये' हृतीयभागादप्यदूरे प्रदेशे उखाकण्ठप्रदेशे वृत्तिं सर्वतः तिरश्चीनां कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

• "मन्त्रं विधत्ते— "अदित्यै राज्ञासीति § । हे वृत्ते ! 'अदित्यै'

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २४, २५ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. २० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. ३० ख ।

§ वा० सं० ११. ५६. १ ।

अदीनाया देवमातुः 'रास्ना' रशना 'असि' 'इति' । रास्ना-
पदस्याभिप्राय माह-- "वरुण्या वै यज्ञ इति । पाशस्य वरुणो
देवतेति प्रागुक्तम् * ; रास्ना 'अवत्ख्या' अपाशत्वात् ॥ १३ ॥

अन्याश्चतस्रो वर्त्तिर्विधत्ते-- "अथ चतस्र जर्द्धा इति ।
'तूष्णीम्'-इति मन्त्रप्रतिषेधः । एताः वर्त्तयः उखायाश्चतुर्दिशं
कार्याः । तथाच सूत्रम्-- "जर्द्धास्तूष्णीं प्रतिदिशं चतस्रो-
ऽपरा वर्त्तिः प्राप्ताः"-इति † । 'कण्ठगतवर्त्तिपर्यन्तं प्रतिदिशं
चतस्रः तुष्णीं कार्या इत्यर्थः । रास्नाचतुष्टयं दिगात्मना स्तूयते--
"दिशौ हैव ता इत्यादिना । जर्द्धानां चतसृणां तृतीयोत्तर-
कतरास्नापर्यन्तम् ॥ १४ ॥

तां विधत्ते-- "ता एता एतस्यै भवन्तीति । "तद्यदत जर्द्धं
मिति । उत्तरवर्त्तिकरणेन अतो लोका जर्द्धस्थितं सर्वं दृढं
भवति । उखाया लोकत्रयात्मकत्वात् दार्ढ्यार्थं वर्त्तयः कर्त्तव्या
इति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

अथोच्चैवर्त्तिना मन्त्रे स्तनोन्नयनं विधत्ते-- "तासा मग्नेषु
स्तनाविति ‡ । स्तना इव 'स्तनाः', तदाकाराः कुर्यादित्यर्थः ।
"एतहै देवा इत्यादेः कण्डिकात्रयस्थाय मर्थः,-- पूर्वं देवा
लोकत्रयात्मिकां गोरूपा सुखां कृत्वा तस्याः जघःस्थानीयायाः
विष्टतीयभागे कृतायास्तिरश्चीनाया रास्नायाः समीपे वर्त्तिरुखा-
ग्रेषु चतुरः स्तनान् कृत्वा, तेभ्यः सर्वान् कामान् दुग्धवन्तः,

* पुरस्तात् (२ भा० २७३ पृ० ३ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. ३१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. १ ।

तथायं यष्टापि स्वाभिलषितान् कामान् दोग्धुं चतुरः स्नानान् कुर्यादिति । गोरुधोऽपि विद्वत्तीयभागे भवति, सापि गौश्चतुस्तनीति तस्मात्स्यम् ॥ १६, १७, १८ ॥

चतुस्तनपक्षं सिद्धान्तयितुं शाखान्तरानुसारेण पञ्चान्तरमनुवदति— “तां हैक इति * । तथाच तैत्तिरीयाः— “द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दीहाय, चतुस्तनां करोति पशूनां दीहाय, अष्टस्तनां करोति छन्दसां दीहाय”—इति † । द्विस्तनपक्षे एकस्मिन्नेव वर्त्ये क्रियते स्नानद्वयम्, अष्टस्तनपक्षे एकैकस्मिन् वर्त्ये द्वौ हाविति । तत्पक्षद्वयं दूषयति— “न तथा कुर्यादिति । ‘ये’ पशवो ‘गोः’ पशोरपेक्षया ‘कनीयस्तनाः’ अल्पस्तनाः, ‘ये’ च ‘भूयस्तनाः’; अल्पभूयस्त्वे गवापेक्षयेति वक्तुं गोरित्युक्तम् । सा हि चतुस्तना । स्नानचतुष्टयादर्वाक्स्तना भूयस्तना वा ये पशवः, ते ‘अनुपजीवनीयाः’ अभोग्याः भवन्ति । यदि ‘एनाम्’ उखां द्विस्तना मष्टस्तनां वा कुर्यात्, तर्हि अनुपजीवनीयां भोगानर्हा मेव कुर्युः, न तु गां भोग्याम् । अभोग्या मेव दर्शयति— “शुनी मिति । अष्टस्तनकरणे ‘शुनी’ शनः स्त्रियम्, द्विस्तनकरणे ‘अविं वड्वां वा’ कृतवन्ती भवन्ति । ता यथा भोग्या न भवन्ति, एवं द्विस्तना अष्टस्तना वा उखा न भोगांहेति तथाकरण मयुक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

विधत्ते— “अथास्ये बिल मिति ‡ । ‘बिलं’ कण्ठविवरम्

* का० श्रौ० सू० १६. ४. २ ।

† तै० सं० ५. १. ६. २६—२८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ३ ।

‘अभिपद्यते’ गृह्णाति । मन्त्रं विधत्ते— “अदितिष्ट इति * ।
 हे उखे ! ‘ते’ ‘बिलम्’ अदितिः गृह्णातु । ह्यहोर्भः † ।
 अदितिर्वाग्रूपत्वेन स्तूयते— “वाग् वा अदितिरिति । “निष्ठा-
 पयतीति । निष्ठितां परिसमाप्तां करोति ॥ २० ॥

उखानिधानं समन्त्रं विधत्ते— “तां परिगृह्णीति ‡ । ‘परि-
 गृह्णा’ दृढां गृह्णीत्वा निदध्यात् ‘ताम्’ उखाम् ।

मन्त्रस्थाय मर्थः,— ‘सा’ अद्रितिः ‘महीं’ भूरूपां महतीं वा
 ‘सृश्रयी’ सृष्टिकारभूताम् ‘अग्नये’ अग्न्यर्थं ‘योनिं’ स्थानम्
 उखां ‘कृत्वाय’ “क्तो यक्” § कृत्वा ‘पुत्रेभ्यः’ अपयन्तु , पक्षां
 कुर्वन्तु इति । अतोऽहेतोः ‘अदितिः स्वपुत्रेभ्यो देवेभ्यः’ प्रायश्च-
 दिति सम्बन्धः । अयतेः पञ्चमलकारे रूपम् ॥

मन्त्रं प्रतिपाद मनूद्य व्याचष्टे— “कृत्वाय सा महीं सुखा
 मिति ॥ २१ ॥

उखा एकैव करणीयेति सिद्धान्तयितुं केषाञ्चित् पक्षं सोप-
 पत्तिक मनुवदति— “ता हैके तिस्रः कुर्वन्तीति ¶ । ‘ताः’
 उखाः, ‘एके’ आचार्याः ‘तिस्रः’ कुर्वन्ति । तत्र युक्तिः—
 “त्रयो वा इमे लोका इति । उखाः खलु लोकात्मिकाः, ‘लोकाः’
 च ‘त्रयः’ ; अतो लोकसङ्ख्या उखाः कर्त्तव्याः ‘इति’ ‘वदन्तः’

* वा० सं० ११. ५६. २ ।

† पा० द. २. ३२ छ० १ वा० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ४ ।

§ पा० सू० ७. १. ४७ ।

॥ वा० सं० ११. ५६. ३ ।

¶ का० श्रौ० सू० १६. ४. ५ ।

एके तिस्रः कुर्वन्तीति सम्बन्धः । युक्तयन्तर माह— “अथो
अन्योऽन्यस्या इति । यदि एका भिद्येत, तर्हि अन्यस्या मन्त्रि
भरिष्यामः । “यदीतराथेतरस्या मिति । अतोऽन्योऽन्यस्यै प्राय-
श्चित्थर्थं तिस्र उखाः कर्त्तव्या इत्यर्थः ।

तं पञ्चं दूषयति— “यो वा एष निधिरित्यादिना । निधि-
रेकः, उद्दिहयश्च, भूलोकादि त्रयम्; दिशश्च सर्वं जगत्;
न ततोऽतिरिक्त मस्ति । अतो लोकत्रयात्मिकाया सुखायां कृता-
याम् *, ‘यद्’ यदि अन्यदुखाद्द्वयम् ‘उपाहरेत्’ सम्पादयेत्, तर्हि
‘मत्’ लोकादिकम् अति-‘रेचयेत्’; ‘यद् यज्ञे’ ऽतिरिक्तं क्रियते,
‘तत्’ अतिरिक्तं कर्म ‘यजमानस्य द्विषन्तम् एवातिरेचितवान्
भवति । यतो न्यून मतिरिक्तश्च कर्मदोषार्हं मेव; अतो न्यूना-
धिकदोषौ परिहार्यौ । तस्मात् लोकत्रयात् दिग्भ्यश्चातिरिक्तस्य
वसुनः करणं न युक्त मिति तात्पर्यम् ।

यद्युखेका स्यात्, सा यदि भिद्येत, तर्हि किं मन्यकरणं
तूष्णीं वावस्थानम्? अकरणे च कथं सुख्याग्निधारणम्, अस-
त्यग्निधारणे कथं चयनाख्यं कर्म सेत्स्यतीत्याशङ्क्य, तस्य
सर्वस्योत्तरं ब्राह्मणे वक्ष्यत इत्याह— “यद्दु भिन्नायै प्राय-
श्चित्तिः, उत्तरस्मिन् तदन्वास्थान इति । ‘अन्वास्थाने’ ब्राह्मणे

* “अथोखा मादत्ते द्यौरसि पृथिव्यसीति । उपस्तौत्वेना
मैतन्नहयत्वेव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति”—इत्येतस्य सायणीयं
भाष्य मिदम्— ‘अध्वर्योः समन्त्रकं स्यात्वादानं विधत्ते— “अथोखा
मिति । उखाया द्युपृथिव्यात्मकत्वस्य कदाचिदप्यसम्भवात् उपस्तुति-
मात्र मिद मित्याह— “उपस्तौत्वेति । सापि किमर्थेत्वंत आह— “मह-
द्यत्वेति । सुत्या पूजनं लोके प्रसिद्धम्”—इति १ भा० ४७० पृ० १ प्र०

तत्र , वक्ष्यत इति । तत्र ह्येवम्— “यद्येवोखा भिद्येत ,
याभिन्ना नवा स्यात्पुनर्विली स्यात् , तस्या मेनं पर्यावपेत्”—
इत्यादि * ॥ २२ ॥ ७ [५. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः † ॥

* उत्तरत्र (६ अ० ४ ब्रा० ६ क०) द्रष्टव्यम् ।

† इतउत्तर मिह ‘कण्डिकाः ११४’—इति क , ‘कण्डिकासङ्घा
११४’—इति ख , ग , घ । तत्र १ ब्रा० २६ क० , २ ब्रा० १२ क० ,
३ ब्रा० १० क० , ४ ब्रा० १० क० , ५ ब्रा० २२ क० , ६ ब्रा० १२ क० ,
७ ब्रा० २२ क० । एतासां सङ्कलनयास्मिन् प्रपाठके समस्त ब्राह्मणेषु
११४ कण्डिकाः सम्पन्ना इति श्रम् ॥

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तुत्या एतुत्या अषाढां पूर्वां करोति । इयं
वा ऽअषाढेयु सु वा ऽएषां लोकानां प्रथमा-
सृज्यत ता मेतुत्या एव मृदुः करोत्येषां ह्येव
लोकाना मियं महिषी करोति महिषी हीयं तद्वैव
प्रथमा व्वित्ता सा महिषी ॥ १ ॥

पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा वै पाद इयु सु
वै प्रतिष्ठा त्रालिखिता भवति त्रिवृद्धीयम्* ॥ २ ॥

अथोखां करोति । इमांस्तुल्लोकान् करोत्यथ
व्विश्वज्योतिषः करोत्येता देवता अग्निं व्वायु
मादित्य मेता ह्येव देवता व्विश्वं ज्योतिस्ता

* 'चिद्विद्युयम्'—इति ग, घ ।

एतस्या एव मृदुः करोत्यभ्यस्तल्लोकेभ्य एतान्
 देवान्निर्मिमीते यजमानः करोति त्रालिखिता
 भवन्ति त्रिवृतो ह्येते देवा इत्यधिदेवतम् * ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम् । आत्मैवोखा वागुषाढा तां
 पूर्वां करोति पुरस्ताद्भ्य मात्मनो व्वाक्ता मेतस्या
 एव मृदुः करोत्यात्मनो ह्येवेयं व्वाङ्महिषीं करोति
 महिषी हि व्वाक् त्रालिखिता भवति चेधाविहिता
 हि व्वागुचो यजूंषि सामान्यथो यदिदं त्रयं
 व्वाचो रूपं सुपांशु व्यन्तरा मुच्चैः † ॥ ४ ॥

अथोखां करोति । आत्मानं तत् करोत्यथ
 विश्वज्योतिषः करोति प्रजा वै विश्वज्योतिः
 प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजननमेवैतत् करोति
 ता एतस्या एव मृदुः करोत्यात्मनस्तत् प्रजां निर्मि-
 मीते यजमानः करोति यजमानस्तदात्मनः प्रजां
 करोत्यनन्तर्हिताः करोत्यनन्तर्हितां तदात्मनः प्रजां
 करोत्युत्तराः करोत्युत्तरां तदात्मनः प्रजां करोति

* '०देवतम्'—इति ग, घ ।

† 'मुच्चैः'—इति म, घ ।

अग्रालिखिता भवन्ति त्रिवृद्धिः प्रजातिः पिता माता
पुत्रोऽथो गर्भं उल्बं जरायु ॥ ५ ॥

ता एता यजुष्कृतायै करोति । अयजुष्कृ-
ताया ऽद्वतरा निरुक्ता एता भवन्त्यनिरुक्ता द्वतराः
परिमिता एता भवन्त्यपरिमिता द्वतराः ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयस्वेतत् प्रजापति-
निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्या
यजुष्कृतायै करोति यदेवाश्च निरुक्तं परिमितं
रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ या अयजुष्कृतायै
यदेवाश्चानिरुक्तं अपरिमितं रूपं तदस्य तेन संस्क-
रोति स ह वा ऽएतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं
संस्करोति य एवं विद्वानेतदेवं करोत्यथोपशयायै
पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः * ॥ ७ ॥

अथैनां धूपयति । स्येन्ने न्वेवाथो कर्मणः
प्रकृततायै यदेव धूपयति शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा
प्राणो धूमः शीर्षंस्तत् प्राणं दधाति ॥ ८ ॥

अथैनां धूपयति । प्राजापत्यो वा ऽअश्वः

प्रजापतिरग्निर्नी वा आत्मारमान् हिमस्यहि-
सायै तद्वै शुक्लैव तद्धि जग्धुं यातयाम तथो ह
नैवाश्वः हिनस्ति नेतरान् पशून् * ॥ ६ ॥

व्वसवस्त्वा धूपयन्तु । गायत्रेणच्छन्दसाङ्गि-
रस्वद् रुद्रास्त्वा धूपयन्तु चैष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वदा-
दित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेनच्छन्दसाङ्गिरस्वद् विप्रवे
त्वा देवा व्वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गि-
रस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयतु व्वरुणास्त्वा धूपयतु व्विश्णुस्त्वा
धूपयत्वित्येताभिरेवैना मेतद्देवताभिर्धूपयति † ॥ १० ॥

सप्ताश्वशकानि भवन्ति । सप्त यजूर्षि सप्त-
तथ्य एता देवताः सप्त शीर्षन् प्राणा यदु वा
ऽपि बहु कृत्वः सप्त-सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव
तत् सप्त प्राणान् दधाति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [पू. ३.] ॥

* 'पशून्'—इति ग, घ ।

† अत्र 'गायत्रेणच्छन्दसा', 'चैष्टुभेनच्छन्दसा', 'जागतेनच्छन्दसा',
'आनुष्टुभेनच्छन्दसा'—इत्येवं पाठेन भवितव्यम् "छे च"—इति (६. १.
७३.) पाणिनिशासनात्, अस्थेवात्र संहितेति । पूर्वचाप्येव मेव
बोधम् (२६०, २६१, २६२ पृ०) ।

प्रथमं संस्कृताया ऋदः सकाशात् उखानिर्माणात् पूर्वं मषा-
 टास्थेष्टकाया निर्माणं माह—“तस्या एतस्या अषाढां पूर्वां करो-
 तीति * । ‘अषाढां’ अषाढलिङ्गकमन्त्रोपधेया मिष्टकाम् ।
 “तद्दानासा सुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः”—इति †
 मतोलुक् । ‘पूर्वाम्’ उखातः पूर्वभाविनीं कुर्यात् । पूर्वभावित्व
 मर्थवादमुखेन दर्शयति— “इयं वा अषाढेति । ‘अषाढा’-
 इति या अस्ति, सा ‘इयम् वै’ पृथिवी खलु ; तदिकारत्वात् ।
 अस्त्वेवम्, प्राथम्ये किं मायात मित्यत आह— “इयं सु वा एषां
 लोकानां प्रथमाऽऽज्यतेति । पृथिव्या इतरलोकापेक्षया प्राथम्यं
 प्रसिद्धम् । अस्या ऋदन्तरप्रकृतित्वप्रसक्तिं वारयति— “ता
 मेतस्या एवेति । ‘एतस्याः’ उक्तसंस्कारोपेताया ऋदः सका-
 शादित्यर्थः । तत्रोपपत्तिं माह— “एषां ह्येव लोकानां मिय
 मिति । यतः ‘इयम्’ ‘एषां’ प्रसिद्धानां लोकानां सम्बन्धिनी,
 अत इत्यर्थः । अयं मभिप्रायः,— उखाया लोकत्रयात्मकत्वेन
 प्रतिपादनात् तस्या या प्रकृतिभूता ऋत्, तदीयाया एवाषा-
 ढाया अपि निर्माणे सत्येव तदीयत्वं भवतीति ।

अस्या उखावद् यजमानकर्तृत्वं प्राप्तं मित्याह— “महिषी
 करोतीति । प्रथमोऽथा स्त्री महिषी, ‘इयम्’ इष्टकापि ‘हि’
 यस्यात् ‘महिषी’ ; प्रथमतो निर्माणात्, अतोऽस्यां महिषी-
 कार्थव्यता युक्ता । भवत्वेवं यद्येषां महिषी स्यात्, सैव
 कुत इत्यत आह— “तद् यैव प्रथमा वित्ता, सा महिषीति ।
 ‘वित्ता’ लब्धा ॥ १ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ६ ।

† पा० सू० ४. ४. १२५ ।

तस्या इयत्ता माह— “पादमात्री भवतीति । अत्र महिषी-
शब्दस्य कर्तृत्वेन सम्बन्धात् तत्पादमात्रीति न मन्तव्यम् ; सूत्र-
कारेण यजमानपादमात्रीति विशेषितत्वात् * । उक्तप्रमाणं
प्रशंसति— “प्रतिष्ठा वै पाद इय सु वै प्रतिष्ठेति । पादाभावे
पतनदर्शनात् पादस्य प्रतिष्ठात्वम् । इयं पृथिवी सर्वाधारत्वात्
प्रतिष्ठा, अतस्तद्विकारभूताया अपीष्टकायाः प्रतिष्ठात्मकपाद-
प्रमाणत्वं युक्त मित्यर्थः । अस्यास्त्रिह्रस्वेन खल्वत्र यं कर्तव्य
मिति विधत्ते— “त्रालिखिता भवति त्रिह्रस्वीय मिति । अर्द्ध-
चन्द्राकाराभिः तिसृभिः रेखाभिर्युक्ता भवेत् । ‘हि’-शब्देन
“त्रयो वा इमे त्रिहृतो लोकाः”—इत्यादि † श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिः
द्योतिता । अस्यास्त्रिह्रस्वं पृथग्यप्तेजोभिस्त्रिह्रस्वरणाद्वा, सिकता-
सृत्तिकापाषाणैस्त्रिभिः संहतरूपत्वाद्वा द्रष्टव्यम् । अत्र सूत्रम्—
“अषाढां करोति महिषी प्रथमविभा तदास्या, यजमानपाद-
मात्रीं त्रालिखिताम्”—इति ‡ ॥ २ ॥

उखाया अषाढानन्तरकर्तव्यता माह— “अथोखा मिति ।
‘अथ’ अषाढानन्तरम् ‘उखां’ प्रागुक्तलक्षणां स्थालीं पश्चात्
क्षुर्यात् । तत्रोखाकरणेनेमां स्त्रीलोकान् कृतवान् भवति ।
“यजमान उखां करोति सृद मादायेत्यादि § सूत्रम् ॥

अथ विश्वज्योतिर्नामधेयानां तिसृणा मिष्टकाना मुखानन्तर-

* “यजमानपादमात्रीं त्रालिखिताम्”—इति का० श्रौ० सू० १६. ३.
२२ । ‘महिषीपादमात्री माभूदिति यजमानग्रहणम्’—इति तत्र वृत्तिः ।

† रे० ब्रा० ४. २. ३ द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. २१, २२ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ३. २३ ।

कर्तव्यतां विधत्ते— “अथ विश्वज्योतिषः करोतीति * । पूर्व-
वदेतस्मिन्कर्मन्वैरुपधेयत्वात् विश्वज्योतिषनाम आसां द्रष्टव्यम् ।
एतासां निर्माणं मेवाग्निवाय्वादित्यानां निर्माणं मित्वाह— “एता
देवता अग्निं वायु मादित्य मेता ह्येव देवता विश्वं ज्योति-
रिति । ‘एता देवताः’ इत्यस्य व्याख्यानम्— ‘अग्निम्, वायुम्,
आदित्यम्’—इति । विश्वद्योतकत्व मग्न्यादीनां प्रसिद्ध मिति
‘हि’-शब्दो द्योतयति । पूर्ववदासा मप्युखार्थं संस्कृतमृत्तिकैव
करणं मित्वाह— “ता एतस्या एव मृदः करोतीति । एतत्
प्रशंसति— “एभ्यस्तल्लोकेभ्य एतान् देवान् निर्मिमीत इति ।
उखाया लोकात्रयात्मकत्वस्योक्तत्वात् तदनन्तरं तदीयमृदा आसां
निर्माणं मेव तदधिष्ठातृदेवतानिर्मितं मित्यर्थः । “यजमानः
करोतीति, “त्रयान्लिखिता भवन्तीति † वाक्यद्वयं स्पष्टम् ।

देवानां त्रिवृत्त्वं च भूम्यन्तरिक्षस्थानभेदेन, “इष्टकास्तु तिस्रो
विश्वज्योतिषः पृथग्त्रयणास्त्रयान्लिखिताः”—इति ‡ सूत्रम् ।
पृथग्त्रयणाभिधानम्, द्वितीयतृतीयानां क्रमपरिज्ञानार्थम् ; तेन
क्रमेणोपधानं यथा स्यादिति । “इत्यधिदैवत मिति । ‘इति’-
शब्दः प्रतिपादितप्रकारवचनः । ‘अधिदैवतम्’ देवता अधिक्तव्य
प्रवृत्तम्, उक्त मित्यर्थः ॥ ३ ॥

‘अथ’ वक्ष्यमाणम्, ‘अध्यात्मम्’ आत्मानं अधिक्तव्यं प्रवर्त्य-
स्मानम्, ‘वक्ष्यते’—इति शेषः । प्रतिज्ञातं मर्थं दर्शयति—
“आत्मेवोखा वागघाटेति । उखायाः प्राधान्यादात्मत्वम् । आह्वा-

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ६ ।

† २७६ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ६ (तु शब्दार्थे) ।

नादिषु आत्मनोऽपि पूर्वं वाचः स्वरूप मस्ति ; 'पुरस्तात्' प्रवृत्तेः प्रसिद्धि माह 'हि'-शब्दः । न केवलं वैदिक्या एव वाचस्त्वेविध्यम्, अपि च 'यदिदं' सर्वैरुच्चार्यमाणं 'वाचः' 'रूपं' स्वरूप मस्ति, तत् 'त्रयं' त्रिविधम्— "उपांशु व्यन्तरा मुञ्चै-रिति । व्यन्तरा मिति, उपांशूच्चैः स्वरमध्यवर्तिनीं वाचं वदन्ति प्राणिनः, तदेकरूप मित्यर्थः । सुगम मन्यत् ॥ ४ ॥

"अथोखां करोतीत्यादिकम्, अधिदैवतकट्ट व्याख्येयम् । उखाया आत्मरूपत्वात् तदनन्तरं तस्या एव मृदो विश्वज्योतिषा मुत्पादने प्रजोत्पादन मित्यर्थः । 'प्रजननं' प्रकृतं जननं जन्म यस्मात् प्रजननम्, प्रजा मित्यर्थः । 'अनन्तर्हिताः' व्यापारान्तरेणा-व्यवहिताः कुर्यात् । उखायाः विश्वज्योतिषाञ्च मध्ये व्यवधानं न कुर्यादिति भावः । तच्चानन्तर्हितत्व मुखातः प्राङ् निष्पा-दनेऽपि सभवतीत्याह— "उत्तराः करोतीति । 'उत्तराः' उखाया उत्तरभाविनीः कुर्यात् । 'अथो गर्भं उत्सवं' गर्भस्यान्तर-वेष्टनम्, 'जरायु' बहिर्वेष्टनम् ॥ ५ ॥

यदेतासां मन्त्राहृतमृदोत्पन्नत्वम्, यच्चाषाढादिनामवत्त्वम्, यदपि पादमात्रादिपरिमाणवत्त्वम्, तदेतत् सर्व मितरेष्टकानां वैलक्षण्येनानूद्य स्तौति— "ता एता यजुष्कृतायै करोतीत्या-दिना । 'यजुः' मन्त्रः, तेन कृता निष्पादिता 'यजुष्कृता' । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, तस्या इत्यर्थः । 'अयजुष्कृतायै' अतथाभूतायां मृदः 'इतराः' अषाढादिव्यतिरिक्ताः, कुर्यात्, 'एताः अनि-रक्ताः' अषाढाः विश्वज्योतिषो निर्वचनं प्राप्ताः * ॥ ६ ॥

* "विश्वशब्दोपेतैश्च मन्त्रैरुपधेया विश्वज्योतिषः । ताश्च तिस्रः— प्रथममध्यमोत्तमचित्तिषु उपदध्यात्"—इति तै० सं० ४. ४. ६ सा० भा० ।

“प्रजापतिरेषोऽग्निरिति । ‘एषः’ चयनलक्षणः ‘अग्निः’
 ‘प्रजापतिः’ सर्वभूतात्मको विराट् । ‘निरुक्तं’ कार्यात्मना स्थितम्,
 ‘अनिरुक्तं’ कारणात्मना वर्त्तमानमिति विवेकः । यच्चिरुक्ता-
 निरुक्ताद्यात्मकत्वम् ‘उभयम्’ अस्ति, तद् इयं प्रजापतिरेव ।
 ‘तत्’ तथा सति यजुष्कृतोत्पन्नानि प्रजापतेः ‘यत् निरुक्तं रूपम्’,
 तत् कार्यात्मकं ‘परिमितम्’, तत् संस्कृतवान् भवति । अतथा-
 भूताभिरिष्टकाभिरतथाभूतं प्रजापतेः रूपं संस्करोति । एवं
 विद्वान् निरुक्तानिरुक्तरूपमुभयं जानन् संस्कर्त्ता भवति ।

अवशिष्टाया सृदो विनियोगमाह— “अथोपशयायै पिण्डं
 परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्य इति । उखां कृत्वा यजमान इति
 शेषः । उपशेते इति ‘उपशया’ सृदुच्यते * । ‘प्रायश्चित्तिभ्यः’
 उखाभेदपरिहारोपायाः, तदर्थं मित्यर्थः ॥ ७ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “सप्तभिरश्वसक्तङ्गिरुखां धूपयति दक्षि-
 णाम्यादींसेरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रति मन्त्रमिति †, तदिदं
 विधाय प्रशंसति— “अथैनां धूपयति स्थेन्ने न्वेवेति । ‘स्थेन्ने
 न्वेव’ स्थिरत्वायैव, न केवलं दृष्टार्थम् । ‘अथो’ अपि च ‘कर्मणः’
 उख्यधारणलक्षणस्य चयनस्य वा ‘प्रकृततायै’ संस्कृतत्वसिद्धये ।
 “यद्देवेत्यादिः, धूपनार्थवादः । उखायाः प्राधान्यात् शिरस्त्वा-
 मिधानम् । नासारग्नेण प्राणस्य सञ्चारवत् ००० धूम-तत्त्व-
 चारदर्शनात् प्राणत्वोपचारः ॥ ८ ॥

“अश्वसकौर्धूपयतीति । धूपनकर्म चाश्वसक्तङ्गिरेव भवितव्य
 मिति नियमे कारणमाह— “प्राजापत्यो वा अश्व इत्यादिना ।

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ७ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ८ ।

“प्रजापतेरग्निं अश्वयत्तत् परापतत् तदश्वोऽभवत्, यदश्वयत्
 तदश्वस्याश्वत्वम्”—इति श्रुतेः * प्रजापतेरवयवत्वेन सम्बन्धादश्वस्य
 प्राजापत्यत्वम् । चीयमानस्याग्नेः पिण्डात्मकत्वं प्राक् प्रतिपाद-
 नात्, संवत्सरः प्रजापतिरिति श्रुतेः संवत्सर मुख्याग्नेर्द्वार्य-
 माणत्वाद्वा अग्निः प्रजापतिः । अश्वशकृद्द्वारा धूपनं प्रशं-
 सति— “तद्दे शकृद्वेत्यादिना । ‘शक्ता’—इति पदे “पद्मः”—
 इत्यादिना † शकृदादेशः । ‘जग्धम्’ भक्षितम् । अदेर्जग्धा-
 देशः ‡ । ‘यातयाम’ कालान्तरगमनम्, गतसार मित्यर्थः ।
 यत् एवभूतम् अतः स्वसम्बन्धिनम् ‘अश्वम्’ अपि न हिनस्ति
 अश्वसम्बन्धित्वेन एतेषां पशूनां सम्बन्धाभावादेव हिंसाप्रसङ्गः ।
 अतोऽश्वशकैर्धूपनं प्रशस्तम् ॥ ८ ॥

अथ प्रथमशक्ता धूपने मन्त्र माह— “वसवस्त्वा धूपयन्तु
 गायत्रेण ऋन्दसाङ्गिरस्वदिति § । हे उखे ! त्वां ‘वसवः’ अष्ट-
 सङ्ख्याकाः ‘धूपयन्तु’ अश्वशकधूपनेन संस्कुर्वन्तु । कीदृशा
 वसवः ? गायत्राख्येन ऋन्दसा सहिताः, ‘अङ्गिरस्वत्’ अङ्गिरसो
 यथा स्वकीये चयने ‘अधूपयन्’, एव मित्यर्थः ॥ । वसूनां गायत्र-
 ऋन्दसश्च सम्बन्धे अष्टसङ्ख्यासादृश्यं निमित्तम् ; अष्टौ हि वसवः,
 अष्टाक्षरा च गायत्री ।

एवं “रुद्रास्त्वां धूपयन्तु त्रैष्टुभेन”—इत्यादयः ¶ अक्षरसङ्ख्या-

* तै० सं० ५. ३. १२. १ । † पा० सू० ६. १. ६३ ।

‡ ‘अदो जग्धिर्वापि किति’—इति पा० सू० २. ४. ३६ ।

§ वा० सं० ११. ६०. १ (सप्तमन्त्रात्मिकेषा कण्ठी) ।

॥ विशेषतस्त्वत् २६८ ए० द्रष्टव्यम् ।

¶ वा० सं० ११. ६०. २ ।

हारेण * व्याख्येयम् । “विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा इति चतुर्थ-
मन्त्रे † विश्वेषां देवानां सर्वदेवात्मकत्वाद् अनुष्टुभश्च सर्वच्छन्दो-
रूपत्वात् परस्परसम्बन्धः । विश्वे च ते नराश्च ‘विश्वेनराः’, तेषां
हितकारित्वेन सम्बन्धिनो ‘वैश्वानराः’ । इन्द्रवरुणविष्णूनां प्रति-
नियतच्छन्दस्सम्बन्धाभावात् केवला एवान्नाताः ‡ । “एताभि-
रेवैना मेतद्देवताभिर्धूपयतीति । ‘एतत्’ एतेन, वस्त्रादिमन्त्र-
धूपनेन ‘एताभिः’ सप्तदेवताभिः § एव धूपनं कारितवान्
भवति ॥ १० ॥

शक्तमन्त्रदेवतानां यत् सप्तसङ्ख्यासाम्यम्, तत् प्रथंसति—
“सप्ताश्वशकानि भवन्तीति । सङ्ख्यागतसप्तत्वेषु त्रित्वं प्रथंसति—
“यद्वा वा अपि बहुकत्वः सप्त-सप्तेति । ‘उ’ अपि च, यदपि तत्र
शक्तकृत मेकं सप्तकम्, मन्त्रगतञ्चापरम्, देवतागतं चान्यत् ।
एवं ‘बहुकत्वः’ सप्तसङ्ख्याया माहस्ताया मपि सप्तसङ्ख्यानतिरे-
कात् त्रिभिः सप्तभिः ‘शीर्षण्येव’ उखाख्ये यज्ञशिरस्येव ‘सप्त
प्राणान्’ ‘दधाति’ स्थापयति ॥ ११ ॥ १ [५. ३.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठे काण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

* विशेषतस्त्वत्र २६६ पृ० द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० ११. ६०. ४ । ‡ वा० सं० ११. ६०. ५, ६, ७ ।

§ वसवः, रुद्राः, आदित्याः, वैश्वानराः, इन्द्रः, वरुणः,
विष्णुश्चेति सप्त देवाः वा० सं० ११. ६० कण्ठ्या मान्नाताः ।

॥ इहैव पूर्वत्र २६८ पृष्ठतः २७१ पृष्ठान्तं द्रष्टव्यम् ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

अथैन मखां खनति । एतद्दे देवा अविभयु-
 र्यद्दे न इम मिह रुचांसि नाष्ठा न हन्युरिति
 तस्मा इदमा मेवात्मान मकुर्वन् गुण्या आत्मा-
 त्मानं गोप्सतीति ॥ १ ॥

तं वा इन्द्रदित्या खनति । इयं वा इन्द्रदि-
 तिर्नी वा आत्मात्मानं दिनस्त्यद्विषाये यद-
 न्यया देवतया खनेद्विषादैनम् ॥ २ ॥

अदितिष्ठा देवी विश्वदेव्यावती । पृथिव्याः
 सधस्ये अङ्गिरस्वत् खनत्ववटेत्यवटो ह्येष देवत्रात्र
 सा वैश्वभिरुत्सीदति चतुःसक्तिरेष कूपो भवति
 चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैन मेतद्विष्यः
 खनत्यथ पचन मवधायाषाढा मवदधाति तूष्णीं
 मेव तां हि पूर्व्या करोति * ॥ ३ ॥

अथोखा मवदधाति । देवानां त्वा पत्नीर्देवी-
 विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गिरस्वदधतूख

* 'करोति'—इति ख , 'करोति'—इति ग , घ ।

ऽइति देवानां हैता मये पुत्रीर्देवीर्बिभ्रुदेव्या-
वतीः पृथिव्याः सधस्ये ऽङ्गिरस्वद्वधुस्ताभिरेवैना
मेतद्दधाति ता इ ता ओषधय एवौषधयो वै
देवानां पुत्रा ओषधिभिर्हीदुः सर्वं हित मोष-
धिभिरेवैना मेतद्दधात्यथ विभ्रुज्योतिषो ऽवदधाति
तूष्णी मेवाथ पचन मबंधायाभीन्दे ॥ ४ ॥

धिषणास्त्वा देवीः । विभ्रुदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्ये ऽपङ्गिरस्वदुभीन्धता मुखं ऽइति धिषणा
हैता मये देवीर्बिभ्रुदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये-
ऽङ्गिरस्वदुभीधरे ताभिरेवैना मेतदुभीन्दे सा इ
सा आगिव वाग्वै धिषणा वाचा हीदुः सर्वं
मिहुं वाचैवैना मेतदुभीन्दे ऽथैतानि त्रीणि यजू-
षीक्षमाण एव जपति ॥ ५ ॥

व्वरुत्रीष्टा देवीः । विभ्रुदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्ये ऽपङ्गिरस्वच्छपयत्सुख ऽइति व्वरुत्रीर्हैता
मये देवीर्बिभ्रुदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये ऽङ्गि-
रस्वच्छपयाञ्चक्रुस्ताभिरेवैना मेतच्छपयति तानि इ
तान्यहोरात्रास्येषाहोरात्राणि वै व्वरुत्रयोऽहोरात्रै-

हीदुं सर्व्वं वृत्तं महोरात्रैरेवैना मेतुच्छ्रयति ॥ ६ ॥

गुणास्त्वा देवीः । त्रिभुवदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधुस्ये ऽत्रङ्गिरस्वत् पचन्तूख ऽद्विति गुणा हैता मये
देवीर्त्रिभुवदेव्यावतीः पृथिव्याः सधुस्ये ऽङ्गिरस्वत्
पेषुस्ताभिरेवैना मेतत् पचति तानि ह तानि कृन्दाः
स्येव कृन्दाःसि वै गुणाःकृन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं
गच्छन्ति कृन्दोभिरेवैना मेतत् पचति ॥ ७ ॥

जनयस्त्वाःस्त्रिभुवदेव्यावतीः । त्रिभुवदेव्यावतीः
पृथिव्याः सधुस्ये ऽत्रङ्गिरस्वत् पचन्तूख ऽद्विति जनयो
हैता मये ऽस्त्रिभुवदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधुस्ये ऽत्रङ्गिरस्वत् पेषुस्ताभिरेवैना मेतत् पचति
तानि ह तानि नक्षत्राण्येव नक्षत्राणि वै जनयो
ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति
तेषां मेतानि ज्योतीःषि नक्षत्रैरेवैना मेतत्
पचति ॥ ८ ॥

स वै खनत्येकेन । अवदधात्येकेनाभौन्दः
केन अप्रयत्येकेन दाभ्यां पचति तस्माद् द्विः संख्य-
त्वरथान्नं पच्यते तानि षट् सम्पद्यन्ते षड्वृतवः

संवत्सरोः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्स्य मात्रा
तावत्तद् भवति * ॥ ९ ॥

अथ मित्रस्य चर्षणीधृत इति । मैत्रेण यजु-
षोपन्याचरति यावत् क्रियञ्चोपन्याचरति न वै
मित्रः † कञ्चन हिनस्ति न मित्रं कञ्चन हिनस्ति
तयो ह्येष एतां न हिनस्ति नो ऽएत मेधा तां
द्विवैवोपवपेद्विवोदपेदुहृष्ट्याग्नेयम् ‡ ॥ १० ॥

तां सावित्रेण यजुषोदपति । सविता वै
प्रसविता सवितृप्रसृत एवैना मेतदुदपति देवस्त्वा
सवितोदपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहुस्त शक्नोति
सुर्व्वं मु च्छेतत् सविता § ॥ ११ ॥

अथैनां पर्यावर्त्तयति । अव्यथमाना पृथिव्या
माशा दिश आपृणेत्यव्यथमाना त्वं पृथिव्या माशा
दिशो रसेनापूरयेत्येतत् ॥ ॥ १२ ॥

* 'भवति'—इति ख ।

† 'मित्र'—इति ग, घ ।

‡ 'ऋयम्'—इति ग, घ ।

§ 'सविता'—इति ग, घ ।

॥ 'तत्'—इति ग, घ ।

अथैना मुद्यच्छति । उत्थाय बृहती भवेत्यु-
त्थाय हीमे लोका बृहन्त उदु तिष्ठ भ्रुवा त्वमि-
त्सुदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेतत् * ॥ १३ ॥

तां परिगृह्य निदधाति । मिचेतां त उखां
परिददाम्यभित्या ऽएषा मा भेदीत्ययं वै व्वायुर्मिन्नो
यो ऽयं पवते तस्मा ऽएवैना मेतत् परिददाति
गुप्तै ते हेमे लोका मिन्नगुप्तास्तस्मादेषां लोकानां
न किञ्चन मीयते † ॥ १४ ॥

अथैना माच्छृणति । स्थन्ने न्वेवाथो कर्मणः
प्रकृततायै यद्देवाच्छृणति धिर एतद्यज्ञस्य यदुक्त्वा
प्राणः पयः शीर्षस्तत् प्राणं दधात्यथो योषा
वा उखा योषायां तत् पयो दधाति तस्माद्यो-
षायां पयः ॥ १५ ॥

अजायै पयसाच्छृणति । प्रजापतेर्ब्वं शोका-
दजा समभं वन् प्रजापतिरग्निर्नो वा ऽआत्मा-
त्मान् हि नस्त्यद्विःसायै यद्देवाजाया ऽअजा ह

* '०तत्'—इति ग, घ ।

† 'मीयते'—इति क, ख ।

सुर्वा ओषधीरति सुर्वासा मेवैना मेतदोषधीनां
रसेनाच्छृणति ॥ १६ ॥

व्यमवस्त्वाच्छृन्दन्तु । गायत्रेण कुन्दसाङ्गिर-
खद्रुद्रास्त्वाच्छृन्दन्तु चैष्टुभेन कुन्दसाङ्गिरखदादि-
त्यास्त्वाच्छृन्दन्तु जागतेन कुन्दसाङ्गिरखद्विश्वे त्वा
देवा वैश्वानरा आच्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन कुन्दसाङ्गि-
रखदित्येताभिरेवैना मेतद्देवताभिराच्छृणति स वै
याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्धूपयति ताभि-
राच्छृणति यो व्याव कर्म करोति स एव तस्योपचारं
व्येद तस्याद्याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्धू-
पयति ताभिराच्छृणति ॥ १७ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [पृ. ४.] ॥

अथावटे खननं विधत्ते— “अथैन मस्यां खनतीति * ।
‘एगम्’ अवटम् ‘अस्यां’ पृथिव्याम् । उखास्यापनार्थं खनेत् ।
प्रवटखननं पुराहन्तास्ताभिधानसुखेन प्रशंसति— “एतद्दे देवा
अभिभयुरिति । ‘एतत्’ एतेन वक्ष्यमाणेन खलु ‘देवाः’ भीताः
आसन् ; ‘नः’ अस्माकं सम्बन्धिनम् ‘इमम्’ उखेष्टकारूपं
पदार्थं ‘नाष्टा’ नाशकारीणि रक्षांसि ‘न हन्युः’ हननं न

कुर्वुरिति । यदेतदस्ति , 'एतत्' एतेन पूर्व्वान्वयः । 'तस्मै'
अवयवभूताय उखादिपदार्थाय 'इमां' पृथिवीम् 'एव' 'आत्मानम्'
अवयविनम् 'अकुर्वन्' । एवं कुर्वता मभिप्राय माह— "आत्मानं
गोप्स्यतीति । यथात्मभूत मङ्गं स्वयं रक्षति , तथा रक्षिष्यतीति
तेषा माशयः ॥ १ ॥

खनन मनूय मन्त्रं विधत्ते— "तं वा अदित्या खनतीति ।
'अदित्या' अदितिदेवतात्मकेन मन्त्रेणेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकाभ्या
मदितिः खनने प्रशस्त्येति दर्शयति— "इयं वा अदितिरित्यादिना ।
येयम् 'अदितिः' देवता , सा 'इयं वै' पृथिवी खलु । आदन्ते
सर्व मित्यदितिरिति व्युत्पत्तेः । स्पष्ट मन्यत् । यथा पादतल-
लग्नकण्टकाद्युद्धरणादिषु स्वयं चेत् न हिनस्ति , अन्यच्चेत्
ह्रिंस्यात् ; एव मिति भावः ॥ २ ॥

मन्त्रं दर्शयति— "अदितिश्चा देवोति * । अय मर्थः—
हे अवट ! 'त्वा' त्वाम् 'अदितिः' अदीना 'देवी' खनतु ।
कौटुशी ? 'विश्वदेव्यावती' विश्वेषां देवानां हितं कर्म विश्व-
देव्यम् , तदस्यास्तीति † विश्वदेव्यावती । "मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय-
विश्वदेव्यस्य मतौ"—इति दीर्घः ‡ । किं तत् ? 'अङ्गिरसत्'
अङ्गिरसो यथा तथा । कुत्र ? 'पृथिव्याः' 'सधस्ये' सधस्थाने
उपरीत्यर्थः । 'इति'-शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थ इति ॥

"अवटो ह्येव देवत्विति । 'अवः अवटः' 'देवता' देवम् 'अग्निं'
प्रति साधुः ; इष्टकोखारक्षकत्वात् । अवटखननसाधनम् , उखार्थ-

* वा० सं० ११. ६१. १ ।

† पा० सू० ५. २. ६४ ।

‡ पा० सू० ६. ३. १३१ ।

सृष्टखननार्थं प्रागाहता वैषव्यम्भिरेवेत्याह— “अत्र सा वैषव्य-
म्भिरुत्सीदतीति । ‘अत्र’ अवटखनने यैव पूर्वं मुक्ता ‘वैषवी’
वैष्णविकारभूता ‘अम्भिः’, ‘सा’ ‘उत्सीदति’ विनश्यति, कृत-
प्रयोजना भवतीत्यर्थः । अवटस्य प्रकारविशेष माह— “चतुः
स्त्रक्तिरेष कूपो भवतीति । “चतस्रो वै दिशः”—इत्यर्थवादः
स्पष्टः । “अम्भ्रा श्वम्भ्रं चतुरश्रं खनत्यदितिष्टेति”—इति
कात्यायनः * ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता— “अपण मास्तीर्यं यथाकृतं मव-
दधाति, देवानाम्खेत्युखां न्युजाम्”—इति †, तदिदं विधत्ते—
“अथ पचनमिति । पच्यतेऽनेनेति पचनं तृणादिकम्, तत्
‘अवधाय’ अवटे आस्तीर्यं, आदौ निष्पादितत्वात् प्रथमम्
‘अषाढाम् एव’ तूष्णीं स्थापयेत् ॥ ३ ॥

“अथोखा मवदधातीति । पश्चादुखां “देवानां त्वा पत्नीः”—
इति ‡ मन्त्रेण अवाप्तुखा मवदध्यात् । ‘देवीः’-‘विश्वदेव्यावतीः’-
इत्युभयत्र § “सुपां सुलुक्”—इति ॥ पूर्वमवर्णदीर्घः ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “देवानां हैता मय इति । या देवपत्न्याः—
इन्द्राणी, अग्नायी, अश्विनी, राट् इत्याद्याः ¶ पुरा उखा
मवटे स्थापितवज्जः । अतः अनेन मन्त्रेण ताभिरवस्थापित-

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ६ ५

† का० श्रौ० सू० १६. ४. १०, ११ ।

‡, § “देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्ये अङ्गि-
रसूदृ दधतु”—इति वा० सं० ११. ६१. २ ।

॥ पा० सू० ७. १. ३६ ।

¶ ऋ० सं० ४. २. २८. १ । आख्याताश्चेमा निरुक्ते १२. ४. १२ ।

षान् भवतीत्यर्थः । 'देवपत्नी'-शब्दस्य ओषधयोऽर्थ इति षोपपत्तिकं
 षदन् तेन मन्त्रेषोपधानं प्रशंसति— “ता ह ता ओषधय एवेति ।
 'ता ह' ताः खलु देवपत्न्याः, 'ताः' 'ओषधय एव' ; न त्वन्या
 इति मन्त्रस्य मित्योषध्यात्मना देवपत्नीस्तुतिः । तद्धोषधीनां
 निधानशक्तिः कुत इत्यत आह— “ओषधीभिर्हीदं सर्वं हित
 मिति । त्रीह्रियवादिरूपाणा मोषधीनाम् अस्य कृत्स्नस्य जगतो
 धारकत्वं प्रसिद्धम् ।

निर्माणक्रमप्राप्तानां विश्वज्योतिषा मवधानं विधत्ते—“अथ
 पचन मित्यादिना । दीपनं दक्षिणाग्निनैव । “दक्षिणाग्न्य-
 ग्निना दीपयति धिषणास्वेति”—इति * सूत्रम् ॥ ४ ॥

“धिषणास्वेति † । मन्त्रस्तु पूर्ववद् व्याख्येयः । “धिषणा
 हैता मित्यादि ब्राह्मण मपि पूर्ववत् । 'अभीन्धिरे' अभितो
 दीपयन्तः ।

धिषणाशब्दस्य विवक्षित मर्थं सुवन् तस्याः प्रकृतकर्मयोग्यता-
 समर्थनाय समिन्धनप्रसिद्धि माह— “सा ह सा वागीवेति । या
 सा खलु धिषणा, 'सा' प्रसिद्धा 'वागीव' नान्या ; वाचां व्यवहारा-
 भावे कथ्यापि वस्तुनोऽभिव्यक्तेरभावात् । “वाचा हीदं सर्वं मिद्ध
 मित्युक्तम् ‡ ‘इद्धम्' दीपितं प्रकाशित मित्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “वरुत्री द्वेतीक्षमाणी जपतीति § ,
 तदिदं विधत्ते— “अथैतानि त्रीणि यजूषीक्षमाण एव जप-
 तीति । “वरुत्रीष्टा”, “ग्ना स्त्वा”, “जनयस्त्वा”—इति त्रीणि

* का० श्री० सू० १६. ४. १२ ।

† वा० सं० ११. ६१. ३ ।

‡ १६० पृ० ११ पं० ।

§ का० श्री० सू० १६. ४. १४ ।

‘वरुत्रीः’ वरुत्रिभयः * । अर्थवादे बहुवचनान्तत्वेन निर्देशात् एकेन अपणम् हाभ्यां पचनम् यद्यपि वर्ण्यते , तथापि पाकअपणयोरञ्जिकर्तव्यत्वेन स्रस्थानुकूलप्रयत्न मन्तरेण स्वकर्तव्याभावात् ईक्षणपूर्वकी जप एव कर्तव्य इत्येवाभिप्रायः ॥ ५ ॥

प्रथमं यजुरवधाय व्याचष्टे— “वरुत्रीष्टा देवीरिति † । वरुत्रिशब्दस्याभिप्रेत मर्थं माह— “तानि हेति । ‘तानि’ एतानि ‘अहोरात्राणि’ । प्रतिनिर्द्देश्यमानाहोरात्रापेक्षया तानीति । वरुत्रीणां महोरात्रनिर्द्देशात् नपुंसकता, अथवा सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् ; तानि वरुत्रास्थानि कृत्स्नं जगत् अपयन्त्विति । वरुत्रय इति योऽर्थं वरुत्रिशब्दस्यावयवार्थः , तस्येतरस्याहोरात्रेषु सङ्गावं दर्शयत्युक्तार्थसमर्थनाय— “अहोरात्रैर्हीदं सर्वं इत मिति । ‘अहोरात्रैरेव’ ‘एनाम्’ उखां अपयति , यः ‘एतत्’ एतेन अहोरात्रवाचकवरुत्रिशब्दयुक्तेन यजुषा अपयति ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयं यजुरनूद्य व्याचष्टे— “ग्नास्त्वा देवीरित्यादिना ‡ । यदुक्तं “कृन्दांसि वै ग्ना इति § , तदुपपादयति— “कृन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति । गच्छन्त्याभियजमानाः स्वर्गं मिति व्युत्पत्तेः कृन्दः स्वपि सन्धवादित्यर्थः । “ग्नाः गच्छन्त्येनाः”—इति ॥ निरुक्तम् ॥ ७ ॥

* पा० सू० ७. २. ३४ । वरुत्रिशब्दो ह्रस्विकारान्ता दीर्घकारान्तश्च । वा० सं० ११. ६१, १३. ४४ ; शत० ब्रा० इहोवोभयविधः श्रुतः ; तौ सं० तथैव ४. १. ६. १, ५. १. ७. ३ द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० ११. ६१. ४ ।

‡ वा० सं० ११. ६१. ५ ।

§ पुरस्तात् (५ अ० ४ ब्रा० ७ क०) द्रष्टव्यम् ।

॥ गिर० ३. ४. ४ । पुनस्तत्रान्यत्र “ग्ना गमनात्”—इति (१०. ४. १०.) ।

तृतीयं यजुरनूद्य व्याचष्टे— “जनयस्वाच्छिन्नपत्रा इति * । जायन्ते जनयः, पुण्यकृतो नक्षत्ररूपेणेति ‘जनयः’ नक्षत्राणि, तानि च ‘अच्छिन्नपत्राः’ अच्छिन्नपतनसाधनपक्षयुक्तानीत्यर्थः ; न हि तानि सुकृतिक्षयादर्वाक् पतन्ति । जनिशब्दार्थं माह— “तानि ह तानि नक्षत्राण्येवेति । नक्ष्यन्ते प्राप्यन्ते सुकृतिभिरिति नक्षत्राणि । उक्तं निर्द्देशिनां नपुंसकत्वम् † । “नक्षत्राणि नक्षत्रेर्गतिकर्मणः”—इति ‡. नैरुक्तम् । नक्षत्राणां जनित्वप्रसिद्धिं दर्शयति— “ये हि जनाः पुण्यकृत इति । ‘तेषां’ स्वर्गं यतां यानि ‘एतानि ज्योतींषि’, तानि नक्षत्राणि । ‘अपयन्तूखे’, ‘पचन्तूखे’, इत्यनयोः § अपणं पाकक्रियासामान्यम्, पचनं पाकनिर्वृत्तिरिति विवेकः ॥ ८ ॥

खननादिमन्त्रगतां सञ्ज्ञा मनूद्य प्रयंसति— “स वै खनत्येकेनेत्यादिना ॥ । खननादिक्रिया त्वेकैकेनैव मन्त्रेण, पाकस्य तु मन्त्रद्वयसाध्यत्वं ¶ विहितम्, तस्मार्थवादः— “तस्माद् द्विः संवत्सरस्यात्र मिति । शाब्द्यादिपरिपाकः संवत्सरस्य द्विर्भवतीति प्रसिद्धम् । षड्रुतवो मिलित्वा संवत्सरो भवति, स संवत्सरोऽग्निः । प्रजायतिना संवत्सरः भ्रियमाणो भवति । अस्तु संवत्सरोऽग्निः प्रजा-

* वा० सं० २१. ६१. ६ ।

† २६८ पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ निरु० ३. ४. ३ ।

§ २६० पृ० १५ पं०, २६१ पृ० ६ पं० ।

॥ अदितिद्वृत्तिमन्त्रेण । पुरस्तात् २८६ पृ० ६ पं० (का० औ० सू०

१६. ४. ६) द्रष्टव्यम् ।

¶ वा० सं० ११. ६१. ४, ६२. १ । का० औ० सू० १६. ४. १४, १५ ।

यतिना धृतः , तथाच किं मायात मित्यत आह— “यावानग्नि-
र्यावत्यस्य मात्रेति । यावानिति स्वरूपस्येयता , यावतीत्यवयवस्य ।
“तावद् तत् भवतीति । नैमित्तिकचित्वा सह चितीना मप्यवय-
वानां षट्त्वात् सा मन्त्रगता सञ्ज्ञा चितिद्वारेणान्नेर्मात्रया समा
भवति । चित्वात्मकस्थानेः स्वरूपस्येकत्वात् । ऋतुषट्सञ्ज्ञावतीऽवय-
विनः संवत्सरस्याप्येकत्वाच्च सा मन्त्रगता सञ्ज्ञा संवत्सरद्वारेण अग्नि-
र्यावान् तावती भवतीत्यर्थः ॥८६॥

उखायाः समन्त्रकमुपावहरणं विधाय प्रशंसति— “अथ
मित्तस्य चर्षणीधृत इति * । “मैत्रेण यजुषोपन्याचरतीति । लोके
‘मित्तः’ मित्तभूतः पुमान् ‘न’ ‘कञ्चन’ ‘हिनस्ति’ मित्तत्वादेव ;
‘मित्तम्’ अपि ‘न’ ‘कञ्चन’ मित्तत्वादेव । ‘तथो’ तथा च सति
मैत्रेण मन्त्रेण नितरा मुपचरणीयस्य पुनस्तृणप्रक्षेपाद्युपचारस्यो-
पचारे सति ‘एषः’ यजमानः ‘एताम्’ उखां मित्तत्वादेव
‘न हिनस्ति’ । ‘नो’ नैव ‘एतम्’ उपचरन्तं यजमानम् ‘एषा’
उखा, मा मयं दहतीति क्रुद्धा सती न हिनस्ति ।

तस्माः प्रक्षेपोत्क्षेपणयोः कालनियममाह— “तां दिवै-
बोपवपेद् , दिवोहपेदिति । उपवापोऽवटे प्रक्षेपः , उद्वापस्तत
उर्ध्वं नयनम् । “अहर्ह्याग्नेयमिति ॥ १० ॥

अग्नेः सूर्यस्य तेजस एकत्वाभिभावकत्वाभिप्रायेण उद्वापे मन्त्रं
विधांस्यन् सावित्रमाह— “तां सावित्रेण यजुषोहपतीति † ।

यजुषोऽयमर्थः ‡— हे उखे ! त्वां ‘सविता’ सर्वस्य प्रेरको

* वा० सं० ११. ६२ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. १६

‡ वा० सं० ११. ६३. १ ।

दिवः उद्वपसु । कीदृशः ? 'सुपाणिः' 'पाणिः' पानादिसाधन-
प्रदेशः, शोभनेन तेन युक्तः । 'स्वङ्गुरिः' शोभनाङ्गुलिकः ।
“कालमूललघुल मङ्गुलीनां वा लो रत्व मापद्यत इति वक्तव्यम्”
-इति * विकल्पेन रत्वम् । बाहुर्भुजदण्डः । 'उत' अपि च
शक्त्या महत्या युक्त इति शेषः । “सर्वं मु ह्येतत् सवितेति ।
एतत् 'सर्वं' सुपाण्यादिकं 'सविता' एव, न देवतान्तर मित्यर्थः ।
उक्त उद्वपनार्थः † ॥ ११ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता “उखा मुत्तानां करोति अव्यथमानेति”-
इति ‡, तदिदं समन्तकं पर्यावर्त्तनं विधत्ते— “अथैनां पर्या-
वर्त्तयत्यव्यथमानेति § । पर्यावर्त्तनं मूर्च्छाभिमुखीकरणम् । हे
उखे ! 'अव्यथमाना' व्यथा मप्राप्नुवन्ती, 'पृथिव्याम्' अवस्थिता
त्वम्, इमाः परिव्याप्ताः 'आशाः' प्राच्यादयः, 'दिशः' आग्नेयादि-
विदिशश्च 'आ' सर्वतः 'पृण' पूरय । आपृणेत्यस्यार्थं माह—
“आपूरयेति । 'एतत्' एव आपृण, यद् वायव्य मस्ति, तदेतदेव
न त्वधिक मित्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्या गर्त्तादुद्धरणं विधत्ते— “अथैना मुद्यच्छतीत्युत्थाय
सहती भवेतीति ॥ । उद्यमन मूर्च्छाधारणम् । हे उखे ! पृथि-
वीतः उत्थिता भव ; न ह्यनुत्थितायाः प्रथन सुपपद्यते । एत-

* पा० ङ. २. १८ सू० २ वा० ।

† ३०० पृ० १७ पं० उक्त्वा नयन मिति । “उद्वपति भस्मीभूतं
पराकरोति”-इति चात्र भङ्गीधरः ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. २० ।

§ वा० सं ११. ६३. २ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ४. २१ ।

अन्त्रभागं * व्याचष्टे— “उत्थाय हीने लोका बृहन्त इति ।
उखाया लोकत्रयात्मकत्वेन प्रागुक्तत्वात् ‘उत्थाय’ ऊर्ध्वं मवस्थित्य,
बहिरिमे त्रयो लोका ‘बृहन्तः’ अधिकपरिमाणा दृश्यन्त इत्यभि-
प्रायः । “उदु तिष्ठेति द्वितीयभागे ध्रुवशब्दस्य स्थैर्यम् अर्थ इति
व्याचष्टे— “उदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेतीति । ‘एतत्’
उपरिस्थापितायाः ॥ १३ ॥

द्वीरसेचनार्थं पात्रे स्थापनं विधत्ते— “तां परिगृह्णति ।
‘निदधाति’ स्थापयति, ‘पात्रे’-इति शेषः । तथाच कात्या-
यनः— “परिगृह्य पात्रे करोति मित्रैतां त इति”-इति † । हे
‘मित्र !’ देव ! वायो ! ‘एताम्’ उखां ‘ते’ तुभ्यम् ‘परिददामि’ ।
परिदानं रक्षणार्थं दानम् । ‘अभित्यै’ अभेदनाय ‘एषा’ उखा
‘मा भेत्’ भिक्षा मा भूत् इति ‡ । मित्रशब्दस्यात्र समीहित मर्थ
माह— “अयं वै वायुमित्र इति । ‘योऽयं पवते’ सततं वाति ।
पथतिर्गतिकर्मा § । “ते हीने लोका मित्रगुप्ता इति । लोकत्रया-
त्मकोखापरिदानेनेदानी मपि त्रयो लोका वायुना गुप्ता धृता
अविचलिता वर्तन्ते । ‘तस्मात्’ ‘एषां लोकानां’ मध्ये ‘न किञ्चन’
‘मीयते’ हिंस्यते ॥ १४ ॥

अथ तस्या मुख्यायां पय आसेचनं विधाय स्तौति— “अथैना
माच्छृणुतीति ॥ । “स्थेन्ने त्वा”-इत्यादिना । ‘एनाम्’ उखाम्

* वा० सं० ११. ६४. १ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. २२ ।

‡ वा० सं० ११. ६४. २ ।

§ निघ० २. १४. १०८ दृश्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ४. २३ ।

‘आच्छृणोति’ आसिञ्चति । गत मन्यत् । प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यद्देवाच्छृणोति, शिर एतद् यन्नस्य यदुखेति । प्राधान्याद् उखायाः शिरोस्वव्यवहारः । पयसो बलकरत्वात् प्राणत्वव्यपदेशः । पयोयोग्यत्वं मिदानीन्तनप्रसिद्धया समर्थयति— “अथो योषा वा उखेति । स्त्रीलिङ्गत्वाद् उखाया योषात्वम् पयसः रेतोवर्द्धकत्वात् रेतस्त्वं प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

विधाय स्तौति— “अजाये पयसाच्छृणोतीति * । प्रजापतेः शोकादजासम्भूतिराख्यानान्तराच्च द्रष्टव्या ; चीयमानस्याग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वं प्रागुक्तम् । प्रजापतिरग्निः, प्रकारान्तरेण स्तौति— “यद्देवाजाया इति । ‘यत्’ ‘उ’ अपि च ‘अजायाः’ पयो भवतीति शेषः । स्पष्ट मन्यत् ॥ १६ ॥

तत्र मन्त्रानाह— “वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु गायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरसदित्यादिना † । हे उखे ! त्वां ‘वसवः’ देवा अष्टसङ्ख्याकाः, ‘अङ्गिरसद्’ अङ्गिरस इव ‘आच्छृन्दन्तु’ आसिञ्चन्तु । कीदृशाः ? ‘गायत्रेण छन्दसा’ सहिताः ; अष्टसङ्ख्या वसुनां गायत्रच्छन्दसम्बन्धे द्वारः ।

एव मुत्तरत्र मन्त्रा अपि व्याख्येयाः ।

विश्लेषां नराणां हिता ‘वैश्वानराः’ ते, सर्वे देवाः । “अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्”—इति हि सूत्रम् ‡ ॥

अत्रासेचनमन्त्रेषु वस्त्रादयः प्रतिपाद्याः, निर्माणमन्त्रेषु, धूपनमन्त्रेषु च । अतो यद् देवतैक्यं तत् प्रशंसति— “स वै याभिरेवदेवताभिः करोति, ताभिर्धूपयति, ताभिराच्छृण-

† वा० सं० ११. ६५. १-४ ।

*, † का० श्रौ० सू० १६. ४. २३ ।

तीति * । “यो वाव कर्म करोति , स एव तस्योपचारं वेदेति ।
यथा लोके तथादिः प्रासादनिर्माणादि ‘कर्म करोति’, ‘स एव’
तद्दार्ढ्यार्थम् ‘उपचारं’ शङ्कुं प्रति दार्वोदिस्थापनलक्षणमुपचार-
जातं ‘जानाति’ ; अती युक्तम् , यैरेव कृतम् , तैरेव धूपना-
वेचनोपचारणमित्यर्थः ॥ १७ ॥ २ [५. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।

पुमर्थाञ्चतुरी देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
समाब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथी सायणिः सिङ्गणार्थः ,
व्यश्राणीद्विष्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णसुरथ्यः ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

* “यावद्वाचरेत्”—इति का० श्रौ० सू० १६. ४. १६ । यावद्भिः
प्रकारैः अपर्यं प्रक्षिपेत् तावद्वाचरेत् । वाचरेत् च
अपर्यं प्रक्षेपः । “दिवेव प्रदहनीद्वरणे (१६. ४. १७.) कर्त्तव्ये । प्रद-
हनं पचनम् , उद्वरणं वद्विर्निष्काशनम् ॥

षाज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मृणः शार्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाब्धो रत्नरूपं गिरि मकत मुदा पात्रसाक्षिष्ण्यार्थः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

भूयांसि हवींषि भवन्ति । अग्निचित्यायां
यदु चानग्निचित्याया मतीनि ह कर्माणि सन्ति
यान्यन्यत् कर्माति तान्यतीनि तेषा मग्निचित्या
राजभूयो व्वाजपेयो ऽश्वमेधस्तद्यत्तान्यन्यानि कर्मा-
ण्यति तस्मात्तान्यतीनि ॥ १ ॥

आग्नावैष्णव एकादशकपालः । तदध्वरुख्य
दीक्षणीयं व्वैश्वानरो द्वादशकपाल आदित्यश्च
चरुस्ते ऽअग्नेः * ॥ २ ॥

स यदाग्नावैष्णव मेव निर्व्वपेत् । नेतरे
हविषी ऽअध्वरुख्यैव दीक्षणीयं कृतं खान्नाग्ने-
रथ यदितरे ऽएव हविषी निर्व्वपेन्नाग्नावैष्णव मग्ने-
रेव दीक्षणीयं कृतं खान्नाध्वरुख्य ॥ ३ ॥

उभयानि निर्व्वपति । अध्वरुख्य चाग्नेश्चोभ-
यं छेतत् कर्माध्वरकर्म चाग्निकर्म चाध्वरुख्य
पूर्व्वं मथाग्नेरुपायि छेतत् कर्म यदग्निकर्म † ॥ ४ ॥

* 'अग्नेः'—इति ग , घ ।

† 'कर्म'—इति ग , घ ।

स य एष आग्नावैष्णवः * । तस्य तदेव ब्राह्मणं
यत् पुरश्चरणे वैश्वानरो द्वादशकपालो वैश्वान-
नरो वै सर्व्वेऽग्नयः सर्व्वेषा मग्नीना मुपाख्ये
द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो
वैश्वानरः † ॥ ५ ॥

यद्देवैतं वैश्वानरं निर्व्वपति । वैश्वानरं वा
ऽएत मग्निं जनयिष्यन् भवति त मेतत् पुरस्ता-
द्दीक्षणीयायाः रेतो भूतः सिञ्चति यादृग्वै योनौ
रेतः सिञ्चने तादृग् जायते तद्यदेत मत्र वैश्वान-
नरः रेतो भूतः सिञ्चति तस्मादेषो ऽमुत्र वैश्वान-
नरो जायते ॥ ६ ॥

यद्देवैते हविषी निर्व्वपति । क्षत्रं वै वैश्वान-
नरो विडेष आदित्यश्चरुः क्षत्रं च तद्विशं च
करोति वैश्वानरं पूर्वं निर्व्वपति क्षत्रं तत् कृत्वा
विशं करोति ॥ ७ ॥

एक एष भवति । एकदेवत्य एकस्थं तत् क्षत्रं

* 'आग्नावैष्णवः'—इति ग, घ ।

† 'वैश्वानरः'—इति ग, घ ।

मेकस्याऽ श्रियं करोति चरुतिरो बहुदेवत्यो
भूमा वा ऽएष तण्डुलानां यच्चरुर्भूमो ऽएष देवा-
नां यदादित्या व्विशि तङ्गमानं तधातीत्यधि-
देवतम् * ॥ ८ ॥

अथाध्यात्मः † । शिर एव वैश्वानर आत्मैष
आदित्यश्चरुः शिरश्च तदात्मानं च करोति वैश्वान-
नरं पूर्वं निर्व्वपति शिरस्तु कृत्वात्मानं
करोति ‡ ॥ ९ ॥

एक एष भवति । एक मिव हि शिरश्चरु-
रितरो बहुदेवत्यो भूमा वा ऽएष तण्डुलानां
यच्चरुर्भूमो ऽएषोऽङ्गानां यदात्मात्मंस्तदङ्गानां भूमानं
दधाति ॥ १० ॥

घृत एष भवति । घृतभाजना द्यादित्याः
खेनैवैनानेतङ्गागेन खेन रसेन प्रीणात्युपा-
श्वेतानि हवीषिः भवन्ति रेतो वा ऽअत्र यज्ञ
उपांशु वै रेतः सिच्यते § ॥ ११ ॥

§ '०देवतम्'—इति ग, घ ।

† 'अथाध्यात्मः'—इति ग, घ । 'अथाध्यात्मः'—इति ङ ।

‡ 'करोति'—इति ग, घ ।

§ 'सिच्यते'—इति ख ।

अथौद्ग्रभणानि जुहोति । औद्ग्रभणैर्वै देवा
 आत्मान मस्माल्लोकात् स्वर्गं लोकं मभ्युद्ग्रह्णत
 यदुद्ग्रह्णत तस्मादौद्ग्रभणानि तथैवैतद्यजमान
 औद्ग्रभणैरेवात्मान मस्माल्लोकात् स्वर्गं लोकं मभ्युद्-
 ग्रह्णीते ॥ १२ ॥

तानि वै भूयांसि भवन्ति । अग्निचित्यायां
 यदु चानग्निचित्यायां तस्योक्तो बभ्रुभयानि
 भवन्ति तस्योक्तोऽध्वरस्य पूर्वाण्यथानेस्तस्यो ऽए-
 वोक्तः * ॥ १३ ॥

पञ्चाध्वरस्य जुहोति । पाङ्को यज्ञो यावान्यज्ञो
 यावत्यस्य माता तावतैवैन मेतद्रेतो भूतुं सिञ्चति
 सप्ताग्नेः सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः
 संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य माता तावतै-
 वैन मेतद्रेतो भूतुं सिञ्चति तान्युभयानि द्वादश
 मस्यद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्नि-
 र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १४ ॥

स जुहोति । आकूति मग्निं प्रयुजुं स्वा-

हेत्याकृताद्वा ऽएतद्ग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै
कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १५ ॥

मनो मेधा मग्निं प्रयुज्ं स्वाहेति । मनसो
वा ऽएतद्ग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे
प्रयुङ्क्ते ॥ १६ ॥

चित्तं च्छिन्नात मग्निं प्रयुज्ं स्वाहेति ।
चित्ताद्वा ऽएतद्ग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे
प्रयुङ्क्ते ॥ १७ ॥

व्वाचो व्विधृति मग्निं प्रयुज्ं स्वाहेति ।
व्वाचो वा ऽएतद्ग्रे कर्म समभवत्ता मेवैतदेतस्मै
कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १८ ॥

प्रजापतये मनुवे स्वाहेति । प्रजापतिर्व्वै मनुः
सु हीद्ं सर्व्वं ममनुत प्रजापतिर्व्वा ऽएतद्ग्रे कर्मा-
करोत्त मेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १९ ॥

अग्नये व्वैश्वानराय स्वाहेति । संव्वत्सरो वा
ऽअग्निवैश्वानरः संव्वत्सरो वा ऽएतद्ग्रे कर्माकरोत्त
मेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ २० ॥

अथ सावित्रीं जुहोति । सविता वा ऽएतद्ग्रे

कर्माकरोत्त मेवैतदेतच्चै कर्मणे प्रयुक्ते विप्रवी
 देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम्* विप्रवो राय इषु-
 ध्यति द्युम्नं व्वृणीत पुष्यसे स्वाहेति यो देवस्य
 सवितुः सख्यं व्वृणीते स द्युम्नं च पुष्टिं च
 व्वृणीत ऽएष वा ऽअस्य सख्यं व्वृणीते य एतत्
 कर्म करोति ॥ २१ ॥

तान्यु हैके उखाया मेवैतान्यौदयभणानि
 जुह्वति कामेभ्यो वा ऽएतानि ह्यन्त ऽआत्मो
 ऽएष यजमानस्य यदुखात्मन्यजमानस्य सर्वान्
 कामान् प्रतिष्ठापयाम इति न तथा कुर्यादितस्य
 वै यज्ञस्य सुस्थितस्यैतासा माहुतीनां यो रस-
 स्तदेतदर्चिर्यद्दीप्यते तद्यत्सुस्थिते यज्ञे हुतेष्वौद्-
 यभणेषूखां प्रवृणक्ति तदेना मेष यज्ञ आरोहति
 तं यज्ञं विभर्त्ति तस्मात्सुस्थित ऽएव यज्ञे हुते-
 ष्वौदयभणेषूखां प्रवृञ्ज्यात् ॥ २२ ॥

मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति । आदीप्यादिति
 न्वेव यद्देव मुञ्जकुलायेन योनिरेषाग्नेर्यन्मुञ्जो

न वै योनिर्गुर्भुः हिनस्त्युहिःसायै योनेर्वै जायमानो
जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ २३ ॥

शणकुलाय मुन्तरं भवति । आदीप्यादिति न्वेव
यद्देव शणकुलायं प्रजापतिर्युस्यै योनेरुज्ज्यत
तस्या ऽउमा उल्ब मासञ्ज्या जरायु तस्मात्ते पूत-
यो जरायु हि ते न वै जरायु गुर्भुः हिनस्त्युहिः-
सायै जरायुणो वै जायमानो जायते जरायुणो
जायमानो जायाता ऽइति ॥ २४ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये उखासम्भरण मषाढाविश्वज्योतिषानाक्षेष्ट-
कानां तिर्यङ्मान मुक्तम् , अथ षष्ठे दीक्षणीयाद्युखाभेदनप्राय-
श्चित्तान्तः प्रयोग उच्यते । तत्र प्राक्तनीं मात्रां वैष्णवीष्टिं ,
वैक्तनीं वैश्वानरद्वादशकपालेष्टि मादितो विधातु सुपोहात-
यति — “भूयांसि हवींषि भवन्त्यग्निचित्याया मित्यादिना ।
भूयसां हविषां सद्भावयोग्यत्वाभिधानाया अस्यातिकर्मत्वं प्रवक्तुं
प्रतिजानीते — “अतीनि ह कर्माणि सन्तीति । तेषां स्वरूप-

दर्शनविलम्ब मसहमानोऽतिकर्मशब्दं तावन्निर्वृत्ति— “यान्यन्यत्
कर्माति तान्यतीनीति ॥ १ ॥

इदानीं मान्नावैष्णवादिहवींषि विधत्ते— “मान्नावैष्णव
एकादशकपाल इत्यादिना । ‘तत्’ ‘अध्वरस्य’ सोमयागस्य
‘दीक्षणीयं’ दीक्षासंस्कारकं हविः । ‘वैश्वानरो हादशकपालः’,
‘आदित्यशतः’ च ‘ते’ एते हविषी ‘अग्नेः’ एव प्राति-
स्विके * ॥ २ ॥

इत्थं मध्वरचित्याग्नोर्हविव्यवस्था मुक्ता उभयविधान्यपि
हवींषि कर्तव्यानीत्याह— “स यदग्नावैष्णव मेव निर्वपेदित्या-
दिना । अध्वरस्य चित्तेष्वेत्वुभयोर्दीक्षणीयत्वसिद्धये उभयानि
हवींषि अनुष्ठेयानि, अन्यतरहविषोऽकरणे तत्र स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

“उभयानि निर्वपतीति । “उभयं हि एतत् कर्मेति ।
‘एतत्’ साग्निचयनसौमिकं ‘कर्म’, ‘उभयम्’ उभयात्मकं खलु ।
किं तदुभय मिति, तत्राह— “अध्वरकर्म चाग्निकर्म चेति ।
तत्र पौर्वापर्यस्थानियमप्राप्ती आह— “अध्वरस्य पूर्वं मथान्ने-
रिति । अग्नेः कर्मणः प्राथम्यं किं न स्यात् ? इत्यत आह—
“उपायि ह्येतत् कर्म, यदग्निकर्मेति । ‘उप’ प्रकृतकर्मणः समीपे,
तदुपजीव्य, ‘एति’ आयातीति ‘उपायि’ ॥ ४ ॥

प्राकृतस्याग्नावैष्णवस्य प्रयोगः किं न व्याख्यायत इत्याशङ्क्य
आग्निष्टोमिकं ब्राह्मण्य मतिदिशति— “स य एष आग्ना-
वैष्णवस्तस्येति । “यत् पुरश्चरण इति । ‘पुरः’ पूर्वं ‘चरणम्’

* प्रातिस्विकः = स्वकीयः, त्रि० का० ३. १. २२ । ‘यस्माच्चतुर्थ-
पर्वणः शुभाशीर्यस्य संवत्सरातिरिक्तः प्रातिस्विकः कालो नास्ति’—
इति का० श्रौ० ५. ११. १ सू० वृत्तौ द्रष्टव्यम् ।

अनुष्ठानं यस्मिन् , तत् 'पुरश्चरणम्', प्रातःकृत मग्निष्टोम-
कर्मेत्यर्थः । तस्मिन् यद् 'ब्राह्मणम्' उक्तम् , 'तदेव 'तस्य'
अग्निचयनस्य ; यद्वा 'तस्य' तत्क्रतोरग्नावैष्णवस्य * ।

अथान्नेर्दीक्षणीयं हविरनूद्य प्रशंसति — 'वैश्वानरो द्वादश-
कपालो वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नयः इति । यो 'वैश्वानरः' चित्यां
स्थाप्यमानः , सः 'सर्वेऽग्नयः' चितिरूपाः षडग्नयः ; अधि-
ष्ठानारोप्ययोरभेदात् । अथवा विप्रक्षेपां नराणां हितत्वेन सम्बन्धी
'वैश्वानरः' श्रुतिलोकसाधारणोऽग्निः , स एव 'सर्वेऽग्नयः'
और्वजाठरवैद्युताहवनीयाद्यग्नयः , तेषां सर्वेषां मिह प्राप्ती
वैश्वानराग्निदेवत्यकपालगतसङ्क्रां प्रशंसति — "द्वादशकपालो
द्वादशमासाः संवत्सर इति ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण पुरोडाशदेवतां प्रशंसति— "यद्देवैतं वैश्वानर
मिति । 'एतं' 'वैश्वानरं' सप्तचित्यात्मकं 'जनयिष्यन्' इष्ट-
काभिरुत्पादयिष्यन् भवति , अतः 'तम्' 'एतत्' इदानीं 'पुर-
स्तात्' उत्पादनात् प्रागेव , 'दीक्षणीयायाम्' एव वैश्वानर-
हविःकरणेन 'रितोभूतं' वीजरूपापन्नं 'सिञ्चति' । अत उभयो-
र्निष्पिक्तव्यजनयितव्ययोर्विलक्षणपरिहाराय आदावपि पुरोडाशो
वैश्वानर एव कर्त्तव्यः । उक्तार्थी लोकसिद्ध इति दर्शयति—
"यादृग्वै योनी रेत इति । प्रतिपादितं सादृश्यं प्रकृते दर्श-
यन् पुनर्निर्गमयति— "तद्यदेत मत्र वैश्वानर मिति । 'तद्यत्'
—इत्यत्र तच्छब्दोऽनुवादी यच्छब्देन प्रयुज्यते , 'अत्र' दीक्षा-
काले , 'अमुत्र' चयननिष्पत्तिकाले । अथवा , 'अत्र' प्राचीन-

वंशे रेतोभूतं सिञ्चति वैश्वानरम् ; 'षमुच' सीमिके चिति-
प्रदेशे जनयति ॥ ६ ॥

अथ वैकृते उभे हविषी समुच्चिन्य प्रशंसति— 'यद्देवैते
हविषी इति । 'एते हविषी' वैश्वानरहादशकपालादित्यर्चवाख्ये ।
'क्षत्रं वैश्वानर इति । 'वैश्वानरः' अग्निः, 'क्षत्रं' क्षत्रिय-
जातिः । तथाच बृहदारण्यकम्— "यान्येतानि देवता क्षत्रा-
णीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति"
—इति * । आदित्यानां तु अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः,
वरुण आदित्यैः"—इत्यादिश्रुतिषु † तृतीयान्ताना सुपसर्जनप्रतीतेः
तेषां प्रजारूपत्वम् । यद्यपि "विडेष आदित्यश्चरुः"—इति चरोः
प्राधान्यं प्रतिभाति, तथापि वैश्यजातित्वयोगात् तद्धितान्ता-
वयवभूता देवतैवात्र विवक्ष्यते । एवं वैश्वानरवाक्येऽपि । यदा,
देवताहारा द्रव्ययोरप्युक्तजातित्वम् ; "एते हविषी भवत इति
हविषः प्राधान्यात् । पुरोडाशस्यैकपिण्डत्वेन प्राधान्याच्चर्ववय-
वानां तण्डुलानां बहुत्वाद्वा पुरोडाशचर्वीः क्षत्रविड्जातित्वं
द्रष्टव्यम् । उभयोरप्यनुष्ठेयत्वाद् अनियम प्रसक्तावाह— "वैश्वान-
रं पूर्वं मिति ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् हविषि द्रव्यस्य देवतायाश्चैकत्वम्, उत्तरस्मिन्
तद्वबहुत्वं च प्रशंसति— "एक एष भवतत्रैत्यादिना । 'एषः'
पुरोडाशः 'एको भवति', स च 'एकदेवत्यः' । एके एव देवता •

* इ० उप० १ अ० ४ ब्रा० ११ क० ।

† "स विश मरुजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते
वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति"—इति च इ० उप०
१ अ० ४ ब्रा० १२ क० ।

यस्य स तथोक्तः । 'तत्' तेन, तथात्वसम्पादनेन 'एकस्य' 'क्षत्रं' क्षत्रियम्, एक मेव सर्वस्यापि महामण्डलस्य कृतवान् भवति; बहुराजन्यदृष्टत्वात् । फलित मर्थं माह— "एकस्यां श्रियं करोतीति । श्रियो राजाश्रयत्वनियमात् राज्ञ एकत्व-सम्पादनादेव तस्यां श्रिय मप्येकस्यां करोति । इत्थं वैश्वानरस्य पुरोडाशस्य च परस्परयोग्यता मभिधाय आदित्यानां चरोश्च सङ्गतत्व माह— "चरितरो बहुदेवस्य इति । यत् 'एषः' 'तण्डुलानां' 'भूमा वै' बहुत्वं खलु । भूमेति पुंलिङ्ग-प्रति-निर्देश मपेक्ष्य एष इति पुंलिङ्गता । "भूमो एष देवानाम्"— इत्यत्र 'भूमा उ' इति निपातानिपातसमुदायः । शिष्टं स्पष्टम् । प्रकारान्तरेण पुनः स्तोत्र मुक्त मर्थं व्यवस्थापयति— "इत्यधि-दैवत मिति । "यद्देवैते इविषी"—इत्युपक्रम्य, "विशि तद् भूमानं दधाति"—इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण प्रतिपादितम् 'अधि-दैवतम्' देवता मधिकृत्य प्रवृत्त मुक्तम् ॥ ८ ॥

"अथाध्यात्म मिति । वक्ष्यते, "शिर एष वैश्वानरः, आत्मैष आदित्यश्चरित्यादिना । प्रथम मनुष्ठेयत्वेन प्राधान्यात् एकत्वाच्च साम्यात् 'आदित्यश्चरः' 'आत्मा' अङ्गप्रत्यङ्गसहितं कृत्स्नं शरीरम् । शिष्टम् अधिदैवतवाक्यवद् व्याख्येयम् ॥ ९, १० ॥

'चरोराश्रयद्रव्य' माह— "वृत् एष भवतीति । 'वृत्तभाजना द्यादित्याः'—इति । वृत्तभागां इत्यर्थः । "तेजो वै वृत्त मिति * श्रुतेः वृत्तस्य तेजोद्रव्यत्वात् आदित्याना मपि तथात्वात् ।

* "तेजो वा एतत् पशूनां यद् वृत्तम्"—इति ऐ० ब्रा० ८. ४. ६ ।

"एतद् वा अग्नेस्तेजो यद् वृत्तम्"—इति च ते सं० २. ५. २. ७ ।

“आदित्यं घृतेन चरुम्”—इत्यादौ * घृतसम्बन्धाद्वा तेषां तन्नाग-
भाक्तम् । ‘स्वेनैव भागिन’, ‘स्वेन रसेन’ इति व्याख्यानव्याख्येय-
भावः । अत्र कात्यायनः उखानिष्पादनानन्तरप्रयोग मुक्त्वाह—
“दीक्षामावास्याया मामावास्येनेष्ट्वा, आग्नवैष्णववैश्वानरी, घृते
चरुरादित्येभ्यः”—इति † । एषां त्रयाणां हविषा मुपांशुधर्मकत्वं
विधत्ते— “उपांश्वेतानि हवींषि भवन्तीति । “करणवदशब्द
मुपांशु”—इति तल्लक्षणम् । “रैतो वा अत्र यन्न इति । ‘अत्र’
‘अस्मिन् दीक्षासमये क्रियमाणो ‘यन्नः’ ‘रैतो वै’ रैतः खलु ।
अस्य रैतस्त्व मुक्तं प्राक् ॥ ११ ॥

अथौदग्रभणानि हवींषि विधाय तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति—
“अथौदग्रभणानि जुहोतीति ‡ । “अथौदग्रभणेषु देवा आत्मान
मिति । ‘आत्मानं’ लिङ्गशरीरोपाधिकं जीवात्मानं ‘देवाः’
‘अस्माद्’ भूलोकात् ‘स्वर्गं लोकम्’ ‘अभि’-लक्ष्य ‘उदग्रहृत’
उर्ध्वमुख माकर्षणं कृतवन्तः । उदग्रहणसाधनत्वात् ‘अथौदग्रभ-
णानि’ इति नाम सम्प्रदानम् । “हृद्यहोर्भः” § । “तथैवैतदिति ।
दृष्टान्तबद् व्याख्येयम् ॥ १२ ॥

तेषां भूयस्त्व भाह— “तानि वै भूयांसीति । ‘अनग्नि-
चित्यायाम्’ अग्निचयनव्यतिरिक्तायां केवलज्योतिष्टोमादिक्रियायां
‘यद्’ यान्तेव हवींषि, ततोऽपि ‘भूयांसि’ ‘अग्निचित्यायां’
क्रियायां ‘भवन्ति’ । चयनस्य हविर्भूयस्त्वं स्वयमेव वेक्ष्यति ।

* प्र० ब्रा० ३. २. ३. १ द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. २७, २८, २९ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ३० क ।

§ पा० द. १. ३२ सू० १ वा० ।

हविर्भूयस्वार्थवादब्राह्मणं किमिति नोक्त मित्याशङ्काया माह—
 “तस्योक्तो बन्धुरिति। ‘तस्य’ हविर्भूयस्त्वस्य ‘बन्धुः’ अर्थनिबन्धको-
 ऽर्थवादः ‘उक्तः’ अध्यायादौ “भूयांसि हवींषि भवन्त्यन्विचित्या-
 याम्”—इत्यादिना * । आग्निकैः सौमिकबाधप्रसक्तत्व माह—
 “उभयानि भवन्ति तस्योक्त इति । आग्निकानि सौमिकानि
 च ‘उभयानि’ भवेयुः, तस्योभयत्वस्य अर्थवाद उक्तो दीक्षणीय
 हविः प्रस्तावे— “उभयानि निर्वपति अध्वरस्य चाम्नेश्च”—इत्या-
 दिना † । आध्वरिकाणां पूर्वभावित्वम्, आग्निकानां पश्चाद्भा-
 वित्वञ्च विधाय तदर्थवादश्चातिदिशति— “अध्वरस्य पूर्वाणि,
 अथान्नेः, तस्यो एवोक्त इति । “उपायि ह्येतत् कर्म, यदग्नि-
 कर्म”—इत्येव मुक्त इत्यर्थः ‡ ॥ १३ ॥

आध्वरिकाणां पञ्चसङ्ख्या मनूय प्रयंसति— “पश्चाध्वरस्य
 जुहोति पाङ्क्तो यज्ञ इति । प्रातरादिसवनानि त्रीणि, प्राय-
 णीयोदयनीयी द्वौ, इति पञ्चसङ्ख्यायोगाद् ‘यज्ञः’ ‘पाङ्क्तः’ ।
 यज्ञा, धानाः करभः परिवापः पुरोडाशः पयस्या इत्येवं
 तैत्तिरीयोक्तहविःपञ्चकसङ्ख्यायोगात् पाङ्क्तत्वम् § । हविःपञ्चकत्व-
 निष्पादने सति ‘यज्ञः’ सोमयागः ‘यावान्’ यत्परिमाणः, ‘अस्य’
 ‘मात्रा’ अवयवा ‘यावती’ यत्परिमाणा, ‘तावता’ तेन कृत्स्नेनापि
 ‘एनम्’ उत्पाद्यमानं चयनलक्षण मग्निं ‘रेतोभूतं’ वीजरूपे-

* पुरस्तात् ६. १. १ (३०६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्तादिहैव चतुर्यो कण्ठी (३०६ पृ०) द्रष्टव्या ।

‡ पुरस्तात् (३०६ पृ० १७ पं०) द्रष्टव्यम् ।

§ ते० सं० ६. ४. ११. ४, ५; रे० ब्रा० २. ३. ६; इह च
 ३. २. १२ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

णावस्थितम्, 'एतत्'—इति क्रियाविशेषणम्, क्रियमाणप्रकारेण 'सिञ्चति' निषेकं कृतवान् भवति ।

अग्निचयनीयानां सप्तसङ्गरूपं यद्विभूयस्त्वम् तद् विधाय प्रशंसति— “सप्तान्नेः सप्तचित्तिकोऽग्निरित्यादिना । अग्नेः सप्तचित्तयः इत्थं द्रष्टव्याः— षड् चित्तयः इष्टकामय्यः, सप्तमी श्रूयते— “विकर्णी” च स्वयमाह्वणाञ्चोपदधाति ०—० सा सप्तमी चित्तिरिति * । शिष्टं पूर्ववत् । मिलितानां सङ्गरा मनूय प्रशंसति— “तान्युभयानीति । द्वादशमासलक्षण एक इति व्याहृतधर्मकाः षट् ; अनुगतकाललक्षण एक इति वा सप्तर्तुत्वम् ॥ १४ ॥ ”

सप्तौदयभणहविषां मन्वाननूय व्याचष्टे— “स जुहोति आ-
कूति मग्निं प्रयुजं स्वाहेत्यादिना † । ‘आकूतिः’ आत्मधर्मी मनसः
प्रेरणहेतुः । यद्वा, ‘आकूतिः’ सङ्कल्पः, तदवस्थापन्नम् । ‘प्रयुजं’
प्रकर्षेण युनक्ति तादृशीं वृत्ति मिति प्रयुक्, तादृश मग्नि-
चयनात्मकविराड् रूपम् । ‘स्वाहा’ त मभिलक्ष्य सुहुत मस्तु ‡ ।
“आकूताहा एतदग्रे कर्म समभवत्, तदेवैतदेतस्मै कर्मणे
प्रयुक्ते”—इति । एतत्पूर्वं सम्भूतप्रकारेण ‘कर्म’ चयनाख्यम्
‘अग्रे’ पुरा ‘आकूतात्’ प्रकारात् ‘समभवत्’ सम्पन्न मासीत्,
‘तदेव’ ‘एतत्’ इदानीद्वियमाणप्रकारविशेषम् ‘एतस्मै’ चयना-
ख्याय ‘कर्मणे’ ‘प्रयुक्ते’ प्रयुक्तवान् भवति । एव सुत्तरत्वादन्यपि
व्याख्येयानि ॥ १५ ॥

* “विकर्णीश्च स्वयमाह्वणाञ्चोपदधाति ०—० सा सप्तमी चितिः”—

इतीहोपरिष्ठात् द. १. ४. ६ । † का० श्रौ० सू० १६. ४. ३०ख ।

‡ “आकूति मग्निं प्रयुजं स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. १ ।

“मनो मेधा मिति * । उपर्युपरि व्यापारशीला मनसो वृत्तिर्मेधा, तद्रूपं यत् ‘मनः’ अस्ति । विमर्शलक्षणं तदात्मकता सापन्नम् अग्निम् । गत मन्यत् । “मनसो वा एतदये”—इत्यर्थवादोऽपि व्याख्यातप्रायः ॥ १६ ॥

“चित्तं विज्ञात मग्नि मिति † । अनुसन्धानरूपं ‘चित्तम्’, “अनुसन्धानतश्चित्तं विमर्शात्मान उच्यते”—इति स्मरणात् । गत मन्यत् ॥ १७ ॥

इत्थं मानसव्यापाररूप सापन्नस्य अग्नेः प्रतिपादकं होमसाधनं मन्त्र मनूय व्याचष्टे— “वाचो विष्टति मग्नि मिति ‡ । ‘वाचो विष्टतिः’ वचसो विधत्ता, वाचा नियम्यम्, वायूप सापन्न मित्यर्थः । “वाचो वा इत्यादि, गतम् ॥ १८ ॥

“प्रजापतये मनवे स्वाहेतीति §, पञ्चमो मन्त्रः । तत्र प्रजापतेर्मनोश्च वैयधिकरस्यशङ्कां व्युदस्यति— “प्रजापतिर्वै मनुरिति । कथं तस्य मनुत्व मिति तत्राह— “स हीदं सर्वं मनुत इति । ‘इदं’ ‘सर्वं’ जगत् ‘मनुते’ अह मित्यवगच्छते ; तस्य विराड् रूपत्वात् । “प्रजापतिर्वा एतदये कर्माकरोत्, त भवैतत्”—इत्यादि स्पष्टम् । ‘कर्म’ चयनाख्यम् ॥ १९ ॥

“अग्नये वैश्वानराय स्वाहेतीति ॥ । अग्निं पठमन्त्रे वैश्वानरशब्दं संवत्सरपहतया व्याचष्टे— “संवत्सरो वा अग्नि-

* “मनो मेधा मग्निं प्रयुजं स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. २ ।

† “चित्तं विज्ञात मग्निं प्रयुजं स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. ३ ।

‡ “वाचो विष्टति मग्निं प्रयुजं स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. ४ ।

§ “प्रजापतये मनवे स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. ५ ।

॥ “अग्नये वैश्वानराय स्वाहा”—इति वा० सं० ११. ६६. ६ ।

वैश्वानर इति । सविष्टप्रदेशे स्थाप्यमानोऽग्निः वैश्वानरः, स
 च संवत्सरं कृत्वा संवत्सरः * । गत मन्यत् ॥ २० ॥

अथ सप्तमं मन्त्रं मनूय व्याचष्टे — “अथ सावित्रीं जुहोति,
 सविता वा एतदित्यादिना । सविता देवता यस्या ऋचः
 सा ‘सावित्री’ ; “देवस्य नेतुः”—इतिलिङ्गात् । तन्मन्त्रसाध्या
 षाड्दुतिरपि सावित्री । “सविता वा एतदित्यादि, व्याख्या-
 तम् ॥

साकथ्येन मन्त्रं पठति— “विश्वो देवस्य नेतुरिति † ।
 व्याख्यातोऽयं द्वितीयकाण्डे ‡ । सवितुः सख्यं लब्धवतो हिर-
 ष्यादिवहुधनशरीरतुष्टिश्च सुलभेत्ययं मर्थः उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यं
 मित्याह— “यो देवस्य सवितुः सख्यं वृणीते, स द्युम्नं च पुष्टिं
 च वृणीते”—इति । यद्यपि तत्र द्युम्नवत् पुष्टिशब्दो द्वितीयान्त-
 तया न निर्दिष्टः, तथापि ‘पुष्यसे’—इत्यत्र पोषलक्षणं प्रकृत्यर्थं
 विवक्षित्वा एवं व्याख्यातं मिति मन्तव्यम् ॥

अस्तु सख्यं कृतवत् एतत्फलद्वयं तुच्छस्यामर्त्तस्य भगवता
 सवित्रा सह सख्यं कथं सुपपद्यत इत्यत आह— “एष वा
 अस्य सख्यं वृणीते, य एतत् कर्म करोतीति । ‘यः’ पुरुषः
 ‘एतत्’ सविष्टदेवताकं ‘कर्म’ ‘करोति’, ‘एषः’ खलु ‘सख्यं
 वृणीते’ तदीयकर्म्मसम्पादनं नेतस्तस्यलाभहेतुरित्यर्थः । अथ

* “सह पित्रा वैश्वानरेणेति । संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः
 प्रजापतिः”—इत्यादि श्रु० ब्रा० १ का० ४ प्र० २ ब्रा० १६ क० द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० ११. ६७ (४. द. १.) ।

‡ १ प्र० ४ ब्रा० १८, १९ क० (३ भा० ४८, ५५ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

कात्यायनः— “प्राक्ततान्यीदृग्भणानि हुत्वा सप्तान्निकान्याकृति
मिति प्रतिमन्त्रम्”—इति * ॥ २१ ॥

अथैतेषां मीद्गभणानां होमविषये केषाञ्चित् पक्षं मनूय ,
तेषां मुपपादनं निराचष्टे—“तान्यु हैते उखाया मेवेत्यादिना † ।
‘तानि’ एतानि ऋद्गभणानीति सम्बन्धः । ‘एके’ महर्षयः
‘उखायां’ तप्तायां ‘जुह्वति’, तेषां मभिप्राय माह— “कामिभ्यो
षा एतानीति । काम्बन्त इति कामाः स्वर्गादयः । स्वर्गं प्रत्युद्-
ग्रहणसाधनत्वात् स्वर्गाख्यः कामस्तावदुक्त एव , एव मन्येऽपि ।
ततोऽर्वाचीन्यः कामा एतेषां सिद्धाः । ‘उखा’—इति ‘यत्’ अस्ति,
‘एषः’ ‘यजमानस्य’ ‘आत्मा उ’ शरीर ऋव ; शरीरस्योखात्वेन
तज्जन्यस्याग्नेर्यजमानकात्मत्वेन च संस्कारात् । यद्वा , यजमान-
शरीरं यथा यज्ञनिवर्त्तनसाधनम् , एव मुखापीति । तच्च न्यायेन
यजमानशरीरत्व मुखायाः । ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘यजमानस्य सर्वान्
कामान्’—इति स्पष्टम् ॥

अथ तं पक्षं निषिध्य स्वं पक्षं सोपपत्तिक माह— “न तथा
क्षुर्यादेतस्य वै यज्ञस्येत्यादिना । ‘एतस्य वै यज्ञस्य’ प्रकृतस्य
दीक्षणीयाख्यस्य ‘संस्थितस्य’ सम्पूर्णस्य ‘एतासां’ दीक्षाहुतीनां
‘यो रसः’, ‘तदेतत्’ अग्निज्वालारूपः आहवनीयात्मना ‘दीप्यते’ ।
तप्ताया मुखायाम् ऋद्गभणहोमपक्षं निराकृत्य हुतेष्वीदृग्भ-
णेषु तेषां यो रसः स्थितः , तेन प्रज्वलितानी उखापट्टञ्चनं
कर्त्तव्यमिति सिद्धान्तयतोऽयं मभिप्रायः— सर्वकामावाप्तिस्तु
दीक्षणीयाख्ये यज्ञे सम्पूर्णे , हुतेषु ऋद्गभणेषु तेषां यो रसः

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३० ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ३१ क ।

स्थितः, तेन प्रज्वलिताग्नी उखासम्पतनेनापि सम्भविष्यति ।
तस्माद् दीक्षणीयाख्ये संस्थिते यज्ञे औदग्रभणेषु सम्बन्धिषु हुते-
ष्वेव उखाप्रवृत्तनं कर्तव्यमिति ॥ २२ ॥

उखाया अस्याः मुञ्जदृणावस्तरणं विधाय प्रशंसति— “मुञ्ज-
कुलायेनावस्तीर्णा भवतीति । अनेन मुञ्जकुलायावस्तरणस्य दृष्टा-
र्थत्वमेव, न त्वशब्दार्थत्वमित्युक्तं भवति । आदीप्तस्तु
दृणान्तरेणापि भवति, किं मुञ्जनियमेनेति, तत्राह— “यद्देव
मुञ्जकुलायेन योनिरेषान्नेर्यमुञ्ज इत्यादिना । एवकारो भिन्नक्रमः ;
मुञ्जकुलायेनेति यदस्ति, अत्रोपपत्तिरभिधीयत इति शेषः ॥
मुञ्जस्य क्षुद्रदृणत्वेन शीघ्रमग्निजननसाधनत्वात् अनियोनित्वम् ।
योनेर्गर्भहिंसकत्वाभावसिद्धिर्विशब्देनोच्यते । जायमानोऽग्निः स्वयो-
निरेव सकाशात् जायत इत्यभिप्रायेण मुञ्जकुलायेनैव भवितव्य-
मित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ मुञ्जकुलायादप्यन्तरं शणकुलायावस्तरणं कर्तव्यमि-
त्याह— “शणकुलाय मन्तरं भवतीति * । “आदीप्यादिति
न्वेत्यर्थवादः, पूर्ववत् † । “यद्देव शणकुलाय मित्यादि । अन्तः
अवस्तीर्यमानं वस्तु भवेदिति यदस्ति, तत्र शणमभिधीयत
इति शेषः । पूर्वं ‘प्रजापतिः’ चित्वाग्निरूपः ‘यस्यै योनेः’ यस्याः
योनेः सकाशात् उत्पन्नस्यानेः ‘उमाः’ ‡ । क्षीमवस्त्रोपा-

* “मुञ्जकुलायावस्तीर्णा मन्तरे शणम्”—इति का० श्रौ० सू० १६. ४. ३१ ।

† पूर्वकण्ठीयाखावदित्यर्थः ।

‡ “अतस्तीस्यादुमा क्षुमा”—इति अम० को० १. ६. ३० । अयं
जवस इति ख्यातस्य धान्यभेदस्य । “विभाषा तिलमाषोमामङ्गाण्यभ्यः”
—इति पा० सू० ५. २. ४ ।

दानभूतास्तृणविशेषा उमाः । ताः उखस्थानीया अभवन् ,
शणाख्यत्तृणविशेषा जरायुस्थानीयाः । शिष्टं सुगमम् । 'पूतयः'
दुर्गन्धाः ॥ २४ ॥ ३ [६. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

तां तिष्ठन् प्रवृणक्ति * । इमे वै लोका उखा
तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका अथो तिष्ठन्वै व्वीर्य-
वत्तरः † ॥ १ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । उदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजा-
पतिः प्रजा असृजत ॥ २ ॥

यद्देवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एषा होभयेषां
देवमनुष्याणां दिग्यदुदौचो प्राची ॥ ३ ॥

यद्देवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतस्यां ह दिशि
स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं तस्मादुदङ् प्राङ् तिष्ठन्नाहुती-

* ग-घ-पुस्तकयोरिह द्विदक्षिणं (1) नास्ति ।

† 'वीर्यवत्तमः'—इति ग, घ ; सायणभाष्यविरहः ।

जुहोत्युदङ् प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणा नयति द्वारैव तत्
स्वर्गस्य लोकस्य वित्तं प्रपादयति ॥ ४ ॥

मा सु भित्वा मा सु रिष इति । यथैव
यजुस्तथा बभ्रुरम्ब धृषणु व्वीरयस्व स्विति योषा
वा ऽउखास्वेति वै योषाया ऽत्रामन्त्रणु स्विव
व्वीरयस्वाग्निश्चेदं करिष्यथ इत्यग्निश्च ह्येतत् करि-
ष्यन्तौ भवतः ॥ ५ ॥

हृहस्व देवि पृथिवि स्वस्तय ऽइति । यथैव
यजुस्तथा बभ्रुरासुरी माया स्वधया कृतासीति
प्राणी वा ऽअसुस्तस्यैषा माया स्वधया कृता जुष्टं
देवेभ्य इदं मस्तु हव्य मिति या एवैतस्मिन्नग्ना-
वाहुतीर्हीष्यन् भवति ता एतदाहाथो ऽएषैव हव्य
मरिष्टा त्व मुदिहि यज्ञे ऽअस्मिन्निति यथैवारिष्टा-
नार्तैतस्मिन्यज्ञ ऽउदियादेवं मेतदाह ॥ ६ ॥

हाभ्यां प्रवृणक्ति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मावा तावतैवैना मेतत्
प्रवृणक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गाय-
त्र्यात्मा त्रिष्टुबेतावान्वै पशुर्यावान् प्राणस्यात्मा

च तद्यावान्पशुस्तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्तप्रथो ऽग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबैन्द्राग्नी ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्तीन्द्राग्नी वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्ति तयोः सप्तपदानि सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संव्वत्सरः संव्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ७ ॥

तां यदाग्निः सन्तुपति । अथैना मर्चिरारोहति योषा वा ऽउखा वृषाग्निस्तस्माद्यदा व्वृषा योषाऽ सन्तुपत्यथास्याऽ रेतो दधाति ॥ ८ ॥

तद्वैके । यदि चिर मर्चिरारोहत्यङ्गारानेवावपन्त्युभयेनैषो ऽग्निरिति न तथा कुर्यादस्थन्वान्वावपशुर्जायतेऽथ तं नाय ऽएवास्थन्वन्त मिव नृषन्ति रेतु इवैव दधति रेत उ ऽएतदनस्थिकं यदर्चिस्तस्मादेना मर्चिरेवारोहेत् ॥ ९ ॥

तां यदार्चिरारोहति । अथास्मिन्समिध मादधाति रेतो वा ऽएना मेतदापद्यत ऽएषो ऽग्नि-

स्तुस्मिन्नेतां रेतसि सम्भूतिं दधाति ॥ १० ॥

सा कार्मुकी स्यात् । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजा-
पत्या अस्पृङ्न्त ते देवा अग्नि मनीकं कृत्वासुरा-
नभ्यायंस्तु सार्चिषः प्रगृहीतस्यासुरा अयं प्रावृञ्च-
स्तदस्यां प्रत्यतिष्ठत्य कमुको ऽभवत्तस्मात्स खाद्रु-
रसो हि तस्माद् लोहितो ऽर्चिर्हि सु एषो ऽग्नि-
रेव यत् कमुको ऽग्नि मेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं
दधाति ॥ ११ ॥

प्रादेशमात्री भवति । प्रादेशमात्री वै गर्भी
द्विष्णुरात्मसम्मिता मेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं द-
धाति ॥ १२ ॥

घृते न्युत्ता भवति । अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत
तस्यै घृत मुल्व मासीत्तस्मात्तत् प्रत्युद्दीप्यत ऽथात्मा
ह्यस्यैष तस्मात्तस्य न भस्म भवत्यात्मैव तदात्मान
मुप्येति न वा ऽउल्बं गर्भं हि नस्त्यद्विष्साया
ऽउल्बाद्दे जायमानो जायत ऽउल्बाज्जायमानो
जायाता ऽवृति ॥ १३ ॥

ता मादधाति * । द्रुन्नः सर्पिरासुतिरिति दा-

* 'मादधाति'—इति ग । 'मादधाति'—इति घ ।

र्वन्नः सर्पिरशन इत्येतत् प्रलो होता व्वरेय्य
इति सनातनो होता व्वरेय्य इत्येतत् सहस-
स्पुत्री ऽअद्भुत इति बलं वै सहो बलस्य पुत्री
ऽद्भुत इत्येतत्तिष्ठन्नादधाति स्वाहाकारेण तस्यो-
परि बन्धुः ॥ १४ ॥

तद्वा ऽआत्मैवोखा * । योनिर्मुञ्जाः शणा जरा-
युल्बं घृतं गर्भः समित् † ॥ १५ ॥

बाह्योखा भवति । अन्तरे मुञ्जा बाह्यो
ह्यात्मान्तरा योनिर्बाह्ये मुञ्जा भवत्यन्तरे शणा
बाह्या हि योनिरन्तरं जरायु बाह्ये शणा भव-
त्यन्तरं घृतं बाह्यं हि जरायुन्तरं मुल्बं बाह्यं
घृतं भवत्यन्तरा समिदाह्यं ह्युल्बं मन्तरो गर्भं
एतेभ्यो वै जायमानो जायते तेष्व एवैन मेतज्ज-
नयति ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

* 'आत्मैवोखा'—इति ग, घ ।

† 'समित्'—इति ग, घ ।

यदुक्तं सूत्रकृता— “दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युयजमानयो-
रन्यतर उखा माहवनीयेऽध्विभ्रयति मुञ्जकुलाय-शणकुलायाव-
स्त्रीर्णा मन्तरे श्राणा मा सु भित्था इति तिष्ठन्नुदङ्प्राङ्”-इति * ।
तद्विधत्ते— “तां तिष्ठन् प्रवृणक्तीमे वै लोका उखेति । अध्व-
र्युर्यजमानो वा ‘तिष्ठन्’ ‘प्रवृणक्ति’ आहवनीये प्रतितपेत् † “इमे
वै लोका उखेति । उखाया लोकत्रयात्मकत्व मुक्तं प्राक् तृतीय-
प्रपाठकान्ते ‡ । लोकस्थानां प्राणिना मूर्ध्वं भवस्थानादुत्तर-
भावाद्वा “तिष्ठन्तीव वेत्युक्तम् । शयानात् आसीनाच्च तिष्ठन्नु
पुरुषेषु युद्धादिव्यापारे वीर्यादर्शनात् “तिष्ठन् वै वीर्यवत्तर
इत्युक्तम् ॥ १ ॥

उदङ्प्राङ् तिष्ठन्निति † । ईशानाभिमुखस्तिष्ठन्नित्यर्थः ।
पूर्वं प्रजापतिना प्रजासृष्टिकाले प्रागुदङ्मुखेन सृष्टत्वादिदानी
मपि तन्मुखेनैव कर्त्तव्य मिति प्रकारान्तरेण तन्मुखत्वं प्रशं-
सति— “यद्देवोदङ्ङिति । उत्तरस्यां दिशि प्रायेण मनुष्याणां
प्राचुर्यात् , मनुष्यसम्बन्धिदेविकानामकर्मणः + + + प्राङ्-
मुखानुष्ठानात् , देवान् प्रति नियतभागत्वाच्च प्राची दिक् देवाना
मिति व्यवस्था । अत उभयसम्बन्धात् ‘प्रागुदीची’ ईशानाशा ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण तां दिशं प्रशंसति— “यद्देवोदङ्प्राङ् तिष्ठ-
न्निति । यस्मात् स्वर्गद्वारम् , तस्मात् ‘उदङ्प्राङ् तिष्ठन्’ सर्वाः
‘आहुतीर्जुहोति’, तस्मादेव कारणात् तादृङ्मुख एव सन्

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३१ । ‘मुञ्जकुलायावस्त्रीर्णा मन्तरे
श्रणाम्’-इति मुद्रितपाठः ।

† अस्मिन्नेव काण्डे उपरिष्ठात् (३ प्र० ७ ब्रा० १७ क०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ३१ ख ।

‘दक्षिणाः’ ‘नयति’ प्रयच्छति । ‘तत्’ तेन तादृङ्मुखः सन्
 आहुतिप्रदानेन दक्षिणानयनेन च स्वर्गद्वारेणैव ‘वित्तं’ आहुति-
 रूपम्, दक्षिणारूपं धनञ्च ‘प्रपादयति’ दत्तवान् भवति । अने-
 नेशानाभिमुख माहुतयो हीतव्याः, दक्षिणा च दातव्या इति विधि-
 रन्वीयते, अपूर्वार्थत्वात् ॥ ३, ४ ॥

उखाप्रवृत्तनस्य द्वौ मन्त्री, तत्र प्रथमं मन्त्रं विभक्ष्य व्याचष्टे
 — “मा सु भित्वा मा सु रिष इतीति * । “यथैव यजुस्तथा
 बन्धुरिति । ‘यजुः यथा’, ‘बन्धुः’ अर्थवादोऽपि ‘तथा’ ; पाठ
 एव व्याख्यान मित्यर्थः । अर्थस्तु— हे उखे ! त्वम् ‘मा सु भित्वा’
 सुष्टु भिन्ना मा स्थ, दृढा भवेत्यर्थः । तथा ‘सुष्टु मा रिषः’ हिं-
 सिता मा भूः । द्वितीयभागं व्याचष्टे— “अम्ब धृष्णु वीरयस्व
 स्त्रितीति । हे ‘अम्ब’ मातः उखे ! त्वं ‘धृष्णु’ प्रगल्भं यथा
 भवति तथा सुष्टु एव ‘वीरयस्व’ अग्निधारणलक्षणाम्बकर्म कुरुष्व ।
 “योषा वा इत्यादि स्पष्टम् । तृतीयभागं व्याचष्टे— “अग्नि-
 श्चेदं करिष्यथ इतीति, “अग्निश्च हि एतत् करिष्यन्ती भवत
 इति । अग्निश्चेति च-शब्दाद् हे उखे त्वञ्च इदं कर्म करिष्यथः
 समाप्तिं प्रापयिष्यन्ती भवथः ॥ ५ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमभागं निगदव्याख्यात मिति व्याचष्टे—
 “इंहस्व देवि पृथिवि स्वस्तय इतीति † । “यथैव यजुस्तथैव
 ‘बन्धुरितीति । ‘अक्षरार्थस्त्वयम्— हे ‘पृथिवि देवि !’ विकारे
 प्रकृतिशब्दः, हे उखे ! इत्यर्थः । सा त्वं ‘स्वस्तये’ अविनाश-
 नामैतत्, क्षेमाय ‘इंहस्व’ दृढा भव । द्वितीयभागं व्याचष्टे—

* वा० सं० ११. ६८ ।

† वा० सं० ११. ६९ ।

“आसुरी माया स्वधया कृतासीतीति । “प्राणो वा असुस्तस्यैषा
 माया स्वधया कृतीति । असोः सम्बन्धिनी माया प्रज्ञा तया
 निर्मितत्वात् उखापि मायेत्युच्यते; सा च स्वधया कृता । “स्वधा”
 -इत्यन्ननाम * , तद्धेतुत्वात् पृथिव्यपि स्वधा । “ता अग्नि मसृ-
 जन्त”-इत्यत्र यथाग्निशब्देन पृथिवी विवक्षिता , तद्वत् ; तादृ-
 श्यसि । तृतीयभागे “हव्य”-शब्देन किं मभिप्रेत मिति तद्
 दर्शयति— “जुष्टं देवेभ्य इदं मसृ हव्य मित्तीति । “या एव
 एतस्मिन् अग्नी आहुतीः होष्यन् भवति, ता एतदाहेति । ‘एत-
 स्मिन्’ उखया निष्याद्ये ‘अग्नी’ अन्नाहुतीः सोमपश्वाज्यादि-
 रूपाः , ‘एतत्’ एतेन हव्यशब्देन ‘आह’ ‘इति’ । नन्विदं
 व्यवहितं कथं मिदं मसृ हव्य मित्तीदन्तया व्यपदिश्यत इत्यत्र
 ब्रूमः— प्रकृतत्वेन बुद्धौ सन्निधानादुपपद्यत इति । चतुर्थभाग
 माशासनरूप इति व्याचष्टे— “अरिष्टा त्व मुदिहि यज्ञेऽस्मि-
 न्नि ति, यथेवारिष्टानार्त्तं तस्मिन् यज्ञ उदियादेव मेतदाहेति । उखे !
 त्वम् ‘अरिष्टा’ अहिंसिता सती, ‘अस्मिन् यज्ञे’ ‘उदिहि’ उद्गता
 भव । अरिष्टेत्यस्य व्याख्यान मनार्त्तंति ॥ ६ ॥

मन्त्रगतं द्वित्वं प्रशंसति— “द्वाभ्यां प्रवृणक्ति , द्विपाद्यज-
 मानोऽग्निरित्यादिना । यजमानस्य चीयमानवैश्वानरात्मना संस्काराद्
 ‘यजमानोऽग्निः’ । अथ वा “यजमानः प्रस्तरः”—इति-
 वत् † अग्नेरपि यागनिर्वर्त्तकत्वात् यजमानत्वम् ; अतो यजु-
 माननिष्ठपादद्वित्वसङ्ख्या तदुख्याग्नी युक्ता । “यावानग्निरिति ।

* निघ० २ अ० ७ ख० १७ प० ।

† तै० सं० १. ७. ४. ८ द्रष्टव्यम् ।

यावत्प्रसन्नेर्मात्रा यजमानहारकद्वित्वसञ्चारूपा, तावता सर्वेणापि 'एनाम्' उखाम् 'एतत्' एतेन प्रकारेण 'प्रवृणक्ति' ॥

मन्त्रगतं छन्दोविशेषं प्रशंसति— "गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुबित्यादिना । प्राण उदानो व्यान इति प्राणस्य वृत्तिभेदेन त्रित्वात्, गायत्र्याश्च पादत्रयात्मकत्वात् प्राण एव गायत्री ; आत्मा तु शरीरम्, प्राणस्य आयतनं हि शरीरम् ; अतः पादत्रयात्मिकायाः गायत्र्याः पादचतुष्टयात्मिकायां त्रिष्टुभि अन्तर्भावेन त्रिष्टुभः प्राणरूपगायत्रीशरीरत्वात् "आत्मा त्रिष्टुबित्युक्तम् । लोके द्विपादूपषतुष्पादूपष यः 'पशुः' अस्ति, 'सः' 'एतावान् वै', 'यावान्' 'प्राणः' प्राणशरीर-सङ्घात्मकः खलु ; तयोरेव प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । स्पष्ट मन्वत् ॥

इत्थं मन्त्रगतं छन्दः प्राणात्मरूपत्वेन प्रशस्य तदभिमानि-देवताद्वारेणापि प्रशंसति— "अथो अग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबिति । "त मग्निर्देवतान्वसृजत गायत्रं छन्दस्त मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रैष्टुभं छन्द'-इति श्रुतत्वात् * प्रजापतिसहोत्पन्नत्वेनाग्नेर्गायत्रीत्वम्, इन्द्रस्य च त्रिष्टुपत्वम् । अत एव अग्निनेन्द्रेण सम्बन्धेन मन्त्रेणोखाप्रवृञ्चनात् 'ऐन्द्राग्नीः' यजमानः । "यावानग्नि-रित्यादि पूर्ववत् ॥

तद्वत्सर्वदेवतात्मकत्वद्वारेणाभ्यां प्रवृञ्चनं प्रशंसति— "इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्वोऽग्निरित्यादिना । "ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन्"-इति † श्रुतेः अग्नेः सर्वदेवतात्वम्, इन्द्रस्य च सर्वदेवा-

* तै० सं० ७. १. १. ४ द्रष्टव्यम् ।

† तै० सं० ६. २. २. १० द्रष्टव्यम् ।

धिपतित्वम् ; अतस्तद्द्वारा अग्निरुख्योऽपि सर्वदेवतात्मकः । गतं मन्यत् ॥

मन्त्रद्वयगतपादसङ्ख्यादारेणापि मन्त्रद्वयेन प्रवृत्तं प्रशंसति— “सप्त पदानि , सप्तचितिकोऽग्निरित्यादिना । अग्नेः सप्त चितयः ; षट् चितय इष्टकाः , अथ सप्तमी तु “विकर्णाञ्च स्वयमात्स्वसाञ्चोपदधाति , हिरण्यशकलैः प्रोक्षति , अग्निमभ्यादधाति , सा सप्तमी चितिः”-इति * सप्तचितयः । गतं मन्यत् ॥

“तावद् तद् भवतीति । तदुखाप्रवृत्तनरूपं कर्म ‘तावत्’ अग्निमात्रया समं ‘भवति’ ॥ ७ ॥

सन्तपने सति उखाया या दीप्तिः , सा रेतआत्मना , सन्तापक मग्निं पुरुषात्मना , उखा च योषिदात्मना , सन्तापञ्च सभोगात्मना प्रशंसति— “तां यदानिः सन्तपत्यथैनामिति ॥ ८ ॥

उखायां चिरारोहणविषये केषाञ्चित् पक्ष मुपन्यस्य निराचष्टे— “तद्वैके यदि चिर मर्चिरारोहतीत्यादिना । ‘अर्चिः’ सामग्रीप्रोज्ज्वल्याभावेन ‘चिरं’ कालविलम्बेनारोहेत् , ततः प्रागेव ‘अङ्गारानावन्ति’ उखां प्रक्षिपेयुः । तेषां माशयः ,— ‘उभयेन’ अङ्गारेण अर्चिषा च ‘एषः अग्निः’ जायत इत्यभिप्रायः । तत्पक्षं निराकरोति— “न तथा कुर्यादिति । तत्पक्षान्नाश्रयणे कारणमाह— “अस्थन्वान्वाव पशुर्जायत इति । ‘पशुः’ जननकाले ‘अस्थन्वान् वाव’ अस्थन्वानेव सास्थिक एव ‘जायते’ , ‘अथ’

* उपरिष्ठात् ८. १. ४. ६ द्रष्टव्यम् । पूर्वत्र चेह (३१६४० ७पं) गतम् ।

तस्मात् कारणात् 'अग्रे एव' जननात् प्राक्काले एव 'अस्थन्व-
न्तम् इव' 'न न्यृषन्ति' न स्थापयन्ति लोके । तर्हि किं कुर्व-
न्तीत्यत आह— "रेत इवैव दधतीति । रेत एव दधति गर्भं ।
इत्थं लोकवृत्तान्तं प्रदर्श्य प्रकृते योजयति— "रेत उ एतदिति ।
'अर्चिः' इति यत् एतद् अस्ति , तत् 'एतत्' 'रेतः' 'उ' खलु ।
अतो गर्भाधानकाले एव रेतसा महास्थेयीगात् 'एनं' केवलम्
'अर्चिरेवारोहेत्' । अत्र सूत्रम्— "अनारोहत्यङ्गारानोष्यैके"
—इति * ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "अग्नावारूढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्रीं
समिध आदधाति , अनारोहत्यङ्गारानोष्यैके , घृतोन्नां कार्मुकीं
इन्न इति वैकङ्कतीं परस्या इति , औदुम्बरीं परमस्या इति ,
अपरशुक्लां यदग््न इति , अधःशयां यदत्तीति , पालाशीः
प्रत्यय महरहरिति"—इति † , तदिदं क्रमेण विवक्षुः आदौ
कार्मुक्याः समिध आधानं विधाय प्रशंसति— "तां यदार्चिरित्या-
दिना । अर्चिरूपस्य केवलरेतस आधाने सति अग्नेः सम्भूत्या
आकारविशेषरूपाया अभावात् तथाभावाय समिदाधानं कर्त्तव्य
मित्यर्थः ॥ १० ॥

आधातव्यायाः समिधो ह्यक्षविशेषसम्बन्धमाह— "सा कार्मु-
की स्यादिति । धनुर्मुपादानभूतो ह्यक्षविशेषः, क्लमुकः । तद्दि-
कारत्वं समर्थयितुं माख्यायिका माह— "देवाश्चासुराश्चेत्या-
दिना । स्पृष्टमानानां मध्ये ते देवाः 'अग्निम्' 'अनीकं' मुखं
कृत्वा असुरानभिगताः , तस्मिन् समये असुराः प्रत्यावृत्त्य

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३४ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ३३-४० । वा० सं० ११. ७०-७५ ।

अग्नेरर्चिः प्रगृह्य, यावन्मात्रं गृहीत मासीत्, तावन्मात्रं मर्चि-
षोऽग्रं 'प्रादृश्यन्' छिन्नवन्तः । छिन्नं तदग्रम् अस्यां पृथिव्यां प्रति-
ष्ठितं मभूत् । स च तत्र क्रमुकाख्यो वृक्षः सम्पन्नः । 'क्रमुकः'
नाम धनुष उपादानभूतः सारवान् वृक्षविशेषः ।

उक्तं मर्थं प्रत्यक्षबलेन दृश्यति— "तस्मात् स स्वादुरिति ।
तस्मादित्युक्तम्, कस्मादित्याह— "रसो हीति । यस्मादग्नेः
सारांशः, तस्मादित्यर्थः । तस्मिन्नेवार्थे प्रत्यक्षान्तरं दर्शयति—
"तस्माद् लोहितोऽर्चिर्हीति । अर्चिषो लोहितवर्णत्वात् तदा-
त्मको वृक्षोऽपि लोहितः । यत एवं 'क्रमुकः' यः अस्ति, 'स
एषः अग्निरेव' वृक्षरूपिण परिणामात् । 'एतत्' एतेन क्रमुक-
समिदाधानेन 'अग्नि मेव' 'सम्भूतिं दधाति' स्थापितवान्
भवति ॥ ११ ॥

समिध इयत्तां विधाय प्रशंसति— "प्रादेशमात्री भवतीति ।
"प्रादेशमात्री वै गर्भं इति । 'गर्भः' विष्णुः, यज्ञरूपः प्रादेश-
मात्रः । गर्भस्य प्रादेशपरिमाणत्वं लोकसिद्धम् । विष्णुरेव वामना-
वतारः गर्भरूपः प्रादेशमात्रः ॥ १२ ॥

आधेयायाः समिधः प्रवृत्तं विधाय प्रशंसति— "घृते
न्युत्ता भवत्यग्निर्यस्यै योनेरसृज्यतेति । 'अग्निः' उख्यलक्षणः
पूर्वं 'यस्यै' यस्याः 'योनेः' 'असृज्यते', 'तस्यै' तस्याः 'घृतम्' एव
'उख्य मासीत्', 'तस्मात्' 'तद्यति' घृतं प्रति 'उद्दीप्यते' ।
'तस्मात्' अग्न्यवयवत्वादेव 'तस्य' घृतस्य हुतस्य 'न भस्म भवति'
इतरकाष्ठादिवत् । भस्माभावे कारणमाह— "आत्मैव तदात्मानं
सप्येतीति । गतं मन्यत् ॥ १३ ॥

समिदाधाने मन्त्रं विधाय विभज्य व्याचष्टे— "ता मादधाति

द्वन्नः सर्पिरासुतिरित्यादिना * । द्रवणात् ऊर्ध्वगमनात् 'द्वः' वन-
स्पतिः, स एव अन्नं यस्य सः, सरणात् 'सर्पिः' घृतम्, तदेव
'आसुतिः' आसवस्थानीयं यस्य स तथोक्तः ।

प्रथमपादं व्याचष्टे— “दार्वन्नः सर्पिरश्न इत्येतदिति ।
द्वन्न इति पादेन यदुक्तम्, 'तदेतत्' एतदेव 'दार्वन्नः' इत्या-
द्युक्तं मेवेत्यर्थः । अश्नशब्देनान्नसामान्यवाचिना अपानलक्ष-
णान्नविशेष उपलक्ष्यते । द्वितीयपादे प्रन्नशब्दं व्याचष्टे— “प्रन्नो
होता वरेण्य इति । “सनातनो होता वरेण्य इत्येतदिति ।
स्पष्टम् । तृतीयं पादं व्याचष्टे— “सहसस्युन्नो अद्भुत इतीति ।
“बलं वै सह इति । सहते अभिभवति शत्रु मिति सहो
बलम्, मथनकाले बलेनोत्पाद्यमानत्वात् 'बलस्य पुत्रः' इत्यु-
क्तम् । 'अद्भुतः' पूर्वं मभूत इव, सर्वदा नूतन इत्यर्थः ।
मन्त्रान्ते स्वाहाकारेण समिदाधानं कर्त्तव्यम्, तच्च तिष्ठतैवेति
विधत्ते— “तिष्ठन्नादधाति स्वाहाकारेणेति । “तस्योपरि बन्धु-
रिति । 'तस्य' स्वाहाकारेणाधानस्य 'बन्धुः' अर्थवादरूपो वाक्य-
शेषः 'उपरि' “स्वाहाकारेण रेतो वा इदं सिक्तं मय मग्नि-
रित्यादिना † प्रदर्शयत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

गर्भरूपायाः समिधः सर्वांन्तरत्वं प्रशंसति— “तद्वा आत्मै-
वोखेत्यादिना । 'उखा' 'आत्मैव' स्त्रीशरीर मेव ; इतरस्या भव-
'स्त्रीर्षांनि मुञ्जट्टणान्येव योनिः ; ततोऽप्यन्तरत्वात् । एवं शणा-
दयोऽप्युन्नेयाः ॥ १५ ॥

* वा० सं० ११. ७० ।

† इत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणेऽन्त्यकण्डिकायां द्रष्टव्यम् ।

उखादीना मात्मत्वादिकल्पनाया मुत्पत्तिं स्वय मेव दर्शयति— “बाह्योखा भवत्यन्तरे मुञ्जा इत्यादिना । आत्मत्वादिकल्पनायाः प्रयोजन माह— “एतेभ्यो वै जायमानो जायत इति । ‘जायमानो’ गर्भः ‘एतेभ्यः’ शरीरादिभ्यः सकाशात् ‘जायते’ खलु । जातस्य उत्पद्यमानस्य अन्तेरपि एतेषा मपेक्षणात् ‘एतत्’ एतेन उखामुञ्जादीना मुक्तक्रमेण सम्पादनेन ‘तेभ्य एव’ आत्मादिभ्य एव ‘एनम्’ अग्निं गर्भरूपं ‘जनयति’ । अत उक्तक्रमेणैवैतेषा ममुष्ठानं प्रशस्त मिति विधेयस्तुतिः ॥ १६ ॥ ४ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

अथ व्वैकङ्कती मादधाति । प्रजापतिर्यां प्रथमा माहुति मजुहोत्व हुत्वा यत्र न्यमृष्ट ततो व्वैकङ्कतः समभवत् सैषा प्रथमाहुतिर्यद्विकङ्कतस्ता मस्मिन्नेतज्जुहोति तयैव मेतत् प्रीणाति पर-
त्या अधि संश्वतोऽवरां २ ॥ ऽअभ्यातर । यत्राह मस्मि तां २ ॥ ऽअवेति यथैव यजुस्तथा वसुः ॥ १ ॥

अथौदुम्बरी मादधाति । देवाश्चासुराश्चोभये

प्राजापत्या अस्पृष्टन्त ते ह सर्व्व एव व्वनस्पतयो
ऽसुरानभ्युपेयुरुदुम्बरो ह्यैव देवान् जही ते देवा
असुरान् जित्वा तेषां व्वनस्पतीनवृञ्चत ॥ २ ॥

ते हीचुः । हन्त येषु व्वनस्पतिषूर्ग्यी रस
उदुम्बरे तं दुधाम ते यद्यपक्रामेयुर्यातयामा अपक्रा-
मेयुर्यथा धेनुर्दुग्धा यथानडानूहिवानिति तदीषु
व्वनस्पतिषूर्ग्यी रस आसीदुदुम्बरे त मदधुस्तयै-
तदूर्जा सुव्वान् व्वनस्पतीन् प्रति पच्यते * तच्चात् स
सर्व्वदारुः सर्व्वदा क्षीरी तदेतत् सर्व्व मन्त्रं यदु-
दुम्बरः सर्व्वे व्वनस्पतयः सर्व्वेणैवैन मेतदन्नेन प्री-
णाति सर्व्वेर्व्वनस्पतिभिः समिन्दे ॥ ३ ॥

परमृत्वाः परावुत इति । या परमा परा-
वदित्थेतद्रोहिदृश्व इहागहीति रोहितो हाग्ने-
रश्वः पुरीष्यः पुरुप्रियं इति पशव्यो बहुप्रिय
इत्थेतदग्ने त्वं तरा मृध इत्यग्ने त्वं तर सुव्वान्
पाप्मन इत्थेतत् † ॥ ४ ॥

* 'प्रतिपच्यते'—इति च इष्टं ङा०-वेवरमहोदयेन ।

† 'इत्थेतत्'—इति ग, घ ।

अथापरशुवृक्ण मादधाति । जायत ऽएषु
 एतद्यच्चीयते स एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत
 ऽएतद्देक मन्त्रं यदुपरशुवृक्णं तेनैन मेतत् प्रीणाति
 यद्गने कानि कानि चिदा ते द्वाह्णि दध्मसि ।
 सर्व्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्टेति यथैव
 यजुस्तथा बभ्रुस्तद्यत् किञ्चापरशुवृक्णं तदस्मा ऽए-
 तत् स्वद्यति तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति* ॥ ५ ॥

अथाधःशयं मादधाति । जायत ऽएषु एत-
 द्यच्चीयते स एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽएत-
 द्देक मन्त्रं यदधःशयं तेनैन मेतत् प्रीणाति
 यदुच्युपजिह्विका यद्गमो ऽअतिसर्पतीत्युपजिह्विका
 वा हि तदुत्ति ब्रह्मो व्वातिसर्पति सर्व्वं तदस्तु ते
 घृतं तज्जुषस्व यविष्टेति यथैव यजुस्तथा बभ्रु-
 स्तद्यत् किञ्चाधःशयं तदस्मा ऽएतत् स्वद्यति
 तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति † ॥ ६ ॥

अथैता उत्तराः 'पालाशो भवन्ति । ब्रह्म
 वै पलाशो ब्रह्मणैवैन मेतत् समिन्दे यदेव पा-

* , † 'दधाति'—इति ख ।

लाश्र्यः सोमो वै पलाश एषो ह परमाहुतिर्यत्
सोमाहुतिस्ता मन्त्रिन्नेतज्जुहोति तथैन मेतत्
प्रीणाति * ॥ ७ ॥

अहरहरप्रयावं भरन्त इति । अहरहरप्रमत्ता
आहरन्त इत्येतदश्रवायेव तिष्ठते घास मस्मा ऽइति
यथाश्रवाथ तिष्ठते घास मित्येतद्रायस्योषेण समिषा
मदन्त इति रय्या च प्रोषेण च समिषा मदन्त
इत्येतदग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषामेति यथैवाद्य
प्रतिवेशो न रिष्येदेव मेतदाह ॥ ८ ॥

नाभा पृथिव्याः समिधाने ऽअग्नाविति । एषा
ह नाभिः पृथिव्यै यज्ञेष एतत् समिध्यते राय-
स्योषाय बृहते इवामह ऽइति रय्यै च प्रोषाय
च बृहते इवामह ऽइत्येतदिरम्मद मित्तीरया ह्येष
मसो बृहदुक्थ मिति बृहदुक्थो ह्येष यजत्र मिति
यज्ञिय मित्येतज्जेतार मग्निं पृतनासु सासहि
मिति जेता ह्यग्निः पृतना उ सासहिः † ॥ ९ ॥

* 'प्रीणाति'—इति ख ।

† 'सासहिः'—इति ग, घ ।

याः सेना अभीत्वरीः । दुष्टाभ्यां मलिम्बून्ये
जनेषु मलिम्बो यो ऽस्मभ्य मरातीयाद्यश्च नो हे-
षते जनः । निन्दाद्यो ऽस्मान् धिप्साच्च सर्व्वं तं
मप्ससा कुर्व्विति ॥ १० ॥

एतद्वै देवाः * । यञ्चैनानद्देड् यञ्चाद्विषुस्तमस्मा
ऽअन्नं कृत्वाप्यदधुस्तेनैन मंप्रीणन्नन्न मुहैतस्याभवद्-
दहद् देवानां पाप्मानं तथैवैतद्यजमानो यञ्चैनं
हेष्टि यं च हेष्टिं तमस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति
तेनैनं प्रीणात्यन्न मुहैतस्य भवति दहस्यु यजमानस्य
पाप्मानम् ॥ ११ ॥

ता एता एकादशादधाति † । अन्नत्रियस्य वा-
पुरोहितस्य वासर्व्वं वै तद्यदेकादशासर्व्वं तद्यद्-
अत्रियो वापुरोहितो वा ॥ १२ ॥

द्वादश अत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा । सर्व्वं
वै तद्यद् द्वादश सर्व्वं तद्यत् अत्रियो वा पुरो-
हितो वा ॥ १३ ॥

* 'देवाः'—इति ग, घ ।

† 'दधाति'—इति ख, ङ ।

सु पुरोहितस्यादधाति । सुश्रितस्मि ब्रह्म सुश्रितं वीर्यं बलम् । सुश्रितं क्षत्रं जिष्णु यस्याह मस्मि पुरोहित इति तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च सुश्रयति * ॥ १४ ॥

अथ क्षत्रियस्य । उदेषां वाहू ऽअतिर मुदूर्ची ऽअथो बलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणा मित्रानुन्नयामि स्वांश् ॥ ऽअह मिति यथैव क्षिणुयादमित्रानुन्नयेत् स्वानेव मेतदाहोमे त्वेवैते ऽआदध्यादयं वा ऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं चेम मेवैतदग्नि मेताभ्या सुभाभ्याः समिन्दे ब्रह्मणा क्षत्रेण च ॥ १५ ॥

तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते । त्रयोदश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १६ ॥

प्रादेशमात्रो भवन्ति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरन्न मेतदात्मसम्मितेनैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति यद् वा ऽआत्मसम्मित मन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद् भूयो हिनस्ति तद्यत् कनीयो न तद-

वति तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि बन्धुः स्वाहाकारेण
 रेतो वा इद्दुत् सित्तु मय मग्निस्तस्मिन्यत् काष्ठा-
 न्यस्वाहाकृतान्यभ्यादध्याद्धिं ह्यै न ता यत् समि-
 धस्तेन नाहुतयो यदु स्वाहाकारेण तेनान्न मन्त् हि
 स्वाहाकारस्तयो हैनं न हिनस्ति ॥ १७ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

अथ द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतत्वं विधाय प्रशंसति—
 “अथ वैकङ्कती मादधाति प्रजापतिर्वा प्रथमा माहुति मञ्जुहो-
 दिति * । पुरा ‘प्रजापतिः’ प्रजाः सृष्ट्वा, ‘यां प्रथमा माहुति
 मञ्जुहोत्’, ‘तां’ प्रथमभूतां ‘हुत्वा’ ‘यत्र’ देशे ‘न्यसृष्ट’ हुत-
 शेषं निर्माज्जनं कृतवान्, ‘ततः’ तस्मात् देशात् ‘विकङ्कतः’
 ‘समभवत्’ । यत एवम्, अतो विकङ्कतसाध्या आहुतिः ‘प्रथमा-
 हुतिः’ । प्रथमाहुतेरंशत्वात् अस्या अतिथिप्रथमाहुतत्वं युक्तम्,
 अतः ‘तां’ प्रथमाहुति मेव ‘अस्मिन्’ उखाग्नी हुतवान् भवति ।
 ‘तया’ चाहुत्या ‘एनम्’ अग्निं ‘प्रीणाति’ ।

तत मन्त्वं साकल्येन पठित्वा तस्य निगदव्याख्यानता
 माह— “अस्या अधीत्यादिना । मन्त्स्याय मर्थः †,— अग्ने न
 ‘परस्याः’ ‘संवतः’ सङ्ग्रामनामैतत् ‡, सङ्ग्रामस्य ‘अधि’ उपरि

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३६ ।

† वा० सं० ११. ७१ ।

‡ निघ० २ अ० १७ ख० ४६ प० ।

‘अवरान्’ अक्रदीयान् ‘अभ्यातर’ अभ्यागमय । समनन्तरं
‘यत्र’ सङ्घानि जनपदे वा ‘अहम् अस्मि’, ‘तान् अव’ तान् सङ्घा-
मान् जनपदान् वा रक्ष ॥ १ ॥

तृतीयसमिधो वृक्षविशेषं विधाय प्रशंसति— “अथौदुम्बरी
मादधाति देवाश्चासुराश्चेत्यादिना * । देवासुरेषु परस्परं स्पृह-
मानेषु सर्वेऽपि ‘वनस्पतयः’ ‘असुरान्’ एव ‘अभ्युपेयुः’ अभ्यगमन्,
‘उदुम्बरः’ एकः ‘एव’ ‘देवान् न जहौ’ । पश्चात् ‘देवाः
असुरान् जित्वा’, ‘तेषां’ तेभ्यः सकाशात् ‘वनस्पतीन्’ ‘अहञ्जत’
वर्जितामकुर्वन् ॥ २ ॥

“ते होचुरिति । पश्चात् ‘ते’ देवाः तेषु वनस्पतिषु विश्वास
मक्त्वा ‘वनस्पतिषु’ ‘यः उर्गं रसः’ सारोऽग्रः, ‘तम्’ ‘उदुम्बरे’
स्थापयाम इति परस्परं मुक्त्वा उदुम्बरे एव स्थापितवन्तः । एवं
कुर्वता मभिप्राय माह— ‘ते यद्यपक्रामेयुः’ तदा दुग्धधेनु-
वत् जडशलीवर्द्भवच्च गतसारा एवापक्रामेयुः ‘इति’ । ‘तथा’
स्थापितयोर्जा ‘सर्वान्’ ‘वनस्पतीन्’ ‘प्रति’ सर्वेषां प्रतिनिधि-
त्वेन ‘पच्यते’ परिपक्वबहुफलो भवतीत्यर्थः । प्रतेः कर्मप्रवचनी-
यत्वात् तद्योगात् ‘वनस्पतीन्’ इति द्वितीया । उक्तं मर्थं प्रत्य-
क्षेण दृढीकरोति— “तस्मादाद्भः सर्वदा चीरीति । स्पष्टम् ।
सर्ववनस्पतिप्रतिनिधित्वात् सर्वान्नाद्यात्मकः ॥ ३ ॥

तस्याः समिध आधाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “परं मस्याः
परावत् इति † । “या परमा परावदित्येतदिति । हे अग्ने !
‘या’ ‘परमा’ उत्कृष्टा, ‘परावत्’ दूरनामैतत् ‡, अत्यन्तं दूर-

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३७ ।

† वा० खं० ११. ७२ ।

‡ निघ० ३५०. २७ख० ५प० ।

मस्ति ; तादृशात् देशात् आगच्छ 'इति', 'एतत्' एतेन मन्त्रभागे-
नोक्तमित्यर्थः । द्वितीयभागे 'रोहिदश्व'-शब्दाभिधेयत्वमन्नेः कुत
इति, तद् दर्शयति— "रोहितो ह्यग्नेरश्व इति । "रोहितो-
ऽग्नेः"—इति निरुक्तम् * । तृतीयभागं व्याचष्टे— "पुरीषः
पुरुप्रिय इतीति । "पशव्यो बहुप्रिय इत्येतदिति । पुरीष-
शब्देन बहुपुरीषाः पशव उच्यन्ते । बहुभ्यः पशुभ्य आहितः
पुरीषः । 'पुरु'-इति बहुनामसु पाठात् † बहुभ्यो यजमानेभ्यो
देवताभ्योऽपि प्रियः । गतमन्यत् । चतुर्थभागे 'मृधः'-इत्ये-
तस्य ‡ सङ्ग्रामनामकस्यात्र पापमर्थ इति व्याचष्टे— "अग्ने
त्वं तरामृध इतीति । "अग्ने ! त्वं तर सर्वान् पाप्मनः इति एत-
दिति । तरतिरत्र निरासार्थः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थसमिदाधानं विधाय प्रशंसति— "अथापरशु-
वृक्षेण मादधाति जायत एष एतदित्यादिना § । 'अथ' 'अपरशु-
वृक्षेण' परशुना अश्विनस्य वाच्यादिना भग्मस्य । तस्याधाने
प्रयोजनमाह— "स एष सर्वमा इति । कथमस्याकत्वमित्यत
आह— "एतद्वेकमममिति । अपरशुवृक्षेण मपि अग्नेषु मध्ये
'एकमन्त्रम्' ।

तत्र मन्त्रं विधाय तस्य व्याख्यानानपेक्षत्वमाह— "यदग्ने
कानि कानि चिद्वित्यादिना ॥ ।

* निघ० १ अ० १५ ख० २ प० ।

† निघ० ३ अ० १ ख० ३ प० ।

‡ निघ० २ अ० १७ ख० २० प० ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ४. ३८ ।

॥ वा० सं० ११. ७३ ।

मन्त्रस्याय मर्थः,— हे 'अग्ने !' 'यत्' 'यानि कानिचिद्' रूपाणि 'दारुणि' 'ते' त्वयि 'आदधसि' आदधः, 'तत् सर्वं' 'दृत्-मस्तु' दृत्तवत् प्रिय मस्तु । 'तद्' दृत्तत्वेन कल्पितं यत् किञ्चित् काष्ठं 'जुषस्व' सेवस्व । हे 'यविष्ठ' युवतम अग्ने ! मन्त्रस्यावयवार्थस्यष्टत्वम् "यथैव यजुस्तथा बभुः"—इत्यनेनोक्तम्, इदानीं तात्पर्यार्थं माह— "तद् यत् किञ्च अपरशुक्लकणम्, तदस्मा एतत् स्वदयति, तदस्मा अन्नं कृत्वापिदधातीति । 'अस्मै' शिशुरूपाय अग्नये । यथा लौकिकशिशोर्नवनीतादिक मन्नं कृत्वा आस्येऽपिदधाति, तथा कृतवान् भवतीति ॥ ५ ॥

अथ सप्तम्याः समिदाधानं विधाय प्रपंसति— "अथाधःशय मादधाति जायत एष इत्यादिना * । पूर्ववद् व्याख्येयम् । 'अधः' भूमेरुपरि स्वय मेव परितः 'शयः' शैते, सः 'अधः-शयः' । पूर्ववत् । तत्र मन्त्रं विधाय, पूर्वाहं व्याख्याय, उत्तराहं स्वस्य स्पष्टार्थता माह— "यदक्षुपजिह्विकेत्यादिना † । हे 'अग्ने' 'यत्' काष्ठम् 'उपजिह्विका' उपदीका 'अत्ति' भक्षयति, 'वन्नः' वल्मीकी 'वा' 'यत्' काष्ठम् 'अतिसर्पति' आरोहति, 'सर्वम्' इत्यादि पूर्ववत् । मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— "तद्यत् किञ्चाधःशय मित्यादिना । • अपरशुक्लकणाधःशययोर्वृक्षविशेषा-विधानात् प्रकृत सुदुग्धरत्व मेव तयोपरित्यक्त्वगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

इत्थं पञ्चसमिधो विलक्षणतां विधाय, उत्तरासां मष्टानां समिधां पलायैकद्रव्यत्व माह— "अथैता उत्तराः पालाशो भव-

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३६ ।

† वा० सं० ११. ७४ ।

न्तीति * । पलाशत्वं ब्रह्मत्वेन सोमत्वेन च प्रशंसति— “ब्रह्म वै पलाश इति , “यद्देव पालाशः सोमो वै पलाशः”—इति च वाक्यद्वयेन † । “देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत् पर्णं उपाशृणोत्”—इतिश्रुतेर्ब्रह्मत्वं पलाशस्य ‡ । “तृतीयस्या मितो दिवि सोम आसीत् , तं गायत्र्याहरत् तस्य पर्णं मच्छिद्यत तत्पर्णी-ऽभवत्”—इतिश्रुतेः § पलाशस्य सोमावयवत्वात् “सोमो वै पलाशः”—इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

अथ समिदाधानस्य षष्ठमन्त्रं चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे— “अह-रहरप्रयावं भरन्त इत्यहरहरप्रमत्ता आहरन्त इत्यादिना ॥ । मन्त्रस्य तु ब्राह्मणेनैव, विस्पष्टं व्याख्यानात् न पृथगुक्त्यपेक्षास्ति । मिश्रणनिषेधवचनात् ‘प्रयाव’-शब्देन तदविनाभूतो प्रमाद-लक्षणोऽर्थो विवक्षित इति ब्राह्मणेन व्याख्यातम् । ‘भरन्तः’—इति-शब्दस्य च समिदाहरण मर्थ इत्युक्तम् ॥

द्वितीयभागिनोक्तान्यर्थाहरणस्य दृष्टान्तोऽभिधीयत इति व्याचष्टे— “यथाश्वाय तिष्ठते घास मित्येतदिति । ‘एतत्’ एतेन मन्त्रभागिनोक्त मित्यर्थः । ‘यथाश्वाय तिष्ठते’ गृह एव निव-सते अश्वाय ‘घास’ बालवृक्षादिकं प्रतिदिनं हरन्ति , ‘तथास्यै अन्नये’ इत्यर्थः ।

* “पालाशीः प्रवृच महरहरिति”—इति का० औ० सू० १६.
४. ४० । अष्टमिः प्रवृच मय्यै पालाशीः प्रादेशमिताः समिधः
उख्येऽन्नावाद्घातीति तत्सूत्रार्थः ।

† पुरस्तात् ३३६ पृ० १६, १७ पं० द्रष्टव्ये ।

‡ श० ब्रा० १ का० २ प्र० ६ अ० १६ क० ।

§ ते० ब्रा० १. १. ३. १० ।

॥ वा० सं० ११. ७५ ।

द्वितीयभागे 'रायस्योषेण'-इत्यत्र 'धनस्य पुष्ट्या' इत्येवं-
रूपोऽर्थः प्रतिभाति, तथापि राय इति निर्हेणवलादेव अपुष्टस्य
धनसिद्धेः शरीरादिपोषरूपोऽर्थः पृथगिव विवक्षित इत्यभिप्रेत्य
'रय्या च पोषेण च' इति पृथक्तया ब्राह्मणे व्याख्यातम् । न
केवलं रय्या पोषेण च, किन्तु इष्टान्नेन च । "सम्पदस्तो वयं
मा रिषाम"-इत्युत्तरत्र सम्बन्धः ।

चतुर्थभागस्य तात्पर्यं माह— "अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषा-
मेति । "यथैवास्य प्रतिवेशो न रिषेत्, एव मेतदाहेति ।
प्रतिवेशो नाम स्वगृहे अलभ्यमानस्य पदार्थस्थानयनायोचितं
स्वगृहनिकटवर्तिं मित्रादिगृहम् । अत्र तद्दानं विवक्षितः ।
अथास्मान्नेरभिमतहविःप्रदाता प्रतिवेशो यजमानः, उक्तलक्षणं
तद्गृहं वा 'न रिषेत्' न हिंस्यात्, एव मनुगृहाणेत्येवंरूपं मर्थं
मयं मन्त्रभाग आह्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ तेषु सप्तमसमिदाधानमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "नाभा
पृथिव्याः समिधाने अग्नावित्येषा ह नाभिः पृथिव्यै"-इति * ।
मन्त्रस्यार्थं मर्थः— 'पृथिव्याः' 'नाभा' नाभौ आहवनीयाख्ये
'समिधाने' अग्नौ समिध्यमाने सति 'रायः' धनस्य 'बृहते' महते
'पोषाय' 'हवामहे' आह्वयामः । 'इरन्मदम्' इरया मादयि-
तव्यम्, 'बृहदुक्थं' महच्छस्त्रम्, 'यज्वम्' यष्टव्यम्, 'जितारं'
जयशीलम्, 'पृतनाहु' सङ्गामेषु 'सासहिं' सोढारम् 'अग्निं'
'हवामहे' आह्वयामः † ॥

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ४० ।

† वा० सं० ११. ७६ ।

प्रथमभागं व्याचष्टे— “एषा ह नाभिः पृथिव्यै, यत्र एष एतत् समिध्यत इति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘एषः’ अग्निः ‘एतत्’ एतेन प्रकारेण ‘समिध्यते’, ‘एषः’ प्रदेशः ‘पृथिव्यै’ पृथिव्याः ‘नाभिः’ उच्यते । द्वितीयभागे रायस्योषत्राङ्गणं प्राग्गते मन्त्रे व्याख्यातम् * । तृतीयभागं व्याचष्टे— “इरम्भद मितोरया ह्येष मत्त इत्यादिना । ‘इरया’ घृतादिनाच्चेन ‘मत्तः’ तर्पितः । ‘हि’-शब्देन प्रसिद्धिर्योत्यते । अन्नेर्बृहदुक्त्वं प्रसिद्ध मिति दर्शयति— “बृहदुक्थो ह्येष इति । यजत्रशब्दं व्याचष्टे— “यजत्र मिति यन्निय मित्येतदिति । चतुर्थभागस्यार्थः प्रसिद्ध इत्याह— “जेता ह्यग्निः पृतना उ सासहिरिति ॥ ८ ॥

अथाष्टमसमिदाधानमन्त्रस्य प्रतीकमुपादत्त— “याः सेना अभीत्वरीरिति † । तस्याय मर्थः,— ‘याः सेनाः’ ‘अभीत्वरीः’ अभीत्वर्थः, अभियायिन्यः । क्वरप्-प्रत्ययान्तस्य “इष् गती”-इत्यस्य‡ रूपम् । याः च ‘आव्याधिनीः’ आविध्यन्तीत्याव्याधिन्यः, आविध्यन्त्यः । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थे । ‘उद्गुणाः’ उद्गुणी गुणो यासां ताः तथोक्ताः । पृषोदरादित्वात् § अभिमतरूपस्वरसिद्धिः । ये च ‘स्तेनाः’ ये च वीराः, ये च ‘तस्कराः’ पापकारिणः । “तस्कारः, तत् करोति यत् पापक मिति नैरुक्ताः ॥”-इति । तान् सर्वान् हे अग्ने ! ते आस्ये भक्षणाय प्रक्षिपामि ॥

* पुरस्तादिहैव (३४८ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० ११. ७७ ।

‡ व्यदा० प० ३५ धा० ।

§ पा० सू० ६. ३. १०६ ।

॥ निरु० ३. ३. २ ।

अथ नवम्याः समिदाधानमन्त्रप्रतीक सुपादत्ते—“दंष्ट्राभ्यां मलिक्लूनिति * । तस्याय मर्थः,— ‘दंष्ट्राभ्यां’ ‘मलिक्लून’ मलिक्लुचः ‘उत’ अपि च ‘तस्करान्’ परद्रव्यापहरणलक्षणपापकारिणः ‘जन्मैः’ जन्मनाहैः उपर्यधोवर्तिभिः पुरोदन्तैरित्यर्थः । तैः ‘खाद’ । हे भगवन् ! षड्गुणैश्वर्ययुक्त ! अन्ने ! हनुभ्यां स्तेनान् खादितानेनान् यथा ईषदपि न परिशिष्यते, तथा सुष्ठु खादितान् कृत्वा खादेति ॥

अथ दशम्या आधानमन्त्रप्रतीक सुपादत्ते—“ये जनेषु मलिक्लुच इति † । अस्याय मर्थः,— ‘ये’ ‘जनेषु’ ‘मलिक्लुचः’, ‘स्तेनासः’ स्तेनाः, ये च ‘तस्कराः’, तथा कक्षेषु नदी-पर्वतगह्वरेषु ‘अघायवः’ पापं परस्मै इच्छन्तः, तान् तव जन्मयोः ‘दधामि’ स्थापयामि ॥

अथैकादश्याः समिधो मन्त्रं पठति—“यो अस्मभ्य मिति ‡ । ‘यः’ जनः ‘अस्मभ्यम्’ ‘अरातीयात्’ अरातिवदाचरेत्, ‘यः’ च जनोऽरातिः ‘नः’ अस्मान् ‘हेषते’ हेष्टि, ‘यः’ च जनः अस्मान् ‘निन्दात्’ निन्देत्, निन्दति, तथा ‘धिप्सात्’ दन्नातिः सन्, यासो लोपः, दन्भितुं हिंसितुं मिच्छेत्, ‘तं सर्वम्’ ‘अप्ससा’ ‘कुर्व’ । अनुकरणशब्देऽयम् ; यथा भक्षणसमये ‘अप्ससा’-शब्दं कर्तवन्ति, तथा कुर्वित्यर्थः ॥ १० ॥

एतन्मन्त्रं प्रशंसितुं पुरावृत्तं माह—“एतद्देवा यज्ञेनानित्यादिना । ‘एतत्’ अनेन प्रकारेण पुरा खलु देवाः ‘अप्य-दधुः’—इत्याख्यातेन सम्बन्धः । ‘एनान्’ यजमानान् ‘यश्च जनः’

* वा० सं० ११, ७८ ।

† वा० सं० ११, ७६ ।

‡ वा० सं० ११, ८० ।

‘अहेट्’ हेष मकार्षीत्, ‘यञ्च’ जनं यजमानाः ‘अद्विषुः’ हेष मकुर्वन् । ‘तम्’ उभयविधम् ‘अक्षै’ उत्पन्नाय शिशरूपाय अन्नये ‘अन्नं कृत्वा’ ‘अप्यदधुः’ मुखे स्थापितवन्तः । ‘तेन’ अन्नेन ‘एनम्’ अग्निम् ‘अप्रीणन्’ । कथं तदन्नं भवतीत्याह—
 “अन्न महैतस्याभवदिति । “अह इति विनिग्रहार्थीयः” * । अन्न मेतस्यान्नयेऽभवदेव । ‘उ’ अपि च पञ्चात् सोऽग्निः ‘देवानां’ ‘पाप्मानं’ देष्यम् ‘अदहत्’ भस्माकरोत् । तथैवैतद् यजमान इत्याद्यौपधातिकं वाक्यं सुप्रोद्घातवद् व्याख्येयम् ॥ ११ ॥

या एता एकादश सभिध उक्ताः, तासां क्षत्रियपुरोहित-
 व्यतिरिक्तविषयता साह— “ता एता एकादशादधात्यक्षत्रियस्य
 वापुरोहितस्य वेति † । क्षत्रियादन्यस्त्रैवर्णिकः अक्षत्रियः, तत्रापि
 ‘अपुरोहितस्य’ पुरोहितव्यतिरिक्तस्य, पुरोहितक्षत्रियव्यति-
 रिक्तो यो यागाधिकारी, तस्य ‘एकादश आदध्यात्’ । अन्यैका-
 दशसङ्ख्यायोग्यता सुपपादयति— “असर्वं वै तद्यदेकादशासर्वं
 तद्यदक्षत्रियो वापुरोहितो वेति । क्षत्रियपुरोहितयोः सर्वरक्षा-
 क्षमवीर्यातिशयदर्शनेन सर्वत्वं प्रसिद्धम् । अत एव तदितरस्य
 चासर्वत्वम्, एकादशसङ्ख्यायाञ्च विषमसङ्ख्यारूपत्वादसर्वत्वम्,
 अतस्तस्य तदुचितम् ॥ १२ ॥

तर्हि क्षत्रियपुरोहितस्य कियत्य इत्यत आह— “द्वादश
 क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा सर्वं वै तद् यद् द्वादश”—इत्येतत् ‡
 पूर्वेष्वेव व्याख्यातप्रायम् ॥ १३ ॥

* निरु० १. २. ४ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ४१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ४. ४२ ।

तर्हि पुरोहितस्य द्वादश को मन्त्रः क्षत्रियस्य वा क इत्य-
पेक्षायां तावत् पुरोहितस्याह— “स पुरोहितस्याभिदधाति संश्रितं
मे ब्रह्मेति * । मन्त्रस्य स्पष्टार्थत्वेन विभज्य व्याख्यानानपेक्षणात्
साकल्येन पठित्वा तात्पर्यं दर्शयति— “तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च
संश्र्यतीति । मन्त्रे ब्रह्मक्षत्रयोः संश्रितत्वप्रदर्शनात् ‘अस्य’ पुरो-
हितयजमानस्य ‘ब्रह्म च क्षत्रं च’ उभे जाती ‘संश्र्यति’ सम्यक्
तिच्छीकरोति † ।

मन्त्रस्य त्वत्तरार्थोऽयम्,— ‘मे’ मम स्वभूतं ‘ब्रह्म’ ब्राह्मण-
जातिः ‘संश्रितं’ भवति । एतदेव विद्वणोति— ‘ब्रह्मणः’ ‘वीर्यं’
श्रुताध्ययनादिजनितम्, ‘बलं’ शारीरम्; तदुभयं संश्रितं
भवतु । तथा ‘जिष्णु’ जयशीलं ‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिः ; ‘संश्रितं’
यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि, तत् संश्रितं भवत्विति ॥ १४ ॥

क्षत्रियपक्षे द्वादश्याः समिधो मन्त्र माह— “अथ क्षत्रियस्यो-
देषा मिति ‡ । अय मर्थः,— ‘एषां’ विरोधिनां ‘बाहू’ भुजौ
‘उदतिरम्’ उद्धृतवानस्मि । तथा तेषां ‘वर्चः’ तेजः, ‘अथो’
‘बलं’ शारीरम्, तत् सर्वम् उदतिरम् । किञ्च ‘ब्रह्मणा’ निय-
माधीनेन मन्त्रेण ‘अभितान्’ विरोधिनः ‘क्षिणोमि’ हिसितान्
करोमि । ‘खान्’ अस्मदीयान्, मितान् ‘अहम्’ ‘उन्नयामि’ ।
उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यं माह— “यथैव क्षिणुयादमिन्नानुन्नयेत् खानेव
मेतदाहेति । साष्टम् ॥

पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तस्य एकादश, तयोस्तु द्वादशैव ।

* वा० सं० ११. ८१ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ४३ ।

‡ वा० सं० ११. ८२ ।

तत्रापि उपोत्तमा पुरोहितस्य , उत्तमा क्षत्रियस्येति व्यवस्थापितम् * । इदानीं सुपोत्तमोत्तमे उभे अपि सर्वेषां माधातव्ये इति सार्थवादे माह— “उभे त्वेवैते इति । तु-शब्दः पूर्वोक्तव्यवस्थापन्नं वारयति , एव-शब्दो भिन्नक्रमः । ये ‘उभे’ पुरोहित-क्षत्रियविषयत्वेनोक्ते, ते उभे सर्वत्रादध्यादेव, न परित्यजेत् । तत्रोपपत्ति माह— “अयं वा अग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं चेति । ‘अयम् अग्निः’ एव ब्रह्मक्षत्रे ; यद् ब्राह्मं क्षत्रं च तेजः , तस्याग्नेयत्वादित्यभिप्रायः । अतः ‘एतत्’ एतेन ब्रह्मक्षत्रमन्त्राभ्याम् अग्नी समिदाधानेन ‘इम मेव’ उख्य मग्निम् ‘एताभ्याम्’ ब्रह्मक्षत्राभ्याम् ‘उभाभ्यां’ ‘समिन्धे’ सम्यग् दीपितवान् भवति । तस्मादुभे अप्यवश्यं सर्वविषयतयानुष्ठेयेत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति— पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तानां त्रयोदश वा त्रयोदश वा , तयोस्तु द्वादश वा त्रयोदश वेति । अत्र सूत्रम्— “उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छन्नुत्तमां पुरोहितस्यान्यस्योभे”—इति † । ‘अन्यस्य’ पुरोहितक्षत्रियाभ्यां मन्यस्य , तत्रापि पुरोहितव्यतिरिक्तस्य सक्षत्रियस्य , अन्यस्य क्षत्रियव्यतिरिक्तस्य पुरोहितस्यान्यस्येत्यर्थः । एवं कर्कोपाध्यायैरपि व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

अर्थसिद्धां त्रयोदशसङ्ख्यां मनुद्य प्रशंसति— “तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते त्रयोदश-मासाः संवत्सर इत्यादिना । ‘ताः’ समिधः । गत मन्यत् ॥ १६ ॥

समिधां प्रादेशमात्रत्वं विधाय प्रशंसति— “प्रादेशमात्रो भवन्ति प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरित्यादिना । गर्भभूतस्य

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ४१, ४२ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ४१, ४२, ४३ ।

यज्ञात्मकस्य विष्णोः प्रादेशमात्रत्वं गर्भाधारस्योदरस्य प्रादेशमात्रत्वं मंपेक्ष्येतद्वोदतव्यम् । समिदास्थं वस्तु 'अन्नम्' ; अतः 'एनं' गर्भम् 'आत्मसन्धितेन' आत्मसमप्रमाणेनैवानेन प्रीणाति । आत्मसन्धितत्वं न्यूनाधिकभावे वाधदर्शनेन स्तौति— "यदु वा आत्मसन्धित मन्नम्, तदवतीति । 'अवति' तर्पयति । 'कनीयः' चेत् 'न अवति' न तर्पयति, 'भूयः' चेत् अन्तरोष्माद्युत्पादनेन 'हिनस्ति', अत आत्मसन्धितं प्रशस्तम् । तिष्ठतैवोक्तसमिधा माधानं कर्तव्य मिति विधाय, तदर्थवादं वक्ष्यमाणमितिदिशति । "तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि बन्धुरिति । 'उपरि' नवमे काण्डे * "तिष्ठन् समिध आदधाति, अस्थीनि वै समिधः"—इत्यत्र रुक्मधारणप्रस्तावे "तिष्ठन् वै वीर्यवत्तरः"—इति बन्धुवक्त इत्यर्थः ॥

यत् समिधा माधानं मुक्तम्, तस्य स्वाहाकारान्ततां विधाय प्रशंसति— "स्वाहाकारेण, रेतो वा इत्यादिना । उख्यान्नेरुत्तरतोत्पद्यमानवैश्वानरार्थसिक्तरेतोरूपत्वात् तत्र प्रक्षेप्तव्यानि 'काष्ठानि' 'अस्वाहाक्तानि' चेत् 'अभ्यादध्यात्', 'एनं' रेतोरूपमग्निं हन्युः ; सस्वाहाकाराणि चेत् हननं न कुर्युः । ननु केवलकाष्ठानां हिंसकत्वं प्रयुक्तम्, तच्च काष्ठानां माहुतित्वेन प्रक्षेपात् माहुतेश्चान्नत्वात् कथं हिंसकत्व मिति, तत्राह— "ता यत् समिधस्तेन नाहुतय इति । समिधां केवल मग्निमग्निव्यगसाधनत्वेनामाहुतिरूपत्वात् नाज्याहुतिवत्त्वम्, अतो हिंसकाः स्मुरित्यर्थः । तर्हि स्वाहाकारसहितास्ता इति चेत् कथं मन्नाभावे-

नाहिंसकत्व मिति , तत्राह— “यद्दुःस्वाहाकारेण तेनात्र मर्क-
 हि स्वाहाकारस्तथो ह्येनं न हिनस्तीति । स्वाहाकारेण वषट्-
 कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति श्रुतेरन्नप्रदानहेतुत्वादन-
 त्वम् । स्पष्ट मन्यत् । “स्वाहाकारः सर्वासुखायाम्”—इति
 सूत्रम् * ॥ १७ ॥ ५ [६. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

अथ व्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा । व्यात्सप्रेणोपस्था-
 यास्तमित ऽत्रादित्ये भुञ्क्ष्वैव प्रथमं सुदपत्येतद्वा
 ऽएन मेतेनान्नेन प्रीणात्येताभिः समिङ्गिस्तस्यान्नस्य
 जग्धुस्त्रैषु पाप्मा सीदति भुस्म तेनैव मेतद् व्या-
 वर्त्तयति तस्मिन्नपहतपाप्मन्वाचं व्विसृजते व्याचं
 व्विसृज्य समिधं मादधाति रुद्रा ऽएवैन मेतद्-
 न्नेन प्रीणाति रात्रीं रात्रीं मप्रयावं भरन्त इति
 तस्मीक्तो बभूव रात्रा ऽएवैता मुरिष्टिं स्वस्ति मा-

शास्त्रे तद्यत् किञ्चातो रात्रोपसमादधात्याहुति-
कृतं हैवास्त्रै तदुपसमादधाति * ॥ १ ॥

अथ प्रातरुदित ऽआदित्ये † । भुञ्क्ष्वैव प्रथम
मुदपत्येतद्वा ऽएन मेतेनान्नेन प्रीणत्येतया समिधा
युञ्च रात्रोपसमादधाति तस्यान्नस्य जग्धुस्त्रैष पाप्मा
सौदति भुञ्क्ष्व तेनैव मेतद् व्यावर्त्तयति तस्मिन्नुपहत-
पाप्मन्वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिध
मादधात्यङ्ग ऽएवैन मेतदन्नेन प्रीणत्यहरहर-
प्रयावं भुरन्त इति तस्योक्तो बन्धुरङ्ग ऽएवैता
मुरिष्टिः स्वस्ति माशास्त्रे तद्यत् किञ्चातो ऽङ्गो-
पसमादधात्याहुतिकृतं हैवास्त्रै तदुपसमाद-
धाति ॥ २ ॥

अहीराचे वा ऽअभिवर्त्तमाने संवत्सर मापृतः
संवत्सर इदं सर्वं माङ्गायैवैता मुरिष्टिः स्वस्ति
माशास्त्रे ‡ ॥ ३ ॥

* 'समादधाति'—इति ख, ड ।

† 'ऽआदित्ये'—इति ग, घ ।

‡ 'माशास्त्रे'—इति ख, ड ।

अथ यदाश्चै व्रतं प्रयच्छन्ति । अथ व्रते न्युज्य
समिध मादधाति न व्रते न्यञ्जादित्यु हैक ऽआहु-
राहुतिं तज्जुहुयादुनवक्लृप्तं वै तद्यद्दीक्षित आ-
हुतिं जुहुयादिति ॥ ४ ॥

स वै न्यञ्जादेव * । दैवो वा ऽअस्यैष आत्मा
मानुषोऽयं स यन्न न्यञ्जान्न हैतं दैव मात्मानं
प्रीणीयाद्य यन्नक्ति तथो हैतं दैव मात्मानं
प्रीणाति सा यत् समित्तेन नाहुतिर्यदु व्रते न्यक्ता
तेनान्न मन्नं हि व्रतं † ॥ ५ ॥

स वै समिध माधायथ व्रतयति । दैवो वा
ऽअस्यैष आत्मा मानुषोऽयं देवा उ वा ऽअग्रेऽथ
मनुष्यास्तस्मात् समिध माधायथ व्रतयति ‡ ॥ ६ ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति § । अशनपतेऽशनस्य
नो देहीत्येतदनमीवस्य शुष्मिण इत्यनशनायस्य
शुष्मिण इत्येतत् प्रं प्र दातारं तारिष इति यज-

* 'न्यञ्जादेव'—इति ग, घ ।

† 'व्रतं'—इति ग, घ ।

‡ 'व्रतयति'—इति ख, 'व्रतयति'—इति ष ।

§ 'देहीति'—इति क, ग, घ । 'देहीति'—इति ङ । 'देहीति'—इति ख ।

मानो वै दाता प्र यजमानं तारिष इत्येतदूर्जं नो
 धेहि द्विपदे चतुष्पद ऽद्वत्याशिष माशास्ते यदु
 भिन्नायै प्रायश्चित्ति माहोत्तरश्चिंस्तदन्वाख्यान
 ऽद्विति ॥ ७ ॥

यद्येषोखा भिद्येत । याभिन्ना नवा स्थाल्यु-
 रुविली स्यात्तस्या मेनं पर्यावपेदाच्छति वा ऽएषो-
 खा या भिद्यते ऽनार्त्तं वा ऽद्वयं देवतानार्त्ताया मिस-
 मनार्त्तं विभराणीति तत्रोखायै कपालं पुरस्तात्
 प्रास्यति तथो हैष एतस्यै स्वायै योनेर्न
 च्यवते * ॥ ८ ॥

अथ मृद माहृत्य । उखां चोपशयां च पिष्ट्वा
 सृष्टज्योखां करोत्येतयैवावृतानुपहरन् यजुस्तूष्णी
 मेव पक्त्वा पर्यावपति कर्मणिरिव † तत्र प्राय-
 श्चित्तिः पुनस्तत् कपालं मुखाया उपसमस्तीखां
 चोपशयां च पिष्ट्वा सृष्टज्यं निदधाति प्राय-
 श्चित्तिभ्यः ‡ ॥ ९ ॥

* 'च्यवते'—इति क ।

† 'कर्मणिरिव'—इति ऊ ।

‡ 'प्रायश्चित्तिभ्यः'—इति ख, ऊ ।

अथ यद्येष उख्योऽग्निरनुगच्छेत् । गार्हपत्यं
 व्वाव सु गच्छति गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवति
 गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्च मुहुत्योपसमाधायोखां प्र-
 वृञ्चादेतयैवावृतानुपहरन् यजुस्तूष्णीं मेव तां यदा-
 ग्निरारोहति * ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्व्वेभ्यो वा ऽएष
 एतं कामेभ्य आधत्ते तद्यदेवास्यान्न कामानां
 व्यवच्छिद्यतेऽग्नावनुगते तदेवैतत् सन्तनीति सन्द-
 धात्युभे प्रायश्चित्ती करोत्यध्वरप्रायश्चित्तिं चाग्नि-
 प्रायश्चित्तिं चाध्वरस्य पूर्वा मथान्नेस्तुखीक्तो
 बन्धुः ॥ ११ ॥

स समिधाज्यस्योपहृत्य † । आसीन आहुतिं
 जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहेत्यथोपोत्याय समिध
 मादधाति पुनस्त्वादित्या रुद्रा व्वसवः समिन्धतां
 पुनर्ब्रह्माणो व्वसुनीथ यज्ञैरित्येतास्त्वा देवताः
 पुनः समिन्धता मित्येतद् घृतेन त्वं तन्वं व्वर्द्धयस्व

* '०रारोहति'—इति ख, ङ ।

† '०स्योपहृत्य'—इति क, ग, घ । '०स्योपहृत्य'—इति ख, ङ ।

सत्याः सन्तु यजमानस्य कामा इति घृतेनाह
त्वं तन्वं वर्द्धयस्व येभ्य उ त्वां कामेभ्यो यजमान
आधत्त तैऽस्य सर्व्वे सत्याः सन्त्वित्येतत्* ॥ १२ ॥

अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । अरुणी ब्वाव
सु गच्छत्यरुणिभ्यां हि स आहृतो भवत्यरुणिभ्या
मेवैनं मथित्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति † ॥ १३ ॥

अथ यदि प्रसुत आहवनीयोऽनुगच्छेत् ।
गार्हपत्यं ब्वाव सु गच्छति गार्हपत्याद्वि स आ-
हृतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्च साङ्गाशि-
नेन हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति यस्त-
स्मिन् कालेऽध्वरः स्यात्ता मध्वरप्रायश्चित्तिं कुर्यात्
समान्यग्निप्रायश्चित्तिः ‡ ॥ १४ ॥

अथ यद्याग्नीध्रीयोऽनुगच्छेत् । गार्हपत्यं
ब्वाव सु गच्छति गार्हपत्याद्वि स आहृतो भवति
गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्च सुत्तरेण सदो हृत्वोपसमा-

* सन्त्वित्येतत्—इति ग, घ ।

† 'करोति'—इति ख ।

‡ 'प्रायश्चित्तिः'—इति ग, घ ।

धाय प्रायश्चित्ती करोत्यथ यदि गार्हपत्योऽनु-
गच्छेत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथ समिदाधानानन्तरं भस्मोदपनस्य काल माह— “अथ
विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वात्सप्रेणोपस्थायास्तमिते षादित्ये भस्मैव
प्रथमं मुदपतीति * । विष्णुक्रमवात्सप्रयोः स्वरूपं सुपरिष्ठाद्
वक्ष्यते † । ‘प्रथमं’ राक्षी कर्त्तव्याया एकस्याः समिधः षाधा-
नात् पूर्वं ‘भस्म’ ‘उदपन्ति’ अपगमयन्ति । उदपनं प्रथ-
मं सति— “एतद्वा एन मिति । समिदाधानं मेव अग्नेः अग्नेन
प्रीणनम्, अतो भक्षितस्य ‘अन्नस्य’ पापरूपं ‘भस्म’ ‘सीदति’
अवशिष्यते । ‘एतत्’ एतेन पापशमनेनैव ‘एनम्’ अग्निम्
‘तेन’ भस्मना ‘व्यावर्त्तयति’ । यद्वा, ‘एतत्’ एतेन पापशमन-
प्रकारेण ‘एनं’ ‘व्यावर्त्तयति’, पश्चात् ‘तस्मिन्’ अग्नेौ ‘अपहत-
पाप्मान्’ भस्माख्यपापरहिते सति पश्चात् अस्तमयात् प्राक् गृहीतां
‘वाचम्’, तदा ‘विष्टज्य’ ‘समिधम्’ षादध्यात् । तस्मिदा-
धानम् अग्नेः रात्रिभोजनं मन्त्रस्थानीयम् ।

तत्र मन्त्रं विधाय, तद्व्याख्यानं प्रागुक्तं सित्यतिदिशति—
“रात्रीं रात्री मप्रयावं भरन्त इतीति ‡ । “तस्योक्तो बन्धु-

* का० श्रौ० सू० १६. ५. ११, २१; ६. १ ।

† उपरिष्ठात् षष्ठमप्रपाठकौयं चतुर्थं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. २ ।

रिति । समिदाधानप्रस्तावे “अहरह मप्रयावं भरन्तः”—
इत्यत्र * । तात्पर्यं दर्शयति— “रात्र्या एवैता मरिष्टिं स्वस्ति
माशास्ते † तद् यत् किञ्चेति । ‘अतः’ कारणात् तत्राग्नी
यत् किञ्चित् काष्ठादिक मादधाति, ‘तत्’ सर्वम् ‘अस्मै’ अन्नये
‘आहुतिकृत मेव’ ‘उपसमादधाति’ ॥ १ ॥

रात्री यत् कर्त्तव्यं भस्मोदपनादि उक्तम्, तत् सर्वं प्रात-
रपि विधत्ते— “अथ प्रातरुदित आदित्य इत्यादिना, “आहुति-
कृतं हैवास्यै तदुपसमादधातीत्यन्तेन ‡ । एतत् पूर्ववद् व्याख्ये-
यम् । “अहरहरप्रयावम्”—इति § मन्त्रपाठे विशेषः ॥ २ ॥

रात्रावहनि च क्रियमाणे समिदाधानभस्मोदपने समुच्चित्य
प्रशंसति— “अहोरात्रे वाभिवर्त्तमाने संवत्सर माप्नुत इति ।
एतस्य सर्वस्य जगतः संवत्सरोपलक्षितकालाधारत्वात् अहोरात्रस्य
सर्वजगदात्मकत्वम् । ‘आङ्गाय’ संवत्सराय । अत्र कात्यायनः—
“उखाया भस्मोदपन मस्तमिति पात्रे, वाचं विष्ट्य समिदा-
धानं रात्रीः रात्री मप्रयाव मिति, एव मुदिते भस्मोदपनादि,
अहरहरित्याधानम्”—इति ॥ ३ ॥

व्रतप्रदानकाले व्रतपयसि समिधं व्यज्याधातव्य मिति,
विधत्ते— “अथ यदास्मै व्रत मिति ¶ । ‘व्रतं’ तत्साधनं पयः ।

* एतत्पूर्वस्मिन् ब्राह्मणेऽष्टम्यां कण्ठां (३४० पृ०) द्रव्यम् ।

† मन्त्रस्तु वा० सं० ११. ७५. १ ।

‡ का० अ० सू० १६. ६. ३ ।

§ वा० सं० ११. ७५. २ ।

॥ का० अ० सू० १६. ६. १-४ ।

¶ का० अ० सू० १६. ६. ८ ।

अत्र केषाञ्चित् पक्ष मुदाहृत्य तं निराकृत्य स्वपक्ष मुपसंहरति—
 “न व्रते न्यञ्ज्यादित्यु हैक आहुरिति । व्यञ्जनपक्षे दोष माह—
 “आहुतिं तज्जुहुयादिति । अस्वाहुतिः को बाध इत्यत आह—
 “अनवक्लृप्तं वै तदिति । ‘अनवक्लृप्तम्’ असमर्थम्, अनधिकृत
 मित्यर्थः ; “दीक्षितो न जुहोति न ददाति न पचतीति-
 निषेधात् ॥ ४ ॥

स्वपक्षे युक्ति माह— “स वै न्यञ्ज्यादेव देवो वा
 इत्यादिना । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘देवः’ देवसम्बन्धी ‘आत्मा’
 शरीरं क इत्याकाङ्क्षाया माह— “एष इति । ‘एषः’ अग्नि-
 रित्यर्थः । उत्तरत्र वैश्वानररूपेण यजमानस्योत्पत्तेः ‘अयं’
 पाञ्चभौतिकः आत्मा ‘मानुषः’, अतो न्यञ्जने अकृते सति
 देवतासम्बन्धिनं स्वात्मानं न प्रीणीयात् ; न्यञ्जने तु प्रीणात्येव ।
 ननु अवक्लृप्तिदोष उक्तः, तस्य कः परिहार इति, तत्राह—
 “सा यत् समित् तेन नाहुतिरिति । देवस्यात्मनः कथं व्रताख्यान-
 लाभ इति, तत्राह— “यदु व्रते न्यक्ता, तेनात्र मिति । ननु
 पय एव कथं मन्त्र मित्यत आह— “अन्नं हि व्रत मिति ॥ ५ ॥

व्रतपरिग्रहस्य समिदाधानानन्तर्यं प्रशंसति— “स वै समिध
 माधाय व्रतयति देवो वा इति* ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय विभज्य तात्पर्यं माह— “अन्नपतेऽन्नस्य
 नो देहीत्यन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यादिना † । ‘अमीध्व-’शब्दो
 व्याधिवचनः, अत्र बुभुक्षाख्यव्याधिपर इति व्याचष्टे— “अन-

* का० श्रौ० सू० १६. ६. ८ ।

† वा० सं० ११. ८३ ।

शनायस्य शुष्णिष इत्येतदिति । चरमपाद आशीःपर इत्याह—
 “आशिष माशास्त इति । हे ‘अन्नपते’ अग्ने ! ‘अन्नस्य’
 अन्नं ‘देहि’ प्रयच्छ ‘नः’ अस्मानित्यर्थः । अन्नं विशिनष्टि—
 “अनमौवस्य शुष्णिष इति । पुनरग्नेच्छारूपो रोगो यस्य
 नास्ति, तादृशस्य ‘शुष्णिषः’ बलवतः । उक्तलक्षण मन्त्रम्,
 तस्य ‘दातारम्’ प्रयच्छन्तं ‘प्रतारिषः’ प्रावर्हयत । ‘नः’
 अस्माकं ‘द्विपदे चतुष्पदे’ उभयविधाय प्राणिने ‘जर्जम्’ अन्नं
 बलं वा ‘धेहि’ ॥ ७ ॥

भिन्नाया उखायाः प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्, “तदुत्तरस्मिन्
 अन्वाख्यानान्” आख्यान मनु आख्यायत इति ‘अन्वाख्यानम्’
 ब्राह्मणम्, तदेतत् तत्र प्रदर्शयत इति यत् प्रतिज्ञातम् *, तदि-
 दानीं प्रदर्शयत इत्यर्थः । प्रतिज्ञात मर्थं दर्शयति— “यद्ये-
 षोखा भिद्येतेत्यादिना † । ‘यदि’ प्रमादात् ‘एषा उखा’
 ‘भिद्येत’ भिन्ना भवेत्, तर्हि अभिन्नायां प्रभूतविलायां नव-
 ख्यात्याम् ‘एनम्’ अग्निम् उखागतं ‘पर्यावपेत्’, ‘एषा’ अभिन्ना
 ‘उखा’ ‘आर्च्छति वै’ आर्त्तिम् नाशलक्षणां प्राप्नोति खलु ।
 किं तत इत्यत आह— “अनार्त्ती वेति । ‘इयम्’ अन्वाख्या
 देवता ‘अनार्त्ती’ आर्त्तिरहितैव खलु । आर्त्तीखाया अनर्हत्वात्
 अनार्त्तीयां ख्यात्याम् ‘अनार्त्तम्’ अग्निं ‘विभराणि’ इत्यग्निप्रायेण
 प्रभूत-धिल-नव-ख्यात्यां पर्यावपनं प्रशस्तम् । अग्नेरनार्त्तत्व मवा-

* पुरस्तात् ५ अ० २ ब्रा० २२ क० (२६६ पृ०) दृश्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ७. ८ । एतच्चेकोखापक्षे; जित्पक्षे
 तु इयोरैकस्या मावपनम् । विहितं तत् पुरस्तात् (५. २. २२.)
 द्रष्टव्यमिति ।

न्तरदीक्षाप्रस्तावे प्रागुक्तम् * । “तत्रोखाया इति । भिन्नोखायाः
‘कपालं’ ‘पुरस्तात्’ स्थाव्यां पुरो देशे ‘प्रास्यति’ प्रक्षिपेत् † ।
‘तथा’ सति अय मग्निः स्वस्य या ‘योनिः’ उत्पत्तिस्थानम्,
ततो ‘न च्यवते’ प्रच्युतो न स्यात् ॥ ८ ॥

किं मेतावता प्रायश्चित्तिः स्यात् ? नेत्याह— “अथ सृद
मित्यादिना । ‘उखां’ भिन्नान्, ‘उपशयां’ उखानिर्माणकाले
प्रायश्चित्तार्थं सुखासमीपे स्थापितां ‘च’ ‘सृदं’ पुनः ‘पिष्ट्वा’ ।
‘आवृत्’ प्रकारः, एतेन पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण ‡ । मन्त्रस्यापि
प्रसक्तावाह— “अनुपहरन् यजुरिति । यजुर्मन्त्रं मनुपहरन् ।
पाकोऽपि ‘तूष्णीं भेवं’ कर्त्तव्यः । ‘पर्यावपति’ स्थाली मेता
मन्त्रौ प्रक्षिपेत् । ‘कर्मणिरिव’ पुनः करणरूपं कर्मैव ‘तत्र’ उखा-
भेदे प्रायश्चित्तिः । ‘पुनः’ ‘तत्’ उखाकपालं स्थाव्यां स्थापितम्
‘उखाया सुपसमस्य’ ता सुखाञ्चीपशयाश्च शिष्टां ‘पिष्ट्वा संसृज्य
निदधाति’ पुनः प्रायश्चित्तार्थम् § ॥ ९ ॥

उख्यान्यनुगमने प्रायश्चित्तं माह— “अथ यद्येष उख्यो-
ऽग्निरिति । गार्हपत्यं मेव सोऽनुगत उख्योऽग्निः गच्छति ;
गार्हपत्यादाहृतस्य आहवनीयस्य ज्वालारूपेणोख्याग्नित्वेनोत्पन्न-
त्वात् । एतदेवाह— “गार्हपत्याङ्गीति । यत एवम्, अतो

* ३ का० ४अ० ३ ब्रा० (३ भा० ३४१ पृष्ठतः) प्रथमम् ।

† का० औ० सू० १६. ७. १० ।

‡ “उखोपशये पिष्ट्वा ऋदा सहोखां करोत्याहता”—इति का०
औ० सू० १६. ७. ६ । उखाखण्डं मेकं सुखायां प्रक्षिप्य, द्वितीयं
सुपशयया सह पिष्ट्वा ‘आहृता’ आहृच्छब्देन मन्त्रवर्जं क्रियामात्रम् ।

§ का० औ० सू० १६. ७. ११ ।

‘गार्हपत्यादेव’ ‘एनम्’ अग्निम् ‘प्राञ्चम्’ ‘उडृत्य’, ‘उपसमा-
धाय’ पुनः ‘उखां’ ‘प्रहञ्जरात्’ । ‘एतया एव आहुता’ पूर्वी-
क्तोखाप्रहञ्जनप्रकारेण अत्रापि ‘अनुपहरन् यजुः’ । तर्हि
कथम् ? ‘तूष्णीं मेव’ ‘ताम्’ उखाम् प्रहञ्जरादिति शेषः * ।
प्रायश्चित्ताहुतेः उखाप्रहञ्जनानन्तरत्व माह— “यदाग्निरारो-
हतीति ॥ १० ॥

“अथ प्रायश्चित्ती करोतीति । “उभे प्रायश्चित्ती करोतीति †
वक्ष्यमाणेन प्रायश्चित्तेन प्रायश्चित्तद्वयं कुर्यादित्यर्थः । उख्यानेः
सौमिकाम्निकोभयसाधारणत्वात् विहितं प्रायश्चित्तं सर्वकाम-
सन्तानरूपत्वेन स्तीति— “सर्वेभ्यो वा एष एत मिति । सर्व-
कामाभिहृद्द्वयार्थं मन्नेराहितत्वात् तदनुगमे सति यदेवाङ्गं कामानां
सम्बन्धि व्यवच्छिद्यते , तेन प्रकारेण सन्ततं व्यवच्छिन्नं करोति ।
कोऽर्थः ? ‘सन्दधाति’ इत्यर्थः ॥

उभयविधं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्याह— “उभे प्रायश्चित्ती
करोतीति ‡ । अध्वरस्य प्रकारविशेषश्च दर्शयति— “पूर्वा
मथान्नेरिति । ‘तस्य’ अर्थवादात्मको ‘बभ्रुस्तः’— “उपायि
द्येतत् कर्म , यदग्निकर्मेत्यनेनोक्त इत्यर्थः § ॥ ११ ॥

तत्र आग्निक-प्रायश्चित्तस्य प्रकारविशेषं मन्त्रविशेषं च दर्श-

* का० श्रौ० सू० १६. ७. ६ । एतस्य वृत्तिरिह्यालोच्या विशेषतः ।

† इत उत्तरस्यां कण्ठां द्रष्टव्यम् (१४ पं०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ७. ७ । अध्वरप्रायश्चित्तिः , आग्निको
प्रायश्चित्तिश्चेति ।

§ पुरस्तात् ३.६ पृ० १७ पं० द्रष्टव्यम् ।

यति— “स समिधाज्यस्योपहृत्येत्यादिना * । पूर्वस्य समिदाधाने
तिष्ठन्नित्युक्तत्वात् † अत्रापि तथात्वप्रसक्तावाह— “आसीन इति ।
आज्यं समिधा आदाय जुहुयादित्यर्थः । तत्र मन्त्रं दर्शयति—
“विश्वकर्मणे स्वाहेतीति ‡ ।

आज्याहुत्यनन्तरं तत् समिदाधानं समन्वक माह— “अथो-
पोत्याय समिध मिति § । आज्यहोमस्यासीनत्वाभिधानादुपो-
त्यायेत्युक्तम् ।

मन्त्रस्याय मर्थः ॥,— हे अग्ने ! त्वाम् आदित्यादयः ‘युनः’
‘समिन्धन्ताम्’ दीपयन्तु । तथा ‘ब्रह्माणः’ ब्राह्मणाः ऋत्वि-
गादयः ‘समिन्धन्ताम्’ । हे ‘वसुनीथ !’ नीथेति वाङ्गाम,
वस्वर्थस्तुत !, यद्वा वस्वर्थं गमयन् । ‘यज्ञैः’ निमित्तभूतैः ‘समि-
न्धन्ताम्’ । ‘त्वं’ च ‘घृतेन’ ‘तन्वं’ तनुं ‘वर्द्धयस्व’ । ‘यजमानस्य
कामाः’ ‘सत्याः’ अवितथाः ‘सन्तु’ । “एतास्त्वा देवता इति
पूर्वाङ्गितात्पर्यप्रदर्शनब्राह्मणं स्पष्टम् । उत्तरार्धं मनूद्य व्याचष्टे—
“येभ्य उ त्वा मिति । ‘येभ्यः’ ‘कामेभ्यः’ निमित्तभूतेभ्यः ‘यज-
मान आधत्ते’, ‘ते सर्वे’ अपि कामाः ‘सत्याः सन्तु’ इति ।

* “प्रायश्चित्तिं समिधोपहृत्याज्यं विश्वकर्मण इति”—इत्येव साधु-
पाठः । का० श्रौ० सू० १६. ७. १ । ब्रह्म ‘उपपूर्वस्य हन्तिर्ग्रह-
णार्थो ङटोऽन्यत्रापि (३. ४. १. २५.)’, समिधाकरणभूतया सुक्-
स्थानीयया ‘उपहृत्यं’ गृहीत्वा—इति च तद्दृष्टौ ।

† पुरस्तात् ३४३ ए० १ पं द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० सं० १२. ४३. २ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ७. २ ।

॥ वा० सं० १२. ४४ ।

आधानस्य सर्वकामनिमित्तत्वात् तस्य कृतत्वात् कामैरपि सत्वै-
र्भवितव्यं मित्येतत् उत्तरार्द्धेनोक्तं मित्यर्थः ॥ १२ ॥

उख्यस्यानुगमप्रसङ्गात् तदाश्रयभूतगार्हपत्यस्याप्यनुगमे प्राय-
श्चित्तं माह— “अथ यदि गार्हपत्यं इति * । अरणीभ्यां मन्त्रि-
मुत्पाद्य गार्हपत्ये उपसमाधाय आध्वरिकाग्निर्कोभयप्रायश्चित्ते
कुर्यात् ॥ १३ ॥

सुत्यादिने आहवनीयानुगतौ, प्रायश्चित्तं माह— “अथ यदि
प्रसृत आहवनीय इति † । “साङ्गाग्निनेन हृत्वेति । साङ्गा-
ग्निं नाम शालामुखीयं मारभ्य सदोहविर्धानमध्यगतपूर्व्यरज्जु-
मवलम्ब्योत्तरदिक्पर्यन्तः प्रागायतरज्जुमार्गः । स्पष्टं मन्यत् ॥

“प्रायश्चित्ती करोतीति ‡ । सर्वत्र प्रायश्चित्तद्वयं मभि-
हितम्, तयोर्व्यवस्था माह— “यस्त्वास्मिन् कालेऽध्वरः स्यादिति ।
तत्कालानुरूपं प्रायश्चित्ति मध्वरप्रायश्चित्तिम्, सौमिकी मित्यर्थः ।
“समान्यग्निप्रायश्चित्तिरिति । ‘समानी’ एकरूपैव आग्निर्की-
प्रायश्चित्तिः । सप्तमिधाज्यस्योपहृत्येत्याद्युक्ते च । अथ मर्थः, —
सर्वानुगमे अध्वरप्रयोगवेलायां तत्तत्कालचोदितां प्रायश्चित्तिं
कुर्यात्, अग्निप्रयोगवेलायां मुक्ता मेकरूपा मेव आग्निर्कीं
कुर्यादिति ॥ १४ ॥

“अथ यद्याग्नीध्रीय इत्यादि । अग्नीध्रमण्डपे भवः ‘आग्नी-
ध्रीयः’ । तस्यापि गार्हपत्यादेव प्रततत्वात् अनुगतोऽग्निः तत्रैव
प्रविष्टो भवति, अतः ‘गार्हपत्यात् एव’ ‘एनम्’ अग्निम्

* का० श्रौ० सू० १६. ७. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ७. ४ ।

‡ ‘प्रायश्चित्तिरिति अस्य होमस्य सञ्ज्ञा’—इति का० १६. ७. १४० ।

‘प्राञ्चम्’ ‘उत्तरेण सदः’ सदस उत्तरदेशतो ‘हृत्वा’ आन्वीधे
 ‘उपसमाधाय’ तत्कर्मोचितां प्रायश्चित्तिं कुर्यात् * । सुत्या-
 दिने गार्हपत्यानुगमने प्रायश्चित्त माह— “अथ यदि गार्हपत्यो-
 ऽनुगच्छेत् तस्योक्तो बन्धुरिति । “अरणीं वाव स गच्छति”—
 इत्यादिनोक्त इत्यर्थः † ॥ १५ ॥ ६ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।

पुमर्थाञ्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
 सप्ताम्बीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसीवर्णभूमिः ।
 रत्नोद्भवां रुक्मशजिहिपसहितरथी सायणिः सिङ्गणार्थः ,
 व्यञ्ज्याणीद्विष्वक्क्रां प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्वजन्मा तिलभवामतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं ह्यपावान्गुडकृत मज्जो राजतं राजपूष्यः ।

* का० श्रौ० सू० १६. ७. ५, ६, ७ ।

† पुरस्तात् ३६० पं० ४ पं० द्रष्टव्यम् ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्त्रणः शार्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्थः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः † ॥

* अत्रत्याष्टीप्यन्तः पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते ब्रह्म्याः ।

† इतोऽनन्तरं मिह क-ग-घ-पुस्तकेषु "कण्डिकासंख्या १००"—इति,
अन्यत्र "कण्डी १००"—इत्येव । तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० १७ क०,
३ ब्रा० २४ क०, ४ ब्रा० १६ क०, ५ ब्रा० १७ क०, ६ ब्रा० १५ क०;
रुद्रकनया १०० सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,
अपि वा
सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । सत्युं ह्येतद्यदुक्मः
सत्यं वा ऽएतं यन्तु मर्हति सत्येनैतं देवा अविभरुः
सत्येनैवैन मेतद् विभर्त्ति ॥ १ ॥

तद्यत्तत् सत्यम् । असौ स आदित्यः स हिर-
ण्मयो भवति ज्योतिर्व्वै हिरण्यं ज्योतिरेषीऽमृतं
हिरण्य ममृत मेष परिमण्डलो भवति परिमण्डलो
क्षीष एकविंशतिनिर्बाधं एकविंशो क्षीष बहि-
ष्ठात्रिंनिर्बाधं विभर्त्ति रश्मयो वा ऽएतस्य निर्बाधा
बाह्यत उ वा ऽएतस्य रश्मयः ॥ २ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । असौ वा
ऽआदित्य एष रुक्मो नो ह्येत मग्निं मनुष्यो

मनुष्यरूपेण यन्तु महत्येते नैव रूपेणैतद्रूपं वि-
भर्त्ति ॥ ३ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । रेतो वा
ऽइदं सित्तु मय मग्निस्तेजो व्वीर्यं रुक्मोऽसिं-
स्तद्रेतसि तेजो व्वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

यद्देव रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति । एतद्दे देवा
अविभयुर्यद्दे न इम मिह रुचांसि नाष्टा न हन्यु-
रिति तस्मा ऽएत मन्तिकाङ्गोष्मारं मकुर्वन्नमु मेवा-
दित्य मसौ वा ऽआदित्य एष रुक्म स्तथैवास्मा ऽअय
मेत मन्तिकाङ्गोष्मारं करोति ॥ ५ ॥

कृष्णाजिने निष्पूतो भवति । यज्ञो वै कृ-
ष्णाजिनं यज्ञो वा ऽएतं यन्तु महति यज्ञेनैतं
देवा अविभर्य्यज्ञेनैवैत मेतद् विभर्त्ति लोमतश्छु-
न्दांसि वै लोमानि छुन्दांसि वा ऽएतं यन्तु
महन्ति छुन्दोभिरतं देवा अविभर्य्यछुन्दोभिरैवैन
मेतद् विभर्त्ति ॥ ६ ॥

अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि नि-
ष्पूतो भवति । ऋक्सामयोर्हेते रूपे ऽऋक्सामे

वा ऽएतं यन्तु मर्हंत ऋक्सामाभ्या मेतं देवा
अबिभर्त्तृक्सामाभ्या मेवैन मेतद् बिभर्त्ति शानो
रुक्मपाशस्त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

त सुपरिनाभि बिभर्त्ति । असौ वा ऽआदित्य
एष रुक्म उपरिनाभ्यु वा ऽएषः * ॥ ८ ॥

यद्देवोपरिनाभि † । अंवाग्वै नाभे रेतः प्रजाति-
स्तेजो व्वीर्यं रुक्मो नेन्ने रेतः प्रजातिं तेजो व्वी-
र्यं रुक्मः प्रदुहादिति ॥ ९ ॥

यद्देवोपरिनाभि ‡ । एतद्दे पशोर्मेध्यतरं यदुपरि-
नाभि पुरीषसंहिततरं यद्वाङ्नाभेस्तद्यदेव पशो-
र्मेध्यतरं तेनैव मेतद् बिभर्त्ति ॥ १० ॥

यद्देवोपरिनाभि § । यद्दे प्राणस्यामृत मूर्ध्वं तन्ना-
भेरुर्ध्वैः प्राणैरुच्चरत्यथ यन् मूर्ध्वं पराक्तन्नाभि मृत्ये-
ति तद्यदेव प्राणस्यामृतं तदेन मेतद्भिसम्पादयति
तेनैव मेतद् बिभर्त्ति ॥ ११ ॥

* 'एष'—इति ग, घ ।

† 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ख । 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ग, घ ।

‡ 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ग । 'यद्देवोपरिनाभि'—इति घ ।

§ 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ग, घ । ॥ 'बिभर्त्ति'—इति ख ।

अथैन मासन्द्या विभर्त्ति । इयं वा ऽचा-
सन्द्याद्याः षीदः स्र्वं मासन्न मियं वा ऽएतं
यन्तु महर्त्त्यनयैतं देवा अबिभरुरनयैवैन मेतद्
विभर्त्ति * ॥ १२ ॥

औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वै रस उदुम्बर ऊर्जे-
वैन मेतद्रसेन विभर्त्यथो स्र्वं ऽएते व्वनस्पतयो
यदुदुम्बरः स्र्वं वा ऽएतं व्वनस्पतयो यन्तु महर्न्ति
स्र्वैरेतं व्वनस्पतिभिर्देवा अबिभरुः स्र्वैरेवैन
मेतद्वनस्पतिभिर्विभर्त्ति † ॥ १३ ॥

प्रादेशमाचूडुं भवति । प्रादेशमात्रो वै
गुर्भो व्विष्णुर्योनिरेषा गुर्भसन्मितां तद्योनिं करो-
त्यरत्निमात्री तिरुष्ठी वाहुर्वा ऽअरत्निर्वाहुनो वै
व्वीर्यं क्रियते व्वीर्यसन्मितैव तद् भवति व्वीर्यं
वा ऽएतं यन्तु महर्ति व्वीर्येणैतं देवा अबिभरु-
व्वीर्येणैवैन मेतद् विभर्त्ति ‡ ॥ १४ ॥

चतुःस्रक्तयः पादा भवन्ति । चतुःस्रक्ती-
न्यनूच्यानि चतस्री वै दिशो दिशो वा ऽएतं यन्तु

मर्हन्ति दिग्भरेतं देवा अविभक्तदिग्भरेवैन मे-
 तद् विभक्तिं मौञ्जीभी रज्जुभिव्युता भवति त्रि-
 वृङ्गस्तस्योक्ती बन्धुर्मृदा दिग्धा तस्यो ऽएवोक्तोऽथो
 ऽअनतिदाहाय * ॥ १५ ॥

अथैनं शिख्येन विभक्तिं । इमे वै लोका
 एषो ऽग्निर्द्दिशः शिख्यं दिग्भर्त्तमे लोकाः शक्र-
 वन्ति स्थातुं यच्छक्रवन्ति तस्माच्छिख्यं दिग्भ-
 रेवैन मेतद् विभक्तिं षडुद्यामं भवति षड्दि दि-
 शो मौञ्जं त्रिवृत् तस्योक्ती बन्धुर्मृदा दिग्धं तस्यो
 ऽएवोक्तोऽथो ऽअनतिदाहाय † ॥ १६ ॥

तस्याप एव प्रतिष्ठा ‡ । अप्सु हीमे लोकाः
 प्रतिष्ठिता आदित्य आसञ्जन मादित्ये हीमे लोका
 दिग्भरासक्ताः स यो हेतदेवं द्वेदैतनैव रूपेणैतद्रूपं
 विभक्तिं ॥ १७ ॥

बुधेवैनं शिख्येन विभक्तिं । संवत्सर एषो-
 ऽग्निर्द्वैतवः शिख्य मृतुभिर्हि संवत्सरः शक्रोक्तिं

* , † 'अनतिदाहाय'—इति ख ।

‡ 'प्रतिष्ठा'—इति ग, 'प्रतिष्ठा'—इति घ ।

स्थातुं युष्कृत्नोति तृष्णाच्छिकुक्क मृतुभिरैवैन मेतद्
विभर्त्ति षडुद्यामं भवति षड्व्यातवः ॥ १८ ॥

तृष्णाहोरात्रे ऽएव प्रतिष्ठा* । अहोरात्रयोर्ह्ययुः
संब्वत्सरः प्रतिष्ठितश्चन्द्रमा मासञ्जनं चन्द्रमसि
ह्ययुः संब्वत्सर ऋतुभिरासक्तः स यो हैतदेवं च्चे-
दैतेनैव रूपेणैतद्रूपं विभर्त्ति तस्य ह वा ऽएष
संब्वत्सरभृती भवति यु एवं च्चेद संब्वत्सरोपासि-
तो हैव तस्य भवति यु एवं न च्चेदेत्यधि-
देवतम् † ॥ १९ ॥

अथाध्यात्मम् । आत्मैवाग्निः प्राणाः शिकुक्कं
प्राणैर्ह्यय मात्मा शक्नोति स्थातुं युष्कृत्नोति तृष्णा-
च्छिकुक्कं प्राणैरेवैन मेतद् विभर्त्ति षडुद्यामं भवति
षड्वि प्राणाः ‡ ॥ २० ॥

तस्य मन एव प्रतिष्ठा § । मनसि ह्यय मात्मा
प्रतिष्ठितो ऽन्न मासञ्जन मन्ने ह्यय मात्मा प्राणै-

* 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

† '० देवतम्'—इति ग, घ ।

‡ 'प्राणाः'—इति ग, घ ।

§ 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

रासक्तः स यो हैतदेवं व्यैरेतेनैव रूपेणैतद्रूपं
विभर्त्ति * ॥ २१ ॥

अथैन मुखया विभर्त्ति । इमे वै लोका उखे-
मे वा ऽएतं लोका यन्तु मर्हन्त्येभिरेतं लोकैर्हेवा
अविभरुरेभिरेवैन मेतल्लोकैर्विभर्त्ति † ॥ २२ ॥

सा यदुखा नाम । एतद्दे देवा एतेन कुर्म-
शैतयाहतेमांस्त्रोकानुदखनन् यदुदखनंस्तस्मादुदखो-
रखा ह वै ता मुखेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्ष-
कामा हि देवाः ‡ ॥ २३ ॥

तदा ऽउखेति हे ऽअक्षरे । द्विपाद्यजमानो यज-
मानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतद् विभर्त्ति सो ऽएव कुम्भी सा स्थाली तत्
षट् षडृतवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्नि-
र्वावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति § ॥ २४ ॥

अथैन मिण्डाभ्यां परिगृह्णाति । असौ वा
ऽआदित्य एषो ऽग्निरर्हारात्रे ऽइण्डे ऽअमं तदा-

* , † 'विभर्त्ति'—इति ख ।

‡ 'देवाः'—इति ग , घ ।

§ 'भवति'—इति ख ।

दित्यु महोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहो-
रात्राभ्यां परिगृहीतः ॥ २५ ॥

यद्देवेन सिग्ढाभ्यां परिगृह्णाति । असौ
वा ऽआदित्य एषोऽग्निरिमा ऽउ लोकाविग्ढे ऽअमुं
तदादित्य माभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मा-
देष आभ्यां लोकाभ्यां परिगृहीतः परिमण्डले
भवतः परिमण्डलो हीमौ लोको मौञ्जे त्रिवृती
तस्योक्तो बभ्रुर्मृदा दिग्धे तस्यो ऽएवोक्तोऽथो ऽअन-
तिदाहाय ॥ २६ ॥

अथातः सम्प्रदेव * । आसन्दी चोखा च शि-
क्यश्च रुक्मपाशश्चाग्निश्च रुक्मश्च तत् षट् षड्-
तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावत्तद् भवतीग्ढे तदष्टावष्टाक्षरा गाय-
त्री गायत्रीऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्
तद् भवति † ॥ २७ ॥

अथ सर्व्वसम्प्रत् । चत्वारः पादाश्चत्वार्यनु-

* 'सम्प्रदेव'—इति ग, 'सम्प्रदेव'—इति घ ।

† 'भवति'—इति ख ।

च्यानि शिक्वां च रुक्मपाशुषु यदु किञ्च रञ्ज-
व्यं शिक्वां तदनुखान्नी रुक्मस्तत् त्रयोदश त्रयो-
दश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्नि-
र्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति * ॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [७. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममि , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन— “यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते
परिमण्डित मेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्कृतं लोमसु शुक्ल-
कृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्यो त सुपरिनाभि बहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म
इति”—इति †, तदिदं वक्तुं माटी रुक्मप्रतिमोकं विधत्ते—
“रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्सति । यजमानो रुक्मं सुवर्णमय माभ-
रणं कण्ठे बध्वा उखां धारयेत् । विहितं रुक्मप्रतिमोचन-
पूर्वकं धारणं प्रशंसति— “सत्यं हैतद् यद् रुक्म इति । अत्यं-
न्ताग्निसंयोगेऽपि नाश्नादग्नात् रुक्मस्य सत्यत्वम् । ‘एतम्’
अग्निं ‘यन्तुं’ नियन्तुं ‘सत्यम्’ एव ‘अर्हति’-न ‘देवाः’ ‘सत्येन’
सत्य माश्रयं कृत्वा ‘अविभक्तः’ भरणं मकुर्वन् । ‘एतत्’ रुक्माख्यं
सत्यम् आदित्यात्मना ‘सत्येन’ ‘एव’ ‘विभर्त्सि’ ॥ १ ॥

* ‘भवति’—इति ख ।

† का० श्री० सू० १६. ५. १ ।

प्रशंसति— “तद्यत्तत्सत्य मसी स षादित्य इति । रुक्मस्य सुवर्णमयतां विधाय प्रशंसति— “स हिरण्ययो भवतीति । हिरण्यस्य भास्वररूपत्वात् ज्योतीरूपत्वम्, तदेव ‘अमृतम्’ अविनाशि, ‘एषः’ रुक्मः ‘परिमण्डलः’ वर्चुलः भवति । तत्रोपपत्तिः— “परिमण्डलो ह्येष इति । ‘एषः’ षादित्यः ‘एकविंशतिनिर्वाधः’ । वित्तसहिताः पुलकाः धारणसमये निर्वाधाः * , यथा बाह्या भवन्ति, तथा धारयेत् । निर्वाधस्य बहिर्भावं प्रशंसति— “रश्मयो वा एतस्य निर्वाधा इति । ‘एतस्य’ षादित्यात्मकस्य रुक्मस्य ॥ २ ॥

रुक्मधारणं प्रशंसति— “यद्देव रुक्मं प्रतिमुञ्चेति । मानुषेण रूपेण अग्नेर्धारणस्यानुचितत्वात् ‘एतेन’ रुक्माख्येन षादित्येन ‘रूपेण’ ‘एतत्’ अन्यात्मकं ‘रूपं’ ‘विभर्त्ति’ ॥ ३ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यद्देव रुक्मं प्रतिमुञ्चेति । अस्थानेः रेतःसिकस्थानीयत्वमुक्तं प्राक्, रुक्मश्च तेजोरूपं वीर्यम् । तथा सति अग्ने रुक्मसंयोजनेन रेतस्यग्न्याख्ये ‘तेजः’ वीर्यं मेव स्थापितवान् भवति ॥ ४ ॥

पुनरप्यग्ने रुक्मसंयोगमग्नेर्गोमृत्वरूपेण प्रशंसति— “यद्देव रुक्मं प्रतिमुञ्च्य विभर्त्तीति । पुरा ‘देवाः’ ‘इमम्’ अग्निम् ‘नाष्ट्रा’ नाशकानि ‘रक्षांसि’ ‘यद्दे’ येनैव प्रकारेण ‘न हन्युः’, ‘एतत्’ एतेन तिषयभूर्तन ‘अग्निभयुः’ । भीतिपरिहारोपायं दर्शयति— “तस्मा एत मन्तिकादिति । ‘तस्मै’ अग्नये ‘एतम्’ षादित्यम् । एतच्छब्दार्थमाह— “अमु मेवादित्यमिति । तर्हि

* निर्वाधाः, निर्वाध्यन्ते निष्काशयन्ति उन्नतात् स्वरूपाद् बहिर्निःसृता भवन्ति—इति का० श्रौ० सू० १६. ५. १ वृ० ।

मानुषैः कथं गोसारं कर्तुं शक्यत इति, तत्राह— “असौ वा
आदित्य एष रुक्म इति ॥ ५ ॥

“कृष्णाजिने निष्पूतो भवतीति । नितरां स्यूतः सम्बद्धः
भवति । यथा कृष्णाजिनस्योपरि वर्त्तते, तथा कुर्यादित्यर्थः ।
“यन्मो वै कृष्णाजिन मिति । यज्ञसाधनहविराधारत्वात् यज्ञ
इत्युच्यते । शिष्टं गतप्रायम् । निषीवन मपि ‘लोमतः’ लोम-
प्रदेशे कर्त्तव्यम् । कृष्णाजिनस्य यज्ञत्वविधानात् तन्नोन्नां यज्ञा-
वयवच्छन्दोरूपत्वं युक्तम् । गत मन्यत् ॥ ६ ॥

तत्रापि शुक्लकृष्णलोमरेखयोरुपरि निष्पूतेन भवितव्य मिति
दर्शयति— “अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्पूतो भव-
तीति । उभयविधानां लोन्नाम् ‘अभि’ उपरि । “ऋक्सामयोर्द्वैते
रूपे इति । ‘ह’-शब्दः “ऋक्सामयोः शिल्पे”—इत्यादि * मन्त्र-
प्रसिद्धिद्योतनार्थः । गत मन्यत् । “शाणो रुक्मपाशस्त्रिददिति ।
रुक्मसम्बन्धनरज्जुः ‘शाणः’ शण्डणनिर्मितः, ‘त्रिदत्’ त्रिगु-
णितः । “तस्योक्तो बन्धुरिति । शणार्थवादः— “शण्डकुलाय
मन्तरं भवतीत्यन्तोक्तः †, त्रिददर्थवादस्तु “त्रिददग्निरित्यादि-
नोक्तः ‡ ॥ ७ ॥

रुक्मधारणप्रदेशं विधाय प्रशंसति— “त सुपरिनाभि विभ-
र्त्स्यसौ वा आदित्य इति । “उपरिनाभ्यु वा एष इति । ‘एषः’

* वा० खं० ४, २ । “कृष्णाजिनयोः सन्धि मालभत ऋक्-साम-
योरिति का० श्रौ० सू० ७, ३, ३३ । “यद्दे प्रतिकूपं तच्छिष्य
मिति चेह पुरस्तात् (३, २, १, ५) द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्तात् (६ श्रु० १ ब्रा० २४ क०) द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् (१ प्र० १ ब्रा० १४ क०) द्रष्टव्यम् ।

आदित्यः 'उपरिनाभि' नामेरुपरिप्रदेशे ; तत्र मध्ये ध्येयत्वात् , रक्तवर्षनामेरुपरि वर्त्तमानत्वाद् वा , जाठरवङ्गात्मकस्य तस्य नामेरुपरि वर्त्तमानत्वाद् वा ॥ ८ ॥

उक्तमुपरिनाभित्वं बहुधा प्रशंसति— "यद्देवोपरिनाभ्यवाग् वै नामेरित्यादिना । इतसः 'प्रजातिः' उत्पत्तिः नामेरवाक्प्रदेशे खलु , अतः 'तेजः' वीर्यरूपः 'रक्तः' तां 'प्रजातिं' प्रदहेत् , तत् 'नेत्' नैवेष्टम् । "नेत्येष इदित्यनेन सम्ययुज्यते परिभये"—इति * निरुक्तम् ॥ ९ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यद्देवोपरि नाभीति । 'एतद्देवोर्मध्यतरं' यन्नामेरुपरिष्ठाद् वर्त्तमानं हृदयादिकम् । 'नाभेः' 'अवाङ्' अर्वाक्देशे 'यत्' अङ्गम् , 'तत्' 'पुरीषसंहिततरम्' अत्यन्तं पुरीषेण संहितम् । "तद्यदेवेत्यादि , स्पष्टम् ॥ १० ॥

उपरिधारणं ममृतस्योपरिधारणतया प्रशंसन् गतिभेदेन मृतामृतविभागं माह— "यद्देवोपरिनाभि यद्देवै प्राणस्येति । प्राणस्य द्वावंशौ , अमृतांशो मृतांशश्च , तत्रामृताख्यो योऽंशोऽस्ति नामेरुर्ष्वप्रदेशे , सः 'जहुँः' प्राणैः 'उच्चरति' उद्गच्छति ; यः मर्त्यांशः , सः नामेः 'पराक्' अवाप्सुखं 'तं नाभिम्' 'अत्येति' अतिगच्छति । विभागप्रदर्शनप्रयोजनं माह— "तद्यदेवेति । 'तत्' 'प्राणस्य' 'अमृतम्' अंशम् 'एनम् अग्निं' आयुष्यान्नेरुपरि 'सम्पादयति' । 'एतत्' एतेन , नामेरुपरि सम्पादनेन 'एनम् अग्निम् 'तेन' अमृतेन 'विभक्तिं' ॥ ११ ॥

उखानेरुक्तस्योपरि धारणं विधाय तत्राप्यासन्ध्यां धारणं

कर्त्तव्य मित्याह— “अथैन मासन्ध्या मिति * । आसन्दीप्रवृत्त-
निमित्तं पृथिव्यां सम्पादयन् तदात्मकत्वसम्पादनहारेण प्रशंसति
—“इयं वा आसन्दीति । आसीदत्यत्राग्निरित्यासन्दी, इयं पृथि-
व्यपि सर्वस्यापि पदार्थस्यासदनयोग्यत्वात् आसन्दी ; तथा च सती
अस्या मेव भूतवान् भवतीत्यर्थः । “इयं वा एतं यन्तु मित्यादि,
पूर्ववत् ॥ १२ ॥

आसन्ध्या औदुम्बरत्वं विधाय प्रशंसति— “औदुम्बरी भवति
जग्वैरस इति । जगृरूपत्वं सर्ववनस्यत्यात्मकत्वञ्च उख्यसमिदा-
धानप्रस्तावे प्रागुक्तम् † । “सर्वे वा इत्यादि, पूर्ववत् ॥ १३ ॥

जर्षप्रमाणं विधाय स्तौति— “प्रादेशमात्रीति । गर्भरूपि-
णो यज्ञस्य विष्णोरेषा आसन्दी अपि तदाधारभूता, अतः प्रादेश-
प्रमाणां ‘योनिं’ ‘गर्भसम्भितां’ गर्भसमपरिमाणां ‘करोति’ ।
तिर्यक्प्रमाण माह— “अरन्निमात्रीति । “तिरश्चीति । हि-
प्रादेशोऽरन्निः, हयोररन्नीर्बाहुः । किं तत इत्याह— “बाहुनी
वै वीर्यं क्रियत इति । ‘बाहुना उ’ बाहुनैव । ‘तत्’ तस्मात्
बाहुः ‘वीर्यसम्भिता’ ‘भवति’ प्रहारसमये तथा दर्शनात् ॥ १४ ॥

“चतुःस्रक्तय इति । स्रक्तिचतुष्टयोपेताः स्रुः, ‘अनूच्यानि’
अपि चतुर्हाराणि स्युः । पादाङ्गेषु आयततिर्यक्-काष्ठानि अनू-
च्यानीत्युच्यन्ते । क्षष्ट मन्येत् । ‘त्रिवृद्धिः’ त्रिगुणाभिः ‘रज्जुभिः’
‘व्यूता’ विविधं सन्तता । “क्षिप् तन्तुसन्तानि” ‡ । “तिस्यीक्तो
बन्धुरिति । मीच्छार्थवादः, सृदाहरणस्यादौ तदाहरणार्थं पशु-

* का० श्रौ० सू० १६. ५. २ ।

† पुरस्तात् ६ अ० ३ ब्रा० २ क० (३३७ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ भा० उ० १००७ धा० ।

त्रयवन्धुनरञ्जुप्रस्तावे— “ते मीञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता म-
वन्ति, अग्निदेवेभ्य उदक्नामत् स मुञ्चं प्राविशत्”—इत्यादि-
गीताः * ; त्रिह्रस्वं तु “त्रिह्रदग्निरित्यत्र— “सैवान्नेस्त्रिह्रत्ता”—
इत्युक्तम् † । आसन्दी ‘मृदा दिग्धा’ आलिप्ता स्यात्, ‘तस्यो’
तस्या अपि ‘बन्धुः’ मृत्स्तावकोऽर्थवाद उक्तः ‡ । इष्टप्रयोजनं
च दर्शयति— “अथोऽनतिदाहायेति ॥ १५ ॥

“अथैनमिति । ‘एनम्’ उख्याग्निम् । ‘शिक्येन विभक्तिं’
शिक्यवत्या मासव्याम् उखां विभर्त्सीत्यर्थः § । उक्तं मर्थं मधि-
दैवताध्यात्मभेदेन प्रशंसति— “इमे वै लोका एषोऽग्निरित्या-
दिना । उख्याग्नेर्लीकत्रयात्मकत्वं मुखार्द्धारा ॥ । उखायाश्च
लोकत्रयात्मकता “यो वा एष निधिः प्रथमोऽयं स लोकः”—इत्या-
दिना प्रागुक्तः ¶ । तस्या दिशः शिक्यम् । किं तत इत्यत
आह— “दिग्भिर्हीमि लोकाः शक्नुवन्ति स्यात् मिति । तस्माच्छि-
क्येन भरणं युक्तम् । प्रसङ्गाच्छिक्यशब्दनिर्वचनं दर्शयति— “यच्छि-
क्नुवन्ति तस्माच्छिक्य मिति । स्वाधिष्ठितवस्तुधारणसमर्थत्वात् ।
शिक्यरूपकल्पनायाः प्रयोजनं दर्शयति— “दिग्भिरेवैन मिति ।
“षडुद्यामं भवतीति । ऊर्ध्वीधोविवक्षया दिशां षट्त्वम् । उक्त-
तानि दामानि उद्यामानि, तेषां षट्त्वेनोपेतं कर्त्तव्यम्; सूत्रे

* पुरस्तात् २ प्र० ३ ब्रा० २६ कं० (१३८ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्तात् १ प्र० ३ ब्रा० १८ क० द्रष्टव्यम् ।

‡ ३ प्र० १ ब्रा० १ क० (१७६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ५. २ ।

॥ “अथो वा इमे लोकाः”—इत्यादि २६६ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

¶ पुरस्तात् ६. ७. २२ (३६६ पृ० १० पं०) द्रष्टव्यम् ।

षडुद्याम मिति पठितत्वात् * । यद्वा, उद्यमनसाधनत्वात् उद्याम-
शब्देन शिष्यदामान्युच्यन्ते ।

पाशानां मौञ्जत्रिवृतार्थवादः प्रागुक्तः †, उद्यमनानां सृष्टि-
शब्दार्थवादोऽपि प्रागुक्तः ‡, इत्यतिदिशति— “तस्यो एवेति ।
'तस्य' सृदालेपनस्यापीति ॥ १६ ॥

“तस्याप एव प्रतिष्ठेति । 'तस्य' शिष्यस्य 'पापः' उदका-
न्येव 'प्रतिष्ठा' आस्यदम् ; लोकादृष्टेः प्राक् उदकस्य सृष्टत्वात् ।
शिष्यस्याधस्तादृष्टी उद्यामाधारः पाशरचितोऽवयवविशेषः, स
एवात्र 'प्रतिष्ठा'-शब्देनोक्तः । “आदित्य आसञ्जन मिति । आस-
ज्यते बध्यते शिष्य मत्रेति 'आसञ्जनम्' शिष्याधारः काष्ठविशेषः ।
यद्वा, आसज्यत इत्यासञ्जनम्, शिष्यस्योर्ध्वावयवः आदित्यो-
ऽत्र तस्त्वानीयः । उक्तार्थञ्च प्रशंसति— “स यो हैतदेवं
वेदेति ॥ १७ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यद्येवैवं शिष्येन विभर्तीति ।
एतत् पूर्वकण्डिकावद् व्याख्येयम् । अग्नेः संवत्सररूपत्वं संव-
त्सरभरणात्, शिष्यस्य स्वाश्रिताधारकत्वनियमात् संवत्सरस्याग्नि-
रूपत्वेन ऋतूनां संवत्सराधारत्वात् तेषां शिष्यत्वं युक्तम् ॥ १८ ॥

“तस्याहोरात्रे एव प्रतिष्ठेति । “चन्द्रमा आसञ्जन मिति ।
चन्द्रासञ्जनरूपध्यायनत्वात् संवत्सरस्य चन्द्रासञ्जनरूपत्वम् । संव-
त्सरात्मकत्वप्रयुक्त मर्थवाद माह— “तस्य इ वा एष संवत्सरश्चतः

* “शिष्यपाशं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विश्वा रूपाणीति”—इति
का० श्रौ० सू० १६. ५. ६ ।

† पुरस्तात् ३८४ पृ० टीप्पनीदयं (*, †) द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् ३७५ पृ० ३ पं० द्रष्टव्यम् ।

इति । 'यः' 'एवम्' अग्नेः संवत्सरात्मकत्वम्, शिष्यस्य ऋत्वात्मकतां च 'वेद' जानीयात्, 'तस्य' 'एषः' उख्योऽग्निः 'संवत्सरभृतः' संवत्सरादर्वाचीनकाले धारणेऽपि ऊरुं संवत्सरं भृतवान् भवति । उक्तविज्ञानप्रशंसार्थं मविज्ञातुरुक्तफलाभावं दर्शयति — "संवत्सरोपासितो हैवेति । संवत्सर मुपासित एव भवति, परं न तूक्तरूपेण धृतः । उक्तवक्ष्यमाणयोः साङ्कर्यपरिहाराय उक्तस्याधिदैवतपरतां व्यवस्थापयति— "इत्यधिदैवत मिति ॥ १८ ॥

"अध्यात्म मिति । प्रदर्शयत इति शेषः । "आत्मैवास्मि-रिति । आत्मात्र देहव्यतिरिक्तो मनउपाधिकः । 'प्राणाः' शीर्षण्वाः 'शिष्यम्' । ननु निरवयव मात्मानं प्रति धारकत्वेन कथं प्राणानां शिष्यत्वयोग्यतेति, तच्चाह— "प्राणेर्ह्यय मात्मा शक्नोति स्यातु मिति । "प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः"— इत्यादिश्रुतेः * प्राणोपाधिकत्वेन देहाख्यगृहेऽवस्थानसम्भवात् । अतः शक्नोत्यनेन अवस्थातु मिति । वर्षाव्यापत्या शिष्यशब्दो निष्पन्नः † । 'प्राणानां' चक्षुःश्रोत्रनासारन्ध्रवर्तिनां षट्सञ्ज्ञायोगात् "षट्त्वि प्राणाः"—इत्युक्तम् ॥ २० ॥

शिष्यस्याधस्तादहर्त्तिन मवयवं दर्शयति— "तस्य मन एव प्रतिष्ठेति । एतत् समर्थयते— "मनसि ह्यय मात्मा प्रतिष्ठित इति । मनसा परिच्छेद्यत्वात् मनसि' प्रतिष्ठितत्वम् । शिष्यस्योपर्यवयवं दर्शयति— "अन्न मासन्नन मन्ने ह्यय मात्मा प्राणै-रासक्त इति । अन्नाभावे सोपाधिकस्यात्मनो भोगाभावात् प्राण-

* श्वेता० उप० ५. ७ ।

† तदेवं शक्नोतेः शिष्य मिति रूपं निष्पद्यत इत्याशयः ।

द्वारेणान्नाप्राप्तो भवति । आत्मरूपोऽग्निर्मनसस्त्वहैः प्राणास्थैः
इन्द्रियैरन्नं भुञ्जानो वर्त्तत इत्यभिप्रायः । “स यो हैतदिति ।
‘एतत्’ अग्निशक्त्यात्मकं वस्तु ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण अग्ने-
रात्मत्वम् प्राणानां शिष्यत्वाद्यात्मकतां च ‘वेद’, सः ‘एतेनेत्यादि,
व्याख्यातम् * ॥ २१ ॥

उत्खयैव धारणं प्रशंसति— “अथैन मुखयेति । ‘एनम्’
अग्निम् ‘इमे लोकाः’ ‘यन्तुं’ धारयितुम् ‘अर्हन्ति’ ॥ २२ ॥

उखां ‘ख’-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनद्वारा प्रशंसति— “सा
यदुखा नामेत्यादिना । ‘सा’ स्थाली ‘यद्’ यस्मात् उखानाम
धृतवती, तदभिधीयत इति शेषः । “एतद्वै देवाः उदखनन्”
—इति सम्बन्धः । तत्रकार मभिनीय दर्शयति— “एतेन कर्म-
णेति । ‘एतेन’ परिदृश्यमानप्रकारेण । तद् विशिनष्टि— “एत-
यैवावृतेति । ‘आवृत्’ प्रकारविशेषः । उद्धिमत्या उखाया लोका-
त्रयात्मकत्वस्योक्तत्वात् † उखोत्खनन मेव लोकत्रयोत्खनन मित्य-
र्थः । खनन मत्र निर्माण मभिप्रेतम् । उत्खन्यमानत्वात् ‘उखा’ ।
स्पष्ट मन्यत् ॥ २३ ॥

भरणीया सुखां तद्गताक्षरसङ्ख्याया प्रशंसति— “तद्वा उखे-
ति हे अक्षरे इत्यादिना । यजमानस्य चीयमानान्यात्मना संस्कृ-
त्तव्यत्वात् ‘यजमानोऽग्निः’ इत्युच्यते । “यावानग्निरिति । द्वित्व-
परिमाणवान् । ‘अस्य’ यजमानाभिर्नस्याग्नेः ‘यावती मात्रा’
अवयवः पादगतसङ्ख्याया, ‘तावता’ कृत्स्नेनापि ‘एनम्’ ‘एतेन’

* ३७५, ३८४ ए० १६ कण्ठी द्रष्टव्या ।

† ३ प्र० ७ ब्रा० ४, ५ क० (२६०, २६१ ए०) द्रष्टव्यम् ।

प्रकारेण 'विभक्ति' धृतवान् भवति यजमानः । एव मन्यत्रापि यावानग्निरित्येतद् व्याख्येयम् ।

पर्यायान्तरं समुच्चित्य तद्वत्सङ्गाद्वाहारेणोखाभरणं स्तीति—
“सो एव कुम्भी स ख्याली तत् षडित्यादिना । ‘सो एव’ उखा,
सैव, ‘उ’-शब्दोऽनर्थकः । ‘कुम्भी’ कुम्भीत्यपि व्यवक्रियते,
‘सा’ एव ‘ख्याली’ । अत्र ‘तत्’ सर्वाणि मिलित्वा ‘षट्’ ।
गत मन्यत् ॥ २४ ॥

उख्यान्नेरिण्डाभ्यां परियर्हं प्रशंसति— “अथैन मिण्डाभ्या
मिति * । ‘इण्डुः’ इति ततोखाधारणसाधनभूतो परिमण्डली
पदार्थविशेषी ; ताभ्याम् ‘एनम्’ उखानिः परिगृह्णाति । एक-
स्त्रैव तेजसः क्षित्यादिष्वग्न्याद्यात्मनावस्थानात् “वेधात्मानं व्याकु-
रत”—इत्यादिभ्युतेः † एषोऽग्निरेव असौ आदित्यः । परिभ्रमतः
आदित्यस्य पुरस्तात् पश्चाच्चावस्थिते ‘अहोरात्रे’ एव इण्डु-
ख्यानीये, अत्र इण्डाभ्या मग्निपरियर्हेण अहोरात्राभ्याम् अमुम्
आदित्यं परिगृहीतवान् भवति । उक्तं मयं लोकप्रसिद्धा दृढ-
यति— “तस्मादेव इति ॥ २५ ॥

इत्य मिण्डे, अहोरात्रात्मना प्रशंस्य द्युपृथिव्याख्यलोकद्वया-
त्मनापि प्रशंसति— “यदेवैन मिति । तयोर्वर्तुल्लवं प्रशंसति—
“परिमण्डले भवतः परिमण्डली हीमै लोकाविति । इण्डु-
योर्मुञ्जविष्टित्वं त्रिवृत्त्वं च विभ्राय तदर्थाद्वाद् मुक्त मतिदि-
शति— “मौञ्ज त्रिवृती तस्योक्तो बन्धुरिति । “त्रिवृदग््निरित्या-

* का० श्रौ० सू० १६. ५. ३ ।

† अन्नेवोपरिष्ठादात्मस्थिते (१० का० इत्य० ५ ब्रा० ३ क०) ।

दिनेत्यर्थः * । तयोर्बहिर्दोहपरिहाराय ऋद्भिर्धत्वं विधाय तद्वाक्य-
शेष मप्यतिदिशति— “ऋदा दिग्धे तस्यो एवोक्त इति † । अत्र
सूत्रम्— “इण्डुशिक्ष्यासन्दीषु सुञ्जरञ्जवस्त्रिहृतो ऋद्भिर्धाः, परि-
मण्डलाभ्या मिण्डुाभ्या सुखां परिगृह्णाति”—इति ‡ ॥ २६ ॥

भर्त्सव्यस्यानेर्यावन्तः साधनपदार्थाः प्रागुक्ताः, तेषां या
सङ्ग्रासि, तां सङ्घां प्रशंसति— “अथातः सम्प्रदेवासन्दी चोखा
चेत्यादिना । इतः परं सम्प्रक्षम्पत्तिरेवोच्यते, न तु नूतनः
कश्चित् पदार्थोऽभिधीयत इत्यर्थः । शिक्ष्यादयः षट्, ऋतवो-
ऽपि षट्, तदात्मकः संवत्सरोऽग्निः; ‘अतः’ उक्तार्थसम्प्रा-
दनेनैक एवाग्निः संवत्सरसम्भितो भवतीति ‘सम्पत्’ । उक्त-
पदार्थसङ्ग्रहा इण्डुसङ्घा मपि समुच्चित्य सम्प्रत्यन्तरं दर्श-
यति— “इण्डुं तदष्टाविति । अग्नेर्गायत्राच्च प्रजापतिमुखात्
सहोत्पन्नत्वोपाधिर्नैकत्वम् § ॥ २७ ॥

इत्थं प्रधानपदार्थगतसङ्ग्रासम्पत्ति मुक्ताथ सर्वविषयां सम्बद्धं
दर्शयति— “अथ सर्वसम्पदिति । उच्यत इति शेषः । ‘चत्वारः
पादाः’ आसन्त्यां सन्ति, तस्याश्चतुर्दिक्ष्वस्थितानि ‘चत्वारि
अनूचानि’, तन्मिलित्वाष्टौ । शिक्ष्यरुक्मपाशौ.द्वौ । ननु शिक्ष्या-
वयवा बहवः सन्ति, कथं न गण्यन्त इत्याह— “यद्दु किञ्च

* पुरस्तात्. (१३८ पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्तात्. (३७५ पृ० ३ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ५. ३ । ‘उखा याभ्यां गृह्यते तौ इण्डौ
शिक्ष्यं प्रसिद्धम्, आसन्दी च, अगुरक्ता रञ्जवो ऋद्भिर्धा भवन्ति ।
ऋद्भिर्धाः कर्द्दममलिताः’—इति तत्र वृत्तिः ।

§ तै० सं० ७. १. २. ४ द्रष्टव्यम् ।

रज्ज्वयं * शिष्य मिति । 'तदनु' शिष्य मनु 'उखा' भवति ,
 सैका 'अग्निः' । रुक्माभ्यां सह 'त्रयोदश' । "त्रयोदश मासाः
 संवत्सर इत्यादि , स्पष्टम् ॥ २८ ॥ १ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चते । असौ वा ऽत्रादित्य
 एष रुक्मस्तिष्ठतीव वा ऽत्रसावादित्योऽथो तिष्ठन्
 वै द्वीर्यवत्तर उदङ् प्राङ् तिष्ठंस्तस्ती बन्धुः ॥ १ ॥

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यदौदिति । दृश्यमानो
 ह्येष रुक्म जर्व्या द्विद्योतते दुर्मर्ष मायुः श्रिये
 रुचान इति दुर्मरं वा ऽएतस्यायुः श्रियो ऽएष
 रोचतेऽग्निरमृतो ऽअभवद्योभिरिति सर्व्वैर्वा ऽएष
 ह्ययोभिरमृतो ऽभवद्यदेन द्यौरजनयदिति द्यौर्वा
 ऽएत मजनयत् सुरेता इति सुरेता ह्येषा यस्या
 एष रेतः † ॥ २ ॥

* "मौञ्जं चिष्टद् रज्ज्वयं भवति"—इति का० श्री० सू० १७. २. ६ ।

† 'रेतः'—इति ग, घ ।

अथैन मिण्डाभ्यां परिगृह्णाति । नृत्तीषासा
सुमनसा विरूपे इत्यहोरात्रे वै नृत्तीषासा सु-
मनसा विरूपे धापयेते शिशु मेक्त् समीची
ऽइति यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तेनैतु मेव समीची
धापयेते द्यावाक्षामा रूक्मोऽअन्तर्विभातीति हर-
न्नेतद्यजुर्जपतीमे वै द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा ते
ऽएष यन्नन्तरा विभाति तस्मादेतद्धरन्यजूर्जपति
देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति परिगृह्य
निदधाति प्राणा वै देवा द्रविणोदास्तु ऽएत मय
ऽएव मधारयंस्तैरेवैन मेतुद्वारयति * ॥ ३ ॥

अथ शिक्वपाशं प्रतिमुञ्चते । विश्वा रूपा-
णि प्रतिमुञ्चते कविरित्यसौ वा ऽआदित्यः कवि-
र्विश्वा रूपा शिक्व्यं प्रासावीङ्गद्रं द्विपदे चतुष्पदे
ऽइत्युद्यन्वा ऽएष द्विपदे च चतुष्पदे च † भद्रं प्रसीति
वि नाक मख्यत् सविता व्वरेण्य इति स्वर्गो वै
लोको नाकस्तु मेष उद्यन्नेवानुषिपश्यत्यनु प्रयागं

* मेतुद्वारयति—इति ख ।

† ग-घ-पुस्तकयोः 'द्विपदे चतुष्पदे च'—इत्येव पाठः ।

सुषुप्सो विराजतीत्युषा वा ऽच्ये व्युच्छति तुस्या
ऽएष व्युष्टिं विराजन्ननुदेति * ॥ ४ ॥

अथैन मृतो व्विकृत्या व्विकरोति । इदु मेवै-
तद्रेतः सित्तं व्विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सित्तं
व्विक्रियते ॥ ५ ॥

सुषुप्सो ऽसि गरुत्मानिति । व्वीर्यं वै सुषुप्सो
गरुत्मान् व्वीर्यं मेवैन मेतदभिसंस्करोति त्रिवृत्ते
शिर इति त्रिवृत मस्य स्तोमः शिरः करोति
गायत्रं चक्षुरिति गायत्रं चक्षुः करोति बृहद्रथ-
न्तरे पञ्चाविति बृहद्रथन्तरे पञ्चौ करोति स्तोम
आत्मेति स्तोम मात्मानं करोति पञ्चविंशं कुन्दा-
स्यज्ञानीति कुन्दाऽसि वा ऽएतस्याङ्गानि यजूंषि
नामेति यदेन मग्निरित्याचक्षते तदस्य यजूंषि
नाम साम ते तनुर्ध्वामदेव्य मित्यात्मा वै तनु-
रात्मा ते तनुर्ध्वामदेव्य मित्येतद्यज्ञात्थञ्चियं पुच्छ-
मिति यज्ञायञ्चियं पुच्छं करोति धिष्णाः शफा
इति धिष्णौर्ध्वा ऽएषोऽस्मिंल्लोके प्रतिष्ठितः सुषु-

र्षीऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पतेति तदेनं
सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वाह देवान् गच्छ स्वर्गं लोकं
पतेति ॥ ६ ॥

तं वा ऽएतम् * । अत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति
यादृग् वै योनौ रेतो विक्रियते तादृग् जायते
तद्वादेत मत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति तस्माद्देशो-
ऽमुत्र पक्षपुच्छवान् जायते ॥ ७ ॥

तं हैके । एतया विकृत्याभिमन्त्र्यास्यां चि-
तिं चिन्वन्ति द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कङ्क-
चितं वा प्रउगचितं बोभयतः प्रउगं † वा स-
मुह्यपुरीषं वा न तथा कुर्याद्यथा पक्षपुच्छवन्तं
गर्भं परिवृञ्चेत् तादृक्तत् तस्मादेनं सुपर्णचितं मेव
चिनुयात् ॥ ८ ॥

त मेतया विकृत्या । इत ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णा-
त्यसौ वा ऽत्रादित्य एषो ऽग्निरमुं तदादित्य मितु
ऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इत ऊर्ध्वः

* 'ऽएतम्'—इति ग, घ ।

† 'उभयतःप्रउगं'—इति च दृष्टः डा०-वेबरमहोदयेन

प्राङ् धीयते परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु ह्येष
 इतोऽथैन मुपावहरति त मुपावहृत्योपरिनाभि धार-
 यति तस्योक्तो बभूवुः ॥ ९ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । एतद्वै देवा
 विष्णुर्भूत्वेमांल्लोकानक्रमन्त यदिष्णुर्भूत्वाक्रमन्त त-
 स्माद् विष्णुक्रमास्तथैवैतद्यजमानो विष्णुर्भूत्वे-
 मांल्लोकान् क्रमते ॥ १० ॥

स यः स विष्णुर्यज्ञः सः * । स यः स यज्ञो-
 ऽथ मेव स योऽथ मग्निरुखाया मेतु मेव तद्देवा आ-
 त्मानं कृत्वेमांल्लोकानक्रमन्त तथैवैतद्यजमान एत
 मेवात्मानं कृत्वेमांल्लोकान् क्रमते ॥ ११ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतद्वै तत् प्रजापति-
 विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजा असृजत तथै-
 वैतद्यजमानो विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजाः
 सृजते ॥ १२ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
 मते सपत्नहेति सपत्नान् हात्र हन्ति गायत्रं कुन्द

आरोहेति गायत्रं कृन्द आरोहति पृथिवी मनु
विक्रमस्वेति पृथिवी मनु विक्रमते प्रहरति पादं
क्रमत ऽजङ्घु मग्नि मुद्गुल्लात्पूङ्गी हि रोहति ॥ १३ ॥

व्विष्णोः क्रमोऽसीति । व्विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
मतेऽभिमातिहेत्यभिमातीर्हात्र हन्ति चैष्टुभं कृन्द
आरोहेति चैष्टुभं कृन्द आरोहत्यन्तरिक्ष मनु वि-
क्रमस्वेत्यन्तरिक्ष मनु विक्रमते प्रहरति पादं क्रमत
ऽजङ्घु मग्नि मुद्गुल्लात्पूङ्गी हि रोहति ॥ १४ ॥

व्विष्णोः क्रमोऽसीति । व्विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
मते ऽरातीयतो हन्तेत्यरातीयतो हात्र हन्ति जा-
गतं कृन्द आरोहेति जागतं कृन्द आरोहति दिव
मनु विक्रमस्वेति दिव मनु व्विक्रमते प्रहरति
पादं क्रमत ऽजङ्घु मग्नि मुद्गुल्लात्पूङ्गी हि
रोहति ॥ १५ ॥

व्विष्णोः क्रमोऽसीति । व्विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
मते शचूयतो हन्तेति शचूयतो हात्र हन्त्यानुष्टुभं
कृन्द आरोहेत्यानुष्टुभं कृन्द आरोहति दिशोऽनु
विक्रमस्वेति सर्वा दिशोऽनु वीक्षते न प्रहरति

घृदं नेदिमांल्लोकानतिप्रणश्यानीत्यूर्ध्वं मेवाग्नि मुद्-
गृह्णाति सु० च्छारोहति ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [७. २.] ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता तिष्ठन्मुदङ्प्राङ् रुक्मप्रतिमोचनविष्णु-
क्रमवाक्स्रेषु च”-इति * , तदिदं विधाय प्रशंसति— “तं तिष्ठन्
प्रतिमुञ्चतेऽसौ वा आदित्य एष रुक्म इति । रुक्मस्यादित्यत्वं
रुक्मस्य सत्यत्व मभिधाय तद् यत् तत् सत्य मसौ स आदित्य
इत्यादिनोक्तम् । उपर्युपर्यारोहणात् आदित्यः तिष्ठतीव वर्त्तते ।
“उदङ् प्राङ् तिष्ठन् तस्योक्तो बन्धुरिति । “एषा होमयेषां देव-
मनुष्याणां दिक् †”-इत्यादिनेत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौ-
दिति दृश्यमानो ह्येष रुक्म इत्यादिना ‡ । आदित्यात्मकः
‘एष रुक्मो’ ‘दृशानः’ दृश्यमानः ‘उर्व्या’ महद्दीप्त्या ‘व्यद्यौत्’
विद्योतते । यस्य रुक्मस्य ‘आयुः’ जीवनोपलक्षितः कालः
‘दुर्मर्षम्’ दुर्मरम् , अविनाश्य मित्यर्थः । यः ‘अत्रये’ जगतः
श्रीनिमित्तं ‘रुचानः’ रोचमानः भवति । आदित्ये रोचमाने
सति जगत् शोभते इति प्रसिद्धम् । किञ्च ‘अग्निः’ ‘वयोभिः’
अग्नेः ‘सर्वैः’ अपि ‘अमृतः’ अमरणधर्मा ‘अभवत्’ । ‘यद्’

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३१, ३२ ।

† पुरस्तात् ६. २. ३ (३२४ पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ५. १ ।

यस्माद् 'द्यौः' 'एनम्' अग्निम् 'अजनयत्' उदपादयत् । कीदृशी
द्यौः ? 'सुरेताः' शोभनाग्न्याख्यरेतोर्युक्ता * ॥

प्रथमपादब्राह्मणं स्पष्टम् । दुर्मर्षं मित्येतद् व्याचष्टे—
“दुर्मर मिति । वयोभिरिति बहुवचनं सार्थकं मित्याह—
“सर्वैर्वा एष वयोभिरमृतोऽभवदिति । अग्नेः सर्वभक्षत्वात् सर्वं
मप्यस्यान्नम् । अस्य दिवः सकाशात् उत्पत्तिः प्रसिद्धेति दर्श-
यति— “द्यौर्वा एत मजयदिति । 'सुरेताः'—इति द्यु-विशे-
षणम् । कथं तस्य तथात्व मिति , तत्राह— “सुरेता ह्येषा
यस्या रेत इति ॥ २ ॥

अस्याग्नेरिण्डाभ्यां परियहणं विधत्ते— “अथैन मिण्डाभ्यां
परिगृह्णाति नक्तोषासा समनसा विरूपे इति † । “अहोरात्रे
वै नक्तोषासेति । कृत्स्नाया ऋचोऽय मर्थः—

‘नक्तोषासा’ उषःशब्देन कृत्स्न महर्विवक्ष्यते , रात्राहनी ।
‘समनसा’ समानमनसौ , ‘विरूपे’ विविधरूपे , शुक्लकृष्णभेदेन
द्वैविध्यम् , ‘समीची’ सम्यगञ्चने , यथा लोके ‘एकं शिशुं धाप-
येते’ हित्ताचरणेनानुगच्छतः , एव मेक मग्न्याख्यं शिशुं
धापयेते , स्वावस्थितैः प्राणिभिः अग्निहोत्रादिकर्महारेणानुगतं
शिशु मग्निं परिगृह्णामीति शेषः । किञ्च यौ ‘द्यावाद्यामा’
द्यावापृथिव्यौ ‘अन्तः’ तयोर्मध्ये ‘रुक्मः’ रोचमानः अग्निः
‘बिभाति’ दीप्यते , त माहुरामीति शेषः । यम् ‘अग्निं’ द्रवि-

* वा सं० १२. १ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ५. ३ । “उखा याभ्यां मृच्छते तौ
इण्डौ”—इति तद्दृष्टौ ।

‘णोदाः’ धनस्य दातारो देवाः ‘धारयन्’ । तं धारयामीति शेषः * ।

अत्र प्रथमभागेनाहोरात्रौ विवक्षिताविति दर्शयति— “अहो-
रात्रे वै नक्तोषासेति । द्वितीयभागेनाहोरात्रकर्तृकं धापनं स्वनिष्ठ-
कृत्स्नप्राणिहारेति दर्शयति— “यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तेनैत मेव
समीची धापयेते इति । स्पष्ट मेतत् । तृतीयभागस्य विनियोग
माह— “द्यावाच्चाामा रुक्मो अन्तर्विभातीति † ।

एनं मन्त्रं व्याचष्टे— “इमे वै द्यावापृथिवीति । ‘क्षामा’
—इति पृथिवीनाम ‡ । ‘अन्तरा’—शब्दप्रयोगात् ‘ते’—इति द्वि-
तीया § । ‘तस्मात्’ उक्तविनियोगानुकूलार्थत्वात् तद्यजुर्हरण-
काले जपेत् । ऋचश्चतुर्थांशस्य विनियोगं दर्शयति— “देवा
अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति परिगृह्य दधातीति । आह-
वनीयस्य पुरस्तात् शिक्ववत्या मासन्ध्यां स्थापयेत् । ‘द्रवि-
णोदाः’ द्रविणोदगुणविशेषिता देवा अत्र ‘प्राणाः’ विवक्षिता ।
‘ते’ ‘एतम्’ अग्निम् ‘अग्ने’ ‘एवम्’ ‘अधारयन्’ । एतन्मन्त्रेण
धृते सति ‘तैरेव’ ‘एनम्’ अग्निम् ‘धारयति’ यजमानः ॥ ३ ॥

यदुक्तं सूत्रे “शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते षडुद्यामं विश्वारूपा-
णीति ॥, तदेतद् दर्शयति— “अथ शिक्यपाश मिति । तत्र
विश्वारूपाणीति मन्त्रः ।

* वा० सं० १२. २ ।

† “हरति द्यावाच्चाामेति”—इति का० श्रौ० सू० १६. ५. ४ ।

‡ निघ १. १. ५ ।

§ पा० सू० २. ३. ४ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ४. ६ ।

तस्याय मर्थः * — ‘कविः’ क्रान्तप्रज्ञः , उख्याग्निः ‘विश्वा’
विश्वानि रूपाणि प्रतिमुञ्चते । शिक्वाख्यस्य रूपस्य बहुदामो-
पेतत्वात् बहुवचनम् । स च ‘द्विपदे’ मनुष्यादिकाय , ‘चतुष्पदे’
गवादिकाय च ‘भद्रं’ कल्याणं ‘प्रासावीत्’ प्रायच्छत् , ‘सविता’
सर्वस्य प्रेरयिता ‘वरेण्यः’ सर्वैर्वरणीयः , सः ‘नाकं’ नास्मिन् कं
दुःख मस्तीति नाकं स्वर्गम् ‘व्यख्यत्’ प्रकाशयति , अन्तरिक्षे
धृतत्वात् । तादृशोऽग्निः ‘उषसः प्रयाणम् अनुविराजति’ प्रत्यहं
दीप्यत इत्यर्थः ॥

अय मर्थी ब्राह्मणेन अग्नेः सवितुश्च अभेदं विवक्षित्वा स्पष्टं
व्याख्यातः— “असौ 'वा आदित्यः कविर्विश्वा रूपेति * । जर्ध्वा-
धोदिग्भिरुपेताश्चतस्रो दिशः ‘शिक्वम्’ इत्यभिप्रायः । कृत्स्नस्य
प्राणिनो भद्रप्रसवः उषीदयेन भवतीति प्रसिद्ध मिति दर्श-
यति— “उषा वा अग्रे व्युच्छति , तस्या एष व्युष्टिं विराजन्नू-
देतीति । विराजन्नेष व्युष्टि मनुदेतीति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

“अथैन मतो विकृत्या विकरोतीति † । “सुपर्णोऽसीत्ययं
मन्त्रो विकृतिरुच्यते, अग्नेः पक्षपुच्छादिमत्सुपर्णरूपेण तत्र विकार-
प्रतिपादनात् । ‘एनम्’ अग्निम् ‘अतः’ अस्मात् पूर्ववस्थितात्
सन्निवेशाद् । विकारप्रतिपादकमन्त्रेणाभिमन्त्रण मेवात्र विकार-
णम् । , तेनेद मेवोखायां सिक्त मग्न्याख्यं रेतोविकारयुक्तं कृत-
वान् भवति । उक्त मर्थ मिदानीन्तनरेतोविकारप्रसिध्या दृढ,
यति— “तस्माद् योनाविति ॥ ५ ॥

* वा० सं० १२. ३ ।

† ३६१ ए० १३ पं० दृश्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ५. ७ ।

विकारमन्त्र मुक्ता विभज्य व्याचष्टे— “सुपर्णीऽस्मि गरुत्मानि-
निति वीर्यं वै सुपर्णी गरुत्मानित्यादिना * । मन्त्रस्याय मर्थः—

हे अग्ने ! त्वं गरुत्मान् प्रबलपक्षीपेतः सुपर्णाख्यः पक्षी
असि । यज्ञ एव पञ्चात्मनोच्यते । तथाभूतस्य ‘ते’ ‘त्रिवृत्’
स्तोमः † ‘शिरः’ मस्तकम् ; षादौ स्तूयमानत्वेन मुख्यत्वात् ।
गायत्र्या ग्रंसितं ‘ते’ ‘चक्षुः’ । ‘बृहद्रथन्तराख्ये सामनी ‡ ते
पक्षी’, सकलयागनिर्वाहकत्वात् तयोः । महाव्रतस्तोत्रवद-
स्यापि पञ्चविंशः ‘स्तोमः’ § ‘आत्मा’ । ‘ह्रन्दांसि’ माय-
त्र्यादीनि ‘ते’ ‘अङ्गानि’ । यजूंषि शक्तकृष्णाख्यानि प्रसिद्ध-
वाक्यानि , तत्रत्यः अग्निशब्दः ‘ते’ ‘नाम’ आख्या । ‘वाम-
देव्यम्’ “कया नश्चित् आ भुवत्”—इत्यस्या सुत्यन्नं ‘साम’ ॥ ,
‘ते’ ‘तनूः’ शरीरम् । ‘यज्ञायन्नियम्’ “यज्ञायज्ञा वो अग्नये”
—इत्यस्या सुत्यन्नं ‘साम’ ¶, ‘ते’ ‘पुच्छम्’ अन्त्यत्वसाम्यात् ।
‘धिष्णायाः’ तत्तदायतनस्या अग्नयः ‘शफाः’ प्रतिष्ठासाधनावय-
वाः । एवंविधः सुपर्णः सुपतनः गरुत्मान् असि । अतस्त्वं ‘दिवं
गच्छ’ द्युलोकं गच्छ । तदेव विशिनष्टि— ‘स्वमे पत’ इति ॥

सुपर्णीऽसीति मन्त्रभागपाठस्य प्रयोजन माह— “वीर्यं मेवैन

* वा० सं० १२. ४ ।

† सा० ता० ब्रा० २ प्र० १, २, ३ ख० ।

‡ सा० छ० ३. १. ५. २ ऋचि व्या० १. १. २७ साम ‘बृहत्’ ।

सा० छ० ३. १. ५. १ ऋचि व्या० २. १. २१ साम ‘रथन्तरम्’ ।

§ ते० ब्रा० १. ३. ६ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

॥ सा० छ० २. २. ३. ५ ऋचि मे० ५. १. २५ साम ।

¶ सा० छ० १. १. ४. १ ऋचि मे० १. २. २५ साम ।

मिति । सुपर्णात्मना भावनया तस्य वीर्यं मेवाभिसंस्कृतवान्
भवति । चित्रदादयः शब्दा मन्त्रव्याख्यानावसरे एव व्याख्याताः ।
सुगम मन्यत् ॥

यजुषां कथं मग्नेर्नामधेयत्व मित्याशङ्क्य तद् व्याचष्टे—
“यजूषि नामेति । “यदेन मग्निरित्याचक्षत इति । यः सर्वै-
रुच्यमानोऽग्निरिति शब्दोऽस्ति , तस्यापि यजुरन्तःपातित्वात्
यजुष्टम् । ‘तत्’ तत एव । नाम्न एकस्यापि बहुषु प्रदेशेषु आम्ना-
नात् यजूषीति बहुवचनम् । दिव मित्यनेन तत्रस्था देवा
विवक्षिता इति व्याचष्टे— “देवान् गच्छेति । “तद् एनं सुपर्णं
गरुत्मन्तं कृत्वा आहृतिं मन्त्रशेषः । किं माह ? देवान् गच्छेत्या-
द्यर्थं माहृति । अथवा मन्त्रोच्चारयिता सुपर्णोऽसीत्यादिना ‘एनम्’
अग्निं ‘सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वा’ ‘आह’ ब्रूते । किं मिति ?
‘देवान् गच्छ’-इति ॥ ६ ॥

उक्तं विकारं पक्षपुच्छाद्यात्मकम् , भाविनोऽग्निजननस्य उप-
योगितया प्रशंसितुं मनुवदति— “तं वा एत मिति । वक्ष्य-
माणोपयोगिनं लोकन्यायं दर्शयति— “यादृग् वै योनाविति ।
यादृग्विधं सिच्यते , तादृग् जायते , इति लोकसंर्यादा । ‘यद्’
यस्मात् ‘पक्षपुच्छवन्तं विकरोति’ ‘अत्र’ उखाधारणसमये । तस्मात्
‘एषः’ अग्निः ‘असुत्रं’ आहवनीयदेशे चयनानन्तरं तादृगेव ‘जायते’,
चयनेन सुपर्णाकार एव जायत इत्यर्थः । अनेनाभिमन्त्रणचयनयोर्वै
सादृश्याभाव उक्तः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् केषाञ्चित् पक्ष मुदाहृत्य निराचष्टे— “तं हैक
एकया विकृत्याभिमन्त्रान्यां चिति मित्यादिना । ‘एतया’ सुप-
र्णोऽसीत्याद्युक्तरूपया । ‘अव्याम्’ इत्यस्य विवरणम्— “द्रीण-

चित् मित्यादिकम् * । द्रोणादयोऽग्नेरेवाकाराः । “समुच्च
पुरीषं वेति । प्रतिदिशं पुरीष माहृत्याहृत्य , तेनैव चयनं
‘समुच्च’, पुरीषाख्या चितिः । इतराः स्पष्टाः । निषेधोपयोग-
सिद्धये निषेधस्य प्रतिकूलता माह— “यथा पक्षपुच्छवन्तं
गर्भं परिवृञ्चेत् , तादृक् तदिति । स्वपक्ष सुपसंहरति— “तस्मा-
देनं सुपर्णचित्त मेवेति ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— “सशिक्यं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति
पिण्डवद् धारणञ्चेति”—इति † । च-शब्दोऽवधारण मिति पिण्ड-
वदेव ; उखार्थं सृत्पिण्डधारणं यद्वात् , तद्वदित्यर्थः । तदिदं
विधत्ते— “त मेतया विक्रत्येत जङ्घं प्राञ्चं प्रगृह्णातीति ।
‘इतः’ अस्मात् घृतप्रदेशात् ‘प्राञ्चं’ प्राञ्जुखं सूर्यस्याग्नेश्च यथा
मध्ये व्यवधानं न भवति , तथेत्यर्थः । एतत् प्रसंसति—
“असी वा आदित्य एषोऽग्निरिति । अग्नेरादित्यात्मकत्वं प्रागु-
क्तम् । आदित्यस्य प्रागुर्ध्वगति प्रसिद्ध्या उक्तार्थं सुपोद्दलयति—
“तस्मादसावादित्य इति । प्रग्रहणे प्रकारविशेष माह— “परो-
बाहु प्रगृह्णातीति । बाह्वोः ‘परः’ जङ्घवर्त्ती यथा भवति
तथेत्यर्थः । ‘एषः’ आदित्यः ‘इतः’ ‘अस्मात्’ भूस्थानात् ‘परो-
बाहुः’ ; सर्वेषां बाह्वोरुर्ध्वप्रदेशवर्त्तित्वात् तदतिभिन्नस्याप्यस्य
तथा ग्रहणं युक्त मित्यर्थः । बाह्वोरुपरिघृतस्याग्नेः पत्न्यवरो-

* “एतया विक्रत्याभिमन्त्रोक्तेऽन्यचितिं चिन्वन्ति , द्रोणचिद्रथ-
चक्रचित्प्रउगचिद्भयतः प्रडगः समुच्च पुरीषः”—इति का० श्रौ०
सू० १६. ५. ६ । ‘एते ह्यग्निविशेषाः , तदाकाराच्चिन्वन्त्येके , एके
सुपर्णचित्तम्’—इत्यादि तत्र वृ० ।

† का० श्रौ० सू० १६. ५. ७ , ८ ।

हणम्, तदनन्तरम् नाभेरुपरि प्रदेशे धारणं विधत्ते — “अथैन
सुपावहरतीति । “तस्योक्तो बन्धुरिति । उपरिनाभिधारणार्थ-
वाद उक्तो रुक्मधारणप्रस्तावे * इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ विष्णुक्रमक्रमणं विधाय, तत् निर्वचनद्वारेण प्रशं-
सति— “अथ विष्णुक्रमानिति † । विष्णुभूतैर्देवैः क्रान्तत्वात्
विष्णुक्रम इति नाम सम्पन्नम् । यथा देवैस्तथैव ‘एतत्’ एतेन
समन्त्रकपादाक्रमणेन ‘इमान् लोकान्’ विष्णुर्भूत्वा क्रान्तवान्
भवति यजमानः ॥ १० ॥

ननु मनुष्यस्य यजमानस्य कथं विष्णुभावेन षाक्रमणं
सङ्गच्छत इत्याशङ्क्याह— “स य इति । ‘सः’ ‘यः’ प्रसिद्धः
‘विष्णुः’ अस्ति, ‘सः’ ‘यज्ञः’ । पुनश्च ‘सः’ ‘यः’ प्रसिद्धो ‘यज्ञः’
अस्ति, ‘अयम् अग्निरेव’ । अय मिति कः ? यः ‘उखायां’
वर्त्तते, सोऽग्निरेव विष्णुरित्यर्थः । प्रतिपादितस्य विष्णोः
स्वरूपप्राप्तिं देवानां दर्शयति— “एत मेव तद्देवा इति । “तथै-
वैतद्यजमान मित्यादिकं स्पष्टम् । उखान्निं धृत्वा क्रमण मेव विष्णु-
क्रमण मित्युक्तम् भवति ॥ ११ ॥

क्रमणप्रकारं विधाय प्रशंसति— “उदङ् प्राङ्ङित्यादिना ‡ ।
अत्र लोकत्रयप्रतिनिधित्वेन त्रिवारांक्रमणम्, तस्य द्वयो मन्त्राः,
द्विषो विक्रमार्थं § पादाक्रमणाभावेऽपि एको मन्त्रः ॥ ॥ १२ ॥

* पुरस्तात् (७१. ८-११.) ३७३ पृ० द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ५. ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ५. १४ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ५. १३ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ५. १२ ।

तदेवं मन्त्रचतुष्टयं विक्रमणेन विधाय व्याचष्टे— “विष्णोः क्रमोऽसीति * । “विष्णुर्हि भूत्वा क्रमत इत्यादिना । प्रथममन्त्र-
 श्चाय मर्थः— हे आक्रम्यमाण ! पादनिधानस्थान ! त्वं ‘विष्णोः
 क्रमोऽसि’ इति एतत् प्रसिद्धमेव, तद् दर्शयति— “विष्णुर्हि
 भूत्वेति । ‘अत्र’ आक्रमणकाले ‘सपत्नान्’ शत्रून् ‘हन्ति’
 हिनस्ति खलु ; अतः ‘सपत्नहा’ इति विशेषणं युक्तम् । ‘गायत्रं
 छन्दः’—‘पृथिवी मनु’—इत्येतयोर्ब्राह्मणं स्पष्टम् । क्रमणप्रकार
 माह— “प्रहरति पादं मिति । पादं पुरोदेशं प्रति नयेत्,
 नीत्वा च ‘क्रमते’ पादं प्रक्षिपेत् । तदनन्तरम् ‘अग्निम्’ ‘जङ्घं’
 नामेरुपरिदेशं प्रति ‘उद्गृह्णीयात्’, जङ्घंमुखं गृह्णीयात् ।
 ‘हि’ यस्मात् ‘जङ्घः’ भूलोकादुपरिदेशं प्रति ‘रोहति’ विष्णु-
 क्रमणेन, अतोऽग्नेरप्यूर्ध्वदेशप्रापणं युक्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमुपरितनं मन्त्रब्राह्मणमपि व्याख्येयम् । ‘सपत्नहा’—
 इत्यस्य स्थाने क्रमेण ‘अभिमातिहा’—‘अरातीयतो हन्ता’—इति
 विशेषः † । तथा गायत्रमित्यस्य स्थाने क्रमेण ‘त्रैष्टुभम्’, ‘जाग-
 तम्’, ‘आनुष्टुभम्’ इति विशेषः । एवम् ‘अन्तरिक्षं’, ‘दिवं’,
 ‘दिशम्’—इति ‡ । इतरत् समानम् ॥ १४, १५ ॥

दिग्विक्रमणे विशेषमाह— “दिशोऽनुविक्रमस्वेति † । सर्वा
 दिशोऽनुवीक्ष्य पादं न प्रहरेत् । पादं प्रक्षेपकिरणस्य प्रयोजन
 माह— “नेदिमानिति । ‘नेत्’—इति परिभये ; एतेषां त्रयाणां

* वा० सं० १२. ५. १ ।

† चतुर्दशकण्डिकायाम् ‘अभिमातिहा’—इति, तत उत्तरत्र
 ‘अरातीयतो हन्ता’—इत्येवमादि बोद्धव्यम् ।

‡ वा० सं० १२. ५. २ ।

लोकानां मतिक्रमः परिभयम् ; अतस्त्वकर्त्तव्यमिति तस्या-
भिप्रायः । पादप्रहारवत् अनेरुदग्रहणस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गा-
वाह— “जर्घ्वं मेवाग्निमिति । ‘एव’-शब्दो भिन्नक्रमः ; उद्-
गृह्णात्येव । तत्र प्रयोजनं दर्शयति— “संछारोहतीति ।
समारोहणसम्भवात् तत्रयोज्यं मध्युदग्रहणं कर्त्तव्यमेवे-
त्यर्थः ॥ १६ ॥ २ [७. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते. माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

अथैनमिति प्रगृह्णाति । एतद्वै देवा अका-
मयन्त पर्जन्यो रूपं स्यामेति त एतेनात्मना
पर्जन्यो रूपं सभवंस्तथैवैतद्यजमान एतेनात्मना पर्ज-
न्यो रूपं भवति * ॥ १ ॥

अक्रन्दद्गिन् स्तनयन्निव द्यौरिति । क्रन्दतीव हि
पर्जन्यस्तनयन् क्षामा रेरिहृद्वीरुधः समञ्जन्निति
क्षामा वै पर्जन्यो रेरिहृद्वीरुधः समनन्ति

सद्यो जज्ञानो वि ही मिद्धो ऽप्रव्यदिति सद्यो
 वा ऽएषु जज्ञान इदं सर्वं विख्यापयत्या रो-
 दसी भानुना ऽऽभात्यन्तरितीमे वै द्यावापृथिवी
 रोदसी ते ऽएषु भानुनाभाति परोबाहु प्रगृह्णाति
 परोबाहु हि पर्जन्यः * ॥ २ ॥

अथैन मुपावहरति । एतद्वै यो ऽस्त्रिंश्लोके
 रसो यदुपजीवनं तेनैतत् सहोर्द्ध्वं इमांश्लोकान् रो-
 हत्यग्निर्वा ऽअस्त्रिंश्लोके रसोऽग्निरुपजीवनं तद्यत्
 तावदेव स्यान् हास्त्रिंश्लोके रसो नोपजीवनं
 स्याद्यत् यत् प्रत्यवरोहत्यग्निर्वैतलोके रस मुपजी-
 वनं दधाति ॥ ३ ॥

यदेव प्रत्यवरोहति । एतदा ऽएतदिमांश्लो-
 कानित ऊर्ध्वं रोहति स स पराङ्घ्रि रोह इयमु
 वै प्रतिष्ठा तद्यत्तावदेव स्यात् प्र हास्त्रिंश्लोका-
 द्युजमानश्चवेताथ यत् प्रत्यवरोहतौमा मेवैतत्
 प्रतिष्ठा मभिप्रत्यैतस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रति-
 तिष्ठति ॥ ४ ॥

यदेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएतदिमांस्त्रो-
कानित ऊर्द्धी जयति स स पराङ्घ्रि जयो यो
वै पराङ्घ्रि जयत्यन्ये वै तस्य जित मन्ववस्यन्त्यथ
य उभयथा जयति तस्य तत्र कामचरणं भवति
तद्यत् प्रत्यवरोहतीमानेवैतस्त्रोकानितस्त्रोर्द्धानमुत-
स्त्रार्वाची जयति * ॥ ५ ॥

अग्नेऽभ्यावर्त्तिन् । अभि मा निवर्त्तस्वान्ने
ऽअङ्गिरः पुनरूर्जा सह रय्येत्स्वेतेन मा सर्व्वेणाभि-
निवर्त्तस्वेत्येतच्चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहति चतुर्हि कृत्व
ऊर्द्धी रोहति तद्यावत्कृत्व ऊर्द्धी रोहति ता-
वत्कृत्वः प्रत्यवरोहति त मुपावहृत्यौपरिनाभि
धारयति तस्त्रोक्ती बभुः ॥ ६ ॥

अथैन मभिमन्त्रयते । आयुर्वा ऽअग्निरायु-
रेवैतदात्मन् धत्त ऽआ त्वाहार्ष मित्या ह्येन७ हरन्त्य-
न्तरभूरित्यायुरेवैतदात्मन् धत्ते ध्रुवस्तिष्ठमविचाचलि-
रित्यायुरेवैतद् ध्रुव मन्तरात्मन् धत्ते द्विशस्त्वा सर्वा
वाञ्छन्वित्यन्नं वै द्विशोऽन्नं त्वा सर्व्वं वाञ्छ-

त्वित्येतन्मा त्वद्राष्ट्रं मभिभ्रशदिति श्रीर्वै राष्ट्रं मा
त्वच्छीरभिभ्रशदित्येतत् * ॥ ७ ॥

अथ शिष्यपाशं च रुक्मपाशं चोन्मुञ्चते ।
व्वारुणो वै पाशो व्वरुणपाशादेव तत् प्रमुच्यते
व्वारुण्यऽर्चा खिनैव तदात्मना स्वया देवतया
व्वरुणपाशात् प्रमुच्यत ऽउदुत्तमं व्वरुण पाश मस्म-
दुवाधमं वि मध्यमुं अथायेति यथैव यजुस्तथा
बन्धुरथा व्वय मादित्य व्रते तवानागसो ऽअदितये
सामेतीयं वा ऽअदितिरनागसस्तुभ्यं चास्यै च सा-
मेत्येतत् † ॥ ८ ॥

अथैन मिति प्रगृह्णाति । एतद्वा ऽएन मदी
व्विकृत्येत उर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति तं तत इति
प्रगृह्णाति तद्यत्तावदेवाभविष्यदन्न हेवैष व्यर-
स्यताथ यदेन मिति प्रगृह्णाति तस्मादेष इतीत्वा-
येति पुनरैति ‡ ॥ ९ ॥

अथे बृहन्नृषसा मूर्ध्वी ऽअस्यादिति । अथे छेष

* 'दित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'सामेत्येतत्'—इति ग, घ ।

‡ 'पुनरैति'—इति ग, घ ।

बृहन्नुषसा मूर्ध्वस्तिष्ठति निर्जगन्वान्तमसो * ज्योति-
 षागादिति निर्जगन्वान् वा ऽएष रात्रौ तमसो-
 ऽक्ला ज्योतिषैत्यग्निर्भानुना रुशता खुङ्ग इत्यग्निर्व्या
 ऽएष भानुना रुशता खुङ्ग आ जाती विष्वा
 सुद्धान्यप्रा इतीमे वै लोका विष्वा सुद्धानि ता-
 नेष जात आपूरयति परोबाहु प्रगृह्णाति परो-
 बाहु ह्येष इतो ऽथैन मुपावहरतीमा मेवैतत् प्र-
 तिष्ठा मभिप्रत्यैत्यस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रति-
 तिष्ठति जगत्या जगती हेमांल्लोकानमुतीऽर्वाची
 व्यश्रुते † ॥ १० ॥

ह्रसः शुचिषदिति । असौ वा ऽचादित्यो
 ह्रसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसदिति व्यायुर्वै वसु-
 रन्तरिक्षसद्भोता वेदिषदित्यग्निर्वै होता वेदिषद्-
 तिथिरिति सर्वेषां वा ऽएष भूताना मतिथिर्दु-
 रोणसदिति विषमसदित्येतन्नृषदिति प्राणो वै
 नृषन् मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणो ऽग्नि-

* 'निर्जगन्वां तमसो'—इति च पाठो दृष्टः डा०-वेबरमहोदयेन ।

† 'व्यश्रुते'— इति क ।

स्तु मेतदाह व्वरसदिति सर्वेषु ह्येष व्वरेषु सन्न
 ऋतसदिति सत्यसदित्येतद् व्योमसदिति सर्वेषु ह्येष
 व्योमसु सन्नोऽब्जा गोजा इत्यब्जाश्च ह्येष गो-
 जाश्चऽर्त्तजा इति सत्यजा इत्येतदद्रिजा इत्यद्रिजा
 ह्येष ऋत मिति सत्य मित्येतद् बृहदिति निद-
 धाति बृहद्धेष तद्यदेष तदेन मेतत् कृत्वा
 निदधाति ॥ ११ ॥

द्वाभ्या मन्तराभ्याम् । द्विपाद्यजमानो यज-
 मानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
 मेतन्निदधाति * ॥ १२ ॥

अथैनः सुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएन मेतल्लघूयतीव
 यदेनेन सहिति चेति चेमांल्लोकान् क्रमते तस्मा
 ऽएवैतन्निर्गतेऽहिंसायै ॥ १३ ॥

यदेवोपतिष्ठते । एतद्दे देवा अविभयुर्यद्दे
 नोऽय मिमांल्लोकानन्तिकान् हिंसादिति तदेभ्य
 एवैन मेतल्लोकेभ्योऽशमयंस्तथैवैन मय मेतदेभ्यो
 लोकेभ्यः शमयति ॥ १४ ॥

सीद त्वं मातुः । अथा उपस्थे ऽन्तरग्ने रुचा
 त्वं शिवो भूत्वा मच्च मग्ने ऽअथो सीद शिव-
 स्व मिति शिवः शिव इति शमयत्येवैन मेत-
 द्दहिंसायै तथो हैष इमांल्लोकाञ्छान्तो न
 हिनस्ति ॥ १५ ॥

त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय इमे लोका अथो
 त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा
 ऽएतन्निर्ऋतेऽथो तावतैवैन मेतदेभ्यो लोकेभ्यः
 शमयति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [७. ३.] ॥

अथ यदुक्तं विष्णुकर्मणान्नेरुद्धीद्ग्रहणं युक्तम्, तस्य तथै-
 वोद्धेवाहुना धारणप्रकारं हस्तेनाभिनीय विधत्ते— “अथैन
 मिति प्रगृह्णातीति । ‘इति’-शब्दविवक्षितोर्थः सूत्रे व्याख्याय
 दर्शितः— “धारणञ्च पिण्डवत्”—इति * । उखाया उपादान-
 भूतस्य मृत्पिण्डस्य धारणं यथा प्रागुक्तम् †, ऊर्ध्वबाहुत्वविशि-
 ष्टम्, एतादृगत्रापीत्यर्थः । एतत् प्रशंसति— “एतद्देवा
 इति । एतदिति कामनाविषयस्य सङ्ग्रहेण प्रदर्शनम् । एत-

* का० श्रौ० सू० १६. ५. ८ ।

† पुरस्तात् (४. ४. ६-११) २२१ पृष्ठे ।

च्छब्दार्थं माह— “पर्जन्यो रूपं स्यामेतीति । यः ‘पर्जन्यः’ मेघोऽस्ति , तद्रूपं ‘स्याम इति’, मेघरूपो भवेमेत्यर्थः ॥ १ ॥

“अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निवेति * । उपमानोपमेयभाव औपचारिकः । ‘क्षामा’ अवर्षणेन सर्वक्षयकारी पर्जन्यात्मा अग्निः ‘रेरिहत्’ भृशं लेहन् ‘वीरुधः’ लतागुल्मादीन् ‘समञ्जन्’ सम्यगार्द्धीकुर्वन् ‘अक्रन्दद्’ इति पूर्वत्वान्वयः । अथवा ब्राह्मणानुसारेण ‘वीरुधः समनक्ति’ इति व्याख्येयम् । पर्जन्यात्मा अग्निः ‘सद्यः’ तदानीं मेव ‘जज्ञानः’ जायमानः ‘इहः’ समिद्धः सन् ‘इदं सर्वं’ विख्यापयति ‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ ‘अन्तः’ तयोर्मध्ये ‘भानुना’ प्रकाशेन ‘आभाति’ सर्वतः प्रकाशते † ।

प्रथमपादं व्याचष्टे — ‘पर्जन्यः’ अग्न्याख्यः स्तनयन् , वृष्टिलिङ्गशब्दं कुर्वन् ‘क्रन्दतीव’ आक्रोशतीव वर्त्तते । क्षामशब्देनात्र पर्जन्यो विवक्षित इति व्याचष्टे — “जज्ञान इदत् सर्वं विख्यापयतीति । “इमे वै द्यावापृथिवी इत्यादि चतुर्थपादब्राह्मणं स्पष्टम् । “परोबाहु प्रगृह्णातीति । एष सार्थवादः उख्याग्निधारणप्रस्तावे व्याख्यातः ‡ ॥ २ ॥

जघं घृतस्याग्नेरवरोहणं सार्थवादं दर्शयति— “अथैनमुपावहरत्येतद्वा इति § । ‘यः अस्मिन् लोके’ ‘रसः’ सारभूतोऽंशः , ‘यत्’ यच्च सर्वप्राणिना सुपजीवनम् , ‘तत्’ सर्वम् ‘एतद् वै’ अग्निः । यद्वा , ‘एतत्’ इति वक्ष्यमाणार्थस्य सामा-

* का० श्रौ० सू० १६. ५. १४ ।

† वा० सं० १२. ६ ।

‡ पुरस्तात् ७. २. ६ कण्ठी द्रष्टव्या ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ५. १५ ।

न्यतः सङ्गृह्याभिधानम् । 'तेन' स्वभूतेनोपजीवनेन 'सह' यजमानः 'एतत्' एतेन अन्नेरुर्ध्वंप्रापणप्रकारेण 'जर्द्धम्' 'इमान् लोकान्' 'आरोहति' । यो रसो यदुपजीवनञ्चोक्तम्, तद् विशिनष्टि— "अग्निर्वा इति । अग्नेः रसत्वमुपजीवनत्वञ्च दाहपाकाद्युपकारितया सर्वप्रसिद्धम् । 'तत्' पूर्वोक्तं 'यद्' यदि 'तावदेव' जर्द्धं घृतमेव 'स्यात्', तर्हि 'अस्मिन् लोके' रसोपजीवने न स्तः । 'अथ' आरेपणानन्तरं 'यद्' यदि 'प्रत्यवरोहति' अग्निं पृथिव्याम्, तदुभयं भूलोके पुनः स्थापयति ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेण प्रत्यवरोहणं प्रशंसति— "यद्देव प्रत्यवरोहत्येतद्दा इति । पूर्ववत् । "इमांल्लोकानिति । 'जर्द्धीं रोहति' विश्णुक्रमव्याजेन 'सः' 'पराङ्' प्रतिनिवृत्तः 'रोहः' आरोहणम् । लोकानां बहुत्वमपेक्ष्य 'सः सः' इति वीष्माप्रतिरूपे । भूलोकं प्रति प्रत्यारोहणाभावे न प्रच्युतिः स्यात् । 'ह' प्रसिद्धी । "अथ यत् प्रत्यवरोहतीत्यादि गतम् * ॥ ४ ॥

पुनस्तदेव प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यद्देव प्रत्यवरोहतीत्यादिना । 'रोहति' इत्यस्य स्थाने 'जयति' इत्येतद् विशेषः । शिष्टं पूर्ववत् । अस्तु पराजयः तस्य को बाध इत्यत आह— "अन्ये वै तस्य जितमन्ववस्यन्तीति । 'अन्ये' शत्रवः 'तस्य' 'जितं' स्थानम् । "अन्ववंस्यन्ति' अनुक्रमेण क्रमते । अयोक्तवैपरीत्येन यदि 'उभयथा जयति', पराजितं पुनः 'प्रत्यङ्' गमयतीत्यर्थः, 'तस्य' उभयथा जयतः 'तत्र' जितप्रदेशे 'कामचरणं भवति'; अन्यैरप्रतिबद्धत्वात् । उभयथा जयप्रकारमाह—

“तद्यत्प्रत्यवरोहतीति । ‘इतश्च जङ्घान्’ अस्माद् भूलोकादुपर्य-
वस्थितान् पराङ् प्रापणेन जयति , ‘अमुतश्च अर्वाचः’ अमुष्मात्
द्युल्लोकात् अधोवर्त्तिनो लोकान् प्रत्यग्घरणेन ‘जयति’ ॥ ५ ॥

आरोहणस्य यथा आरोह्यस्थानभेदेन मन्त्रचतुष्टयं “विष्णोः
क्रमोसि”—इत्यादिकं मुक्तम् , एव मवरोहणीयानां मपि दिक्-
सहितानां लोकानां चतुष्टादेवावरोहणस्यापि मन्त्रचतुष्टयस्य
प्रतीकं मुपादाय सङ्गृह्य तात्पर्यं माह— “अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नित्या-
दिना * । “अग्ने अङ्गिरः शतं ते सन्त्वा हतः”—इति † द्वितीयः,
“पुनरूर्जा निवर्त्तस्व”—इति ‡ तृतीयः , “सहरय्या निवर्त्तस्व”
—इति § चतुर्थः । ‘एतेन’ सर्वेण मन्त्रेण यावन्तः आयुर्वर्षैः-
प्रभृतय उक्ताः , तेन ‘सर्वेण’ अपि सहितो ‘निवर्त्तस्व’ ‘इति’
‘एतत्’ सर्वमन्त्रेषु प्रतिपादितम् ; न ततोऽधिकं मित्यर्थः ।

स्थानभेदेनैव यत् सिद्धं चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहणम् , तदनूद्य
प्रशंसति— “चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहतीति । तत्रोपपत्तिं माह—
“चतुर्हि कृत्व इति । फलितं मर्थं दर्शयति— “तद्
यावत्कृत्व जङ्घं इति । ‘त मुपावहृत्य’ पूर्वं यस्मिन् नाभिप्रदेशे
धृतम् , तत्रैव ‘धारयेत्’ । उक्तं मुपरिनाभिधारणार्थं वादं मति-
दिशति— “तस्योक्तो बन्धुरिति । रुक्मधारणप्रस्तावे उक्तं
इत्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

* वा० सं० १२. ७ ।

† वा० सं० १२. ८ ।

‡ वा० सं० १२. ९ ।

§ वा० सं० १२. १० ।

॥ पुरस्ताद्गुपदं मेव क्वचित्तम् (४०३ पृ०) ।

यदुक्तं सूत्रकृता— “उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्यं मित्य-
भिमन्त्रयते”—इति * , तदेतद् विधत्ते— “अथैन मभिमन्त्रयते
इति । ‘अथ’ नाभ्युपरिधारणानन्तरम् । “आयुर्वा अग्निरिति ।
यावन्तं कालं जठराग्निर्जठरेऽस्ति , तावत्पर्यन्तं मायुषोऽव-
स्थानात् आयुषोऽग्निनिमित्तत्वात् “आयुर्वा अग्निः”—इत्युच्यते ।

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “अन्वाहार्षं मिति † । अथ
मर्थः,— हे अग्ने ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘आहार्षम्’ आहृतवानस्मि
मध्यदेशं प्रति , त्वं च देहस्य ‘अन्तः’ मध्ये नाभिदेशे ‘अभूः’
स्थाः । तदनन्तरम् अन्यैरचालितः ‘अविचाचलिः’ ‘ध्रुवः
तिष्ठ’ । त्वां ‘सर्वा’ विशः’ प्रजाः ‘वाञ्छन्तु’ इच्छन्तु , अन्न-
कारणत्वात् ; अन्नं सर्वदा अस्मासु तिष्ठतु इति हि वाञ्छन्ति ।
‘त्वत्’ त्वत्तः सकाशात् ‘राष्ट्र’ राज्यम् ‘मा अभिभ्रशत्’
अधिकं भ्रंशम् मा प्राप्नुयात् । “आ ह्येनं हरन्तीति आहार्षं
मित्यस्य मन्त्रभागस्याभिप्रायः । “अन्तरभूः”—इत्येतस्य तात्पर्य-
कथनम्— “आयुरिवैतदन्तरात्मन् धत्त इति । द्वितीयपादेन
तस्यायुषो ध्रुवत्वप्रार्थनम् । अन्नदाढत्वात् अन्नोपजीवित्वाद्वा
विशः अन्न मिति “अन्नं वै विशः”—इत्युक्तम् । अतो विशा
मन्त्ररूपत्वात् ‘सर्वा विशः’ ‘त्वा’ त्वाम् अन्नं ‘सर्वं वाञ्छन्तु’
—इत्येतदेव । षाड्वह्विभावाभावस्य त्रियोऽन्वयव्यतिरेकायत्तत्वात्
‘श्रीर्वै राष्ट्रम्’—इत्युपचारेणाह ॥ ७ ॥

“अथ शिक्वपाश मित्यादि ‡ । ‘अथ’ उपस्थानानन्तरम् ,

* का० श्रौ० सू० १६. ५. १६ ।

† वा० सं० १२. ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ५. १७क ।

शिव्यरुक्मयोः सम्बद्धं पाशम् 'उन्मुञ्चते' ऊर्ध्वं' विस्रंसयेत् ।
 कृत्स्नस्य बन्धनसाधनस्य पाशस्य वरुणदेवताकत्वप्रसिद्धिः "वारुणो
 वै पाशः"—इत्यत्र 'वै'-शब्देन द्योत्यते । पाशोन्मोके वरुणदेवताका
 मृचं विधाय प्रशंसति— "वारुण्यर्चंति । 'तत्' तेन वारुण्यर्चा
 पाशविमोकेन 'स्वेनैव आत्मना' पाशस्य वास्तवेन रूपेण 'स्वया'
 स्वकीयया पाशाभिमानिन्या 'देवतया' 'वरुणपाशात् प्रमुञ्चते'
 यजमानः ।

ता मृचं दर्शयति— "उदुत्तम मिति * । पूर्वाङ्गस्य स्पष्टा-
 र्थता माह— "यथैव यजुस्तथा बन्धु रिति । यजुःशब्देन मन्त्रो
 विवक्षितः । मन्त्रो यादृश मर्थं प्रकाशयति, 'बन्धुः' तद्ब्राह्मण
 मपि तादृशमर्थप्रकाशक एव ; नात्र व्याख्यातव्यो गूढोर्थोऽस्ती-
 त्यर्थः । मन्त्रभागे उत्तमादिभेदभिन्नस्य त्रिविधस्य पाशविश्रथनस्य
 स्पष्टं प्रतिपादनादित्यभिप्रायः ।

उत्तराङ्गस्य तात्पर्यं माह— "अथा वय मादित्य व्रत इत्या-
 दिना । खातायाः पृथिव्याः अचिरादेव पूर्त्तिर्दर्शनात् अखण्डन-
 रूपस्य स्वार्थस्य पृथिव्या विद्यमानत्वात् "इयं वा अदितिः"—
 इत्याह । "अनागसः तुभ्यश्च अस्यै च स्याम इत्येतदिति ।
 'तुभ्यम्' आदित्याय, 'अस्यै च' अदितये 'अनागसः' अपापाः
 'स्याम' 'इत्येतत्', मन्त्रेषोक्त मिति शेषः ∴ मन्त्रार्थः स्पष्ट
 एव ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रज्ञता— "पिण्डवत् प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्ने बृह-
 त्त्रिति"—इति †, तदेतद् विधाय प्रशंसति— "अथैन मिति

* वा० सं० १२. १२ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ५. १७ ख ।

प्रगृह्णात्येतदा एन मित्यादिना । “इतीति । अग्नेरवकूटस्य
ग्रहणप्रकारं हस्तेनाभिनीय दर्शयति ; स च प्रकारः सूत्रे
दर्शितः— “पिण्डवत् प्रागित्यादिना * । ‘इतः’ अस्मात् स्थानात्
‘अदः’ पक्षिरूपेण ‘विकृत्य’ पूर्वम् ‘जर्षम्’ प्रगृहीतवान् ।
अतः कारणात् ‘तं’ तथागृहीतम् अग्निम् ‘ततः’ देशात् अव-
रुद्ध ‘इति’ उक्तप्रकारेण प्रगृह्णीयात् । कोऽयं नियम इत्य-
त्राह— “तद् यत् तावदेवाभविष्यदिति । ‘तावदेव’ जर्षप्रग्रहण
मेव स्यात् , ‘अत्र ह एव’ जर्षलोके एव ‘एषः’ ‘व्यरंस्यत’
विरमेत् । ‘अथ’ उक्तवैलक्षण्येन ‘यत्’ यस्मात् ‘एनम् इति’
प्रगृह्णीयात् , ‘तस्मात्’ ‘एषः’ अग्निः ‘इति’ ‘इत्त्वा’ जर्षं
गत्वा , ‘अथ इति’ , एवम् अवरोहणेन ‘पुनः’ ‘एति’
स्वस्थानम् ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “अग्ने बृहन्नित्यादिना † ।
अयम् अग्निः ‘उषसाम्’ ‘अग्ने’ ‘बृहन्’ भूत्वा ‘जर्षः’ सन्
निर्गतः सन् ‘अस्मात्’ तिष्ठति । ‘तमसः’ नैशात् सकाशात्
‘निर्जगन्वान्’ निर्गतः सन् ‘ज्योतिषा सह’ ‘आगात्’ आग-
च्छति । अग्न्यादित्ययोरुर्ध्वगमनप्रत्यागमनसाम्यात् आदित्य-
रूपत्वाय इदं मभिधानम् । किञ्च ‘अग्निः’ ‘उषता’ प्रकाश-
मानेन ‘भानुना’ ‘दीप्तिर्विशेषेण ‘स्वङ्गः’, शोभनाङ्गो भवति ।
हे अग्ने ! ‘जातः’ जातमात्रः ‘सन्’ ‘विश्वा संज्ञानि’ सर्वान्
लोकान् आहवनीयादिस्थानानि वा ‘आप्राः’ सर्वतः पूरित-
वानसि ।

* ४१६ पृ० २१ पं० दृश्यम् ।

† वा० सं० १२. १३ ।

पूर्वार्धस्य ब्राह्मणं मन्त्रव्याख्यानैर्नैव व्याख्यातम् । क्षित्या-
दिषु स्थानेष्वप्यग्नेरवस्थितिसम्भवात् त्रयो लोका अग्नेः स्थाना-
नीत्यभिप्रेत्योक्तम्— “इमे वै लोका विम्हा सद्भानीति । अव-
तीर्णस्य प्रथमं मुक्तम् । तस्य प्रकार माह— “परोवाहु प्रगृ-
ह्णातीति । बाह्वोः परस्तादित्यर्थः । व्याख्यात मिदम् प्रत्यवरोहार्थ-
वादे * । “जगत्येति । उपावहरतीति शेषः । सत्स्वपीत-
रेषु जगत्येति कोऽयं नियम इत्यत आह— “जगती हीति ।
“इमान् लोकान् अमृतः अर्वाचः व्यञ्जते”—इति । मायत्री-
त्रिष्टुब्जगतीनां क्षित्यादिलोकत्रयाक्रमणस्य विष्णुक्रममन्त्रेषु
उक्तत्वात् जगती युलोकव्यापिनी ; अधिकाक्षरायां तस्यां न्यूना-
क्षरयोश्छन्दसोरप्यन्तर्भावात् ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ३ [७. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

* तृतीयकण्ठीतो (०४१२ ए० १५ पङ्क्तिः) द्रष्टव्यम् ।

† एकादशादिकण्ठीपञ्चकस्य सायणीयं भाष्यं मन्त्राभिर्नोदा-
प्यवापि । विहितानि तु तत्र “हंसः शुचिषत् (वा० सं० १२.
१४ क०)—इतिमन्त्रेण उख्याग्नेरवतारणम्, “शृषद् (वा० सं०
२२. १४ ख)—इति तस्यैवासन्यां स्थापनम्, “सीदत्वम् (वा० सं०
१२. १५)—इति तस्यैवोपस्थानञ्चेति । का० श्रौ० सू० १६. ५. १८,
१६, २० सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते । एतद्दे प्रजापति-
 विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्य
 मकरोत्तथैवैतद्यजमानो विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा
 ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्यं करोति ॥ १ ॥

सु हैष दाक्षायणहस्तः * । यद्वात्सप्रं तस्माद्धुं
 जातं कामयेत सर्व्वं मायुरियादिति वात्सप्रेणै
 मभिमृशेत्तदस्मै जातायायुष्यं करोति तथो ह
 स सर्व्वं मायुरेत्यथ यं कामयेत व्वीर्यवान्छादिति
 विक्लुत्यैनं पुरस्तादभिमन्वयेत तथो ह सु व्वीर्य-
 वान् भवति ॥ २ ॥

दिवस्पृरि प्रथमं जज्ञे ऽग्निरिति । प्राणो
 वै दिवः प्राणादु वा ऽपृषु प्रथमं मजायतास्माद्
 द्वितीयं पृरि जातुष्वेदा इति यदेन मद्दौ द्वितीयं
 पुरुषविधोऽजनयत्तृतीयं मृष्विति यदेन मद्दुस्तृतीयं
 मद्गो ऽजनयन्नृमणा अजस्र मिति प्रजापतिव्वै

नृमणा अग्निरजस इन्वान एनं जरते स्वाधी-
रिति यो वा ऽएन मिन्दे स एनं जनयते
स्वाधीः ॥ ३ ॥

व्विद्वा ते ऽअग्ने चेधा त्रयाणीति । अग्नि-
व्वीयुरादित्य एतानि हास्य तानि चेधा त्रयाणि
व्विद्वा ते धाम व्विभृतां पुरुचेति यदिदं बहुधा
व्विद्ध्यते व्विद्वा ते नाम परमं गुहा यदिति
यविष्ट इति वा ऽअस्य तन्नाम परमं गुहा व्विद्वा
त मुत्सं यत् आजगन्त्येत्यापो वा ऽउत्सोऽद्भ्यो वा
ऽएष प्रथम माजगाम ॥ ४ ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तरिति प्रजापतिवै
नृमणा अप्सु त्वा प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे
दिवो ऽअग्नः ऽऊधन्निति प्रजापतिवै नृचक्षा आपो
दिव ऊधस्ततीये त्वां रजसि तस्थिवाऽस मिति
द्यौवै तृतीयं रजोऽपा सुपस्थे महिषा अवर्द्ध-
न्निति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्द्ध-
न्नित्येतत् * ॥ ५ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एतु मेवाभि ता
 आग्नेय्यस्त्रिष्टुभस्ता यदाग्नेय्यस्तेनाग्निरथ यत्त्रिष्टुभो
 यदेकादश तंनेन्द्र ऐन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपतिष्ठत ऽइन्द्राग्नी
 वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
 मात्रा तावतैवैन मेतदुपतिष्ठते ॥ ६ ॥

यदेव विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः । विष्णु-
 क्रमैर्वै प्रजापतिरिमं लोक मसृजत वात्सप्रेणाग्निं
 विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरन्तरिक्ष मसृजत वात्सप्रेण
 व्यायुं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्दिव मसृजत वात्स-
 प्रेणादित्यं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्दृशोऽसृजत वात्स-
 प्रेण चन्द्रमसं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्भूत मसृजत
 वात्सप्रेण भविष्यद् विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्वित्त
 मसृजत वात्सप्रेणाशां विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरहर-
 सृजत वात्सप्रेण रात्रिं विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिः
 पूर्व्वपक्षानसृजत वात्सप्रेणापरपक्षान् विष्णुक्रमैर्वै
 प्रजापतिरर्द्धमासानसृजत वात्सप्रेण मासान् वि-
 ष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्ऋतूनसृजत वात्सप्रेण संव्वत्सरं

तद्यद् व्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत एतदेव तेन सर्व्वं
सृजते ॥ ७ ॥

यदेव व्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः । व्विष्णु-
क्रमैर्वै प्रजापतिः स्वर्गं लोकं मभिप्रायात् स एत-
दवसानं मपश्यद् वात्सप्रे तेनावास्यद् प्रदाहाय यद्वि-
युक्तं न विमुच्यते प्र तद्दृश्यते तथैवैतद्यजमानो
व्विष्णुक्रमैरेव स्वर्गं लोकं मभिप्रायाति वात्सप्रेणा-
वस्यति ॥ ८ ॥

स वै व्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा* । अथ तदानीं
मेव वात्सप्रेणोपतिष्ठते यथा प्रायायाथ तदानीं
मेव विमुञ्चेत्तादृक्त्तद्देवानां वै विधा मनु मनुष्या-
स्तस्माद् हेद् मुत् मानुषो ग्रामः प्रयायाथ तदानीं
मेवावस्यति ॥ ९ ॥

तद्वा ऽअहोरात्रे ऽएवं व्विष्णुक्रमा भवन्ति ।
अहोरात्रे वात्सप्रे अहोरात्रे ऽएवं तद्व्यात्यहोरात्रे
क्षेम्यो भवति तस्माद् हेद् मुत् मानुषो ग्रामो ऽहो-
रात्रे यात्वाहोरात्रे क्षेम्यो भवति ॥ १० ॥

स वा ऽर्द्धं मेव संवत्सरस्य विष्णुक्रमान्
 क्रमते । अर्द्धं वात्सप्रेणोपतिष्ठते मध्ये ह संव-
 त्स्यरस्य स्वर्गो लोकः स यत् कुनीयोऽर्धात् क्रमेत
 न हैतुः स्वर्गं लोकं मभिप्राप्नुयादथ यद् भूयोऽर्धात्
 पराङ् हैतुः स्वर्गं लोकं मतिप्रणश्येदथ यद् अर्द्धं
 क्रमतेऽर्द्धं मुपतिष्ठते तत् सम्प्रति स्वर्गं लोकं
 माम्ना विमुञ्चते ॥ ११ ॥

ताभ्यां वै विपर्यास मेति । यथा महान्त
 मध्वानं विमोकः समश्नुवीत् तादृक्तस्य वै पुर-
 स्ताञ्चीपरिष्ठाञ्चीभे विष्णुक्रमवात्सप्रे समस्यत्यहर्वै
 विष्णुक्रमा रात्रिर्वात्सप्र मेतद्वा ऽद्भुदः सर्व्वं प्रजा-
 पतिः प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्या
 मुभयतः पर्यगृह्णात्तथैवैतद्यजमान इदं सर्व्वं प्र-
 जनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्या मुभयतः
 परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

तदाहुः । यद्दृष्ट्विष्णुक्रमा रात्रिर्वात्सप्र मथो-
 भे ऽएवाहन् भवती न रात्रां कथं मद्यापि रात्रां
 कृते भवत इत्येतद्वा ऽएने ऽअदी दीक्षमाणः पुर-

स्तादपराह्णुः ऽउभे समस्यति रात्रिर्हेतद्यदपराह्णुः ऽथैने
 ऽएतत् सन्निवप्यन्नुपरिष्ठात् पूर्वाह्णुः ऽउभे समस्य-
 त्यहर्हेतद्यत् पूर्वाह्णुः एव मु हास्योभे ऽएवाह्न-
 कृते भवत उभे रात्र्याः ॥ १३ ॥

स यद्दहः सन्निवप्यन्त्यात् * । तद्दहः प्रात-
 रुदित ऽत्रादित्ये भुञ्चैव प्रथम मुहपति भुस्मो-
 दुष्य व्वाचं व्विसृजते व्वाचं व्विसृज्य समिध माद-
 धाति समिध माधाय भुस्मापोऽभ्यवहरति यथैव
 तस्याभ्यवहरणं तथापादाय भुस्मनः प्रत्येत्योखाया
 मोष्योपतिष्ठतेऽथ प्रायश्चित्ती करोति ॥ १४ ॥

स यदि व्विष्णुक्रमीय महः स्यात् † । व्विष्णु-
 क्रमान् क्रान्त्वा वारसप्रेणोपतिष्ठेताथ यदि वात्स-
 प्रीयं वारसप्रेणोपस्थाय व्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वा-
 रसप्र मन्ततः कुर्यान्न व्विष्णुक्रमानन्ततः कुर्याद्यथा
 प्रयाय न विमुञ्चेत्तादृक्तद्य यद् वारसप्र मन्ततः
 करोति प्रतिष्ठा वै वारसप्रं यथा प्रतिष्ठापयेदव-

* 'संनिवप्यन्त्यात्'—इति ग, घ ।

† 'स्यात्'—इति ग, घ ।

साययेत् तादृक् तत् तस्माद् वात्सप्र मेवान्ततुः
कुर्यात् ॥ १५ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. ४.] ॥

“अथ वाक्स्रेणोपतिष्ठत इत्यादि * । ‘ताभ्यः’ घृथिव्यन्त-
रिच्छलोकद्वयव्यापिताभ्यः सृष्टाभ्यः प्रजाभ्यः ‘वाक्स्रेण आयुष्यम्
अकरोत्’ ; तस्मिन् सूक्तोऽग्नेर्लीकत्रयव्याप्तिलक्षणविभूत्याविष्क-
रणस्य विद्यमानत्वात् । आयुषोऽग्न्यायतत्वात् तस्मान्नपाठेन तत्र-
त्यानां प्रजानां मायुःस्थीपनमित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् यज्ञसंयुक्तं प्रयोगं दर्शयति— “स ह्येष
दाक्षायणहस्त इति । ‘दक्षः’ प्राणः , तस्मिन्श्च आयुष्यं ‘दाक्षम्’,
तस्य ‘अयनम्’ प्रापकम् , तादृग्वस्तस्वरूपमिदं ‘वात्सप्रम्’ ।
तस्मात् उत्पन्नं शिशुम् आयुर्वृद्धार्थं ‘वाक्स्रेण अभिसृशेत्’ † ।

वाक्सप्रसङ्गात् प्रागभिहितयाः सुपर्णोऽसीत्येतस्या विक्तव्या
यज्ञाद् बहिः प्रयोगं दर्शयति— “अथ यं कामयेत वीर्यवान्स्वा-
दिति विक्तव्येनं पुरस्तादभिमन्त्रयेतेति । ‘पुरस्तात्’ वाक्स्रेण
अभिमर्शनात् पूर्वम् ॥ २ ॥

उपस्थाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “दिवस्सरीत्यादिना ‡ ।
दिवश्शब्दस्य विवक्षितं मर्थं माह— “प्राणो वै दिव इति ।
‘दिवः’ दिव्प्रतिपाद्य इत्यर्थः । अथवा दिव इति पञ्चम्यन्त-

* का० श्रौ० सू० १६. ५. २१ ।

† दिवस्सरीत्याद्या एकादशर्चो वात्सप्राः ।

‡ वा० सं० १२. १८ ।

पदेन प्रातिपदिकमात्रं विवक्षित्वोक्तम् ; दिव्प्रातिपदिकात् प्राणो विवक्षित इति । तत् कथं मिति तत् समर्थयते — “प्राणा-
दु वा एष प्रथमं मजायतेति । ‘प्राणात्’ उत्पत्तेः प्राक् ।
काण्डादौ— “प्राणा वा ऋषयः”—इत्युपक्रम्य , “सप्तपुरुषानेकं
पुरुषं करवामिति त एतां सप्तपुरुषानेकं पुरुषं मकुर्वन्”—इति
प्रतिपादितम् * । अत्र ‘वै’-शब्देन प्रसिद्धिर्द्योत्यते ।

“अस्माद् द्वितीयं मिति, अमुं द्वितीयं पादं व्याचष्टे— “यदेन
मदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयदिति । ‘यद्’ यस्मात् ‘एनम्’
अग्निम् ‘अदः’ विप्रकृष्टे काले ‘पुरुषविधः’ यथा पुरुषः तद-
वयञ्चै सम्पद्यते , तथा इष्टका मर्ष्यजनयदित्यर्थः । अयं
मर्थोऽपि तत्रैव प्राक् प्रतिपादितः— “स एव पुरुषः प्रजापति-
रभवत् । स यः स पुरुषः प्रजापतिरभवत् , अयं मेव स योऽयं
मग्निश्चीयते”—इति † । तथाविधचयनसाध्याकारोत्पादनस्य अर्ध्वर्यु-
कर्तृकत्वात् ऋषिराह — “अस्माद् द्वितीयं मिति ।

“द्वितीयं मप्सु”—इत्येतद् व्याचष्टे— “यदेन मदस्तृतीयं
मद्भ्योऽजनयदिति । ‘एनम्’ आहुत्याधाररूपं मित्यर्थः । अयं
मर्थोऽपि तत्रैवोक्तः— “सोऽपोऽसृजत”—इत्युक्त्वा , “सोऽकामय-
ताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेतेति , सोऽनया त्रय्या विद्यया सहापः
प्राविशत् त आण्डं समुवर्त्तत”—इति ; “अथ यो गर्भोऽस्तरासीत्
‘सोऽग्निरसृज्यतेति च ‡ ।

क उत्पादितवानिति , तदाह— “नृमणा इति । नृमणः-

* इहैव १ प्र० १२ पङ्क्तिः २ प्र० ७ पङ्क्तिं यावत् द्रष्टव्यम् ।

† इहैव २ प्र० १६ पङ्क्तिती द्रष्टव्यम् ।

‡ इहैव ४ प्र० ३ पं० , ६ पं० , १४ पङ्क्तिश्च द्रष्टव्यम् ।

शब्दस्य विवक्षितं मर्थं दर्शयति— “प्रजापतिर्वै नृमणा इति ।
नृविषयमनोयुक्तः इति तस्यार्थः । अजस्रशब्दं व्याचष्टे— “अग्नि-
रजस्र इति । ‘अजस्रम्’ अहिंसितम् अग्निमित्यर्थः ।

चतुर्थपादस्य तात्पर्यं माह— “यो वा एन मित्थे स एनं
जरत इति । पुनः पुनः समित्थन मेवानेरुत्यादनम् । अतो
यः ‘स्वाधीः’ स्वाधानः इत्ये ‘सः’ ‘जनयते’ जनयति । अर्थात्
स्तुत्यर्थं जरत इत्यस्य जनयत इत्यर्थे इति व्याख्यातं भवति ॥

मन्त्रार्थस्तु व्याख्यातप्रायः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रः— “विद्या ते अन्न इति * । अन्न “त्रेधा
त्रयाणि”—इत्येतद् व्याचष्टे— “अग्निर्वायुरादित्य एतानि हास्य
तानि त्रेधा त्रयाणीति । एकस्यैव त्रेधाभावेन सिद्धानि त्रयाणि
रूपाणि ‘विद्या’ जानीमः । द्वितीयपादं व्याचष्टे— “विद्या
ते धाम विभृता पुरुवेति, यदिदं बहुधा विक्रियत इति । ‘बहुधा’
बहुप्रकार माह । ‘पुरुता’ पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु ‘विभृता’ विभृ-
तानि ‘धाम’ धामानि । अमु मर्थं ‘विद्या’ जानीमः । तृतीयं
पादं व्याचष्टे— “विद्या ते नाम परमं गुहा य दिति । किं तत्
गुह्यं नामेति तद् दर्शयति— “यविष्ठ इति वा तस्य परमं नाम
गुहेति । चतुर्थपादं व्याचष्टे— “विद्या त मुत्सं यत आ जगन्वे-
तीति । हे अन्ने ! त्वं ‘यतः’ ‘आजगन्व’ आगतोऽसि, ‘तम्’
‘उत्सम्’ उख्यन्दतेऽस्मादित्युत्सः’ तम्, ‘विद्या’ । कोऽसी उत्स-
शब्देन विवक्षित इति तं दर्शयति— “आपो वा उत्सोऽङ्गो वा
एष प्रथमं माजगामेति । अङ्ग उत्पत्तिः पूर्वमन्त्रे “तृतीयं मङ्गो-

जनयदित्यत्रोक्ता * । ननु तत्राङ्गो जन्म तृतीय मित्युक्तम् , कथं
मत्र “प्रथमं माजगाम”-इति ? उच्यते— नैष दोषः ; तत्रान्तेः
प्रजापत्यात्मकत्वं चित्यात्मकत्वं च रूपमपेक्ष्य तृतीयत्वमुक्तम् ,
इह तु मथनाद्यपेक्षया प्राथम्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥

“समुद्रे त्वेति । तृतीयो मन्त्रः † । हे अग्ने ! त्वां
‘समुद्रे’ तत्रापि ‘अप्स्वन्तः’ ‘नृमणाः’ मनुष्येषु अनुग्रहयुक्त-
मनाः ‘प्रजापतिः’ ‘ईधे’ दीपयति । तथा ‘नृचक्षाः’ सर्वसाक्षि-
त्वेन मनुष्याणां द्रष्टा प्रजापतिः ‘दिवः’ ‘जधन्’ जधसि अस्ती-
त्यर्थः । “लोकान् रजांस्युच्यन्ते”-इति निरुक्तम् ‡ । ‘तृतीयं रजः’
द्युलोकः , तत्र ‘तस्थिवांसं’ स्थितवन्तं त्वाम् ‘अपाम्’ ‘उपस्ये’
उत्सङ्गे , दिवि ‘महिषाः’ महान्तः प्राणाः , वायुप्राणयोरभेदाद्
वायवः ‘अवर्द्धन्’ । यहा, अप्शब्देन तज्जं पुष्करपर्णं मुच्यते, तदेव
द्योतमानत्वात् पृथिव्यसंस्पर्शात् दिवीति व्याख्यातं ब्राह्मणे § ॥

तत्र ‘महिषाः प्राणाः’ ऋत्विक्स्वन्धिनः ‘अवर्द्धन्’ । उक्तो
नृमणशब्दार्थः , द्वितीयपादेन ‘नृचक्षसः’-शब्देन प्रजापतिर्विव-
क्षितः , ‘दिव जधः’-इत्यनेन आपो विवक्षिता इति, व्याचष्टे—
“प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो दिव जध इति । तृतीयं रज इति
द्यौर्विवक्षिता , महिषा इति च प्राणा विवक्षिता इति दर्श-
यति— “द्यौर्वै तृतीयं रजः , प्राणा वै महिषाः , “दिवि
‘त्वा प्राणा अवर्द्धन्ति ॥ ५ ॥

* ४१६ पृ० १५ पं० (३ क०) द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० १२. २० । का० श्रौ० सू० १६. ५. २१ ।

‡ निरु० ४. ३. ३ ।

§ “प्राणो वै दिवः”-इति ३ क० (४१६ पृ० १२ पं०) द्रष्टव्यम् ।

एवं प्रदर्शनार्थं सूक्तस्यादिमं ढचं व्याख्याय, तद्व्याख्यान
मुसरास्वृच्चु * समान मित्यतिदिशति— “ता एता एकव्याख्याना
इत्यादिना। एक मेवाग्निं व्याचक्षत इति ‘एकव्याख्यानाः’। ‘एतत्
एव’ ‘अभि’ प्रवृत्ता इति शेषः। ‘ताः’ सर्वाः ‘आग्नेय्यः’
अग्निदेवत्याः, तथा ताः ‘त्रिष्टुभः’। त्रिष्टुभ इति यत् ‘तत्’
एव कथं मित्यत आह— “यदेकादशेति। तत्पदे अक्षरगतैकादश-
सङ्ख्यास्ति, तस्मात् त्रिष्टुभ इत्यर्थः। किं तत इत्याह— “तेन्द्र
इति। त्रिष्टुभो हि इन्द्रदेवताकत्वम्। प्रतिपादितप्रकारेण
‘अग्निः ऐन्द्राग्निः’ ॥

“यावानग्निर्व्याख्यस्य मात्रेति। ऐन्द्राग्नात्मनोऽस्याग्नेर्या-
वती देवताद्वयस्वरूपा मात्रास्ति। “इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा
इति। इन्द्रस्य सर्वदेवताधिपतित्वात्, अग्नेश्च सर्वदेवतानुप्रवेशाच्च
सर्वदेवतारूपत्वम्। “सर्वदेवत्योऽग्निरिति। ‘स्वात्मना’ इन्द्रा-
त्मना चेत्यर्थः। अत्रापि यावत्यस्य मात्रेति सर्वदेवतारूपा
मात्रेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ पुनर्विष्णुक्रमवाक्सप्रे समुच्चित्य † लोक तदधिष्ठाहृदेव-
तादिसकलजगदुत्पादकतया स्तौति— “यद्देव विष्णुक्रमवाक्सप्रे
भवतः, विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरिमं लोकं मसृजत वाक्सप्रेणाग्नि
मित्वादिना। ‘वित्तं’ धनम्। ‘आशां’ दिशम्। सर्वं निगद-

* वा० सं० १२. २१—२८। का० श्रौ० सू० १६. ५. २१।

† “रुक्मं” प्रतिमुच्य विभर्त्ति (७. १. १.)—इत्यारभ्य “सोद्
त्वं मासुरस्याः”—इत्युपस्थानान्ताः (७. ३. १६.) विष्णुक्रमा ज्ञेयाः।
तथाच सूत्रम्— “रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग् वाक्सप्राद् विष्णुक्रमाः”—
इति १६. ५. ६।

सिद्धम् । उक्तं मर्थं सुपसंहरति— “तद्यद् विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत इति । उक्तार्थानुसन्धानेनोभयं भवश्यं मनुतिष्ठन् यजमानः सर्वं जगत् सृष्टवान् भवति ॥ ७ ॥

अथ पुनर्विष्णुक्रमं स्वर्गप्राप्तिसाधनात्मना, वात्सप्रे तदवसानात्मना च प्रशंसति— “यद्देव विष्णुक्रमवात्सप्रे इति । विक्रमसाधनैः स्वर्गं लोकं मभिलक्ष्य प्राप्तवान् प्रजापतिः, तस्य गमनस्य अवसानस्थानीयं वात्सप्रे मपश्यत् । अत्रावसानं विमोचनम् । “स्यतिरूपसृष्टौ विमोचने”—इति * हि यास्तः । यजमानस्य तु अग्निना सह तन्मन्त्रेण आक्रमणं मेव स्वर्गप्राप्तिः । वात्सप्रेमन्त्रेणोपस्थानस्थानन्तर्भावित्वात् तेनोपस्थानं मेव स्वर्गगत्यवसानम् । यदि केवलं विष्णुक्रमानिव कृत्वा वात्सप्रे न कुर्यात्, तदान्तेः उपरि त्यागात् प्रदहेत् । “यद्धि युक्तं मिति, लोकमर्यादाप्रदर्शनम् । रथे युक्तं मश्व्यादिकं कदाचिदपि विमोक्षाभावे रथभारश्चमेण दह्यते, तथैवैतदित्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

दीक्षाप्रथमदिवसे विष्णुक्रमवात्सप्रेयोः समसनं विधत्ते— “स वै विष्णुक्रमानिति । प्रजापतिना यथा कृतम्, तथैव यजमानेनापि कर्त्तव्यं मिति को नियम इति, तत्राह— “देवानां वै विधा मनु मनुष्या इति । ‘तस्माद् दु ह’ तस्मादेव खलु कारणात् ‘इदं’ वक्ष्यमाणं ‘मानुषो ग्रामः’ मनुष्यसमूहोऽपि ‘प्रयाय’ मन्तव्यम् प्राप्य, तदानीं मेव ‘अवस्यति’ अश्व्यादि गमनसाधनं विमुञ्चति । अनेन तस्य भूतार्थवादता समर्थिता भवति ॥ ९ ॥

विहिते विष्णुक्रमवात्सप्रे, एकस्मिन् दिने विष्णुक्रमाः, अपरस्मिंस्तु वात्सप्रे मित्येव क्रमेण कर्तव्यमिति सार्थवादं द्रष्टव्यमिति— “तद्वा अहोरात्रे एव विष्णुक्रमा भवन्ति, अहोरात्रे वात्सप्रे मिति । ‘अहोरात्रे’ एकस्मिन् दिवसे इत्यर्थः । तथाच कात्यायनः— “विष्णुक्रमवात्सप्रे चाहर्व्यत्यासम्”—इति * । ‘तत्’ तेन गमनरूपं विष्णुक्रमम् एकस्मिन् दिवसे करोति, अपरस्मिंश्च तदवसानरूपं वात्सप्रे कृतवान् भवति । ‘तस्मात्’ ‘मानुषो ग्रामः’ अपि इदानीं मपि एकस्मिन् दिवसे अध्वानं गत्वा, अन्यस्मिन् दिवसे ‘क्षेम्यः’ क्षेमाह्नी भवति, सुखं मास्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

उक्तप्रकारेण संवत्सरपर्यन्तं मनुष्ठितवतः † फलितं दर्शयति— “स वा अर्द्धं मेव संवत्सरस्येति । एवं सति संवत्सराहं विष्णुक्रमाः कृता भवन्ति, अतश्च संवत्सरमध्यदिवसात्मकः स्वर्गलोकः प्राप्तो भवति । उक्तवैपरीत्ये अर्द्धसंवत्सरादर्वाक् एकस्मिन् अपि अहनि अर्द्धव्यत्यासनियमभङ्गेन विष्णुक्रमं मकृत्वा वात्सप्रे कुर्यात्, तदानीं संवत्सरमध्यात्मकं स्वर्गं न प्राप्नुयात् । अथाहं संवत्सरादुपर्यपि अर्द्धव्यत्यासभङ्गेन यदि विष्णुक्रमं मेव कुर्यात्, तदानीं संवत्सरमध्यलक्षणं स्वर्गं मतिक्रामेत्; अतो न्यूनाधिकं मकृत्वापि क्रमेणाहर्व्यत्यासेनाहं संवत्सरं विष्णुक्रमं कृत्वा,

* का० श्रौ० सू० १६. ६. ५ ।

† “संवत्सरं सोष्यतः, संवत्सराहिताग्निः, जातस्य च, यस्मात्स्य मन्थम्”—इत्येतानि (१६. ५. १०—१३.) कातीयस्मृत्याण्यपीह विरीक्षितव्यानि । अत्र चोपरिष्ठादिह विप्रेषो द्रष्टव्यः (६. ५. १. ६५—६८; १०. २. ६. ६.) ।

अर्द्धसंवत्सरं वात्सप्रोपस्थाने सति अप्राप्त्यतिक्रमेण लक्षणदोषद्वया-
भावेनैव 'स्वर्गं लोकम् आत्मा विमुञ्चते' ॥ ११ ॥

“ताभ्यां वै विपर्यास मेतीति । संवत्सर मनुष्ठेयत्वात् महाध्व-
गमनस्थानीयं चयनकर्म , तत्राहर्विपर्यासानुष्ठानश्चमपरिहाराय
एकस्मिन् दिने यात्राविच्छेदं कृत्वा महाध्वगमनप्राप्तिस्थानीयं
भवति । आद्यन्तयोरङ्गीरुभयोर्विष्णुक्रमवात्सप्रस्थानीयत्वम् , तयोः
समुच्चित्यानुष्ठानं विधाय स्तीति—“तस्य वै पुरस्ताच्चोपरिष्ठाञ्चेत्या-
दिना । अहश्च रात्रिश्च क्रमेण विष्णुक्रमवात्सप्रस्थानीयम् । तथा
सति 'एतद्वै' । किं मेत दिति स्पष्टयति—“इदं सर्वं प्रजापतिः
प्रजनयिष्यंश्चेति । एतस्य सर्वस्य सृष्ट्यार्दो तदन्ते वा अहो-
रात्राभ्यां सृष्टं सर्वं परिगृह्णीयात् , स्वाधीनं कृतवान् । “तथै-
षैतदिति । पूर्ववत् । यजमानस्य सर्वजगत्सृष्टिर्नाम संवत्सर-
पर्यन्त महर्ष्वत्यासानुष्ठानम् ॥ १२ ॥

अहर्वै विष्णुक्रमो रात्रिर्वारसप्र मित्यत्र काञ्चिच्छङ्कां समुच्चि-
यति , ता मनूय समाधत्ते—“तदाहुर्गदहरिति । 'उभे एव'
'अहन्' अहनि निर्वर्त्ये 'भवतः', 'न रात्र्याम्' ; 'कथम्' 'अस्य'
यजमानस्य 'रात्र्याम्' अपि 'कृते भवतः' ? अस्योत्तरम्
“एतद्वा इति । 'एने' उभे विष्णुक्रमवारसप्रे 'अदः' विप्रकृष्टे
दीक्षावसरे 'दीक्षमाणः' 'पुरस्तात्' संवत्सरस्य 'अपराह्णे' 'सम-
स्यति' अव्यवधानेनानुतिष्ठति । अस्तु , रात्रेः कथं प्राप्तिरिति,
तत्राह—“रात्रिर्हैतद् यदपराह्ण इति । इत्य मादौ समास-
कारण मुक्ता अन्तेऽपि दर्शयति—“अथैने एतत् सन्निवप्सन्निति ।
'उपरिष्ठात्' संवत्सरावसाने । शिष्टं पूर्ववत् । 'एवम्' आद्य-
न्तयोः समस्यानुष्ठानेन 'उभे' अपि सर्वस्मिन्नहनि समस्य कृते

भवतः । तथा सर्वस्या मपि 'रात्र्याम्' 'उभे' अपि समस्त
'कृते भवतः' ॥ १३ ॥

चरमदिवसकर्त्तव्य माह— "स यदहुरिति । 'यदहः' यस्मिन्
जहनि सन्निवापो नाम चितेऽन्वौ उख्याग्नेर्निवापः , तं करि-
ष्यन् 'स्यात्', 'तदहः प्रातः उदिते आदित्ये'-इत्यादिना प्रयोगः
प्रदर्शयते । "भस्मैव प्रथम मिति * । नेतरत् कर्म प्रथमं कुर्यात् ।
"यथैव तस्याभ्यवहरण मिति । 'तस्य' भस्मानः उदके प्रक्षेपो
'यथा', तथा 'एव' । स्त्रियस्य 'भस्मानः' सकाशात् आदाय पुनस्त-
द्देशान् 'प्रति' निवृत्तः सन् 'उखायाम् औप्य उपतिष्ठते' ॥

भस्माभ्यवहरणादेरनुष्ठानप्रकारः समस्तक उपरिष्ठात् "अथातो
भस्मान एवेत्यादिना † प्रतिपादयिष्यते , अत्र तु अनुष्ठेयपदार्थी-
द्देशमात्र मेव ॥

"अथ प्रायश्चित्तीकरोतीति । एतत् उखाप्रकरणे व्याख्या-
तम् ‡ ॥ १४ ॥

दीक्षान्त्यदिवसस्य पक्षे विष्णुक्रमीयत्वम् , पक्षे वात्सप्रीयत्वञ्च
भवति , तदा कथं मनुष्ठानप्रकार इति , तद् विभज्य दर्शयति—
"स यदि विष्णुक्रमीय महः स्यादिति । विष्णुक्रमानन्तरं वात्स-
प्रोपस्थान मिति यथाक्रम मेव । यदि वात्सप्रसम्बन्धि स्यात्
चरम महः , तदा वात्सप्रोपस्थानानन्तरं 'विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा'
पुनर्वात्सप्रोपस्थानं कर्त्तव्यम् । पुनर्वात्सप्रोपस्थानं मकृत्वा , केव-
लेन विष्णुक्रमेणैव यदि समाप्येत , तदा गमनसाधनाश्चादि-

* "उखाया भस्मोदपन मस्तमिते पात्रे"—इति का० १६. ६. १ ।

† उपरिष्ठात् ऽ अ० २ ब्रा० १ कण्ठीत इति यावत् ।

‡ ३५६ पृ० ६ पं० , ३६६ पृ० ७ पं० द्रष्टव्यम् ।

स्थानीयस्याम्नेन विमोक्षः स्यात् । इत्थं विष्णुक्रमेणैवानुष्ठाना-
वसाने दोष मुक्ता , पुनः वाक्सप्रेणाहस्त्रमाप्ती गुणं दर्शयति—
“अथ यद् वाक्सप्र मन्ततः करोति , प्रतिष्ठा वै वात्सप्र मिति ।
वाक्सप्रस्य स्वर्गगमनावसानरूपत्व मुक्तं प्राक् * , तस्मात् प्रतिष्ठा-
अकत्वम् । स्पष्ट मन्यत् † ॥ १५ ॥ ४ [७. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाँ निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्दीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमिः ।
रत्नोत्स्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थः ,
व्यश्राणीद्विश्चक्रं प्रथितविधिमहामृतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

* ७ अ० ४ ब्रा० ११ कण्ठी (४२३ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ६. ६ सट्ति द्रष्टव्यम् ।

प्राज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्वृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि मङ्गत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्थः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डे सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

(अथाष्टमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् .)

व्वनीवाह्येताग्निं विभदित्याहुः । देवाञ्चा-
सुराश्चोभये प्राजापत्या अस्य ईन्त ते देवाश्चक्र म-
चरञ्छाल मसुरा आसंस्ते देवाश्चक्रेण चरन्त
एतत् कर्मापश्यंश्चक्रेण हि वै देवाश्चरन्त एतत्
कर्मापश्यंस्तस्माद्नस एव पौरोडाशेषु यजूष्यन-
सोऽग्नी * ॥ १ ॥

स यो व्वनीवाह्यते । देवान् कर्मणैति
दैवेषु हास्य कर्म कृतं भवत्यय यो न व्वनी-
ह्यते ऽसुरान् कर्मणैत्यसुर्येषु हास्य कर्म कृतं
भवति ॥ २ ॥

तद्वैक ऽआहुः । स्तयं वा ऽएषु व्वनीवाहितो
व्विष्णुक्रमैर्वा ऽएषु प्रयाति व्वात्सप्रेणावस्यतीति न
'तथा' व्विद्याह्वैवं वा ऽअस्ये तत् प्रयाणं यद्
व्विष्णुक्रमा दैव मवसानं यद् व्वात्सप्र मथास्येदं

* 'यजूष्यनसोऽग्नी' - इति ग, 'यजूष्यनसोऽग्नी' - इति घ ।

मानुषं प्रयाणं यदिदं प्रयाति मानुषं मवसानं
यदवस्यति ॥ ३ ॥

प्रजापतिरेषीऽग्निः । उभयस्वेतत् प्रजापति-
र्यञ्च देवा यञ्च मनुष्यास्तद्यद् विष्णुकमव्वात्स्यप्रे
भवतो यद्देवास्त्य दैवत् रूपं तदस्य तेन संस्करो-
त्यथ यद्वनीवाह्यते यद्देवास्त्य मानुषत् रूपं तदस्य
तेन संस्करोति स ह वा ऽएतत् सर्वं कृत्स्नं
प्रजापतिः संस्करोति य एवं विद्वान् व्वनीवाह्यते
तस्माद् व्वनीवाह्यैव * ॥ ४ ॥

स यद्दहः प्रयात्यन्त्यात् † । तद्दहकृत्तरतीऽग्नेः
प्रागुन उपस्थाप्यायास्मिन्त्वमिध मादधात्येतद्वा
ऽएनं देवा एष्यन्तं पुरस्तादन्नेनाप्रीणन्नेतया समि-
धा तथैवैन मय मेतद्देष्यन्तं पुरस्तादन्नेन प्रीणात्ये-
तया समिधा ॥ ५ ॥

समिधाग्निं दुवस्यतेति । समिधाग्निं नम-
स्यतेत्येतद् घृतैर्बोधयतातिथि मास्मिन् हव्या जुहोत-

* 'वनीवाह्यैव'—इति ग, घ ।

† 'स्यात्'—इति ग, घ ।

नेति घृतेरह बोधयतातिथि मो ऽअस्मिन् हव्यानि
जुहुतेत्येतद् बुद्धवत्येत्यायै ह्येन मेतद् बोधयति ॥ ६ ॥

अथैन मुद्यच्छति । उदु त्वा विश्वे देवा
अग्ने भरन्तु चित्तिभिरिति विश्वे वा ऽएत मग्ने
देवाश्चित्तिभिरुद्भरन्नेतद्देवाणां तदा चित्त मासीत्त-
थैवैन मयु मेतच्चित्तिभिरुद्भरत्येतद्वास्य तदा चित्तं
भवति स नो भव शिवस्त्वु सुप्रतीको विभाव-
सुरिति यथैव यजुस्तथा बभ्रुस्तं दक्षिणत उदञ्च
मादधाति तस्योक्तो बभ्रुः स्थाल्यां गार्हपत्यं
समुष्यापर मादधाति स यदि कामयेतोपाधिरोहेत्
पार्श्वतो वा ब्रजेत् ॥ ७ ॥

अथानड्वाहौ युनक्ति । दक्षिण मग्ने ऽथ सव्य
मेवं देवचेतरथा मानुषे स यां काञ्च दिशं या-
स्यन्त्यात् प्राडेवाग्ने प्रयायात् प्राची हि दिग्गनेः
स्वा मेव तद्दिशं मनु प्रयाति ॥ ८ ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि । शिवेभिरर्चिभिष्ट
मिति प्रेदग्ने त्वं ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिरर्चि-
भिर्हीप्यमानैरित्येतद् बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हि-

सौस्तन्वा प्रजा इति बृहद्भिरर्चिभिर्हीप्यमानैर्मा
हिःसीरात्मना प्रजा इत्येतत् * ॥ ९ ॥

स यदाह उत्सर्जेत् । अथैतद्यजुर्जपेदसुर्या
वा ऽएषा व्याग्याक्षस्य ता मेतच्छमयति ता मेत-
द्देवत्रा करोति ॥ १० ॥

यद्देवैतद्यजुर्जपति । यस्मिन्वै कस्मिंश्चाहिते-
ऽह उत्सर्जति तस्यैव सा व्याग् भवति तद्यद्गना-
वाहितेऽह उत्सर्जत्यग्नेरेव सा व्याग् भवत्यग्नि मेव
तद्देवा उपास्तुवन्नुपामहयंस्तथैवैन मय मेतदुपस्तौ-
त्युप महयत्यक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति तस्योक्तो
बभूवुः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा व्वसत्यै व्विसुञ्चेत् † । अनखे-
वाग्निः स्यादथ यदा व्वसत्यै व्विसुञ्चेत् प्रागुन
उपस्थाप्योत्तरत् उद्धत्यावीक्षति युचेन मुपावह-
रति तं दक्षिणत उद्ञ्च मुपावहरति तस्योक्तो
बभूवुः ॥ १२ ॥

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'विसुञ्चेत्'—इति क, ग । विसुञ्चेत्—इति ख, ङ ।

अथास्मिन्त्समिधु मादधाति । एतद्वा ऽएनं
 देवा ईयिवा॒सुस मुपरि॑ष्टाद॒न्नेनाप्री॑णन्नेतया समि॒धा
 तथै॒वैन मय॑ मेतदीयिवा॒सुस मुपरि॑ष्टाद॒न्नेन प्रीणा॑-
 स्येतया समि॒धा ॥ १३ ॥

प्र प्राय॑ मग्नि॒र्भरत॑स्य शृ॒ग्व ऽद्भुति॑ । प्रजा-
 पति॒र्व्वै भरतः॑ स॒ हीदं॑ म॒र्व्वं विभ॑र्त्ति वि यत्
 सूर्यो॑ न रोचते बृह॒द्भा इति॑ वि यत् सूर्य॑-इव
 रोचते बृह॒द्भा इत्ये॒तद्भि यः॑ पू॒रुं पृ॒तनासु॑
 तस्या॒विति॑ पू॒रुहं॑ ना॒मासुर॑रक्षस॒ मास॑ त॒ मग्निः
 पृ॒तनास्व॑भित॒ष्टौ दी॒दाय॑ दै॒व्यो ऽश्रु॑तिथिः शिवो॑]
 न इति॑ दी॒प्यमानो॑ दै॒वोऽति॑थिः शिवो॑ न इत्ये-
 तत् स्थि॒तव॒त्या व्वस॑त्यै ह्ये॒नं तत् स्था॑पयति ॥ १४ ॥

अथातः॑ सम्प॒देव॑ । समि॒धं प्रथ॑मेनादधात्यु-
 द्वाच्छ॒त्येकेन॑ प्रया॒त्येकेना॑स्य मे॒केनानु॑मन्वयते स-
 मि॒ध मे॒व पञ्च॑मेनादधाति तत् पञ्च॑ पञ्च॒धिति-
 कोऽग्निः॑ पञ्च॒र्त्तवः॑ सं॒व्वत्स॑रः सं॒व्वत्स॑रो ऽग्निर्या॒वा-
 नग्निर्या॑वत्यस्य मा॒त्रा ताव॑त्तद् भवति ॥ १५ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्भ्रमे , त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

रुक्मशिक्यपाशासन्दीसशिक्योखाग्निधारणम् ।
विष्णुक्रमश्च वात्सप्रोपस्थानं सप्तमे गतम् ॥
अथाष्टमेऽत्र ह्युख्याग्नेर्गाहपत्यचयनार्थकम् ।
देवयजनदेशस्य प्रापणादिकं मुच्यते ॥

तत्रोख्याग्नेर्गाहपत्यं प्रति अनसा प्रापणं विधास्यंस्तदुपोद्घात
माह— “वनीवाह्येताग्निम् विभ्रदित्याहुरित्यादिना * । अग्नि-
चयनप्रदेशप्रापणीयानिं ‘विभ्रद्’ यजमानो ‘वनीवाह्येत’ अनसा
त मुख्याग्निं भृशं वाहयेत् ‘इत्याहुः’ पूर्वमहर्षयः । वहते-
र्यङ्कन्तस्याभ्यासस्य नीगागमश्छान्दसः ।

केनाभिप्रायेणेति, त मभिप्रायं पूर्ववृत्तान्तमुल्लेखेन दर्शयति—
“देवाश्चेति । ते ‘देवाः’ ‘चक्रम् अचरन्’ चक्रेणाचरन्नित्यर्थः ।
‘असुराः’ तु ‘शालम्’ चक्रव्यतिरिक्तं साधनम् शालम्, तत्
‘आसन्’ तत्साधना अत्राभवन्नित्यर्थः । “ते देवाश्चक्रेण चरन्त
एतत् कर्मापश्यन्निति । ‘एतत्’ उख्याग्निप्रणयनलक्षणं मित्यर्थः ।
यस्माद् ‘अपश्यन्’ ‘तस्मात्’ ‘पौरोडाशेषु’ पुरोडाशसम्बन्धिषु

* “वनीवाहनं मेतद् दीक्षासु यदेच्छेत्”—इति का० श्रौ० सू०
१६. ६. २२ । “वनीवाहनं मिति सञ्ज्ञास्य कर्मणः, सा च संखव-
हारार्था । तच्च दीक्षासु कर्त्तव्यम्, यदेच्छोपजायते महावीरकरण-
यूपच्छेदन-वनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते, क्रमस्तु नैषाम्; पाटा-
भावात्”—इति तत्र कर्कः ।

कर्मसु 'अनसः एव' शकटस्यैव 'यजूंषि' मन्त्राः सन्ति, तथा 'अग्नी' अग्निचयनेऽपि 'अनसः' एव 'यजूंषि' ॥ १ ॥

इत्थं सुपोद्घात मुक्त्वा औपौद्घातिकं दर्शयति— “स यो वनीवाह्यत इति । अथ मनसा वाहयेत् तद् । वनीवाहनलक्षणेन 'कर्मणा' 'देवान् एति' देवाना माचरण मनुकरोतीत्यर्थः । तदेव व्याचष्टे— “दैवं हास्येति । व्यतिरेकं दर्शयति— “अथ यो न वनीवाह्यत इति । वनीवाहनं मक्त्वा शालाया मेवाग्निं निष्पादयेत्, तदा 'असुर्यम्' तत् कर्म असुरेभ्यो हितं भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

इत्थं वनीवाहनं कर्त्तव्यमिति विधाय, तस्य प्रकारान्तरेण प्राप्तिमाशङ्कते— “तद्वैक आहुः स्वयं वा एष इति । अग्नेर्भृशं वहनमेवापेक्षितम् । तत्र विष्णुकर्मणेनैव सवात्सप्रेण कृतमित्यभिप्रायः । “दैवं वा अस्य तत् प्रयाणमिति । विष्णुकर्मरूपं प्रयाणं देवविष्णुभावेनाक्रान्तत्वात् अवसानस्य तादृक्त्वमपि तस्मादेव ; वनीवाहनरूपं तु मानुषमेव ॥ ३ ॥

अस्त्वैवं विषयभेदेन प्रयाणभेदः, तथापि द्विविधमपि कर्त्तव्यमित्यत्र किङ्कारणमिति तद् दर्शयति— “प्रजापतिरेषोऽग्निरुभयस्वेतदित्यादिना । स्त्रृष्टृष्टव्ययोरभेदोपचारेण 'एतत् उभयम्' अपि 'प्रजापतिः' एव । तथा सत्युभयेन वात्सप्रेण 'विष्णुकर्मणे वनीवाहनेन चेत्युभयेन देवमानुषभेदेनोभयविधमपि 'रूपं संस्करोति' । अत उभयमप्यवश्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ।

उक्तार्थज्ञानपूर्वकमनुतिष्ठतः फलमाह— “स ह वा एतमिति । “तस्मादिति । निगमनम् ॥ ४ ॥

अग्नेर्गाहपत्यचयनदेशं प्रति प्रणयनप्रयोगमाह— “स यद्-

हरिति । यस्मिन्नहनि दीक्षां समाप्य, चितिप्रदेशं प्रति 'प्रयास्यन्
 स्यात्', तदोख्याग्नेः 'उत्तरतः' प्राक् अनः उपस्थाप्य, अस्मिन्
 उख्याग्नी 'समिधम्' आदध्यात् । तथाच कात्यायनः— "प्रागनः
 कृत्वोख्यस्योत्तरतः समिदाधानं समिधाग्नि मिति"—इति * ।
 एतत् प्रशंसति— "एतद्वा एन मिति । यथा लोके प्रयास्यन्तं
 भोजयित्वा प्रस्थापयति, तदस्थानीय मिदं समिदाधान मिति
 सुतिः ॥ ५ ॥

तत्र "समिधाग्नि मिति मन्त्रः † । हे ऋत्विग्यजमानाः !
 'समिधा अग्नि' 'दुवस्यत' प्रचरत, 'घृतैः' अतिथिभूत मग्निं
 'बोधयत' प्रबुद्धं कुरुतं । अथ चितिप्रदेशे गार्हपत्यभूतेऽस्मिन्
 'हव्या' हवींषि 'आजुहोतन' सर्वतो जुहुत । तत्र दुवस्यते-
 त्येतद् व्याचष्टे— "समिधाग्निं नमस्यतेत्येतदिति । स्पष्ट
 मन्यत् । "बोधयतेति । यद् बोधलिङ्ग मस्ति, तस्य तात्पर्यं
 माह— "इत्यायै ह्येन मेतद् बोधयतीति । 'इत्यायै' गम-
 नायै ॥ ६ ॥

"अथैन मुद्यच्छत्युदु त्वेतीति । अनस उपरि उख्याग्निं
 स्थापयितु मूर्ध्वं धारयेत् । तच्च, धारण मांसन्दीसहितम्
 "सासन्दीक मुद्यम्य"—इति सूत्रात् ‡ । चित्तिभिरित्येतद्
 व्याचष्टे— "एतद्धेःषा मिति । 'एषां' देवानां 'चित्तिभिः'
 ज्ञानैरुद्धारणं कुर्वताम् 'तदा' उद्धारणकाले 'एतत्' उद्धारणं मेव
 'चित्तं' चेतव्यम् 'आसीत्' । 'तथैव' देवदेव यजमानोऽपि

* का० श्रौ० सू० १६. ६. १५ ।

† वा० सं० १२. ३० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. १६ क ।

‘चित्तिभिः’ उद्धृतवान् भवति । अस्यापि यजमानस्य ‘एतदेव’ उद्धरणं मेव चित्तं भवति । उत्तरार्द्धस्य स्पष्टार्थता माह— “य-
द्यैव यजुस्तथा बभ्रुरिति ॥

मन्त्रस्याय मर्थः *— हे अग्ने ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘विश्वेदेवाः’
‘चित्तिभिः’ ज्ञानैः ‘उद्भरन्तु’ । स तथाविधस्त्वं ‘नः’ अस्माकं ‘शिवो
भव’ । तथा ‘सुप्रतीकः’ शोभनाङ्गः ‘विभावसुः’ प्रभैकधनश्च ॥

उद्धृतस्याग्नेरनसि स्थापने विशेष माह— “तं दक्षिणतः उदञ्च
मादधातीति । ‘दक्षिणतः’ सकाशात् ‘उदञ्चम्’ उदङ्मुखम् ।
“दक्षिणतोऽनसि करोति”—इति सूत्रम् † । पूर्वोक्तं मर्थवादं मुक्ते-
ऽर्थेऽतिदिशति— “तस्योक्तो बभ्रुरिति । “दक्षिणतो वा उदङ्
योनौ रेतः सिच्यते”—इत्येव मुक्त इत्यर्थः ‡ । अन्यस्यां ‘स्थाल्याम्’
‘अपरं गार्हपत्यम्’ अग्निं स्थापयित्वा ‘आदधाति’ अग्नेः पश्चा-
द्देशे स्थापयेत् । “स्थाल्यां गार्हपत्यं पश्चात्”—इति § हि
सूत्रम् । यजमानस्याप्यारोहणं पाचिकं मिति दर्शयति— “स
यदि कामयतेति ॥ ७ ॥

अनस्यनडुहोर्योजनं तत्क्रमञ्चाह— “अथानडुहाविति ॥ ।
‘एवम्’ उक्तक्रमेण चेत् ‘देवता’ देवेषु चित्तं भवति , ‘इतरथा’
सव्यं प्रथमं युनक्ति चेत् ‘मानुषे’ मनुष्ये , तद्योग्यं मित्यर्थः ।
यजनदेशस्य यत्र कुत्र चित् अवस्थितं तत् आदौ प्राङ्मुखं याया-

* वा० सं० १२. ३१ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ६. १६ ख ।

‡ ४ अ० २ ब्रा० १० क० (२१३ ए०) द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ६. १७ ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ६. १८ ।

दिति नियमं सार्थवादं विधत्ते— “स यां काञ्चेति । देवानां दिग्ब्यवस्थाकाले अग्निना प्राग्-दिक्-परिग्रहात् “प्राची हि दिग्ग्नेरित्युक्तम् * । “प्राची दिग्ग्निर्देवतेति तैत्तिरीयकप्रसिद्धिः “प्राची हि”—इतिशब्देन द्योत्यते । तदनसः प्राक् प्रवर्त्तनम् ॥ ८ ॥

मन्त्रे पूर्वाह्नस्य तात्पर्यं दर्शयन् अर्चिभिरित्येतस्यावयवार्थं माह— “प्रेदग््न इत्यादिना ण । ‘शिवेभिः अर्चिभिः’ दीप्यमानैरिति । “ऋच दीप्तौ”—इत्यस्मात् ऋचिः—शब्द इति प्रतिपादितं भवति । तथैवोत्तराह्नस्य तात्पर्यं दर्शयन् भानु-शब्दस्यार्चिर्र्थ इति व्याचष्टे— “बृहद्भिर्भानुभिरिति । ‘तन्वा’—इत्यस्य व्याख्यानं मात्मनेति, शरीरेणेत्यर्थः ।

अथ मर्थः— ‘अग्ने !’ त्वं ‘ज्योतिष्मान्’ प्रभूतज्योतिष्कः, त्वं ‘शिवेभिः’ मङ्गलैः ‘अर्चिभिः’ उपलक्षितः सन् ‘प्रयाहि’ प्रगच्छ, तथा ‘बृहद्भिः’ ‘भानुभिः’ प्रकाशैः ‘भासन्’ भासमानः, तव स्वकीयेन शरीरेण ‘प्रजाः’ अस्रदीयाः ‘मा हिंसीः’ हिंसां मा कुरु ॥ ९ ॥

अक्षध्वनौ प्रायश्चित्तं माह— “स यदेति । ‘उत्सर्जेत्’ ध्वनिं कुर्यात्, तदा ‘एतद्’ वक्ष्यमाणम् “अक्रन्दत्”—इति ‘यजुः’ ‘जपेत्’ § । अक्षसम्बन्धिन्त्या वाचः असुर्यत्वं कार्यजननत्वाद् द्रष्टव्यम् । ‘तां’ वाचम् ‘एतत्’ एतेन आक्रन्ददन्निरितिपाठेन असुर्यत्वं मपहाय ‘देवता’ देवेषु करोति ॥ १० ॥

पुनः प्रशंसति— “यद्देवैतद्यजुरिति । ‘यस्मिन् कस्मिंश्चित्’

* ३ अ० ३ ब्रा० २ क० (१७६ प्र०) द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० १२. ३२ ।

‡ तु० प० २२ धा० ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ६. २० ।

शकटस्योपरि 'आहिते' 'अक्षः' उत्सर्जेत् । 'तस्यैव' आहितस्यैव सम्बन्धिनी भवति 'सा' वाक् । अथ 'अग्नी' आहिते सति 'अग्ने-रेव' 'सा' स्यात् । यस्मादेवं तस्मात् 'तत्' तेन मन्त्रपाठेन अन्यदीयत्वपरिहाराय 'अग्नि मेव' 'देवाः' 'उपासुवन्', 'उपा-महयन्' पूजित मकुर्वन् ; तथैव 'एनम्' अग्निम् 'एतत्' एतेन 'उपसूति', 'उपमहयति' च । अत्र मन्त्रं विधाय तदपेक्षितं ब्राह्मणं पूर्वाक्तं मेवेत्यतिदिशति— "अक्रन्ददग्निरिति * । "तस्यो-क्तो बभ्रुरिति । उखाप्रग्रहणप्रस्तावे † "क्रन्दतीव हि पर्जन्यः" —इत्यादिनोक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

"स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेतेति । 'वसत्यै' वसत्याः, अग्नि-चयनस्थानात् अर्वाङ् मध्ये मार्गं 'विमुञ्चेत' शकटम्, तदा 'प्राक् अनः' प्राग्देशे अनः 'उपस्थाप्य', 'उत्तरतः' तदुत्तरतः भूमिम् 'उद्धत्यावोक्षति' । 'यत्र' 'एनम्' अग्निम् 'उपावहरति' अधःस्थापयति, 'तं' दक्षिणतः 'उपावहरति' । "तस्योक्तो बभ्रुरिति । दक्षिणत उदगर्थवाद उखार्थे ऋत्पिण्डपरिग्रहणे ‡, "दक्षिणतो वा उदग् योनी रेतः सिच्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथा अग्निप्रणयनकाले तस्यान्तत्वेन समिदाधानं मुक्तम् §, एव मेव अन्नस्याप्यन्तत्वेन समिदाधानं कर्त्तव्यं मित्याह— "अथा-क्षिन् समिध मादधातीति ॥ । एतत् प्रशंसति— "हतद्वा

* वा० सं० १२. ३३ ।

† ७ अ० ३ ब्रा० २ क० (४०५ पृ०) दृष्टव्यम् ।

‡ ४ अ० ३ ब्रा० १० क० (२१३ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ इहैव पुरस्तात् ३४२ पृ० २२ पं० दृश्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १६. ६. १५ ।

एनं देवा ईयिवात्स मिति । 'ईयिवांसं' चयनस्थानं गतवन्सम् ,
गमनप्राक्काल मपेक्ष्य 'उपरिष्ठात्' इत्युक्तम् । 'अन्नेन'—इत्यस्य
व्याख्यानम् 'एतया समिधा' इति । "तथैवैन मित्यादिक मुक्त-
प्रायम् । अस्य सर्वस्यापि सूत्रे चाचोदाहरति— "उद्धतावोचित
उत्तरतः समिदाधानं प्रप्रेति"—इति * ॥ १३ ॥

समिदाधानमन्त्रं विदधन् विभज्य व्याचष्टे— "प्र प्राय मित्या-
दिना † । अय मर्थः— 'अयम्'. अग्निः 'भरतस्य' प्रजापतेः
वचनं 'प्रशुखे' प्रकर्षेण शृणोति , 'विरोचते' च 'सूर्यो न' सूर्य
इव, 'ब्रह्मत्' महद् 'भाः' भासमानः 'रोचते' दीप्यते । यद्वा ,
'भाः' भासा 'ब्रह्मत्' महान् 'यः' अग्निः 'पुरं' 'पृतनासु' सङ्घा-
मेषु 'अभितस्थौ' 'परावभूव', स 'दैव्यः' देवसम्बन्धी, 'अतिथिः'
अतिथिरूपः , 'शिवः' 'न' इव 'दीदाय' दीप्यते ॥

भरतशब्दं व्याचष्टे— "प्रजापतिर्वै भरत इति । तदुपपा-
दयति— "स हीद मिति । 'सूर्यो न' इत्यत्र 'न'—शब्द उपमार्थ
इति व्याचष्टे— "वि यत् सूर्य इव रोचते ब्रह्मज्ञा इत्येतदिति ।
द्वितीयपादं व्याचष्टे— "पूरुर्ह नामासुररक्षस मासेति । सुर-
विरोधी रक्षोऽभूत् । "अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि"—इति ‡
समासान्तः । स्पष्ट मन्यत् । 'अस्मिन् मन्त्रे 'पृतनासु तस्थौ'—
इत्यत्र .स्थितिः 'श्रूयते' ; तन्मुखेन मन्त्रं प्रशंसति— "स्थित-
वत्येति ॥ १४ ॥

अथातः सम्पदेवेति । 'अथ' 'अतः' उपरिष्ठात् 'सम्पदेव'

* का० श्रौ० सू० १६. ६. २१ ।

† वा० सं० १२. ३४ ।

‡ पा० सू० २. ३. ४ ।

त्येतत् सौषधीरुनुकथ्यस ऽद्रत्योषधीर्द्यौषोऽनुकथ्यते
 गर्भे सञ्जायसे * पुनरिति गर्भे ह्येष सञ्जायते †
 पुनर्गर्भी ऽअस्योषधीनां गर्भी व्वनस्पतीनां गर्भी
 व्विखल्य भूतस्याग्ने गर्भी ऽअपा मसीति तदेन मख्य
 सर्व्वस्य गर्भं करोति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभ्यवहरति । त्रिवृद्ग्निर्यावानग्निर्याव-
 त्यस्य माता तावतैवैनदेतदभ्यवहरत्येकेनाग्नेऽथ
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां व्वाग्नेऽथैकेन द्विस्तु कृत्वोऽभ्य-
 वहरति तद्ये द्विपादाः पशुवस्तैरेवैनदेतदभ्य-
 वहरति ॥ ५ ॥

अथापादत्ते । तद्यद्वाग्नेयं तदेतदद्भ्योऽधि
 जनयत्यनयानया वै भेषजं क्रियतेऽनुयैवैन मेतत्
 सम्भरति प्रसद्य भस्मना योनि मपश्च पृथिवी
 मग्न ऽद्रति प्रसन्नो ह्येष भस्मना योनि मपश्च
 पृथिवीं च भवति सञ्सृज्य माटुभिष्टुं ज्योति-
 श्मान् पुनरासद् इत्येतत् पुनरासद्य सदनं पुन-

* 'सन् जायसे'—इति ग ।

† 'सन् जायते'—इति ग ।

रूर्जा सह रय्येत्येतेन मा सर्व्वेणाभिनिवर्त्तस्वेत्ये-
तत् ॥ ६ ॥

चतुर्भिरपादत्ते । तद्ये चतुष्पादाः पञ्चवस्तै-
रेवैन मेतत् सम्भरत्यथो ऽन्नं वै पशवोऽन्नेनै-
वैन मेतत् सम्भरति त्रिभिरभ्यवहरति तत् सप्त
सप्तचित्तिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो-
ऽग्निर्यावान्ग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ७ ॥

अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य । उखाया मोष्योप-
तिष्ठत ऽएतद्वा ऽएतद्यथायथं करोति यदग्नि मपो-
ऽभ्यवहरति तस्मा ऽएवैतन्निर्द्भुतेऽहिःसाया ऽआ-
ग्नेयीभ्या मग्नय ऽएवैतन्निर्द्भुते बुद्धवतीभ्यां यथै-
वास्मैतदग्निर्व्वचा निबोधेत् ॥ ८ ॥

बोधा मे ऽन्नस्य व्वचसो यविष्ठेति । बोध मे-
ऽस्य व्वचसो यविष्ठेतन्मुहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्व-
धाव इति मूयिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधाव इत्येतत्
पीयति त्वो ऽनु त्वो गृणातीति पीयत्येको-
ऽन्वेको गृणाति व्वन्दारुष्टे तन्वं व्वन्दे ऽअग्न
ऽइति व्वन्दिता तेऽहं तन्वं वन्देऽग्न ऽइत्येतत् स

बोधि सूरिर्मघ्वा व्वसुपते व्वसुदावन् युयोध्य-
 स्मद्द्वेषांसीति ययैवास्माद् द्वेषांसि युयादेव
 मेतदाह द्वाभ्या सुपतिष्ठते गायत्र्या च त्रिष्टुभा च
 तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

तानि नव भवन्ति । नव दिशो दिशोऽग्नि-
 र्नव प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
 तावत्तद् भवति ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्व्वेभ्यो वा ऽएषु
 एतं कामेभ्य आधत्ते तद्यदेवास्यात्र कामानां
 व्यवच्छिद्यते ऽग्नावपोऽभ्यवह्नियमाणे तदेवैतत् सन्त-
 नोति सन्दधात्युभे प्रायश्चित्ती करोति ये ऽएवा-
 ग्नावनुगते तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

तानि दश भवन्ति । दशाक्षरा व्विराड्विरा-
 डग्निर्दश दिशो दिशो ऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा
 अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति
 ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [८. २.] ॥

यदुक्तं प्राक् “स यदहः सन्निवपस्यन् स्यात्, तदहः प्रात-
रुदित आदित्ये भस्मैव प्रथम मुहपतीति * , तद्विधातु माख्या-
यिकां वदन् प्रतिजानीते— “अथातो भस्मन एवाभ्यवहरण
स्येति । मीमांसा क्रियत इति शेषः । ‘देवाः’ खलु ‘अग्ने’ पूर्वम्
‘भस्म’ अग्नेः सकाशात् ‘उदवपन्’ जर्षं मपागमयन् , अनन्तरं
ते परस्पर मब्रुवन्— ‘यदि वा’ ‘इदम्’ उद्धृतं भस्म ‘इत्य मेव’
अन्यत्र प्रक्षेप मकृत्वा अनुद्धृतप्रकारेणैव स्थितम् ‘आत्मानम्’
अग्नेः शरीरभूतं सन्तं , शरीरं कृत्वेत्यर्थः , ‘अभिसंस्कारिष्वा-
महे’, तदा ‘मर्त्याः’ मरणधर्माणः , ‘कुणपाः’ भस्मनो निर्जी-
वत्त्वात् वय मपि “कुणपाः’ शवसदृशाः , ‘अनपहतपाप्मानः’
भस्मनः पापरूपत्वात् तत्संस्कारेणापि अनपहतपाप्मानः ‘भवि-
ष्यामः’ । ‘यद्यु’ यद्यपि ‘परावपस्यामः’ दूरे प्रक्षिपामः , तदा
‘अत्र’ भस्मनि ‘यत् आग्नेयम्’, ‘तत्’ ‘अग्नेः’ सकाशाद् ‘बहिर्द्वा’
‘करिष्यामः’ । एवं पक्षद्वयेऽपि दोषसम्भवात् अन्यतरपक्ष
मनाश्रयमाणाः ‘यथेदं करवाम’ ‘तत्’ प्रकारम् ‘उपजानीते’ ‘इति
ते अब्रुवन्’ इति सम्बन्धः ।

एव मुक्त्वा ते पुनरेव मब्रुवन् , कि मिति— “चेतयद्ब्रु-
मितीति । तैः केनाभिप्रायेण चेतयद्ब्रुमित्युक्तमित्याकाङ्क्षायां
श्रुतिः० तटस्था संती ब्रूते— “चिति मिच्छतेति वाव तदब्रुव-
न्निति । ‘चितिः’ ज्ञानम् , ‘तत्’ ‘इच्छत’ ‘इति’ एवम् ‘अब्रुवन्’
देवाः । पूर्वोदित मुपतज्जानीच्छेतदुत्तरेण वाक्येनाभिमृशति—
“तदिच्छत यथेदं करवामेतीति ॥ १ ॥

“ते चेतयमाना इति । कर्त्तव्यविषये बुद्धिं प्रक्षिपन्तः
 ‘एतत्’ ‘अपश्यन्’ । एतच्छब्दार्थं माह— “अप एवैनदिति * ।
 अप्सु प्रक्षेप मेवापश्यन्नित्यर्थः ; ‘अस्य सर्वस्य’ जगतः अद्भ्य उत्पन्न-
 त्वात् , अनूपजीवनीयत्वाच्च आपः ‘प्रतिष्ठा’ । ‘तत्’ तस्मात्
 ‘यत्र’ अप्सु ‘अस्य सर्वस्य’ ‘प्रतिष्ठा’, ‘तत्’ तन्न ‘एतत्’ भस्म
 ‘प्रतिष्ठाप्य’, ‘यत्’ ‘अत्र’ जलस्थे भस्मनि ‘आग्नेयम्’ अस्ति ,
 पुनः ‘तत्’ ‘अद्भ्यः’ सकाशात् उत्पादयिष्यामः ‘इति’ एवम्
 अपश्यत् । स्पष्टं मन्यत् ॥ २ ॥

इदानीं मसु भस्मप्रक्षेपमन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “आपो
 देवीः प्रतिगृभ्णीतेत्यादिना † । हे ‘आपः’ ‘देवीः’ द्योतमानाः
 ‘एतत्’ क्षिप्तं ‘भस्म’ ‘प्रतिगृभ्णीत’ स्वीकुरुत । स्वीकृत्य च
 ‘स्थोनि’ सुखकरे , ‘सुरभौ’ शोभनपरिमलयुक्ते ‘लोके’ स्थाने
 ‘कण्ठम्’ कुरुत । ‘तस्मै’ भस्मरूपायाग्नये ‘सुपत्नीः’ शोभन-
 पतिकाः ‘जनयः’ सर्वस्योत्पादयित्रः आपः ‘नमन्ताम्’ प्रक्षी-
 भवन्तु । हे अद्भ्यः देवताः ! ‘माता पुत्र मिव’ ‘अप्सु’ युष्मासु
 ‘विभृत’ धारयत ॥

उत्तरार्धे “सुरभौ कण्ठम्”—इत्यभिधानस्य तात्पर्यं माह—
 “जग्धं वा एतदिति । उदके निमग्न मेतत् भस्म नाजग्धं
 भवति , ‘एतद्’ ‘यातयामं गतरसं भवति’ । तस्मात्- एत-
 द्भ्यन्मवाक्यं माह— ‘स्त्रभिष्ठे’ अतिशयेन सुरभौ लोके ‘कण्ठ-
 ध्वम्’ । तथा सति अयातयाम भवति । ‘जनयः’—इति व्या-

* का० श्रौ० सू० १६. ६. २६ ।

† वा० सं० १२. ३५ ।

चष्टे — “आपो वै जनय इति । तदेव समर्थयते— “अद्भ्यो हीद
मिति । सुपत्नीरित्येतद् व्याचष्टे— “अग्निना वा आपः सुपत्न
इति । “मातेवेति , अस्य ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

भस्माभ्यवहरणे द्वितीयं मन्त्रं * विधाय प्रशंसति— “अप्सन्न
इत्यादिना † । हे ‘अग्ने’ ‘तव’ ‘अप्सु’ ‘सधिः’ सहस्थानम् ,
तव योनिरित्यर्थः , इदानीं भवति ; पश्चात् ‘ओषधीः’ त्वया
परिपच्यमानाः ‘अनु’ त्व मधि ताभिः ‘रुध्यसे’ प्रतिबध्यसे ,
तत्र निरुद्धो भवसीत्यर्थः ; पुनश्च अरण्योः ‘गर्भे’ वर्त्तमानः ‘सन्’
पुनः ‘जायसे’ । एवं सर्वत्र व्याप्त इति स्तुतिः ।

सर्वपादे ‘सधिः’-शब्देन योनिर्विवक्षित इति व्याचष्टे—
“अप्सन्ने योनिष्टवेत्येतदिति । उपरितनपादहयस्य ब्राह्मणं
स्पष्टम् ॥

तृतीयमन्त्रं विधाय ‡ स्पष्टार्थत्वात् सङ्गृह्य तात्पर्यं दर्श-
यति— “गर्भी असीत्यादिना , “तदेन मस्य सर्वस्य गर्भं करो-
तीत्यन्तेन । मन्त्रार्थस्तु स्पष्टः § ॥ ४ ॥

भस्माभ्यवहरणमन्त्राणां त्रित्वं प्रशंसति— “त्रिभिरभ्यव-
हरति त्रिवृदग्निरित्यादिना । अग्नेस्त्रिवृत्त्वं रुद्रशर्वपशुपत्याद्यष्ट-
मूर्त्तिं मनुक्रम्य श्रूयते— “तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि कुमारो नवमः
सेवाग्नेस्त्रिवृत्तेति ॥ । “मृदं शुष्कापमूषसिक्तत मित्यादिना नव

* वा० सं० १२. ३६ ।

†, ‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. २७ ।

§ वा० सं० १२. ३७ ।

॥ पुरस्तात् १५० ३ ब्रा० १८ क० (४३ पृ०) दृश्यम् ।

द्रव्याण्युपक्रम्य, “ता वा एता नव सृष्टय इय मसृज्यत तस्मा-
दाहुस्त्रिवृदग्निरिति”—इति च प्रदर्शितम् * ॥

मन्त्रत्रयेणापि सकृद् भस्मप्रक्षेपप्रसक्तावाह— “एकेनाग्रेऽथ
हाभ्यां हाभ्यां वाग्रेऽथैकेनेति † । उक्तप्रकारान्तरशङ्कां निरा-
चष्टे— “द्विसु कृत्वोऽभ्यवहरतीति । ‘तु’-शब्दः पक्षं व्यावर्त्त-
यति । सर्वथा द्विःकृत्वोऽप्स्वभ्यवहरेत्, न त्वेकैकेन मन्त्रेण
त्रिःकृत्वः । “तद् ये द्विपादा इत्याद्यर्थवादः स्पष्टः ॥ ५ ॥

अङ्गः पुनरीषङ्गस्मादातव्य मिति विधाय प्रशंसति— “अथा-
पादत्ते तद्यद्वेति ‡ । ‘अथ’ प्रक्षेपानन्तम् ‘अत्र’ प्रक्षिप्ते
भस्मनि । ‘अद्भ्योऽधि’-इति, अयं पञ्चम्यर्थानुवादी । ‘आन्नि-
यम्’ अंशम् ‘अङ्गः’ उत्पादितवान् भवति । ‘अनया’ इति
अपादानसाधना अनामिका निर्दिश्यते । “अनयैवेति । कोऽयं
नियम इत्यत्राह— “अनया वै भेषजं क्रियत इति ॥

मन्त्र माह— “प्रसद्येति § । हे भस्मरूप अग्ने ! त्वं
‘भस्मना’ भस्मरूपेण ‘आत्मना’ ‘योनिम्’ तव योनिस्थानीयाः
‘अपञ्च पृथिवीञ्च’ ‘प्रसद्य’ प्रसन्नो भूत्वा, तथा ‘मातृभिः’
अग्निः ‘संसृज्य’ ‘ज्योतिष्मान्’ प्रकृष्टज्योतिः सन् ‘पुनरासदः’
पुनरागच्छ । पूर्वाहं ‘प्रसद्य’-पदस्य प्रसन्नतार्थतया योनि मप
इति सामानाधिकारण्यं विवक्षित मिति व्याचष्टे— “प्रसन्नो ह्येष

* पुरस्तात् १. १. १८, १९ (६ ए० २ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† “पलाशपुटेनापो देवौरित्येकया, ततो हाभ्याम्, आद्याभ्यां वा
पूर्वम्”—इति का० श्रौ० सू० १६. ६. २६, २७, २८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. २६ ।

§ वा० सं० १२. ३८ ।

भस्मनेत्यादिना । 'संस्तुज्य'—इत्यस्य सङ्गतिरर्थ इति व्याचष्टे—
 "सङ्गत्य मातृभिरिति । उत्तरमन्त्रत्रयस्य व्याख्येयार्थत्वाभावात्
 प्रतीकमुपादाय सङ्गृह्य तात्पर्यं माह— "पुनरासद्येति प्रथमः,
 "पुनरुर्जेति द्वितीयः, "सह रथ्येति तृतीयः ॥ ६ ॥

उत्तरमन्त्रत्रयस्य पृथग्बिनियोगशङ्कापनोदनायाह— "चतु-
 भिरपादस्त इति * । "तद् ये चतुष्पादाः"—इत्यादि स्पष्टम् ।
 भस्मापादानमन्त्रगतां सङ्ख्याम् । अभ्यवहरणमन्त्रगतया सङ्ख्याया
 समुच्चित्य प्रशंसति— "त्रिभिरभ्यवहरति, तत्सप्त, सप्तचिति-
 कोऽग्निरित्यादिना । "षड् चितय इष्टकाः प्रसिद्धाः, सप्तमी तु
 विकर्णीञ्च स्वयमातृषोऽधोपदधाति, हिरण्यशकलैः प्रोक्षति,
 अग्नि मभ्यादधाति, सा सप्तमी चितिरिति † श्रुतत्वात् सप्त
 चितयः 'सप्तचितिकोऽग्निः' । "यावत्स्य मात्रेति । चितिगत-
 सप्तसङ्ख्यारूपा मात्रेत्यर्थः । अप्सु प्रासनम् पुनस्तत एवादानञ्च
 सूत्रकारः स्पष्ट माह— "पलाशपुटेनापी देवीरित्येकया, ततो
 हाभ्याम्, आद्याभ्यां वा पूर्वम्, अनामिकया प्रास्तादादत्ते
 प्रसद्येति"—इति ‡ ॥ ७ ॥

"अपादायेति । 'भस्मनः' सकाशात् 'अपादाय', पुनः
 'उखायाम् औष्य' 'उपतिष्ठते' § । उपस्थान मन्नेः कोपशान्तये,

* वा० सं० १२. ३६, ४०, ४१, ४२ ।

† उपरिष्ठाच्छ्रुत मष्टमं काण्डं समग्रं मेव चितिप्रकरणम्; इहापि
 पुरस्तादेतद् द्विरुपन्यस्तम् (३१६, ३३३ पृ०) ।

‡ का० औ० सू० १६. ६. २६—२६ ।

§ का० औ० सू० १६. ६. ३० । बोधा मे इति दृश्चेनेति तत्र
 तात्पर्यं वेदितव्यम् ।

तस्य कः प्रसङ्ग इति तं दर्शयति— “एतद्वा एतदयथायथं करो-
तीति । तदेव स्पष्टयति— “यदग्नि मपोऽभ्यवहरतीति ।
निङ्गवः कृतस्यापराघस्याच्छादनम् । तच्च उपस्थानकर्मणि सङ्गत
मिति स्तौति— “बुद्धवतीभ्यां यथैवास्यैतदग्निर्वचो निबोधेदिति ।
'अस्य' उपस्थानकर्तुः 'वचः' 'यथा अग्निः निबोधेत्' इत्येव मर्धं
'बुद्धवतीभ्याम्' उपस्थानं युक्तम् ॥ ८ ॥

तत्रायं मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— “बोधो मे अस्येत्यादिना * ।
हे 'यविष्ठ' युवतम ! हे 'स्वधावः' स्वधेत्यन्ननाम† बह्वन्न ! 'अग्ने !'
'अस्य वचसः' 'एतद्' उपस्थानसाधनमन्त्ररूपं वचः 'बोध' बुध्यस्व ।
वचो विशिष्यते— 'मंहिष्ठस्य' अत्यन्तमंहनीयस्य, 'प्रभृतस्य'
प्रकर्षेण सम्भृतम् । कर्मणि षष्ठौ । 'त्वः' एकः 'पीयति'
बधकर्मैतत् ‡, हिनस्ति । तथा 'त्वः' एकः 'अनुगृणाति'
स्तौति । तत्राहं 'वन्दारुः' वन्दकः, अतो हे अग्ने ! 'ते तन्वम्'
'अहं वन्दे' स्तौमि ।

'बोधो मे'—इति छान्दसो दीर्घ इति § व्याचष्टे— “बोध
मेऽस्येति । 'मंहिष्ठस्य'—इत्यस्य व्याख्यानम्— “भूयिष्ठस्येति ।
'त्व'—शब्द एकशब्दपर्याय इति व्याचष्टे— “पीयत्येकोऽन्वेको
गृणातीति । अनुगृणातीति सम्बन्धः । 'वन्दारु'—शब्दः ताच्छी-
लिक आरुप्रत्यये भवतीत्यमिप्रेत्य व्याचष्टे— “वन्दितेति” ॥

* वा० सं० १२. ४२ ।

† निघ० २. ७. १७ ।

‡ “पीयतिर्हिंसाकर्मा”—इति निरु० ४. ४. ४ ।

§ “दाचोऽस्तस्तिठः”—इति पा० ६. ३. १३५ ।

“स बोधीति द्वितीयो मन्त्रः * । तस्यार्थः— हे ‘वसुपते’ प्रभूतधनस्वामिन् ! न केवलं स्वामित्व मेव , किन्तु ‘वसुदा-
वन्’ हे वसुनो धनस्य दातः ! ‘सूरिः’ विद्वान् , ‘मघवा’
अन्नवान् ‘सः’ ‘बोधि’ बुध्यस्व अस्मद्वचनम् । ततः ‘अस्मत्’
अस्मत्तः ‘हेषांसि’ हेष्यान् पाप्मनः ‘युयोधि’ पृथक् कुरु ।
सङ्गहेण तात्पर्यं माह— “यथैवास्माद् हेषांसि युयाद् , एव
मेतदाहेति । स्यष्टोऽर्थः । मन्त्रयोर्यद् गायत्रत्वं त्रिष्टुप्त्वं च ,
तदुभयार्थवादं पूर्वीक्त मतिदिशति— “तस्योक्तो बन्धुरिति ।
उखासन्तपनप्रस्तावे “प्राणो गायत्रात्मा त्रिष्टुवित्युपक्रम्य ,
“अथो अग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुवैन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निः”—इत्या-
दिनोक्त इत्यर्थः † ॥ ८ ॥

एतां हित्सङ्ख्यां पूर्वोक्तभस्माभ्यवहरणतदपादानमन्त्रसङ्ख्याया
समुच्चित्य प्रशंसति— “तानि नव भवन्ति , नव दिशो दिशो-
ऽग्निर्नव प्राणाः”—इत्यादिना । ऊर्ध्वाधोभावेनावस्थिता साधा-
रणी दिक् एकेति दिशां नवकत्वम् ; द्वाववाचौ प्राणौ सप्त
शीर्षण्या इति नवत्वं प्राणानाम् ; चित्यवस्थापन्नस्याग्नेः प्राणा-
त्मकहिरण्यगमरूपत्वात् प्राणोऽग्निः ॥ १० ॥

उपस्थानानन्तरं द्विविधं प्रायश्चित्तं च दर्शयति— “अथ
प्रायश्चित्तीकरोतीत्यादिना ‡ । एतदुखासन्तपनानन्तरोक्तेन “अथ

* वा० सं० १२. ४३. १ ।

† पुरस्तात् ६ व्य० २ ब्रा० ७ क० (३२५ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. २१ , ७. १ । “प्रायश्चित्तरिति व्यस्य
होमस्य सञ्ज्ञा”—इत्याह कर्कः ।

प्रायश्चित्तीकरोति सर्वेभ्यो वा एष इत्यादिना * व्याख्यात-
प्रायम् । “अग्नावनुगते”—इति तत्र , अत्र तु “अग्नावपोभ्यव-
द्ध्यमाणे”—इति विशेषः । प्रायश्चित्तमन्त्रः † तत्रकारश्च “स
समिधान्यस्योपहृत्यासीन आहुतिं जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहेत्यादि-
नोक्तत्वात् ‡ नात्राभिधान मिति द्रष्टव्यम् । “य एवाग्नावनुगते
तस्योक्तो बन्धुरिति । “अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् अरणी
वाव स गच्छतीत्यादिनोक्त इत्यर्थः § ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तमन्त्रगतनवसङ्ख्याया सह प्रायश्चित्तमन्त्रसङ्ख्यां तमुच्चित्य
प्रयंसति— “तानि दश भवन्ति दशाक्षरा विराडित्यादिना ।
मन्त्रगतदशसङ्ख्याद्वारेणाग्निरपि विराट् चीर्यमानस्याग्नेर्विराजात्म-
कत्वाद्वा ऊर्द्धाधोदिगपेक्षया दिशो दशनामभिर्दशेति श्रुतेः तद-
पेक्षया ‘प्राणाः’ अपि ‘दश’ । गत मन्यत् ॥ १२ ॥ ६ [८. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।

पुमर्थास्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥ *

* पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० ११ क० (३५६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† “विश्वकर्मणे स्वाहा”—इत्येष एव, वा० सं० १२. ४३. २ ।

‡ पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० १२ क० (३५६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

§ पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० १२ क० (३५६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमिः ।
 रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथी सायणिः सिङ्गणार्थः ,
 व्यश्राणीद्विष्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
 आञ्चोत्थं प्राञ्चजन्मा लवणज मृणः शार्करं चार्कतेजाः ,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्थः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः † ॥

* अत्रत्याष्टीप्यन्तः पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

† इत उत्तर मिह ग-घ-पुस्तकयोः “कण्डिकासङ्घा १०२”—
 इति, क-पुस्तकन्वेतद्ब्राह्मणीयसप्तमकाण्डान्तम्, ख-पुस्तक मयि-
 तद्ब्राह्मणीयद्वितीयकाण्डान्तम्, ड-नामपुस्तकेऽत्र कण्डोसङ्घा गोक्षि-
 खितेति । तत्र १ ब्रा० २८ क०, २ ब्रा० १६ क०, ३ ब्रा० १६ क०,
 ४ ब्रा० १५ क०, ५ ब्रा० १५ क०, ६ ब्रा० १२ क०; तदासां सङ्कलन-
 यास्मिन् प्रपाठके १०२ कण्डिकाः सम्पद्यन्ते ।

॥ इति उखासम्भरणं नाम षष्ठं काण्डं * समाप्तम् ॥

-----

* अत्र षष्ठे काण्डे ब्राह्मणसंज्ञा सम्प्रविशति । तत्र प्रथमे प्रपाठके ४, द्वितीये ४, तृतीये ७, चतुर्थे ६, पञ्चमे ६ । एषु ब्राह्मणेषु कण्डिकाः ५३० । तत्र प्रथमे प्रपाठके ११०, द्वितीये १०४, तृतीये ११४, चतुर्थे १००, पञ्चमे १०२ । तदेतत्सर्वसङ्कलनयात्र काण्डे २७ ब्राह्मणानि श्रुतानि, तत्र ५३० कण्डिकाः सम्तीति सिद्धम् ॥

॥ अथ मूलशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	ब्रा०	क०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पुरुषात् ...	पुरुषाद् ...	१.	१.	१०.	४	११
गुर्भभवत् ...	गुर्भभवत् ...	१.	२.	११.	१८	२
त्वङ्मांसमस्थि	त्वङ् मांसमस्थि	१.	२.	१७.	१६	१४
देवा ...	देवा- ...	१.	२.	२१.	२०	१५
ऽग्नि ...	ऽग्निं ...	१.	२.	२४.	२१	११
देवाश्च ...	देवाश्च देवाश्च	१.	२.	२७.	२२	१०
माघारयति ...	माघारयति ...	२.	१.	५.	८७	६
नियुत्य० ...	नियुत्य० ...	२.	१.	१४.	६०	६
०देकां न त्रिंश०	देकान् त्रिंश०	२.	१.	३७.	६७	२
रेता ...	रेतो ...	३.	१.	१६.	१८२	१०
कुन्दः खे० ...	कुन्दः खे० ...	३.	२.	६.	२०२	१३
मामदत् ...	मासदत् ...	३.	४.	४.	२२१	१४
तस्याक्तो ...	तस्योक्तो ...	३.	४.	५.	२२२	३
मानघीभ्य० ...	मानुषीभ्य० ...	३.	५.	४.	२३०	१३
एतस्यै० ...	एतस्यै ...	३.	७.	१५.	२६४	७
सम्पद्यन्ते ...	सम्पद्यन्ते ...	४.	३.	१४.	३०६	१५
तद्देवैतत् ...	तद्देवैतत् ...	४.	६.	११.	३५६	८
बन्ध० ...	बन्धु० ...	५.	१.	७.	३७५	३
अथदिति ...	अथदिति ...	५.	३.	२.	४०६	१
प्रायायाथ ...	प्रयायाथ ...	५.	४.	६.	४२२	१०

(२)

अ शुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	ब्रा०	क०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
ह्यते	... वाच्यते	...	५.	५.	२.	... ४३६ ११
०ह्यतेव	... ०ह्यतेव	...	५.	५.	४.	... ४३७ ६
ह्येन	... ह्येन ...	...	५.	५.	६.	... ४३८ २
मुर्ध्वं	... मुर्ध्वं ...	...	५.	५.	१४.	... ४४० ६

शतपथब्राह्मण-षष्ठकारण्डस्य सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः (असदा इदं मय— १ अ० १ ब्रा०)	...	१ पृ०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः (प्राजापत्यं चरका— २ अ० २ ब्रा०)	...	८६
अथ तृतीयः प्रपाठकः (प्रदीप्ता एतेऽग्नयो— ३ अ० ३ ब्रा०)	...	१७६
अथ चतुर्थः प्रपाठकः (तस्या एतस्या अघाटां— ५ अ० ३ ब्रा०)	...	२७८
अथ पञ्चमः प्रपाठकः (रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति— ७ अ० १ ब्रा०)	...	३७१

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (असदा इदं मय— १ प्र० १ ब्रा०)	...	१ पृ०
अथ द्वितीयाध्यायः (प्रजापतिरभिर्हृपा— १ प्र० ४ ब्रा०)	...	५३
अथ तृतीयाध्यायः (एतद् देवा अनुवन्— २ प्र० ३ ब्रा०)	...	१३०
अथ चतुर्थाध्यायः (अथैन मतः खनत्वेव— ३ प्र० ९ ब्रा०)	...	२७२
अथ पञ्चमाध्यायः (पर्याकषायनिष्पन्ना— ३ प्र० ६ ब्रा०)	...	२४८
अथ षष्ठाध्यायः (भूयांसि हवीषि भवन्ति— ४ प्र० ३ ब्रा०)	...	३०६
अथ सप्तमाध्यायः (रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्त्ति— ५ प्र० १ ब्रा०)	...	३७१
अथ अष्टमाध्यायः (वनीवाह्येतामिं विभ्र— ५ प्र० ५ ब्रा०)	...	४३६

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

सङ्ख्या	ब्राह्मणनाम .	प्र०	ब्रा०	अ०	ब्रा०	पृष्ठे
१ ...	वृष्टिब्राह्मणम् .	...	१ १	...	१ १	१
२ ...	चित्वाग्निब्राह्मणम् .	...	१ २	...	१ २	१५
३ ...	अष्टरूपब्राह्मणम् .	...	१ ३	...	१ ३	३६
४ ...	पञ्चपशुब्राह्मणम् .	...	१ ४	...	२ १	५३
५ ...	दीक्षाब्राह्मणम् .	...	२ १	...	२ २	६३
६ ...	पञ्चचित्युत्पत्तिब्राह्मणम् .	...	२ २	...	२ ३	११६
७ ...	चयनब्राह्मणम् .	...	२ ३	...	३ १	१३०
८ ...	पश्वभिन्नब्राह्मणम् .	...	२ ४	...	३ २	१६८
९ ...	पुरीष्यब्राह्मणम् .	...	३ १	...	३ ३	१७६
१० ...	खननब्राह्मणम् .	...	३ २	...	४ १	२०१
११ ...	पिण्डब्राह्मणम् .	...	३ ३	...	४ २	२१०
१२ ...	”	...	३ ४	...	४ ३	२२०
१३ ...	”	...	३ ५	...	४ ४	२२६
१४ ...	”	...	३ ६	...	५ १	२४८
१५ ...	उखानिर्माणब्राह्मणम् .	...	३ ७	...	५ २	२५६
१६ ...	अषाढादिब्राह्मणम् .	...	४ १	...	५ ३	२७८
१७ ...	अवटब्राह्मणम् .	...	४ २	...	५ ४	२८६
१८ ...	दीक्षाब्राह्मणम् .	...	४ ३	...	६ १	३०६
१९ ...	उखाधिश्ययज्ञब्राह्मणम् .	...	४ ४	...	६ २	३२४
२० ...	समिदाधानब्राह्मणम् .	...	४ ५	...	६ ३	३३७
२१ ...	भस्मीदपनब्राह्मणम् .	...	४ ६	...	६ ४	३५५
२२ ...	रुक्मब्राह्मणम् .	...	५ १	...	७ १	३७१
२३ ...	इण्डब्राह्मणम् .	...	५ २	...	७ २	३८१
२४ ...	विष्णुक्रमब्राह्मणम् .	...	५ ३	...	७ ३	४०५
२५ ...	वात्सप्रोपस्थानब्राह्मणम् .	...	५ ४	...	७ ४	४१६
२६ ...	वनीवाहनब्राह्मणम् .	...	५ ५	...	८ १	४३६
२७ ...	भस्मान्धवहरणब्राह्मणम् .	...	५ ६	...	८ २	४४८

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

हिरण्यगर्भकर्तृक सृष्टेरान्त्रानम् । तत्र असदर्थनिरूपणम् , ऋषिशब्दार्थनिरूपणम् , मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपोषणद्वारा इन्द्रशब्दवाच्यत्वम् , एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशनम् , सप्तपुरुषसम्मितस्य विराडात्मकस्य चित्वाग्नेः शिरसः प्रदर्शनम् , आहवनीयस्य शिरोरूपत्वञ्च । विराडुत्पत्तिः , तस्य चित्वाग्नि-रूपत्वम् , पुनश्चयनोपयुक्तसृष्टेरान्त्रानम् , तत्र पृथिव्याद्युत्पत्ति-वर्णनञ्चेति ।

(१ प्र० २ ब्रा०)

वाय्वन्तरिक्षादिसृष्टिः , प्रजापतेश्चित्वाग्निरूपता , इष्टका-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तादयः , इष्टकानां मन्त्रैरुपधेयत्वादि , पञ्चे-ष्टकाविचारः , पश्चिष्टकादिवर्णनम् , सृत्तिकादीनामिष्टका-साधनत्वञ्चेति ।

(१ प्र० ३ ब्रा०)

चयनोपयुक्तानामवादीनामष्टरूपाणां मान्त्रानम् , कुमारो-त्पत्तिः , तस्यापराष्टनामानि , संवत्सरपर्यन्तमुख्यान्नेर्धारण-विधानञ्चेति ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

पुरुषाश्चगोऽथजात्मकपञ्चपञ्चालम्बनविधिः । तत्र चतुर्विंशतिः सामिधेय्यः , वैश्वानरः पशुपुरोडाशः , कामपदयुक्ता याग्यानु-वाक्याश्च । ततः अष्ट पशुचतुष्टयकायप्रासनम् , इष्टकाकरण-

कालप्रदर्शनम् , पशुशीर्षीपधानम् इष्टकोपधानम् , पशुशिरः-
कवचसन्धानम् , पशूना मग्न्यात्मकत्वम् , पशुवन्धनार्थं रशनानां
विधानम् , पशुष्वेव पञ्चेष्टकासम्पादनम् , सामिधेनीमन्त्राणां
नवाना मेवैकार्यताप्रतिपादनम् , आप्रीमन्त्राणां प्रदर्शनम् , तेषा
मीकाभिधेयताभिधानम् , कुणपमर्त्यत्वदोषपरिहाराय हिरण्य-
शीर्षीपधानविधिपक्षादिकञ्चेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

प्रजापतिदेवत्यपश्वनुष्ठाने सम्प्रदायनामप्रदर्शनम् , प्राजापत्य-
पशुपक्षप्रदर्शनम् , वायव्यपशुपक्षप्रदर्शनम् , पञ्चपशुस्थाने एकस्यैव
वायव्यपशोर्विधानम् , पश्वालम्बकालविधानम् , तत्रोपांशुत्वस्य
प्रशंसनम् , अग्निधारणायोखासम्भरणविधिः , चयनसहितसोम-
यागस्य दीक्षाकालविधिः , पञ्चपशु-प्राजापत्यपशु-वायव्यपशु-
पक्षेषु क्रमात् सम्पत्तिकथनम् , पशुयागानन्तरं चयनकर्म्मणि
यजमानकर्त्तव्यानां नियमानां मीमांसादि , दक्षिणादान-
विधिञ्चेति ।

(२ प्र० २ ब्रा०)

उपधास्यमानानां चित्तीना मृषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्तिप्रकार-
वर्णनम् , स्वयमाहस्त्रेषुकानां स्थानविशेषप्रदर्शनम् , तत्र चिति-
शब्दनिरुक्तिञ्चेति ।

(२ प्र० ३ ब्रा०)

चयनमन्त्राणां विनियोगाभिधानम् , अषाढाया इष्टकात्वम् ,
यत्र पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां कायप्रासनं कृतम् तत एव

प्रदेशात् उखाषाटेष्टकाकरणार्थं सृदः आनयनविध्यादि, अनद्या-
पुरुषस्य पुरुषप्रतिनिधित्वम्, रासभस्य च गवाव्योः प्रतिनिधि-
त्वम्, तेषां त्रयाणां पशूना मीक्ष्णीबन्धनविधानम्, रश्मया-
स्त्रित्वम्, आहवनीयस्य दक्षिणेऽवस्थापनञ्च, अग्नेः वैश्वी-
त्वादिविधिश्चेति ।

(२ प्र० ४ ब्रा०)

पूर्वविहितानां पञ्चपशूना मभिमन्त्रणादिविधान मिति ॥

.. (३ प्र० १ ब्रा०)

सृदाहरणार्थं ब्रह्माध्वर्युयजमानाना मभिममनम्, अनद्या-
पुरुषनिरीक्षणादि, अश्वपदे आहुतिद्वयविध्यादि, तत्र मन्त्र-
द्वयविधिव्याख्यानादि, ततः पिण्डखननविधिश्चेति ।

(३ प्र० २ ब्रा०)

सृत्खननमन्त्रद्वयविधानादि, कृष्णाजिनास्तरणम्, तत्र पु-
ष्करपर्णनिधानम्, तत्रैव सृत्पिण्डसम्हरणम्, तदभिमर्शनम्,
तत्र मन्त्रादिविधानश्चेति ।

(३ प्र० ३ ब्रा०)

समन्त्रकसृत्पिण्डाभिमर्शनविधानादि ।

(३ प्र० ४ ब्रा०)

समन्त्रकोदकानिनयनविध्यादि ।

(३ प्र० ५ ब्रा०)

समन्त्रकपञ्चपश्वभिमन्त्रणविध्यादि । तत्र, त्रयाणां पशूना
सुपरि समन्त्रकं पिण्डधारणविध्यादिकश्चेति ।

[६]

(३ प्र० ६ ब्रा०)

मृत्पिण्डेः समन्त्रकपलाशपर्णकथितोदकसिञ्चनादि । तत्र उदकसेचनम्, फेनासेचनम्, सन्मिश्रणम्, अजलोममिश्रणम्, लोमसन्मिश्रणम्, शक्कराशमायोरसचूर्णैः सन्मिश्रणम्, ततो मन्त्रविधानादि चेति ।

(३ प्र० ७ ब्रा०)

उखाया अधस्तात् पर्याप्तमृत्पिण्डादानविध्यादि, विस्तारिताया निधिमृद उपरि मृत्पिण्डप्रक्षेपमन्त्रविध्यादि, निधेरुद्धिद्वयस्य च समन्त्रं समीकरणविधानम्, उखाया ऊर्ध्वपरिमाणविध्यादि, उखाया उत्तरभागे वर्त्तिकरणविधिः, रास्त्राकरणविधिः, वर्त्तिना मन्त्रे स्तनोन्नयनविधिः, उखानिधानविधिः, उखासङ्ख्याविचारादिकञ्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अषाढेष्टकाया निर्माणम्, उखाया निर्माणम्, विश्वज्योतिराख्यानां तिसृणां मिष्टकानां निर्माणम्, अधिदैवतं व्याख्यानम्, अध्यात्मव्याख्यानञ्च । अपि यदेतासा मषाढादीनां मन्त्राहृतमृदोत्पन्नत्वम्, यच्चाषाढादिनामवत्त्वम्, यदपि पादमात्रादिपरिमाणवत्त्वम्, तदेतत् सर्वं मितरेष्टकावैलक्षण्यमिति निरूपणम्, अवशिष्टाया मृदो विनियोगाख्यानम्, अश्वशक्कनिर्धूपनञ्चेति ।

(४ प्र० २ ब्रा०)

उखादिस्थापनार्थं भवटखननम्, तत्र उखादीनां भवनि-

धानम् , पचनम् , उपावहरणम् , प्रक्षेपोत्क्षेपयोःकालनियमः ,
गर्तादुद्धरणम् , पात्रे स्थापनम् , पयश्चासेचनञ्चेति ।

(४ प्र० ३ ब्रा०)

दौक्षणीयाप्रयोगः , हविषोरधिदैवताध्यात्मव्याख्याने , श्रौद्-
द्यभणहोमविधिनिर्वचनादि , समीदृग्रभणयजुषां विधिव्याख्या-
नादि, मुञ्जलणावस्तरणम् , शणकुलायास्तरणञ्चेति ।

(४ प्र० ४ ब्रा०)

उखाया आहवनीयेऽधिश्रयणम् , प्रहञ्जनम् , समिदाधानम् ,
उखादीना मात्मत्वादिकल्पनाया मुत्पत्तिप्रदर्शनञ्चेति ।

(४ प्र० ५ ब्रा०)

द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतत्वविध्यादि , त्रयोदशसमिधां
मन्त्राणां विधिव्याख्याने , प्रादेशप्रमाणत्वविधानम् , तदाधाने
मन्त्राणां स्वाहाकारान्तताविधानञ्चेति ।

(४ प्र० ६ ब्रा०)

भस्मीद्वपनकालादिविधिः , व्रतपरिश्रहादि , उखाभेदे प्राय-
श्चित्तम् , उखाम्यनुगमने प्रायश्चित्तम् , सुत्यादिने आहवनीया-
नुगतौ प्रायश्चित्तादि चेति ॥

(५ प्र० १ ब्रा०)

रुक्मप्रतिमोकः , रुक्मधारणप्रशंसा , रुक्मधारणप्रकारादि ,
आसन्न्या श्रौदुम्बरीत्वविधानादि , शिष्यविध्यादि , उखाशब्द-
निरुक्तिः , उख्यानेरिण्डाभ्यां परिग्रहविधानादि चेति ।

(५ प्र० २ ब्रा०)

रुक्मप्रतिसुञ्चनप्रकारादि , शिष्यपाशप्रतिसुञ्चनप्रकारादि , सु-
पर्णीऽसीतिविक्रतिमन्त्रेण इण्ड्राभ्या मग्नेः प्रग्रहणं धारणञ्चेति ।

(५ प्र० ३ ब्रा०)

विष्णुक्रमणविधिः , विष्णुक्रमणैणान्तेरूर्ध्वबाहुनीद्ग्रहणविध्यादि ,
तस्यास्यान्तेरवरोहणप्रत्यवरोहणे , तत्र तत्र विहितमन्त्राणां विधि-
व्याख्याने चेति ।

(५ प्र० ४ ब्रा०)

वाक्सप्रवर्णनादि । तत्रोपस्थानमन्त्रत्रयविधिव्याख्याने , उत्तर-
मन्त्रेषु तदतिदेशनम् , विष्णुक्रमवाक्सप्रयोः जगदुत्पादकतया
स्तुतिः , दीक्षाप्रथमदिवसे विष्णुक्रमवाक्सप्रयोः समसनविध्यादि,
तथा संवत्सरानुष्ठानफलकथनादि , तत्र चरमदिवसकर्त्तव्यनिरू-
पणादि चेति ।

(५ प्र० ५ ब्रा०)

उख्यान्तेर्गाहपत्यचयनार्थं देवयजनदेशप्रापणादिविधानम् । तत्र
पुराहृत्तास्थानम् , वनीवाहनविधिः , तत्फलकथनञ्च गार्हपत्य-
चयनदेशं प्रत्यग्नेः प्रणयनम् , अनस उपरि उख्यान्तेः स्थापनादि ,
पुनश्चामिदाधानादिविधानञ्चेति ।

(५ प्र० ६ ब्रा०)

भस्मीहपनशेषः , अप्सु प्रक्षेपमन्त्रविधिव्याख्याने , अद्भ्यः पुन-
रीषङ्गस्त्रादानविध्यादि , उपस्थानविधिः , द्विविधप्रायश्चित्तविधा-
नादिकञ्चेति ॥

॥ अथ स्मर्त्तव्यालीच्यवचनसूची ॥

- “अग्नयो वा ऋतवः” १. ४. ३६.
 “अग्निं वायु मादित्य मेता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिः” १. ३. ४.
 “अग्निना पृथिवीं मिथुनं समभवत्” १. २. १.
 “अग्निरयं पशवः” ३. ५. ६.
 “अग्निरेष यदश्वः” ३. १. २२.
 “अग्निर्गायत्रः” १. १. १५.
 “अग्निर्वायुरादित्य एतानि हास्य (अग्नेः) तानि त्रेधा त्रयाणि”
 “अग्निर्वै होता” ३. ३. ७. [५. ४. ५.
 “अग्निर्वै होता वेदिषत्” ५. ३. ११.
 “अग्निर्ह वै त मन्निरित्याचक्षते” १. १. ११.
 “अङ्गिरा वा अग्निः” ३. ५. ४.
 “अङ्गो वा एष (अग्निः) प्रथम आजगाम” ५. ४. ५.
 “अध्वरो वै यज्ञः” ३. ४. ८.
 “अनिरुक्तो वै प्रजापतिः” २. १. २१.
 “अनूचान माहुरन्निकल्प इति” १. १. १०.
 “अन्नं केतः” २. ३. १८.
 “अन्नं नमः” २. ३. १७.
 “अन्नं पशवः” १. ४. १५.
 “अपरिमिता हि दिशः” ३. ७. ७.
 “अपां ह्येष गर्भः समुद्रियः” ३. ५. ८.

- “असु ह्रीमे लोकाः प्रतिष्ठिताः” ५. १. १७.
 “अयं वा अग्निर्ऋतम्” ३. ५. १०.
 “अयं वा अग्निर्ब्रह्मा च क्षत्रञ्च” ४. ५. १५.
 “अयं वै वायुर्मिथो योऽयं पवते” ४. २. १४.
 “अशुर्वै त मश्व इत्याचक्षते” १. १. ११.
 “अश्वः पशूनां भगितमः” ३. १. १३.
 “असहा इद मय आसीत्” १. १. १.
 “असावादित्यः सत्यम्” ३. ५. १०.
 “असावादित्यो देवः सविता” २. ३. १८, १९.
 “असौ वा आदित्य एष रक्तः” ५. १. ३.
 “असौ वा आदित्य एषोऽग्निः” ३. २. ८.
 “असौ वा आदित्य एषोऽश्वः” २. ३. २९ ; ३. १. १०.
 “असौ वा आदित्यो दिव्यो गन्धर्वः” २. ३. १९.
 “असौ वा आदित्यो बृहज्ज्योतिः” २. ३. १५.
 “असौ वा आदित्यो हंसः शुचिषत् ५. ३. ११.
 “असौ वै चन्द्रः पशुर्ये देवाः पीर्षमास्या मालभन्ते” २. १. १७.
 “असौ वै चन्द्रः प्रजापतिः २. १. १६.
 “असौ स आदित्यः स हिरण्ययो भवति” ५. १. २.
 “अहोरात्राणि वै वरुत्रयः” ४. २. ६.
 “अहोरात्रे वा अभिवर्त्तमाने संवत्सर माप्रुतः” ४. ६. ३.
 “आत्मनो ह्येवेयं वाङ् महिषी” ४. १. ४.
 “आत्मा वै यज्ञः” १. ४. ७. [५. १. १७.
 “आदित्य आसन्नम् आदित्ये ह्रीमा लोका दिग्भिरासन्ता”

“आदित्येन दिवं मिथुनं समभवत्” १. २. ४.

“आपोऽब्रुवन् ०—० फेनोऽब्रवीत् ०—० सृदव्रवीत् ०—०

सिकताः ०—० शर्कराः ०—० अश्मा ०—० अयः ०—०

हिरण्यम् ०—०” १. ३. ६.

“आपो वै जनयोऽन्नो हीदं सर्वं जायते” ५. ६. ३.

“आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा” ३. ३. २.

“आयुर्वा अग्निरायुरेवैतदात्मन् भूत्” ५. ३. ७.

“आसुरी माया स्वधया कृतासीति , प्राणो वा असुस्तस्यैषा
माया स्वधया कृता” ४. ४. ६.

..

“इण्ड्राभ्यां परिगृह्णाति , असौ वा आदित्य एषोऽग्निः ,
अहोरात्रे इण्ड्रे अमुं तदादित्य महोरात्राभ्यां परिगृह्णाति
०—० आभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति” ५. १. २५ , २६.

“इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः” ४. ४. ७.

“इन्द्रो ह वै त भिन्द्र इत्याचक्षते” १. १. २.

“इमे वै लोका गौः” १. ३. ३५.

“इमे वै लोका रजांसि” २. ३. १८.

“इयं गायत्री” १. १. १५.

“इयं ब्रा अदितिः” ४. २. २.

“इयं वा आसन्दी , अस्यां हीदं सर्वं मासन्नम्” ५. १. १२.

“इयं ह्यग्निः” १. १. १४.

“उत्तर मुञ्चि मादधाति ०—० व्यीर्हैष उच्चिः” १. ७. ४.

“उत्तरस्मिंस्तदन्वाख्यानं” ४. ६. ७.

“उपांशु वै रेतः सिञ्चते” २. १. २२.

“ऋतवः संवत्सरः” १. ४. ३६.

“एतस्यां ह दिशि (ऐशान्यां) स्वर्गस्य लोकस्य द्वारम्” ४. ४. ४.

“एष लोको निधिः” ३. ७. ३.

“एष ह वा अन्नद्वापुरुषो यो न देवानवति न पितृन् न मनुष्यान्” २. ३. २४.

“एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत् समिध्यते” ४. ५. ६.

“एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पीर्णमासी , योत्तरैषोत्तमा” २. १. १८.

“एषा होमयेषां देवमनुष्याणां दिग् यदुदीची-प्राची” ४. ४. ३.

“ओषधयः ०—० एतद्द्वैतासां समृद्धं रूपं यत् पुष्यवत्यः सुपिपलाः” ३. ५. १७.

“ओषधयो वै देवानां पत्न्यः ४. २. ४.

“को हि प्रजापतिः” २. १. ५.

“ऋन्द्तीव हि पर्जन्यः” ५. ३. २. [३. ५. १२.

“अन्नं वा अन्वस्त्रो वैश्यश्च शूद्रश्चानु रासभो ब्राह्मण मजः”

“अन्नियं प्रथमं यन्त मितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयन्ति

०—० ब्राह्मणं प्रथमं यन्त मितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनुयन्ति

०—० न कदाचन ब्राह्मणश्च अन्नियश्च वैश्यश्च शूद्रश्च पश्चा-

दन्वितः” ३. ५. १३।

“गायत्रोऽग्निः” ३. ६. १२.

“गीते वा रमते” ३. १. १५.

“ष्टतभाजना ष्टादित्याः” ४. ३. ११.

“चतुःस्रक्त्रिष कूपो भवति” ३. १. २६ ; ४. २. ३.

“चन्द्रमा उ वै सोमः” ३. ६. ०१.

“छन्दांसि वै ग्नाः” ४. २. ७.

..

“ज्योतिर्वै हिरण्यम्” ५. १. २.

“तद् भूमिरभवत् ता मप्रथयत् सा पृथिव्यभवत्” १.१.१५, २.७.

“तद्यत्त्राम्नेयं तदेतदङ्गोऽधिजनयति, अनयानया वै भेषजं क्रियते” ५. ६. ६.

“तद् या अमूराप एकां रूपं समदृश्यन्त ०—० यदेव तरफेनो द्वितीयं रूपं मसृज्यत ०—० सेव सृद् यत् तत् तृतीयं रूपं मसृज्यत” ३. ६. ३.

“तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवाः श्रिताः ०—० शिरः” १. १. ७.

“तस्य तदेव ब्राह्मणं यत् पुरेश्वरणे” ४. ३. ५.

“तानाप्रीतान् पर्यग्निक्कतानुदीचो नीत्वा समन्नपयत्” १. ४. ६.

“तिर इव वै योनी रितः सिध्यते ०—० स्वया जायया तिर इवैव चिचरिषति” ३. ५. १८.

“तिष्ठन् वै वीर्यवत्तमः” ४. ४. १.

“ते हेमे लोका मित्तगुप्ताः” ४. २. १४.

“अयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानः” ३. ३. ५.

“त्रिहृदि प्रजातिः,— पिता माता पुत्रः” ४. १. ५.

“त्रेधा विहिता हि वाग्,— ऋचो यजूषि सामानि” ४. १. ४.

“दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेतः सिच्यते” ३. ३. १०.

“दश प्राणाः” ५. ६. १२. ० .

“देवानां वै विधा मनु मनुष्याः” ५. ४. ८.

“द्वीर्वै तृतीयं रजः” ५. ४. ५.

“द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका अंसावादित्य एक-
विंशः, एष प्रजापतिः” २. १. ३.

“द्विः संवत्सरस्यान्नं पच्यते ४. २. ८.

“नक्षत्राणि वै जनयो ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं
यन्ति, तेषां मेतानि ज्योतीषि, नक्षत्रैरेवैनां मेतत्
पचति ४. २. ८.

“नव प्राणाः” ५. ६. १०.

“नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्छौ द्वौ” ३. ३. ५.

“न वा उल्बं गर्भं हिनस्ति” ४. ४. १३.

“न वै जैरायुर्गर्भं हिनस्ति” ४. ३. २४.

“न वै मित्रः कञ्चन हिनस्ति, न मित्रं कञ्चन हि” ४. २. १०.

“न वै योषा कञ्चन हिनस्ति” २. ३. ३८.

“पञ्चर्त्तवः संवत्सरः” ३. ६. १२.

- “पर्णकषायनिष्पक्वा एता आपो भवन्ति स्थेन्ने” ३. ६. १.
- “परिमण्डलो ह्येष एकविंशतिनिर्बाधः” ५. १. २.
- “पशवो वै पुरीषम्” २. ३. ३८.
- “पशुः स्वाय रूपायाविर्भवति गीर्वा गवे अश्वो वाश्वाय पुरुषो
वा पुरुषाय” २. ३. २२.
- “पाप्मा वै मृधः” ३. १. ८.
- “पाप्मा वै वृत्रः” ३. ३. ३. • • •
- “पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात्” १. ३. ८.
- “पुरुर्ह नामासुररक्षस मास” ५. ५. १४.
- “पुरुषः प्रजापतिः” २. ३. ४.
- “पूर्वं मुद्धि मादधाति ०—० अन्तरिक्षं ह्येष उद्धिः” ३. ७. ४.
- “पृथिवी ह्येष निधिः” ३. ७. ३.
- “प्रजापतिं सन्त मन्निरित्याचक्षते” १. २. १३, २१.
- “प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यत्, प्रजापतिरेव तस्या
आर्षेयम्” २. ३. १०.
- “प्रजापतिरग्निः” २. १. ३.
- “प्रजापतिरेषोऽग्निः उभयस्वेतत् प्रजापतिर्यस्य देवा यच्च
मनुष्याः” ५. ५. ४.
- “प्रजापतिर्वै भंरतः स दीदं सर्वं विभक्ति” ५. ५. १४.
- “प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः” २. २. ५.
- “प्रजापतिस्त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत्” २. ३. १०.
- “प्रजापतेर्वै शोकादजा समभवत्” ४. २. १६.
- “प्राची हि दिग्गनेः” ५. ५. ८. [५. ६. १२.
- “प्राणा अग्निः, यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद्”

- “प्राणा वा ऋषयः” १, १, १.
 “प्राणो वा अङ्गिराः” १, २, २८.
 “प्राणो वा अथर्वा” ३, ३, १.
 “प्राणो वै नृषत्” ५, ३, ११.
 “प्राणो वै ब्रह्म” २, ३, १७.
 “प्राणो वै मित्रः” ३, ६, ५.
 “प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः” ४, ४, १२.

- “बाहुर्वा अरत्रिः” ५, १, १४.
 “बाह्यत उ वा एतस्य रश्मयः” ५, १, २.
 “ब्रह्म वै पलाशः” ४, ५, ७.

“भूतानि ऋतवः ०—० भूतानाम्प्रतिः संवत्सरः ०—० उषाः पत्नी” १, ३, ८.

- “मनसि ह्यय मात्मा प्रतिष्ठितः” ५, १, २१.
 “मनो वै पाथ्यो वृषा” ३, ३, ४.
 “मनो वै सविता” २, ३, १३.
 “मर्त्याः कुण्ठा अनपहतपाप्मानः” ५, ६, १.
 “मृशयीष्टका ०—० पश्विष्टका ०—० हिरण्येष्टका ०—० वान-
 स्यत्येष्टका ०—० अन्नं पञ्चमीष्टका” १, २, ३०.

“यं जातं कामयेत सर्वं मायुरियादिति वाक्प्रथेन मभि-
 मृशेत्, तदस्मै जातायायुषं करोति” ५, ४, २.

- “यः कपाले रसो लिप्त आसीत् सोऽजोऽभवत्” १. १. ११.
- “यच्चिनोति तस्माच्चितयः” १. २. १८.
- “यज्ञो वै मखः” ३. ७. १.
- “यज्ञो वै महिमा” २. ३. १८.
- “यत् कपाल मासीत् तदन्तरिच मभवत्” १. २. २.
- “यत् कपाल मासीत् सा द्यौरभवत्” १. २. ३.
- “यत् कपाल मासीत् सा पृथिव्यभवत्” १. १. ११.
- “यथा महान्त मध्वानं विमोकं समश्रुवीत तादृक् तत्” ५. ४. १२.
- “यदरसदिष स रासभोऽभवत्” १. १. ११.
- “यदरोदीत् तस्माद् रुद्रः” १. ३. १०.
- “यदु भिन्नायै प्रायश्चित्तिरुत्तरस्मिंस्तदन्वाख्याने” ३. ७. २२.
- “यद्वा अस्यै क्षतं विलिष्ट मङ्गिर्वै सन्धीयते” ३. ४. १.
- “यैव प्रथमा वित्ता सा महिषी” ४. १. १.
- “यैषु वनस्पतिपूर्ग् यो रस उदुम्बरे तं दधाम” ४. ५. ३.
- “योनिरविच्छेद माहरति रेतसोऽविच्छेदाय” ३. ३. १०.
- “योनिर्मुञ्जाः, शणा जरायु, उखं घृतं, गर्भं समित्” ४. ४. १५.
- “योनिर्वै पुष्करपर्षम्” ३. २. ७.
- “योनिर्घ्नैतदग्नेः समुद्र मभितः पिन्वमानम्” ३. २. ८.
- “यो वापु कर्म करोति स एव तस्योपचारं वेद” ४. २. १७.
- “यो वै पुत्राणां राध्यते तेन पितरं पितामहं पौत्रमाचक्षते” १. २. १३.
- “योषा वै सिनीषाली एतदु वै योषायै समृद्धं रूपं यत् सुक्तपर्दा
सुकुरीरा स्त्रीपशा समर्षयति” ३. ६. १०.

“रश्मयो वा एतस्य निर्वाधाः” ५. १. २.

“रश्मयो वा एतस्याञ्जयः” ३. ४. १०.

“रसो वै मधु , रसवतीरयक्ष्मत्वाय’ ३. ४. २.

“रुद्रः , सर्वः, पशुपतिः , उग्रः, अशनिः , भवः, महान् देवः,
ईशानः , तान्येतान्यष्टावन्निरूपाणि , कुमारी नवमः” ।

“अग्निर्वै रुद्रः, आपो वै सर्वः , ओषधयो वै पशुपतिः, वायु-
र्वा उग्रः , विद्युद्वा अशनिः , पर्जन्यो वै भवः , प्रजा-
पतिर्वै चन्द्रमाः , प्रजापतिर्वै महान् देवः , आदित्यो वा
ईशानः” १. ३. १०—१८ ।

“रेतो वा आज्यम्” ३. १. १८.

“रोहितो ह्यग्नेरश्वः” ४. ५. ४.

“रौद्रा वै पशवः” ४. ४. ७.

“लोम त्वङ् मांस मस्थि मज्जा ता एवैताः पञ्चचितयः” १.२.१७.

“वज्रो वा आज्यम्” ३. १. १८ ।

“वज्रो वै पशवः” ३. ५. ६.

“वक्तृणा वै यज्ञे रज्जुः” ३. ४. ८ ; ७. १३.

“वाक् पुष्करपर्णम्” ३. २. ७.

“वाग्वा अग्निः प्राण इन्द्रः (इन्द्राग्नी)” १. २. २८.

“वाग् वा ददं कर्म , प्राणो वाचस्मृतिः” २. ३. १९.

“वाग्वै दध्यङ्ङाथर्वणः” ३. ३. ३.

“वाग्वै धिषणा” ४. २. ५.

“वाग्वै मन्त्रः” ३. २. ७.

“वा घतस्तान् (रश्मीन्) एनदेतदाह” ३. ४. १०.

“वायुनान्तरिक्षं मिथुनं समभवत्” १. २. ३.

“वायुर्वै वसुरन्तरिक्षसत्” ५. ३. ११.

“वारुणो वै पाशः” ५. ३. ८.

“विष्णुर्यज्ञः विष्णुर्हि भूत्वाक्रमते” ५. २. ११—१६.

“वृत्रं पाप्मानम्” २. १. १६.

“शक्त्या हि स्वर्गं लोकं मेति” २. ३. १४.

“शाणो रुक्मपाशः” ५. १. ७.

“संवत्सरः प्रजापतिः” २. १. ५.

“संवत्सरा ऋषयः” १. ४. २६.

“संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः” ४. ३. २०.

“स एतान् पञ्च पशूनपश्यत्—पुरुष मश्वं गा मवि मजम्”

“स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्” १. ४. ३. [१. ४. २.

“स एषोऽग्निरेव यत् कमुकः” ४. ४. ११.

“सप्ततथ्य एता देवताः” ४. १. १७.

“सप्तर्त्तवः संवत्सरः” ४. ३. १४ ; ४. ७.

“सर्वाणि हि चित्राण्यग्निः” १. ३. २०.

“सवितैषोऽग्निः” २. २. ६. [१. ४. ७.

“स शीर्षाख्यैवोत्कल्योपाधत्ताथैतराणि कुसिन्धान्यप्सु प्रौष्णावत्”^०

“सा चतुस्तना भवति । चतुस्तना हि गोः, तां हैके हिस्तनां कुर्वन्ति, अथो अष्टस्तनाम् । न तथा कुर्याद् । ये वै गोः कनीयस्तनाः पशवो ये भूयस्तनाः, अनुपजीवनीयतरा वा अस्यैते अनुपजीवनीयतराश्च हैतां ते कुर्वन्ते । अथो

ह ते न गां कुर्वते, शुनीं वा, अविं वा, वडवां वा ।

तस्मात् तथा न कुर्यात्” ३. ७. १८.

“सोमो वै पर्णः” ३. ६. १.

“सोमो वै पलाशः” ४. ५. ७.

“स्वर्गो वै लोको नाकः” ३. १. १४.

“हिरण्य ममृतम्” १. १. २. .

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
अक्रन्दमिस्तनयन्निव ...	४०५	अथ प्रायश्चित्तीकरोति ३५६ ,	४५२
अग्नये वैश्वानराय स्वाहेति	३१०	अथ फेनं जनयित्वान्ववदधाति	२४८
अग्नेभ्यावर्त्तिन् । अभि ...	४०७	अथ मित्रस्य चर्षणीधृत ...	२६२
अग्ने बृहद्गुप्तसामूर्द्धोऽवस्थादिति	४०८	अथ नृत्पिण्ड मपादत्ते ...	२५६
अजायै पयसाच्छृण्वति ...	२६३	अथ नृत्पिण्ड मभिन्दप्रति ...	२१०
अथ कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं	२२१	अथ नृद माहृत्य । उखां ...	३३५
अथ नृत्पियस्य । उदेर्षां ...	३४२	अथ यदास्मै व्रतं प्रयच्छन्ति ...	३५७
अथ चतस्रः ऋषीः ...	२६४	अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत्	३६७
अथ तत्राप उपनिनयति ...	२२०	अथ यदि प्रसृत आहवनीयो	३६७
अथ तिरश्चोऽराक्षां ...	२६३	अथ यदाग्नीषीयोऽनुगच्छेत्	३६०
अथ पूर्वं सुद्धि मादधाति ...	२६०	अथ यदीव उखोऽग्निरनुगच्छेत्	३५६
अथ प्रयौति । सःश्चष्टां ...	२५०	अथ यच्चिते ऽग्निर्निधीयते ।	
अथ प्रातरुदितऽआदित्ये ...	३५६	असौ स अदित्यः ...	२०

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
अथ यच्चितेऽग्निर्निधीयते ।		अथातः सम्यदेव । समिधं ...	४४०
यैषेतेषां सप्तानां ...	३	अथातो भस्मन एवाभ्यव- ...	४४८
अथ यानि दृश । सा दृशाक्षरा	६६	अथाधःश्रय मादधाति ...	३३६
अथ यैतेवाꣳ सप्तानां ...	२	अथाध्यात्मम् । आत्मैवाग्निः	३७६
अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् ...	४	अथाध्यात्मम् । आत्मैवोखा	२७६
अथ रासभम् । उर्वन्तरिचं ...	१७०	अथाध्यात्मꣳ । शिर एष ...	३०८
अथ रासभम् । युञ्जाथाꣳ ...	१६६	अथानङ्गाहौ युनक्ति ...	४३८
अथ रासभम् । स्थिरो ...	२३०	अथानङ्गापुरुष मीक्षते ...	१७७
अथ रासभस्य । वृषामिं ...	२३१	अथानङ्गापुरुष मीक्षते ...	२३३
अथ बल्ल्मीकवपा ...	१७७	अथापरशुवृक्ष मादधाति	३३८
अथ वात्सप्रेयोपतिष्ठते ...	४१६	अथापादत्ते । अग्नःश्वायाहि	२३२
अथ विष्णुक्रमान् क्रमते ...	३६४	अथापादत्ते । तद्वदत्राग्नेयं	४५०
अथ विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा ...	३५५	अथान्ध मभिमन्त्रयते ...	१७७
अथ वैकङ्कती मादधाति ...	३३७	अथास्मिन्नसमिध मादधाति	४४०
अथ शिक्वपाशं च रुक्मपाशं	४०८	अथास्यै विल मभिमदते ...	२६५
अथ शिक्वपाशं प्रतिमुच्यते	३६१	अथैतं वायवे नियुत्वते ...	८७
अथ सर्वसम्पत् । चत्वारः ...	३७८	अथैतन्नयं पिष्टं भवति ...	२४६
अथ सावित्रीं जुहोति ...	३१०	अथैतस्य नियुत्वतीयस्य ...	६७
अथ हृ स्नाह ताण्डः ...	२१	अथैतस्य प्राजापत्यस्य ...	६६
अथाजꣳ । शिवो भव ...	२३०	अथैता उत्तराः पालाशयो ...	३३६
अथाजम् । पृथिव्याः ...	१७०	अथैतान् पशूनावर्त्तयन्ति ...	२३२
अथाजम् । योगेयोगे तवत्तरं	१६६	अथैते त्रिष्टुभा ऽउत्तरे ...	२१२
अथाजलोमान्धाच्छिद्य ...	२३५	अथैतेन चतुर्थेन यजुषा ...	२६१
अथाजलोमैः सꣳरुजति ...	२४६	अथैतं विष्यति । तद्वदेवास्य	२३५
अथाजस्य । ऋतꣳ सत्य ऋतꣳ	२३२	अथैतꣳ शिक्वेन विभर्त्ति ...	३७५
अथातः सम्यदेव । आसन्दी	३७८	अथेन ऽअभिन्द्यति ...	२०३

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
अथैनं कणाजिने	२०२	अथैनं परिगृह्णाति	२१०
अथैनमतः खनन्तिव	२०१	अथैनं परिलिखति	१८४
अथैनमतो विकृत्या	३६२	अथैनं पुष्करपर्णे	२०३
अथैनमभिमन्त्रयते	४०७	अथैनां वायुना सन्द्धाति ...	२२०
अथैनमस्यां खनति	१८५	अथैनां दिग्भिः सन्द्धाति ...	२२१
अथैनमस्यां खनति	२८६	अथैनां धूपयति । स्थेन्ने ...	२८०
अथैनमाक्रमयति	१७८	अथैनान् प्राच उत्क्रमयति...	१७०
अथैनमादायोत्तिष्ठति	२२२	अथैनामाच्छृणोति	२०१
अथैनमासन्द्यां विभर्त्ति ...	३७४	अथैनामुद्यच्छति	२६१
अथैनमिण्ड्याभ्यां परिगृह्णाति ।		अथैनां पर्यर्षवर्त्तयति ...	२६२
अथैवा वा आदित्यः	३७७	अथैषा बृहत्सुत्तमा	२१२
अथैनमिण्ड्याभ्यां परिगृह्णाति ।		अथो ऽआहुः । अग्निमेव ...	१७
नक्तोषासा समनसा	३६१	अथो ऽआहुः । प्रजापतिरेव ...	२०
अथैनमित ऊर्द्धं प्राञ्चं	२२३	अथो ऽआहुः । प्रजापतिरेवेमा ...	१७
अथैनमिति प्रगृह्णाति । एतद्वा ४०८		अथो ऽएक इति ब्रूयात्	२४
अथैनमिति प्रगृह्णाति । एतद्दे ४०५		जथोखां करोति । आत्मानं ...	२७६
अथैनमुखया विभर्त्ति	३७७	अथोखां करोति । इमां	२७८
अथैनमुत्क्रमयति	१७६	अथोखा मवदधाति	२८६
अथैनमुत्क्रान्तमभिमन्त्रयते १८०		अथो गौरिति ब्रूयात्	२५
अथैनमुद्यच्छति । उडुत्वा ४३८		अथोत्तरमुद्धिमादधाति ...	२६१
अथैनमुष्मृशति	१७६	अथो द्वाविति ब्रूयात्	२५
अथैनमुपतिष्ठते । एतद्वा	४१०	अथोपविश्य ऋद्मभिमजुहोति १८१	
अथैनमुपनहति	२२२	अथौदुम्बरीमादधाति	३३७
अथैनमुपावहरति । एतद्दे यो ४०६		अथौदुग्भग्निजुहोति	३०८
अथैनमुपावहरति । ओषधयः २३३		अदितिद्वा देवी विश्वदेव्यावती २८६	
अथैनमेतेषां प्रशूनामुपरिष्ठात् २३१		अनङ्गापुरुषं पुरुषात्	१३७

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति ...	३५७
अन्यतः ऋतु स्यात्	१४१
अन्वग्निरुषसा मग्न	१७७
अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य ...	४५१
अपां पृष्ठ मसि	२०३
अपो देवीरुपसृज	२२०
अस्वमेसधिष्टवेति	४४६
अभि शुक्लानि च कृष्णानि च	३७२
अभूदा ऽइयं प्रतिष्ठेति ...	६
अभूदा ऽइयं प्रतिष्ठेति	४०
अभिरसीति	१४२
अमावास्यायां दीक्षते ...	६३
अश्वशकैर्धूपयति	२८०
अश्वस्य पदे जुहोति ...	१८४
असदा ऽइद मग्न ऽवासीद्	१
अहरहरप्रयावं भरन्त इति	३४०
अहोरात्रे वा अभिवर्त्तमाने	३५६
आक्रम्य वाजिन् । पृथिवी ...	१७६
आगत्य वाज्यध्वान मिति ...	१७२
आग्नावैष्णव एकादशकपालः	३०६
आज्येन जुहोति	१८२
आ त्वा जिघर्मि मनसा ...	१८२
आदित्ये रास्त्रासीति ...	२६४
आपो देवीः । प्रतिगृभ्णीत	४४६
आपो ऽब्रुवन् । क्व वथं ...	३६

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
आ विश्वतः प्रत्यक्षं ...	१८३
इमं नो देव सवितर्यज्ञं ...	१३६
उखां कृणोतु । शक्या ...	२५१
उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतद्दे	३६४
उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एषा	३२४
उभयं हैतद्भवति	२२
उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चा-	
न्वाह । प्राणो	५६
उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चा-	
न्वाह । तासां सुक्तो०—०	
न्वृचं दादृशाप्रियः ...	८६
उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चा-	
न्वाह । तासां सुक्तो०—०	
न्वृचश्च हिरण्यगर्भ- ...	८७
एक एष भवति । एक देवत्व	३०७
एक एष भवति । एक मिव द्वि	३०८
एतद्दे देवा अब्रुवन् । चेतयध्व	
मिति०—० प्रजापति रिमा	११६
एतद्दे देवा अब्रुवन् । चेतयध्व	०
मिति ०—० सवितैतानि	१३०
एतद्दे देवाः । यश्चैनानदेड्	३४१
एतद् वै यैव प्रथमा पौर्णमासी	६४
एतस्या माहुत्वाश्च	१३७

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
बोधधयः प्रतिगृह्णीत ...	२३४	तदाहुः । कतरत इष्टकायाः	२४
शैदुध्वरी भवति । जग्वै ...	३७४	तदाहुः । कति पशवः ...	२४
क्षणाजिने निष्कृतो भवति ...	३७२	तदाहुः । कथ मस्यैतत् ...	६५
गायत्रीभिः । प्राणो ...	२११	तदाहुः । कथ मस्यैषोऽग्निः	५८
यास्ना देवोः । विन्ध- ...	२६१.	तदाहुः । कस्मादस्या अपि-	२३
घृत एष भवति । घृतभाजना	३०८	तदाहुः । कस्मै कामाय ...	२५
घृते न्युक्ता भवति । अप्रियस्यै	३२७	तदाहुः । किं हि तं ...	१६
चतुःसक्तयः पादा भवन्ति ।	३७४	तदाहुः । तद्यदेतस्मिन् ...	६८
चतुर्भिरपादन्ते । तद्ये ...	४५१	तदाहुः । नैतेन पशुनेष्टोपरि	६८
चित्तं विज्ञात मयिं ...	३१०	तदाहुः । ब्रह्महविष्णुक्रमा ...	४२३
जनयस्वाच्छिन्नपत्रा ...	२६१	तदाहुः । यदेव मेकेष्टको ...	२३
ज्योतिष्मन्तं त्वामि ...	२०१	तदाहुः । यद्यावद्य एतस्यामे-	६४
तं वा ऽवदित्या खनति ...	२८६	तदुत्तरं क्षणाजिनादुप- ...	२०३
तं वा एतम् । अत्र ...	३६३	तदु वा ऽव्याहुः । वपाया ...	६०
तत्र हेके । अतया ...	३६३	तदेता वा ऽवस्य ताः ...	१६
त ऽएते सर्वे पशवो ...	५६	तदेता वाव षड् देवताः ...	१२१
ततो याष्टाचत्वारिंशत् :	६५	तद्व स्माहाक्ताख्यः ...	२१
तत्त्वाय सविता धिय इति ...	१३३	तद्वै क ऽव्याहुः । अचैवेने ...	५६
तत्पर्यस्यति । वासो ...	२२२	तद्वै क ऽव्याहुः । स्वयं ...	४३६
		तद्वै के । इत्येवेतानि पशुशीर्षाणि	६९
		तद्वै के । यदि चिर मर्षि- ...	३२६
		तद्यत्तत् सत्यम् । असौ ...	३७१
		तद्यदग्निभ्य इति ...	५७
		तद्यददृश्यताचरत् ...	४०
		तद्यदितो यताम् । अन्धः ...	२३२
		तद्यदिद्धा पशुनापश्यत् ...	५५

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
तद्वदपां पुरस्ताञ्जुहोति ...	६०	त सुपरिनाभि विभर्ति ...	३७३
तद्वानि तानि भूतानि ...	४०	त मेतश् संवत्सर ऽएव ...	४३
तद्वानि त्रीणि प्रथमानि ...	१३२	त मेतया विह्वत्वा । इत ...	३६३
तद्यास्ताः त्रियः । एतानि ...	५५	तं पौर्यमास्या मालभेत ...	६१
तदा ऽअहोरात्रे ऽएव ...	४२२	तं प्रजापतिरब्रवीत् ...	४०
तदा ऽआत्मैवोखा । योनिर्मुञ्जाः ३२८		तं प्रथयति । वसवस्ता ...	२६०
तदा ऽउखेति द्वे अक्षरे ...	३७७	तस्य मन एव प्रतिष्ठा ...	३७६
तदा ऽउपाश्शु भवति ...	६२	तस्य सप्तदश सामिधेयः ...	८८
तद्दे पौर्यमास्या मेव ...	६१	तस्या एतस्या अघाटां ...	२७८
तद्दे फाल्गुन्या मेव ...	६१	तस्याप एव प्रतिष्ठा ...	३७५
तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चते ...	३६०	तस्याहोरात्रे एव प्रतिष्ठा ...	३७६
तं देवा अमावाहुतिभि- ...	२१	तस्यैकविंशतिः सामि० ...	८६
त मप्रिरब्रवीत् । उपाह्व ...	११६	तस्यै स्तनागुम्रयति ...	२६५
त मजस्योपरिष्ठात् प्रयच्छमैति २३३		तां यदाग्निः सनापति ...	३२६
त मब्रवीत् । कस्मिन्स्वोप-	१६	तां यदार्षिरारोहति ...	३२६
त मब्रवीत् , पशुपतिरसीति	४१	तां वा ऽएताम् । एकाश् ...	१३०
त मब्रवीत् सर्वोऽसीति ...	४१	ताश् सन्नतां जुहोति ।	
त मब्रवीद्दशनिरसीति ...	४२	एतद्दे देवा ...	१३१
त मब्रवीदीशानोऽसीति ...	४२	तश्च सन्नतां जुहोति ।	
त मब्रवीदुग्रोऽसीति ...	४२	सन्नता हि ता ...	१३२
त मब्रवीद्भ्रवोऽसीति ...	४२	ताश् सावित्रीष बज्रबोधपति २६२	
त मब्रवीद्भद्रोऽसीति ...	४१	ताश् द्वेके पिस्तनां कुर्वन्ति ...	२६५
त मब्रवीच्चहान्देवोऽसीति	४२	ताश् द्वेके हिरण्मयी ...	१४३
त मन्वस्योपरिष्ठात् प्रयच्छाति २३१		ताः षट् सम्यद्यन्ते ...	२१३
त मसावादित्योऽब्रवीत् ...	१२१	ता उप वृजति । आपो हि ष्ठा २४८	
त सु त्वा पाथ्यो वृषा ...	२११	ता एता अपश्यत् । ऊर्वा ...	६१

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
ता एता ऊर्द्धा अस्य समिधो	६१	तां प्रादेशमात्री मेवोर्ध्वा' ...	२६२
ता एता एकयाख्यानाः ०—०		ता वा एता नव वृष्टयः ...	६
एत मेवाभि ता	४२१	ता विषमा विषमपदाः ...	६२
ता एता ऐकयाख्यानाः ०—०		तासा मग्नेषु स्तनानुन्नयन्ति	२६४
प्रजापतिश्च समैन्ध ...	६०	तास्त्रयोदश सम्यदान्ते ...	३४२
ता एता एकयाख्यानाः ०—०		ता हैके तिस्रः कुर्वन्ति ...	२६६
प्रजापति माप्रीणात् ...	६२	ते चेतयमानाः । एतदपश्यन्	४४६
ता एता एकादशादधाति ...	३४१	ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति ...	१३६
ता एता एतस्यै भवन्ति ...	२६४	तेनेतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च	२६२
ता एता यजुश्चतुर्थे	२८०	ते प्रयन्ति । अग्निं	१७६
तां चतुर्भिरादत्ते	१४३	ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति	१३६
तां तिष्ठन् प्रवृणक्ति । इमे ...	३२४	ते ऽब्रुवन् । उप वय ...	१२१
तान् वायुरब्रवीत्	१२०	ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तानि दश भवन्ति । दशाचरा	४५२	तदब्रुवंस्ते	१८२
तानि नव भवन्ति	४५२	ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तानि वै भूयाश्च भवन्ति	३०६	तदब्रुवन्नित ०—० परमेष्ठी	१२०
तान्यु हैके उखाया मेवेतान्य-	३११	ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तान्येतान्यष्टावभिरुपाणि ...	४३	तदब्रुवन्नित ०—० मिन्द्रामी	१२०
तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि ...	१२६	ते ऽब्रुवन् । न वा	२
ताभ्यां वै विपर्यास मेति ...	४२३	ते ऽब्रुवन् । यद्यह	१३७
ता मादत्ते देवस्य	१४१	ते मौञ्जीभिरभिधानीभि-	१३८
ता मादधाति । इन्द्रः	३२७	ते यदब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
ता सुतरे विद्वतीये	२६३	तस्माच्चितयः	१२२
ता मूर्द्धा सुदृगहन् जुहोति	१३१	ते यदब्रुवन् । चेतयध्व ०—०	
तां परिगृह्य निदधाति ...	२६५	तस्माच्चिति-	१३०
तां परिगृह्य निदधाति ...	२६१	तेषां चतुर्विंशतिः	५८

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
तेषां विषमा रश्मनाः स्युः...	५७	दाभ्यां खनति	२०२
ते ह्योचुः । ह्यन येषु वनस्यति-	३३८	दाभ्यां प्रवृणक्ति	३२५
त्रिभिः प्रयौति । त्रिवृद्गमि-	२५१	दाभ्यां ससृजति	२५०
त्रिभिः सम्भरति	२३२	घ्रिषणस्वा देवीः । विश्व	२६०
त्रिभिरन्विच्छति । ०-०		नीमा पृथिव्याः समिधाने ...	३४०
ते पञ्चसम्पदा	१३८	नि होता होतृघदने ...	२१२
त्रिभिरन्विच्छति । ०-०		पञ्च भवन्ति । पञ्च ह्येति ...	५७
त्रिभिः पुरस्ताद्गमि-	१७१	पञ्चाध्वरस्य जुहोति ...	३०६
त्रिभिरभिमन्त्रयते	१६६	पर मस्याः परावत इति ...	३३८
त्रिभिरभिमन्त्रयते	२३१	परि वाजपतिः कविः ...	१८५
त्रिभिरभ्यवहरति	४५०	परिश्रितं भवति । एतद्वै ...	२३५
त्रिभिरादत्ते	१४२	पर्येकषायनिष्पन्ना एता ...	२४८
त्रिभिरुपतिष्ठते	४११	पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा	२७८
त्रिवृतो भवन्ति त्रिवृद्गमि-	१३८	पुरुषं प्रथम मालभते ...	५७
दक्षिणत आह्ववनीयो ...	१३६	पुरुषोऽश्वो गौरविरजो ...	५७
दिवस्परि प्रथमं जज्ञे ...	४१६	प्रजापतये मनवे स्वाहेति ...	३१०
दृश्यस्व देवि पृथिवि स्वस्तय	३२५	प्रजापतिः प्रथमां चिति- ...	१२२
दृष्टानो रुक्म उर्या बद्धौदिति	३६०	प्रजापतिरग्निरुपाग्यभ्य- ...	५३
देव सवितः प्रसुव	१३५	प्रजापतिरेषोभिः । उभयस्वेतत्	
दादश ऋत्रियस्य वा पुरो-	३४१	प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरु-	२८०
दादशाप्रियः । दादश ...	६०	प्रजापतिरेषोभिः । उभयस्वेतत्	
दाभ्या मक्षराभ्याम्	४१०	प्रजापतिर्यच्च	४३७
दाभ्या मभिजुहोति	१८३	प्रजापतिर्वा ऽइह मय आसीत्	३६
दाभ्या मभिम्बुशति	२०४		
दाभ्या सुपावहरति	२३४		

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
प्रदीप्ता एतेऽप्रयो भवन्ति ...	१७६	यद्देवेषु चतुर्विंशतिः चतु-	
प्र-प्राय मग्निर्भरतस्य ...	४४०	र्विंशतो वै पुरयो ...	५६
प्राजापत्यं चरका आलभन्ते	८६	यद्देवेषु द्वादश । द्वादशाक्षरा	
प्राचो यन्ति । प्राची ...	१७६	वै जगती जगती ...	६१
प्रादेशमात्री भवति ...	२२७	यद्देवेषु द्वादश । द्वादशाक्षरा	
प्रादेशमानी स्यात् ...	१४०	वै जगतीयं ...	६०
प्रादेशमात्राद्वा भवति ...	३७४	यद्देवेषु प्रत्यवरोहति । एतद्वा	
प्रादेशमात्रो भवन्ति ...	३४२	०—० जयति ...	४०७
प्रेक्ष्ये ज्योतिमान् पाहि ...	४३८	यद्देवेषु प्रत्यवरोहति । एतद्वा	
फेनोऽब्रवीत् । काहं ...	३६	०—० रोहति ...	४०६
बोधो मे अस्य वचसो ...	४५१	यद्देवेषु रुक्मं प्रतिसुच्य	
भूयाश्सि हवीश्चि भवन्ति	३०६	विभर्त्ति । असौ ...	३७१
मनो मेघा मग्निं प्रयुज्य ...	३१०	यद्देवेषु रुक्मं प्रतिसुच्य	
मा सु भित्वा मा सु रिष ...	३२५	विभर्त्ति । एतद्दे देवा ...	३७१
मित्रः स्रष्टव्य । प्रथिवी ...	२४६	यद्देवेषु रुक्मं प्रतिसुच्य	
सुहृत्कुलायेनावस्तीर्णा भवति	३११	विभर्त्ति । ऐतो वा ...	३७१
ऋद्धवतीत् । काहं ...	३६	यद्देवेषु वायव्यः पशुर्भवति ।	
ऋद्धयान्यु हैके कुर्वन्ति ...	६३	प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः	
यद्विषोऽस्मा भिद्येत ...	३५८	प्रजापतिं ...	८६
यद्देवेषु चतुर्विंशतिः ...	१४४	यद्देवेषु वायव्यः पशुर्भवति ।	
यद्देवेषु चतुर्विंशतिः चतुर्विंश-	५६	प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो	
		ऽहंश्च प्रजापते-	८६
		यद्देवेषु विष्णुक्रमवात्सप्रे ०—०	
		प्रजापतिः स्वर्गं ...	४२२
		यद्देवेषु विष्णुक्रमवात्सप्रे ०—०	
		प्रजापतिरिमं ...	४२१

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
यद्देवैव वैश्वानरः । ऋतवो ...	६२
यद्देवैव सप्तदश । सप्तदशो ...	८८
यद्देवैव सुवञ्च सुक् च ...	१३२
यद्देवाक्रमयति	१७८
यद्देवामावास्यायाश्च रेतो	६३
यद्देवाष्टकायाम् । अष्टका ...	६३
यद्देवाष्टकायाम् । पर्वतत् ...	६३
यद्देवाष्टात्त्वारिंशत् ...	६५
यद्देवाष्टावग्निरूपाणि ...	४३
यद्देवाह मखस्य शिरोऽसौति	२६०
यद्देवैकविंशतिः । एवविंशो	८७
यद्देवैतद्वज्रपति	४३६
यद्देवैतं पशु मालभते । एत- स्मिन् ह पशौ	६०
यद्देवैतं वायवे नियुत्वते ...	८८
यद्देवैतं वैश्वानरं निर्बपति	३०७
यद्देवैतान् पशूनालभते ...	५६
यद्देवैता माहुतिं जुहोति ०—० प्रीणाति	१३१
यद्देवैता माहुतिं जुहोति ०—० रेतोभूतश्च	१३१
यद्देवैते ऽव्याहुती जुहोति	१८२
यद्देवैते हविषी निर्बपति ...	३०७
यद्देवैतश्च शिष्येन विभर्त्ति	३७५
यद्देवैतं मिथ्याभ्यां परिगृह्णाति	३७८
यद्देवैतं परिलिखति ...	१८४

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
यद्देवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतस्याश्च दिशि ...	३२४
यद्देवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एषा होमयेषां ...	३२४
यद्देवोपतिष्ठते । एतद्देवै देवा	४१०
यद्देवोपरिनाभि । अवाग्वै ...	३७३
यद्देवोपरिनाभि । एतद्दे ...	३७३
यद्देवोपरिनाभि । यद्दे ...	३७३
यद्देवोपांशु । प्राजापत्यं ...	६२
यद्देवोभयतः ऋतु । अतो वा	१४१
यद्देवोभयतः च्युत् । एतद्दे	१४१
यस्य प्रयाण मन्वन्थ-	१३५
याः सेना अभीक्षरीः ...	३४१
युक्ताय सविता देवानिति ...	१३३
युक्तेन मनसा वय मिति ...	१३३
युजे वां ब्रह्म पूर्यं	१३४
युञ्जते मन उत युञ्जते धिय ...	१३४
रुक्मं प्रतिसुच्यं विभर्त्ति ...	३७१
रुद्राः सश्च्यव्य । पृथिवीं ...	२४६
वनीवाह्येतापिं	४३३
वपा पशुपुरीडाशः	६६
वरुञ्चीष्ठा देवोः	२६०
वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु	२६२
वसवस्त्वा धूपयन्तु	२८१

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
वाची विष्टति मग्निं	३१०	स एतान् पञ्च पश्यन् प्राविशत्	५३
वाङ्मोखा भवति	३२८	स एष पिता पुत्रः	२२
विद्या ते ऽव्यग्ने त्रीधा	४२०	स एष पुरुषः	२
वि पाजसा पृथुना शोशुचान	२३५	स रेक्षत । इमे वा	५३
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि		स रेक्षत । नाना वा	५४
०—० ऽभिमातिहे-	३६५	स रेक्षत । यदि वा ऽइद ...	५५
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि		स रेक्षत । य मिम मात्मान	५५
०—० ऽरातीयतो	३६५	स रेक्षत । या वै श्रीरभ्य-	५४
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि		स जुहोति । व्याकूति मग्निं	३०६
०—० शत्रूयती	३६५	स जुहोति । युञ्जानः	१३२
विष्णोः क्रमोऽसीति । विष्णुर्हि		सग्ते वायुर्मातरिश्वा	२२०
०—० सपत्नहेति	३६४	स पुरोहितस्यादधाति ...	३४२
वैश्वानरः पशुपुरोडाशः	६२	स प्रजाः सृष्ट्वा	१८
शण्डकुलाय मनरं भवति	३११	सप्राश्वशकानि भवन्ति	२८१
श्यामी भवति । इयानि	८६	स मनसा वाचं मिथुनं	१६
संवसाथाः स्वर्विदा	२०४	स मनसैव । वाचं ०—०	
सःसीदस्व मह्यः २॥ ऽव्यसीति	२१३	स एकादश	१७
स इमांस्त्रीकागन्तृष्ट्वा	१६	स मनसैव । वाचं ०—०	
स उपदधाति । तथा	२२	स गर्भभवत्	१७
स एता अपश्यत् । समा-	६०	स मनसैव । वाचं ०—०	
स एतान् पञ्च पश्यन्पश्यत् ।		स द्वादश	१७
पुरुष मन्त्रं	५३	सपिधामिं दुवस्यतेति	४३७
स एतान् पञ्च पश्यन्पश्यत् ।		समुद्रे त्वा वृमणा	४२०
यदपश्यत्	५३	स यः स प्रजापतिः	२०
		स यः स विष्णुर्यज्ञः	३६४
		स यः स संवत्सरः	२०

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ
स य एष आश्रयविष्णवः ...	३०७	सा यदि वर्षीयसी ...	२६३
स यत् कनीयः संवत्सरात् ...	६३	सा यदुखा नाम । एतद्द्वै ...	३७७
स यदहः प्रयास्यन्स्यात् ...	४३७	सा वैष्णवी स्यात् ...	१४०
स यदहः सन्निवास्यन्स्यात् ...	४२४	सिकताभ्यः शर्करा ...	४०
स यदाक्ष उत्सर्जेत् ...	४३६	सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा	२५०
स यदाश्रयविष्णव मेव ...	३०६	सीद त्वं मातुः । अस्या उपस्थे	४२१
स यदिति खनति ...	१४१	सुपणोऽसि गरुत्मानिति ...	३६२
स यदि पुरा वसत्ये ...	४३६	सैषा गौरिव । इमे वै ...	२६४
स यदि विष्णुक्रमीय महः स्यात्	४२४	सोऽकामयत । आभ्योऽङ्गो-	
स यद्विकः पशुः स्यात् ...	२६३	ऽधि प्रजायेयेति ...	४
स यो गर्भोऽन्तरासौत् ...	१५	सोऽकामयत । आभ्योऽङ्गो-	
स योऽयं मध्ये ...	१	ऽधीमां प्रजनयेय मिति	५
स यो वनीवाह्यते ...	४३६	सोऽकामयत प्रजापतिः ...	१५
स वाऽअभ्या खनन् ...	२०२	सोऽकामयत । भूय ०—०	
स वाऽअर्द्धं मेत्र संवत्सरस्य ...	४२३	स आदिद्येन ...	१६
स वाऽइद्वैव पौर्णमासेन ...	६१	सोऽकामयत । भूय ०—०	
स वै खनत्येकेन ...	२६१	स व्याशुरल्लुच्यताथ ...	१५
स वै खनामि खनाम इति ...	२०२	सोऽकामयत । भूय ०—०	
स वै म्यङ्गादेव । दैवो वा ...	३५७	सोऽश्राम्यत् ...	५
स वै विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा ...	४२२	सोऽग्नि मन्त्रवीत् ...	१८
स वै संप्रपुरुषो ...	३	सोऽन्वाह । समास्त्रान् ...	५६
स वै समिध माधायाथ व्रतयति	३५३	सोऽपोऽर्हजत ...	४
स समिधाश्वस्योपहृत्य ...	३५६	सोऽब्रवीत् । यावद्यावद्द्वै ...	२१
स ह्येष दास्यायणहस्तः ...	४१६	सोऽयं पुरुषः प्रजापति-	३
सा कल्माषी स्यात् ...	१४०	सोऽश्व मभिमन्त्रयते । प्रतूर्त्तं	१६८
सा कार्मुकी स्यात् ...	३२७	सोऽश्व मभिमन्त्रयते । स जातो	२२६

कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
सोऽथ सुत्क्रामयति ...	१७०	हस्त ऽद्याय सवितेति ...	१४३
सोऽस्यैव चित्त आसीत् ...	१६	हस्त ऽएष भवत्यथ ...	२२६
सुवञ्चात्र सुक् च प्रयुज्यते ...	१३१	हस्त ऽएषाभिर्भवत्यथ ...	१६८
हृत्सः शुचिषदिति । असौ	४०६	हिरण्यमयान्यु ह्यैके कुर्वन्ति ...	६३

॥ अथ कर्ममूची ॥

कर्म.	प्र०	त्रा०	क०	कर्म.	प्र०	त्रा०	क०
अक्षधनौ प्रायश्चित्तम्	५	५	१०	अषाढेष्टकानिर्माणम्...	४	१	१
अग्नेः प्रत्यवरोहणम्	५	३	४	आप्रीमन्ताखां पाठः...	१	४	३१
अग्नेरुद्धोद्ग्रहणम्	५	३	१	उखाकरणम्	३	६	११
अजलोमादानम्	३	५	२२	उखानिर्माणम्	४	१	३
अजोपरि ऋत्विग्धारणम्	३	५	१०	उखाप्रवृत्तनम्	४	४	१
अनडुदोजनादि	५	५	८	उखायो पयआसेचनम्	४	२	१५
अनङ्गापुरुषेक्षणम्	३	५	१४	उखावधानम्	४	२	४
आसु यशुकायप्रदानम्	१	४	८	उखासन्तपनम्	४	४	८
अनुपनयनम्	३	४	१	उखासन्निर्माणम्	३	७	२२
अभ्यादानम्	२	३	३०	उखासम्भरणम्	२	१	२३
अवटखननम्	४	२	१	उखोद्धरणम्	४	२	१३
अश्वशकभिर्धूपनम्	४	१	६	उखोपावहरणम्	४	२	१०
अश्वोपरि ऋत्विग्धारणम्	३	५	७	उखान्नेरासन्दां धारणम्	५	१	१२
अष्टमसमिदाधानम्	४	५	१०	उखान्नेरिष्ट्वाभ्याम्यरिग्रहः	५	१	२५
अषाढावधानम्	४	२	३	उखान्वनुगमने प्रायश्चित्तम्	४	६	१०

कर्म ..	प्र० ब्रा० क०	कर्म .	प्र० ब्रा० क०
ऊर्ध्वतस्यान्नेरवरोहणम्	५ ३ ३	पशुध्वेव पञ्चेष्टकासम्यादनम्	१ ४ २०
एकपञ्चालम्भः	२ १ १५	पशूना मावर्त्तनम्	३ ५ १२
एकादशसमिदाधानम् ...	४ ५ १०	पशूना मुत्सर्जनञ्च	३ ५ २२
औद्ग्रभणहोमः	४ ३ १२	पश्वभिमन्त्रणम्	२ ४ १
कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो-		पश्वभिमन्त्रणम्	३ ५ १
रन्तोद्ग्रहणम्	३ ४ ६	पिण्डखननम्	३ १ २६
कृष्णाजिनपुष्करपर्णयो-		पिण्डखननम्	३ २ १
रभिमर्शनम्	३ २ १०	पिण्डपरिलेखनम्	३ १ २३
कृष्णाजिनास्तरणम्	३ २ ६	पिण्डसम्भरणम्	३ २ ७
चतुर्थसमिदाधानम्	४ ५ ५	पिण्डाधिष्ठापनम्	३ १ ७
चयनदीक्षणम्	२ १ २७	पिण्डाभिगमनम्	३ १ १
चयनमन्त्राणां विनियोगः	२ ३ १	पिण्डेऽजलोममिश्रणम्	३ ६ ४
चरमदिनकर्त्तव्यम्	५ ४ १४	पिण्डे पर्णकषायपक्वो-	
तृतीयसमिदाधानम्	४ ५ २	दकाभिसिञ्चनम्	३ ६ १
दक्षिणादानम्	२ १ ४०	पिण्डे फेनासेचनम्	३ ६ ३
दशमसमिदाधानम्	४ ५ १०	पिण्डे शर्कराश्लाथोरस-	
दाक्षायणहस्तप्रयोगः	५ ४ २	चूर्णमिश्रणम्	३ ६ ६
दीक्षितनियमाः	२ १ २६	पिण्डोपावहरणम्	३ ५ १६
द्वितीयसमिदाधानम्	४ ५ १	पुनरुपस्थानम्	५ ६ ८
द्विविधप्रायश्चित्तम्	४ ६ ११	पुनस्तमिदाधानादि	५ ५ १३
नवमसमिदाधानम्	४ ५ १०	पूर्वाचारोत्तराचारौ	२ १ ५
पञ्चपञ्चालम्भः	१ ४ १	प्रथमसमिदाधानम्	४ ४ ११
पञ्चमसमिदाधानम्	४ ५ ७	भस्माभ्यवहरणम्	५ ६ १
पशुबन्धनरश्नाकरणम्	१ ४ १६	भस्माभ्यवहरणादि	५ ४ १४
पशुशिरःकबन्धसन्धानम्	१ ४ १०	भस्मोदपनम्	४ ६ १
पशुश्रीर्षोपधानम्	१ ४ ७	भिन्नायामुखायम्यायश्चित्तं	४ ६ ८

कर्म .	प्र० ब्रा० क०	कर्म .	प्र० ब्रा० क०
सुअङ्गुलायास्तरणम् ...	४ ३ २३	विष्णुक्रमणम्	५ २ १०
सुअङ्गुलीय पशूनां बन्धनं	३ ४ ७	विष्णुक्रमवात्प्रयोः कर्म	५ ४ ६
ऋत्पिण्डस्त्रीर्हाधोनयने	२ ४ १०	वैश्वानरहादप्रकपालेष्टिः	४ ३ १
ऋत्पिण्डाभिमर्शनम् ...	३ ३ १	शृङ्गकुलाब्धस्तरणम् ...	४ ३ २४
याज्यानुवाक्यापाठः ...	१ ४ ३६	शिव्यपाशप्रतिमुञ्चनम्	५ २ ४
रासभोपरि पिण्डधारणम्	३ ५ ८	शिव्यरुक्मपाशोन्मोचनम्	५ ३ ८
रुक्मप्रतिमुञ्चनम् ...	५ २ १	शिव्यवत्या मासन्त्या	
रुक्मप्रतिमोकः ...	५ १ १	सुखायाः सम्भरणम्	५ १ १६
(रुद्राष्टमूर्त्तिकथादि)	१ ३ ६-१६	षष्ठसमिदाधानम् ...	४ ५ ८
वनीवाहनम्	५ ५ १	सप्तमसमिदा शानम् ...	४ ५ ६
वपाह्वविषीर्याज्यानुवाक्ये	२ १ १३	समिदाधानादिकम्	५ ५ ५, १३
वल्मीकवपया पिण्डक्षणम्	३ १ ५	सामिधेनीकरणम् ...	१ ४ २१
वात्सप्रोपस्थानम् ...	५ ४ १	खयमाहस्त्रैककर्म ...	२ १ १
विश्वज्योतिषां निर्माणम्	४ १ ३	हिरण्यमयशीर्षोपधानम्	१ ४ ३८
विश्वज्योतिषा भवघाणम्	४ २ ४	हिरण्यशकलद्वयनिधानम्	१ ४ २०

॥ अथ ऋषिनामसूची ॥

नाम .	प्र० ब्रा० क०	नाम .	प्र० ब्रा० क०
अन्ताह्यः	१. २. २४.	माहित्यिः	२. १. १०.
आघातिः	१. ४. ३७.	श्यापर्षः	१. ४. ३६.
चरकाः	२. १. १. १०.	सायकायनः	१. ४. ३६
ताण्ड्यः	१. २. २५.	सौश्रोमतेयः	१. ४. ३७

